

DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 02744

Częstochowa Memorial Book

Czenstochov, our legacy

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Tashman

Original publication data

TITLE	Czenstochov, our legacy / [edited by] Harry Klein.
IMPRINT	Montreal, Canada : H. Klein, 1993.
DESCRIPT	xxiv, 360, 117 p. : ill. ; 26 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- CzeŹstochowa. CzeŹstochowa (Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- CzeŹstochowa.
ADD'L NAME	Klein, Harry, 1918-
ADD'L TITLE	Tshenstokhoy : artiklen un bilder fun alte tsaytn

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

טשענסטאכאוו

אַרטיקלען און בילדער פון אַלטע צייטן

פארווארט הערי קליין (הערש'ל קליינער)

דער ציל פון דער טשענסטאכאווער עגזעקוטיווע אין מאנטרעאל איז געווען ארויסצוגעבן דאס בוך אויף א ברייטן פארנעם וואס זאל אפשפילגען די הילפטעטיקייטן און געזעלשאפטלעכע אקטיוויטעטן פון טשענסטאכאווער אין מאנטרעאל, טאראנטא און אין די פאראייניגטע שטאטן.

עס איז דערוויילט געווארן א בוך קאמיטעט מיט הערי קליין און הערי ראזענבלום אלס פארזיצער, מ. שווימער וויצע-פארזיצער און מרס לויס ניקער קאסירער. דאס בוך זאל זיין א דערנענטונג צו אלע ביו יעצטיגע פילצאליגע פאבליקאציעס.

זאלן טאקע וואס מער ביכער דערשיינען, זאל וואס מער געשריבן ווערן און נישט לאזן די וועלט פארגעסן אין די גרויזאמע רציחות וואס דאס נאצי - עמלק פאלק האט אויף א גרויזאמען און אכזריות'דיגן אופן אומגעבראכט א דריטל פון אידישן פאלק. אומשולדיגע קינדער פרויען, מענער און זקנים.

אונזער ארבעט אין דער אלטער היים וואס צו אונזער גרויסן אומגליק איז מער נישטא איז שטענדיק געווען נישט קיין טאט פון איינעם, ווי גרויס אדער קליין א פערזאן זאל נישט זיין נאר עס איז געווען א געמיינזאמע קאלעקטיווע ארבעט. צוזאמען מיט אונז איז ווי א ברייטער שטראם געפלאסן די גרויסע אידישע מאסע און די יוגנט האט אונז געטראגן פארויס. נאר צוזאמען מיט זיי האבן מיר געקענט אויספירן דאס אלץ וואס איז געטאן געווארן ווי: אידישע פרעסע, ארבעטער קלובן, פראפעסיאנעלע פאריינען, י. ל. פרץ שול, קינדהיימען, האנדווערקער קלוב, ספארט פאריינ אא"וו. אן דער אידישער מאסע וואלטן מיר געווען ווי פיש אויף דער יבשה. דעריבער איז אזוי גרויס אונזער בראך און טיפער ווי דער ים אונזער פיין, וואס זיי זיינען מער נישטא. דאס אלץ וואס דורות פאר אונז, דערנאך מיר אליין האבן געבויט און געשאפן איז אזוי גרויזאם אומגעבראכט געווארן דורך די בארבארישע דייטשן.

אין דעם בוך געפינען זיך היסטארישע אפהאנדלונגען, דאקומענטן, גביות עדות פון על פי נס געראטעוועטע לאנדלייט, באשרייבונגען וועגן געזעלשאפליכע און קולטורעלן לעבן פון אונזער אמאליקן טייערן טשענסטאכאווער. עס זיינען דא אפהאנדלונגען וועגן אינסטיטוציעס, פערזענלעכקייטן, יחידים און סתם אידן, און דערצו אויף א ברייטערן פארנעם. די אקטיוויטעטן פון דער טשענסטאכאווער לאנדסמאנשאפטן. אין דער זעלבער צייט איז דאס בוך א

א ווירדיגע מצבה פאר די טשענסטאכאווער קדושים און גבורים וואס זיינען געפאלן על קידוש השם ועל קידוש העם.

עס קומט א דאנק און אנערקענונג דעם בוך קאמיטעט אלס גאנצן, און יעדן מיטגליד באזונדער פאר אוועקגעבן צייט, מי און אנשטרענגונגען ווי אויך זאמלען פינאנסיעלע מיטלען צום ארויסגעבן דעם בוך.

זאלן געשטארקט ווערן די הענט פון די וואס האבן מיטגעוויקט און מיטגעהאלפן צו דער דערשיינונג פון דעם בוך.

ניו יארק אקטאבער, 1992

אונזער אויפגאבע

פון: צבי ראזענוויין

עס איז א פאקט וואס מיר וועלן ליידער נישט קענען ענדערן, אונזער דור דער דור פון געדענקען שיידט זיך פון אונז אפ, נישט יעדן טאג וואס גייט אוועק, גייט אויך אוועק א טייל פון די אידן וואס האבן דעם חורבן דורכגעלעבט.

מיר, די קליינע גרופע שארית הפליטה אידן, אפשטאמיקע פון דער גרויסער אידישער קהילה אין טשענסטאכאוו, וועלכע האבן נאך געהאט די זכיה איינצוזאפן אין זיך די גרויסע גייסטיקע ירושה, די גרויסע קולטור ווערטן פון הינדערטער יארן איינזאמלען אוצרות פון שאפונגען פון אידישער עטיק און מאראל, פון אידישן שטייגער לעבן און פאלקלאר, מיר האבן אין זיך איינגעזאפט דעם גרויסן ניגון וואס זינגט אין אונז אן אויפהער דעם ניגון פון דעם אידישן פאלקס-לעבן אין טשענסטאכאוו.

נאך מער האבן מיר געהאט די גרויסע זכיה צו זיין צוזאמען מיט אונזערע טשענסטאכאווער אידן אין דער צייט פונעם גרויסן חורבן, ווען די דייטשע קאניבאלן זענען אויף אונז אנגעפאלן און אנגעהויבן זייער גרויסע בלוטיגע שחיטה פון אויסראטן און טאטאלע פארניכטונג פון טויזענט יאר אידיש לעבען אין פוילן איינגעשלאסן אונזער גרויסע אידישע קהילה אין טשענסטאכאוו מיט איר כמעט פופציק טויזענט אידישער באפעלקערונג, מיר זענען געווען מיטבאטייליקטע אין די אלע טארטורען און גרויליקע פייניקונגען וואס די טייפלאנישע דייטשן האבן אנגעוואנדן אקעגן די אידן אין טשענסטאכאוו, דאס אלץ האבן די דייטשן אויסגעפירט אין מיטן העלן טאג פאר די אויגן פון דער גאנצער וועלט, און די וועלט האט אדער מיטגעהאלפן די דייטשן אין זייער אויסראטונג, אדער טויט-געשוויגן אונזער פארניכטונג, די דייטשע מערדער האבן אויף אונז אנגעוואנדען, צום ערשטן מאל אין דער מענשליכער געשיכטע, זייער גרויסן וויסענשאפטליכן און טעכנאלאגישן וויסן, ווי אזוי, אויף א סאדיסטישען אופן אומצוברענגען דאס גאנצע אידישע פאלק אין אייראפע.

דער האס פון די דייטשן קעגן אידישן פאלק איז אן אייביקער, אזוי לאנג ווי עס עקזיסטירן די דייטשן, אזוי לאנג עקזיסטירט זייער ווילן אומצוברענגען דאס אידישע פאלק, עס איז געווארן זייער נאציאנאלער אידעאל, זייער פאלקס אידעאל, פון פארניכטן דאס אידישן פאלק, די דייטשע רציחות אויף אידן אין מיטעלאטער זענען געווען צווישן די גרויזאמסטע אין דער געשיכטע ביז די אידן זענען פון דארט אנטלאפן, און אזוי איז אנטשטאנען דאס אידענטום אין מזרח אייראפע.

יענע מיטעלאטערליכע שחיטות זענען געווען פארוואנדלט פון דעם דייטשישען פאלק אומצוברענגען דאס אידישע פאלק, שפעטער אין די מאדערנע צייטן איז דייטשלאנד געווארן די היים פון אנטיסעמיטיזם, דער אנטיסעמיטיזם איז געווארן אן אויסגעשפראכענער דייטשישער אידעאל, זי האט דעם אידעאל געשטרעבט אויסצוברייטערן איבער דער גאנצער וועלט און צוגרייטן דעם באדן פאר א וועלט אויסראטונג פון גאנצען אידישן פאלק, ביז עס איז געקומען היטלער און האט גענומען אדורכפירן פראקטיש די אלטע דייטשע טעאריע, ער האט

זיך נישט געשעמט צו זאגן פראנק און פריי דער גאנצער וועלט, אז זיין ערשטער און לעצטער ציל איז אויסצוראטן די אידן ביזן סוף, און פראנק און פריי פאר דער גאנצער וועלט האט ער עס געטאן.

נאך אלע אזעלעכע טרויריקע געשעהענישן אין דער אידישער געשיכטע זענען מיר עד היום די זעלבע ערשיינונג, אידן וואס פארגעסן, אידן וואס רעדן זיך איין אז מער וועט שוין אזעלעכעס נישט געשען, מיר מוזן אבער שטענדיג געדענקען, עס איז אן אלטער דייטשישער נאציאנאלער אידעאל צו זען דעם סוף פון אידישן פאלק, עס איז אן אייביקער מלחמה פון עמלק'ן קעגן דעם אידן, און פון א נאציאנאלן היסטארישן שטאנדפונקט טארן אידן מער נישט פארמאכן די אויגן דערויף.

עס קומט א גרויסן דאנק אונזער פריינט און חבר פון טשענסטאכאוו צבי קליינערן היינט הערי קליין אין מאנטרעאל, קאנאדע) פאר זיין גרויסע מי און אנשטרענגונג פון ארויסגעבן דעם טשענסטאווער "בוך" אין ענגליש און אין אידיש, באזונדערס וויכטיג איז זיין אויפטו פון פאראינטערעסירן דעם "צווייטן דור" טשענסטאווער אידן וואס האבן איבערגעלעבט דעם חורבן, בייצושטייערן מיט מאטריאלן צו דעם בוך.

מיר דארפן אין זינען האבן אז אויב מיר אידן ווילן ווייטער עקסזיסטירן אלס א פאלק, קענען מיר נישט אריבערגיין איבערן טאג ארדענונג צו דעם וואס די דייטשן האבן חרוב געמאכט דאס אידישע לעבן אין אייראפע. מיר האבן נאך א לאנגע און בלוטיגן חשבון מיט די דייטשע מערדער, דאס וואס די דייטשן האבן געטון צו אונזער פאלק קען נישט באצאלט ווערן מיט "ווידערגוטמאכונג געלטער" דער דור וואס האט מיטגעמאכט דעם חורבן איז געווען דער דור המבול א דור וואס איז געווען פיזיש צו שוואך צו קענען פאדערן א גערעכטן משפט מיט די דייטשן, מיר האפן אז די קומענדיקע דורות אידן, אויב עס וועט עקזיסטירן א אידיש פאלק וועט פאדערן א חשבון פאר דעם חרוב געווארענעם אידישן לעבן.

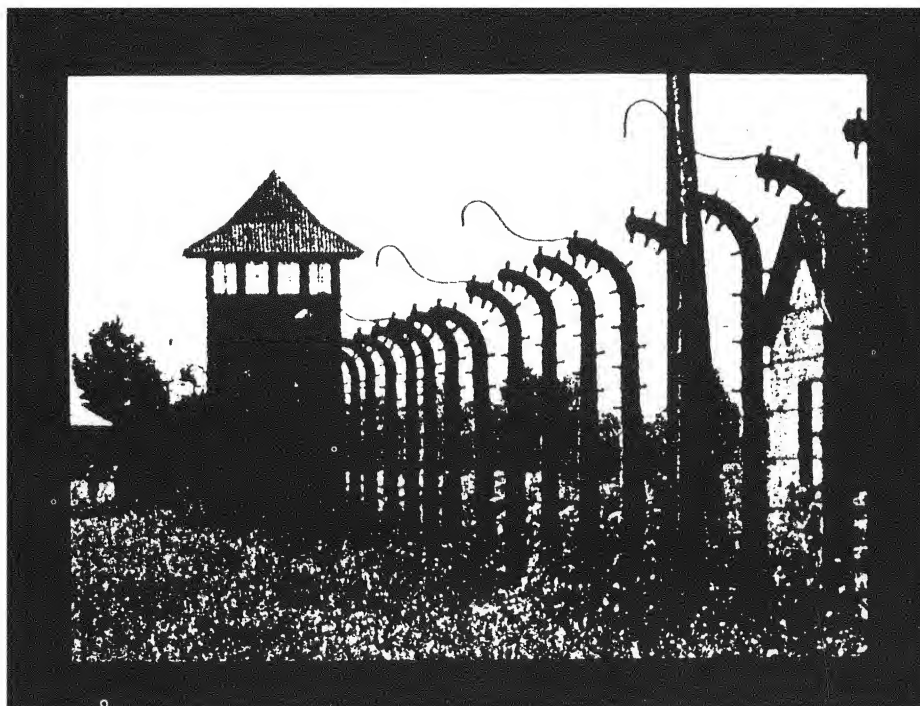
CZENSTOCHOV – Our Legacy

אינהאלט

א טאג נאך יום כיפור - 1942 חורבן טשענסטאכאוו

7.....	אין דער געטא הערשט א מחד שטימונג	שלמה וואגא
13.....	דער חורבן פון א גרויסע אידישע קהילה	צבי ראזענוויין
16.....	דאטעס פון דעמארטאציעס אין טשענסטאכאוו	
17.....	ד"ר פיליפ פרידמאן	ד"ר ב. ארענשטיין
21.....	רפאל פעדערמאן	ד"ר ב. ארענשטיין
24.....	ד"ר בנימין ארענשטיין	
25.....	ווי אזוי האט אויסגעזען דאס אידיש לעבן	ה. קליין
27.....	פראגמענטן פון אידישן טשענסטאכאוו	
28.....	ווי דערשטאנד אין די געטאס	
30.....	די אידישע פרעסע	
31.....	געראנגל צו ראטעווען בית עולם	חנן קיעל
33.....	נאטיצן פון אן אנדער פלאנעט	צבי ראזענוויין
36.....	יונגע אידישע שרייבער	א. כראבלאווסקי
39.....	הרב הגאון ר' נחום אש זצ"ל	ב. א.
43.....	הרב ר' אביגדור זצ"ל	
46.....	טימן און געשטאלטן פון אן אומגעקומענער וועלט	ד"ר בנימין ארענשטיין
50.....	דריי דורות	שמואל פראקאש
51.....	אין אנדענק פון מיינע עלטערן	דזשארזש קליין
54.....	יעקב קליינער	צבי ראזענוויין
57.....	שאטנס ביינאכט	צבי ראזענוויין
60.....	ליד	צבי קליין
61.....	מיר טארן נישט פארשווערן אונזערע קדושים	ה. ליוויק
64.....	הרב בנימין כארזשיקאווסקי	
65.....	צבי ראזענוויין	
68.....	ליד	צבי קליין
69.....	צו דער 38 - טער הזכרה	ה.ק.
72.....	ליד	ה. קליין
73.....	דער אידישער ישוב אין טשענסטאכאוו	ליבער ברענער
79.....	טשענסטאכאווער אויפשטאנד	א. געלבארד
82.....	עס איז נאך נישט צו שפעט	ה. קליין
83.....	ווי האלטן מיר מיטן צווייטן דור	צבי ראזענוויין
85.....	ישראל באנד דינער לכבוד לייבקע יאקובאוויטש	הערשל ראזענבלוס
87.....	חנה סענעש	
89.....	עמיזאדן פון נאציסן עמק הבכא	טאדעק זילבערט
95.....	יחזקא-ל סילווער (זילבערבערג)	
97.....	ד"ר הענריק לאזאראוויטש	עליאש שטייניץ
98.....	מיינע יארן און טשענסטאכאוו	משה שטיינמאן
100.....	געשטאלטן פון געמאלענע העלדן	ד"ר בנימין ארענשטיין
113.....	שלמה וואגא מחבר פון בוך "חורבן טשענסטאכאוו"	ה. קליין

אַ קאַפיטל פון איבערלעבונגען אין טשענסטאָבאָוו
אין דער נאַצי-ציוט
בלעטלעך זכרונות פון די גרויליקע טעג...

שלמה וואגא

אין דער געטאָ הערשט אַ פחד – שטימונג...

יום כפור אינדערפרי, דעם 21סטן סעפטעמבער פון 1942, האָבן די גאָסן פון געטאָ אויסגעזען ווי יעדן געווענלעכן טאָג. די ארבעטער-גרופעס זענען געגאנגען צו זייערע ארבעט-פלעצער, די יידישע פרויען זענען נישט געגאנגען דאווענען, נאָר געוואָשן די דילן, פענצטער און טירן אין די פאַרשידענע דייטשע ביוראָס, די לערער, אדוואָקאטן און אלע אנדערע אינטעלעקטואלן האָבן מאַרשירט אין רייען מיט בעזימער אויף די אַקסלען צו זייערע ארבעט-פלעצער. אַלע אַנדערע יידן, וואָס האָבן נאָר געהאַט וווּ צו ארבעטן, זענען מיט גיכע טריט דורכגעלאָפן די גאָסן, אויסקלאָפנדיק דעם שקלאפן-טאַקט מיט זייערע הילצערנע שיך.

בלויז דאָ און דאָרט האָט מען געזען געשטאַלטן זיך שאָרן ביי די ווענט, ווי היטנדיק זיך צופיל באַמערקט צו ווערן. דאָס זענען עלטערע מענטשן געגאנגען אין די שולן אריין, כדי דאָרט צו פאַרבלייבן אַ גאַנצן טאָג ביים דאווענען.

אין די ביוראָס פון "יודן-ראט" זענען די באאמטע געזעסן אָן אַרבעט, עס זענען היינט נישט געקומען קיין אינטערעסאַנטן. איינער אַ באאמטער האָט פארפירט אַ שמועס מיטן דייטשן שעף הער פרענצעל. ער האָט אים דערציילט וועגן דער מורא, וואָס הערשט ביי יידן, אז עס וועט פאַרקומען אַן "אויסזידלונג". פרענצעל האָט זיך אָנגעבייזערט און געזאָגט: "איר זייט אַלע פערריקט געוואָרן, עס קאָמט נישט פאַר". אויף דער ביטע פון באאמטן האָט פרענצעל טעלעפאָנירט אויף עטלעכע ערטער און פארזיכערט, אז עס וועט גאַרנישט פאַרקומען, ווארום פונדאָנען וועט ער נעמען די טויזנטער מענטשן, וואָס עס דאַרף האָבן צו דער ארבעט?

אַבער דאָך האָט געהערשט אין געטאָ אַ פחד-שטימונג. טייל האָבן געוויסט צו דערציילן, אַז צומאָרגנס, דעם 22סטן סעפטעמבער, וועט דאָ אין טשענסטאָקאָו פאַרקומען די "יודן-אויסזידלונג". פון דער "אַרישער" זייט איז אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז עס געפינען זיך שוין אין שטאָט לאטישן אין אוקראינער, וועלכע האָבן זיך ערגעץ באַרימט, אַז זיי זענען אַהער געקומען אַ סוף מאַכן מיט די יידן. אַ פוילישע פרוי, אַן איינגטימערין פון אַ רעסטאָראַן האָט דערציילט, אַז ביי איר אין רעסטאָראַן ווערן באַשפּייזט אוקראינער און לאטישן, וועלכע זענען מיט אַ טאג פריער געקומען פון וואַרשע. זיי האָבן איר געזאָגט, אַז זיי זענען דאָרט געווען צוויי חדשים אין געטאָ און ליקוידירט די יידן. איצט וועלן זיי דאָס זעלבע טון מיט טשענסטאָקאָווער יידן.

די ידיעה האָט זיך ווי אַ שטורעם-ווינט דורכגעטראָגן איבערן געטאָ און די אימה איז געוואָקסן פון מינוט צו מינוט.

די "אַקציע פון 22-סטן סעפטעמבער 1942

די פאַרזיכערונגען פון "יודן-ראט", פון דער מאַכט און פון אַלע אנדערע קוועלן, האָבן דאָך נישט געקאָנט באַרואיקן אלע יידן. צו בולט זענען געווען שלעכטע סימנים, וואָס האָבן אָנגעזאָגט דאָס פאַרקערטע. אין האַנטווערקער-הויז איז געקומען דער אַדוואָקאט פאַהאַרילע, דער אַרגאַניזאַציע-שעף פון "יודן-ראט", אַן עלטערער מיושבידיקער מענטש, און האָט פאַרזיכערט, אז ער ווייסט פון זיכערע קוועלן, אז עס איז נישטאָ פאַר וואָס זיך צו שרעקן – עס וועט מאַרגן און נישט נאָר מאַרגן, נאָר עס וועט בכלל גאַרנישט געשען.

אַסאך מענטשן זענען דעריבער די נאָכט פון מוצאי יום כיפור נישט געשלאָפן, נאָר געוואַכט אין זייערע ווייניגקייטן. זיינען די גאָסן-לאַמפן געווען פאַרלאָשן

צוליב "לופט-שוץ". אָבער די וואַכענדיקע מענטשן זענען דערשטוינט געוואָרן. דערזענדיק פּלוצלינג דורך די פענסטער, אז אַלע עלעקטרישע לאַמפּן האָבן מיטאַמאַל אַזוי העל אויפגעלויכטן ווי נאָר אַמאַל פאַר די מלחמה, מיט איין מאָל איז די "לופט-שוץ" געוואָרן אומוויכטיק, אַ מאָנטער פון דעם שטאַטישן עלעקטריצטעט-אַנשטאַלט איז דורכגעפאַרן די גאַסן פון געטאָ און קאַנטראָלירט אַלע לייטונגען.

אַרום 5 אַזייגער פאַרטאָג האָבן מיר דערהערט שיסערייען און געשרייען פון דייטשן. די שיסערייען און קולות האָבן געדויערט ביז עס איז טאָג געוואָרן, און מיטאַמאַל האָבן מיר דערזען אַ גרויסע מאַסע יידן מיט פעקלעך אויף די פלייצעס ווערן געטריבן דורך דייטשן צום פלאַץ, וווּ די זשאנדארמען האָבן אָפּגעהאַלטן זייער באַראַטונג.

די "אַקציע", באַגלייט מיט שיסערייען און קולות, האָט זיך אַזוי געצויגן עטלעכע שעה, מיטאַמאַל האָבן מיר דערזען אַ יידישן פּאָליציאַנט אַריינגיין אין אונדזער הויז, ער האָט דאָ נעכטן איבערגעלאָזט ביי קרובים זיין פרוי, עטלעכע פון אונדז זענען אַראפגעלאָפן צו אים אין דער ווינונג ווהין ער איז אַריין. מיר האָבן אים דערזען שטיין און וויינען ווי אַ קליין קינד. ער האָט אונדז דערציילט, אַז עס קומען פאַר שוידערלעכע זאַכן אין געטאָ: ווען די יידישע פּאָליציאַנטן זענען פאַרטאָג געקומען אין קאָמיסאַריאַט אַריין, האָבן זיי באַקומען אַ באַפעל פון דעם זשאנדארמע-הויפּט-מאַן דעגענהאַרדט, וועלכער פירט אָן מיט דער גאַנצער "אַקציע", אז זיי זאָלן גענוי אויספירן די אַנווייזונגען, וואָס זיי וועלן באַקומען. ווער עס וועט זיך נישט צופאַסן צו דעם באַפעל, וועט אויפן אָרט דערשאָסן ווערן. די ערשטע אויפגאַבע, וואָס די יידישע פּאָליציאַנט האָט באַקומען, איז געווען צו גיין אין אלע יידישע ווינונגען, אין די גאַסן, וועלכע עס וועט זיי אַנגעוויזן ווערן, און אַנזאגן אַלע יידן, מענער פרויען און קינדער, אַז זיי זאָלן גרופעסווייז אַרויס אין גאַס און גיין אין רייען איינער הינטערן אַנדערן צום נייעם מאַרק. זיי מעגן בלויז מיטנעמען קליינע פעקלעך. די ווינונגען דאַרפן בלייבן אָפן, מיט די שליסלען אין טיר, ווער עס וועט זיך אויסבאַהאלטן, וועט דערשאָסן ווערן.

אַרום דריי אַזייגער נאָכמיטאָג זענען אַנגעקומען די יידישע פּאָליציאַנטן, וואָס האָבן געוויינט צוזאַמען מיט אונדז אין דעם האנטווערקער-הויז. זיי האָבן אויסגעזען מיד און צעבראָכן. נאָכדעם ווי זיי האָבן זיך אַביסל באַראַיקט, האָבן זיי אונדז אַנגעהויבן דערציילן, וואָס עס איז פאַרגעקומען אין געטאָ.

די נעכט זענען פינסטערע, אָבער דאָס געטאָ ווערט העל באַלויכטן. מען הערט שיסערייען, און מיר ווייסן שוין, אַז יעדער שאָס באַדייט, אַז אַ ייד איז געפאַלן ביים וועלן אַריבערגיין די גאַס, ביים עפענען אַ טויער, ביי קלעטערן ערגעץ איבער אַ פלויט און דאָס גלייכן. אין געטאָ שלאָפט נישט קיינער, קיינער נעמט נישט אַראָפּ פון זיך די קליידער צום שלאָפן, עס הייבט אָן אויספעלן שפייז, איינער העלפט דעם צווייטן, מען קאָן בכלל נישט עסן פאַר עגמת נפש. אַזוי דויערט עס ביז פרייטיק דעם 25-סטן סעפטעמבער.

די צווייטע "אַקציע"

אַ טאָג פאַר דער צווייטער "אַקציע" האָבן די יידישע פּאָליציאַנטן באַקומען אַ באַפעל זיך צו מעלדן צומאַרגנס פיר אַזייגער פאַרטאָג אין יידישן קאָמיסאַריאַט. די צווייטע "אַקציע" איז דורכגעפירט געוואָרן פונקט אַזוי, ווי די ערשטע. די יידישע פּאָליציאַנטן זענען געגאַנגען אין די ווינונגען אַנזאגן די יידן די בשורה, אַז זיי מוזן זיך אַנידערשטעלן מיט זייערע פעקלעך אין די טויערן פון די הייזער. דערנאָך זענען אַנגעקומען זשאנדארמען, אוקראינער, פוילישע פּאָליציאַנטן און געטריבן פון די טויערן אויפן מאַרק אַרויס.

פונקט ווי דאָס ערשטע מאָל זענען עלטערע מענטשן און קראַנקע דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט, ווייל זיי האָבן נישט געקאָנט גיין אַזוי שנעל, ווי די רוצחים האָבן געוואָלט.

אויפן מאַרק איז ווידער ווי ביי דער ערשטער "אַקציע" פאַרגעקומען אַ "סעלעקציע". דער הויפטמאַן האָט אָנגעוויזן מיטן שטעקעלע אויף קרעפטיקע מענער און יונגע פרויען, וועלכע ער האָט געהייסן איבערלאָזן, כדי זיי דערנאָך אוועקצופירן צו שקלאפן-ארבעט. גאַנץ אָפט זענען די געזונט אויסזענדיקע מענער געפרעגט געוואָרן אויף זייער באַרופ. שלאָסער, טישלער, עלעקטריקער זענען שנעל אריבערגעטריבן געוואָרן אויף דער צווייטער זייט צום פאַרבלייבן. און ווידער האָבן זיך אָפגעשפילט טראַנישע סצענעס ביים פונאַנדערשיידן נאָענטע. די קליינע צאָל "אויסגעקליבענע" צו שקלאפן-ארבעט זענען ווי דאָס פריערדיקע מאָל אָפגעפירט געוואָרן אין שאַפ, און די טויזנטער פאַרמשפטע צום אַרוישיקן זענען געטריבן געוואָרן ווי פי, כדי פאַרלאָדנט צו ווערן אין די וואַגאַנען.

הונגער אין געטאָ

נאָך דער צווייטער "אַקציע" זענען אין געטאָ נאָך פאַרבליבן פינף און צוואַנציג טויזנט יידן, וואָס האָבן געוואָרט אויף זייער אומבאַשטימטן גורל. דער הונגער איז געוואָרן שאַרפער. די אַרימע באַפעלקערונג, וואָס האָט געלעבט פון די טאַג-פאַרדינסטן און נישט געהאַט קיין שום רעזערוון, האָט באַלד אויפן צווייטן טאָג נאָך דער "אַקציע" נישט געהאַט וואָס צו עסן.

בונקערס

אין געטאָ זענען געווען יידן, וואָס האָבן זיך געמאַכט בונקערס אויף בידעמער און קעלערס, און אויף אַלע מעגלעכע ערטער. פון אַ גרויסער צאָל בונקערס האָבן געוואוסט מערערע מענטשן. עס זענען דאָרט געזעסן באַהאַלטן מענער, פרויען און קינדער צו פינף, צען, צוואַנציק, פופציק, און אויך צו הונדערט מענטשן. זיי האָבן זיך פאַרזאָרגט מיט שפייז-פראָדוקטן אויף עטלעכע טעג, מיינענדיק אַז די "שלעכטע-צייט" וועט גיך אַדורך און זיי וועלן דאָן קענען צוריקגיין אין זייערע וווינונגען. קיינער האָט זיך נישט געריכט, אַז נאָכן אַרויסטרייבן די יידן פון זייערע הייזער וועט מען אַוועקשטעלן פאַליציאָנטן אַדער דייטשן צו היטן די וווינונגען. דער גורל פון די יידן אין די בונקערס איז געווען זייער אַ טרויערדיקער.

די דריטע "אַקציע"

דעם 28-סטן סעפטעמבער 1942 איז פאַרגעקומען די דריטע "אַקציע", וועלכע האָט זיך אָפגעשפילט אַזוי ווי די צוויי פריערדיקע. די איינוווינער פון עטלעכע געטאָ-גאַסן זענען אַרויסגעפירט געוואָרן אויפן מאַרק, וווּ דער הויפטמאַן דעגעהאָרט, אַרומגערינגלט מיט זיינע מיטהעלפער, האָט געמאַכט אַ אָפּקלייב פון יונגע מענטשן און פאַכלייט, וועלכע זענען איבערגעלאָזט געוואָרן און אַזוי אַרום צעשיידט געוואָרן פון זייערע משפחות. עס זענען פאַרגעקומען די באַקאַנטע האַרצרייטנדיקע סצענעס, ווי ביי די פריערדיקע "אַקציעס", איידער מען האָט די עטלעכע טויזנט יידן אויפגעלאָדן אין די פי-וואַגאַנען.

די ווייטערדיקע "אַקציעס"

דעם 1-טן אָקטאָבער 1942 איז פאַרגעקומען די פערטע "אַקציע" וועלכע

האָט זיך אָפּגעשפּילט ענלעך צו די פּריערדיקע. די דאָזיקע "אַקציע" האָט אויך אַרומגענומען אַלע יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין "קווארטיראמט", וועלכער איז כלומרשט געשטאַנען אונטערן שוץ פון שטאַט-הויפטמאַן. דער הויפטמאַן דעגעהאָרדט האָט באַפוילן אַרויסצוטרעבן פון דאָרט אויפן מאַרק, נישט נאָר די אַלע וואָס האָבן זיך דאָרט אריינגעקומען בגנבה דורך אריבערקלייבן מויערן און פלויטן, נאָר די אַרבעטער-פאַכלייט. דאָס האָט דער הויפטמאַן דעגעהאָרדט געטון אויף צו להכעיס דעם שטאַט-הויפטמאַן.

ביי די פערטער "אַקציע" איז ווי ביי די פריערדיקע געמאַכט געוואָרן אַ "סעלעקציע" און עס זענען שפּעטער אוועקגעשיקט געוואָרן צו פאַרשידענע שקלאַפן-אַרבעט. אַזוי האָט די פּוילישע שטאַט-פאַרוואַלטונג באַקומען צוגעטיילט אַ טייל פון די דאָזיקע "סעלעקציע" צו שאַסיי-אַרבעט און צו ברוקירן גאַסן. אַנדערע זענען אוועקגעפירט געוואָרן אין דער אמוניציע-פאַבריק פון דער פירמע "האַסאַג".

אַ דריטע מחנה איז אוועקגעשיקט געוואָרן אין דער אייזן-הוטע ראַקאָוו, וועלכע האָט אויך געהערט צו דער זעלבער פירמע "האַסאַג" און ווו עס האָבן געהערשט די זעלבע באַדינגונגען ווי אין דער אמוניציע-פאַבריק.

דערפּוילישער לייטער פון דער יידישער-פּאָליציי האָט באַקומען אַ פאַראַרדענונג פון הויפטמאַן דעגעהאָרדט, אַז ער זאָל צוזאַמענשטעלן אַ רשימה פון פּופציק יידישע פּאָליציאנטן, וועלכע וועלן פאַרבלייבן אויף זייערע פּאַסטנס און די איבעריקע, אין אַ צאָל פון אַן ערך צוויי הונדערט, וועלן אוועקגעשיקט ווערן צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע יידן מיט דעם נאָענסטן טראַנספּאָרט.

ביי דער יידישער פּאָליציי איז געוואָרן אַ פּאַניק, יעדער איז געלאָפן צום פּאָליצייאישן לייטער און צום יידישן הילפס-לייטער, כדי אויסצופועלן די זכיה צו פאַרבלייבן צווישן די פּופציק, וואָס דאַרפן איבערגעלאָזט ווערן. איינער האָט דעם אַנדערן געזוכט אריבערצושטייגן מיט גרויסע געלט-סומעס, כדי זיך צו ראַטעווען פון אוועקגעשיקט צו ווערן אין די פּי-וואַגאָנען אַ באַרוויסער.

דער פּוילישער לייטער פון דער יידישער פּאָליציי האָט צונויפגעשטעלט אַ רשימה פון פּופציק נעמען — פאַרשטייט זיך, אַז ביים צוזאַמענשטעלן די רשימה האָט דער לייטער זיך גערעכנט מיט דער געלט-סומע, וואָס ער האָט געקענט דערוואַרטן פון יעדן איינעם.

דעם 4-טן אָקטאָבער 1942 איז באַקאַנט געוואָרן, אַז יידישע פּאָליציאנטן, די פאַרבליבענע, זענען באַשטעלט געוואָרן אויף צומאַרגנס פאַרטאָג צו דער "אַקציע", וואָס זאָל פאַרקומען — די פינפטע "אַקציע".

די פינפטע "אַקציע" האָט זיך אָנגעהויבן אַזוי ווי די פריערדיקע, אָבער באלד האָט מען באַמערקט, אַז עס איז צו איר צוגעגרייט געוואָרן אַ ספּעציעלער פלאַן. קודם כל איז זי צוגעגאַנגען אין אַ שנעלערן טעמפּאָ ווי אַלע פריערדיקע. פאַרטאָג, פריער ווי אַלעמאָל, זענען די יידן געטריבן געוואָרן אין נייעם מאַרק אַריין. דאָסמאָל זענען אין די גאַסן דערשאַסן געוואָרן מער יידן ווי בעת די פריערדיקע "אַקציעס". דער הויפטמאַן האָט מיט זיין שטעקעלע דיריגירט ענערגישער און ווילדער און די שטעקנס און געפלאַכטענע רימענס זענען אָפּטער געפאלן איבער די יידישע קעפּ. די צוהעלפער האָבן נישט דערלויבט קיינעם זיך אָפּצושטעלן ביים הויפטמאַן און בעטן רחמנות. די וואַגאָנען זענען אָפּגעפילט געוואָרן פריער ווי ביי די פריערדיקע "אַקציעס" און די טויזנטער פאַר שייך זענען גיכער אויפגעוואַקסן אין אַ באַרג. נאָכן פאַרענדיקן דעם מאַרש פון די טויזנטער יידן צו די וואַגאָנען האָט דער הויפטמאַן באַפוילן זיין שאפער, ער זאָל אים מיט זיינע מיטאָרבעטער אוועקפירן אין געטאָ. דאָרט האָט ער קודם כל באַזוכט דעם זאמל-לאַגער אויף דער קאטעדראלנע גאַס און געהייסן אַלע יידן פון דאָרט טרייבן צו די וואַגאָנען. נאָכדעם האָט ער באַפוילן דאָרט אַהינצופירן די יידישע פּאָליציאנטן מיט זייערע

פרויען און קינדער, וועלכע זענען געווען ארעסטירט אין שול. צום סוף איז דער הויפטמאן מיט זיינע משרתים אַוועק אין יידישן שפיטאַל און געלאָזט רופן צו זיך די דאָקטוירים און קראַנקן-שוועסטער, וועלכע זענען געהאט פאַרבליבן אויף זייערע פּאַסטנס במשך פון די אַלע ביז איצטיקע "אַקציעס".

דער הויפטמאן האָט די פּאַזאַמלטע דאָקטוירים און קראַנקן-שוועסטער באַפוילן, זיי זאָלן אַלע קראַנקע, וואָס געפינען זיך אין שפיטאַל, געבן סם-איינשפּריצונגען, כדי מיט זיי וואָס גיכער אַ סוף צו מאַכן. די דאָקטוירים האָבן געפרוּווט ראַטעווען די סיטואַציע מיט אויסריידן, אַז זיי האָבן נישט די געהעריקע איינשפּריצונגען, דערויף האָט דער הויפטמאן געענטפּערט, אַז אויב אַלץ וועט אין משך פון צוויי שעה נישט זיין דערליידיקט, וועט ער באַפעלן צו דערשיסן די קראַנקע צוזאַמן מיטן גאַנצן שפיטאַל-פּערסאָנאַל.

נאָך אַ לאַנגער און פייגלעכער באַראַטונג האָבן די דאָקטוירים באַשלאָסן אומצוברענגען די קראַנקע דורך איינשפּריצונגען.

דערנאָך האָט דער הויפטמאן געמאַכט אַ וויזט אין אַן אנדער שפיטאַל – פון עפידעמישע קראַנקהייטן. דער לייטער פון דעם שפיטאַל, ד"ר קאגאַן, האָט זיך באַמייט צו שטעלן אויף די פיס די קראַנקע אין דער צייט ווען עס האָבן געדויערט די "אַקציעס". אָבער איצט, ביי דער פינפטער "אַקציע", זענען אַלע קראַנקע מיט דעם גרעסטען טייל פון שפיטאַל-פּערסאָנאַל אוועקגעשיקט געוואָרן צו די וואַגאַנען, בלויז אַ טייל פון פּערסאָנאַל איז אָפּגעפירט געוואָרן אין קאראַנטין.

נאָר צום סוף איז דער הויפטמאן מיט שאַפּער אין נאָענטע מיטהעלפער אוועק אין האַנטווערקער-הויז אלע נומער 14. דאָרט האָבן זיי קודם געמאַכט אַ גרויסן טומל אויפן הויף און געוואלדעוועט, אַז אַלע יידישע אייווינער זאָלן גיך אַראָפּ אויפן הויף און לאָזן אָפּן די ווינונגען. די האַנטווערקער מיט זייערע פרויען און קינדער זענען אַראָפּ, יעדער מיט זיינע פאַפירן אין האַנט. די לייט האָבן באַפוילן זיך אויסצושטעלן לויט די איינצלע ווערקשטאטן, יעדער מייסטער מיט זיין פאַמיליע און זיינע פאַרשריבענע מענטשן אויפן צעטל פון שטאַט-הויפטמאן איז געשטאַנען באַזונדער. אָבער דער הויפטמאן האָט נישט געקוקט אויף די פאַפירן. ער האָט געפרעגט יעדן ווי אַלט ער איז און וואָס זיין באַרוף איז, די גאָר יונגע מענער און פרויען האָט ער באַפוילן זיך שטעלן באַזונדער, און די עלטערע מיט די קינדער אויך באַזונדער. איך מיט מיין פרוי און קינד און דריי פרויען, וואָס זענען געווען פאַרשריבן אין אונדזער צעטל, זענען געשטאַנען צוזאַמען. דער הויפטמאן האָט מיך געפרעגט ווי אַלט איך בין – פערציק, האָב איך אים געענטפּערט; פון באַרוף פאַבריק-מייסטער. דאן האָט ער אַ קוק געטון אויף מיין פרוי און קינד, און אַ זאָג געטון: "איר מוזט זיך שיידן".

נאָכן אויספרעגן און אויססאַרטירן יונגע און אלטע האָט ער אַ זאָג געטון צו אלע: – איר קאָמט וועג! די אלטע לויטע קאָמען אין לאַגער אונד איר, די יינגערע, ווירד ארבייטן. איר מוסט ניכט געראדע ביי אירער שניידעריי אונד שוסטעריי באשעפטיקט זיין. איר ווירד אנדערע ארבייט לייסטן קענען.

דאָס נייע געטאָ

נאָך די פינף "אַקציעס", דורך וועלכע עס זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן פון אונדזער שטאַט פינף און דרייסיק טויזנט יידן, אין דאָס געטאָ געבליבן אויסגעליידיקט. די הייזער זענען געבליבן פּוסט, די געשעפטן געשלאָסן. פון מיין צוויי שטאָק הויכן באַלקאן פון האַנטווערקער-הויז האָב איך געזען אַ וואך ארומגיין איבער די געטאָ-גאַסן. דאָס האָט מען געהיטן, אַז די פוילישע באַפעלקערונג זאָל נישט צעראַבעווען דאָס איבערגעבליבענע האָב און גוטס, וואָס איז געבליבן נאָך די אַוועקגעשיקטע יידן.

דער הויפטמאן דעגענהאַרט האָט באַפוילן צו שאַפּן אַ "ניי געטאָ", אַ קלענערס

ווי דאָס פריערדיקע, וואָס זאָל אַרייננעמען די יידן, וואָס זענען נאָך געבליבן נאָך די "אַקציעס". ער האָט איבערגעגעבן דעם געוועזענעם "יידן-ראַט" פרעזעס צו שאפן אַ נייעם "יידן-ראַט" אַ קלענערן פון דעם פריערדיקן, און דעם געהילף-לייטער פון דער פאָליציי האָט ער באַפוילן צו שאפן אַ פאָליציי-קאָמיסאריאט פון די איבערגעבליבענע פופציק יידישע פאָליציאנטן.

אין דעם נייעם, קלענערן געטאָ האָבן באַדאַרפט איבערגעפירט ווערן אַלע שקלאָפן-אַרבעטער פון די פאַבריקן און אויך אַלע די, וואָס האָבן זיך געפונען אין קאראנטין – די דאָקטוירים מיט זייערע פאַמיליעס און די קראַנק-שוועסטערס, און דאָס איבערגעבליבענע פערסאָנאל פון די שפיטאַלן.

דער הויפטמאַן האָט אויסגעפונען דריי שמאַלע געסלעך, שמוציקע, אָן וואַסער-לייטונג, און אָן קאנאלן, און באַפוילן דער ניי-אַרגאניזירטער יידישער "רעפּרעזענטאַנץ" צו שאַפן דאָס נייע געטאָ.

אונטער דער אויפזיכט פון יידישער פאָליציי האָבן יידישער ארבעטער איינגעגראָבן הויכע קלעצער אַרום די דריי געטאָ-געסלעך, דריי-פיר מעטער אָפּגערוקט איין קלאַץ פון אַנדערן, און ארומגעצוימט זיי מיט שטעכל-דראַט. עס איז איבערגעלאָזט געוואָרן אַ ברייטערער שטח אויף אַ טויער.

אַזוי איז געשאַפן געוואָרן דאָס "נייע געטאָ".

דער "יידן-ראַט" האָט צוגעטיילט וווינונגען צו זעקס און צו אַכט מענטשן אין אַ צימער, אָדער צו דריי און פיר פאַר-פעלקער צוזאַמען. מען האָט אויך צעטיילט "מעבל" – אלטע צעבראַכענע טישן און בענקלעך, ווייל דאָס וואָס האָט נאָך צו עפעס געטויגט, האָבן די דייטשן ארויס-געפירט אין זייערע מאַגאזינען אריין.

עס איז איינגעאָרדנט געוואָרן אַ קיך. פראָדוקטן פאַר איר האָט דער הויפטמאַן באַשטימט פון דער שטאַט-פאַרוואלטונג, און אַזוי איז ווידער אַרגאניזירט געוואָרן דאָס נייע געבעדיקע לעבן.

דאָקטוירים און קראַנקען-שוועסטער פון יידישן שפיטאַל אין טשענסטאָכאָוו אויף זאַחאָדזשע

הענריק מאַרקוספּעלד, באַרימטער יידישער טשענסטאָכאָווער כלל-טויער און פילאַנטראָפּ

צבי ראזענווין

דער חורבן פון א גרויסער אידישער קהילה

דאס לעבן פון די שארית הפליטה אידן, פון די וואס האבן איבערגעלעבט דעם חורבן, איז אנגעפילט מיט קאשמארן טאג און נאכט זען מיר די בילדער פון אומקום.

אבער ווען עס קומען אן די יארצייט טעג, די טעג פון יאָר ווען די הריגות זיינען פאָרגעקומען, ווערן מיר באהערשט פון אן אומגעהויערן אונר, מיר לעבן פאקטיש נאך אמאל איבער יענע פינסטערע גרויליקע טעג און נעכט, מיר פילן נאך אמאל דעם אומענדליכן פיין און ווייטאג פון דעם גרויסן אלץ ארומענמענדען חורבן.

די טשענסטאָאָכווער קהילה, וועלכע איז געווען אן עיר ואס בישראל, האָט עקזיסטירט מער ווי 300 יאָר, און האָט געציילט פארן צווייטן וועלט קריג 29 טויזענט נפשות, אין צייט פון קריג נאכן איינזאמלען די אידן פון די ארומיקע קליינע שטעטלעך ציילט די אידישע קהילה אין טשענסטאָאָכו 48 טויזענט נפשות. די קליינע צאָל איבערגעבליבענע אידען פון גרויסן דריטן חורבן, טראָגן זיך אָפּט אַרום מיט אַ שולד געפיל פון בלייבן לעבן, פארוואס בין איך געבליבן לעבן ווען דאָס גאַנצע אידישע פאָלק אין פוילן איז אומגעקומען.

דערפאַר פילן מיר אויף זיך די גרויסע אומגעהויערע לאַסט פון וועלן ארויסשריינען פון זיך, אויסוויינען פון זיך דעם גרויסן בראַך וואס איז אונז געשעהן, אבער ווי נעמן מיר די כוחות, ווי געפינען מיר די שפראַך, די ווערטער, וועלכע זאָלן קענן אויסדריקן אונזער צער און ווייטאָג, ווערטער וועלכע זאָלן קענן שפאַלטן די הימלען און אויפציטערן די וועלט, ווייל מיר באַגרייפן, אז עס איז נאָך ביז איצט נישט ארויסגעברענגט געוואָרן (טראָץ דעם וואָס עס איז שוין אזוי פיל געשריבן געוואָרן וועגן חורבן) דער געוואַלטיקער פאַרנעם פונם חורבן, און די אויסווייזונג פונם חורבן אויף די צוקונפטיקע געשטאַלטונג פון דער מענטשהייט בכלל, און פון אידישן פאָלק בפרט.

ווער אַ ווער קען עס אויסוויינען דעם גרויסן יסורימדיק פיינפולן וועג פון אונזער גרויסער אידישע קהילה פון זינט דעם אריינמאַרש פון די דייטשע בעסטיעס אין אונזער שטאט דעם 3-טן סעפטעמבער 1939, אָבער שוין אַ טאָג שפעטער מאנטאג, דעם 4-טן סעפטעמבער 1939 אָרדנען די דייטשע בעסטיעס איין אַ בלוטיקן ספעקטאַקל איבער דער שוצלאָזער אידישער באַפעלקערונג וואס האָט געקאָסט דאס לעבן פון הונדערטער מענער, פרויען און קינדער.

דער דאזיגער טאָג איז באַצייכנט געוואָרן פון די טשענסטאָאָכווער אידן אלס "בלוטיגער מאנטאג" פון דעם דאזיקן בלוטיקן מאנטאג אָן ציט זיך אַ לאַנגע קייט פון בלוטיגע טעג און נעכט, וואס האָבן זיך אראפגלאָזן אויף דער אידישער באַפעלקערונג, עס זיינען געווען בלוטיקע טעג פון פאַרברענען די שוהלען, פון אוועקרויבן אידיש האָב און גוטס, פון צווינגן אויסצופירן אלערליי שקלאָפן ארבעטן, פֿאַרשיקן געזעלשאפטליכע טוער, פון פארשיקן אידישע יוגענטליכע אין פארניכטונג לאַגערן און פון דערשיסונגן אָן אַ פארוואָס.

די דאָזיגע לאַנגע קייט פון מאַראַלישע דערנידערונגען און פיזישע פיין האָט זיך געציגן ביז עס האט זיך אנגעהויבן די "ענטגילטיגע לייזונג" פון שיקן די אידן אין די גאַז אויווענס, די אידישע באַפעלקערונג איז דאן ארומגעכאפט געווארן פון אַ טיפן ייאוש און פאַניק, מיר האבן זיך געפילט אריינגעקוועטשט אין אַ טויטן קאַמער אָן וועלכע עס איז אויסזיכט אויף רעטונג, אַ, זאָגט, איר פאָעטן, קינסטלער און פילאָזאָפּען, האט איר שוין אמאל געזען אן עדה פון 48 טויזנט קדושים אין אַ גסיסה געראנגעל, אין אן אריינגעקוועטשטען שטייג, ווי

נאר דער טויט קען זיין די אויפלייזונג פון די אַנגסטן.
איז דא אַ האָפענונג ווען עס איז צו געפינען די שפּראַך אדער וועלכע אנדער פארם אויסצודריקן דעם דאזיקן גיהנום צושטאנד.
דאָס האָט אזוי געדויערט ביז דעם 22-טן סעפטעמבער 1942 א טאג נאָך יום כיפור.

די אויסגעקאלעכטע וואָגאַנען און צוואַמען מיט זיי אַן אפטיילונג פון די אוקרייאנישע אויסראטונגס קאמאנדאס, וועלכע האבן אינטער דער אנפירונג פון די דייטשע S.S. דורכגעפירט די פאַרניכטונגס אַקציע, זיינען אנגעקומען יום כיפור בייטאג.

די ערשטע 8 טויזנט אידן פון טשענסטאָכאָוו זיינען אויף מאָרגן נאך יום כיפור אריינגעשטיפט געווארן אין די פאַרשטיקטע וואָגאַנען און אפגעשיקט געווארן אין די גאַז אויווענס פון טרעבלינקע, צווישן יום כיפור און שמחת תורה זיינען פון דער טשענסטאָכאָווער געטאָ ארויסגעשיקט געווארן 42 טויזענט אידן.

וועלכע געוואלטיקע כוחות, פיזישע און גייסטיקע, פאָדערט זיך פון אונז, שארית הפליטה אידן אויסצוטראַגן אין אונזער געמיט, אין אונזער פילן און דענקן, די דאָזיקע גרויל בילדער פון די לעצטע טעג און נעכט, אין דעם לעצטן גאַנג צו פאַרניכטונג פון אונזערע נאַנטע.

וויי צו אונז וואס אונזערע אויגן האָבן געזען: אַט שווימען אויף עטליכע גיהנם בילדער, די אידישע פאָליציי לייט לויפן ארום איבער די אידישע הייזער און זאָגן אָן, אז מען זאָל זיך גרייטן אויף מאָרגן צו דער אויסזידלונג, און היינט זאָל מען גיין אפנעמען די פאַרציע ברויט אין טיי אלס ריזע פראוויאנט, פון אלע הייזער האבן זיך די צום טויט פאַרמשפטע, פון הונגער און דורשט ווילד געוואָרענע מאַסע געלאָזן לויפן צום פארפלעגונגט פונקט אופן אלטן מאָרק, שוואַכע פון הונגער זיינען אויפן וועג געפאלן, אבער קיינער האָט זיך וועגן זיי נישט געזאָרגט, עס זיינען געלאָפן אידן פון די געסלעך גארנצארסקע, נאדזשעטשנא, טארגאווע און אלטן מאָרק, פון די ארומיקע גאסן פון וועלכע די אידן זיינען מיט אַ טאָג פריער אויסגעזידעלט געוואָרן האט געווייט אַ פוסטקייט, און דערוועקט טויט שרעק געדאנקן, עס האבן אין קאָפּ געעגבערט די פראגן: ווי זיינען די אידן פון די גאָסן וואס זיינען נעכטן דא געווען? און ווי וועלן מיר די איצט לויפענדע אידן זיין מארגן? אָן אוקריינישער מערדער אין דינסט פון דער "S.S." האָט געשאָסן אין דער לויפענדער מאַסע אין דאמיט זיינען פארענטפערט געווארן אלע פראָגן, אַ קליינער טייל האָט זיך מיט איבערמענטשליכע אָנשטרענגונגען צוגעדענגנט צו דער פלאטפארמע מיט ברויט און קעסלען טיי, וואס זיינען געשטאַנען נאָנט ביים קלויסטער אין אַלטן מאָרק ווי עטליכע אנגעשטעלטע פון יודן-ראט האבן אויסגעטיילט די פונטיקע פאַרציעס ברויט און טעפלעך טיי.
אין דער זייט זיינען געשטאַנען אנגעפרעסענע געסטאַפּאָ לייט און ביי מאָנגעזיע ליכט געמאַכט פאַטאָגראַפישע אויפנאמען.

עס הערן זיך ווידער געשרייען באַגלייט מיט שיסערייען פון רעוואלווערן, די אויסגעהונגערטע מאַסע אידן ווערן צוריק געטריבן אין זייערע הייזער, עס דערהערט זיך דאָס פייפן פון די אלאָרם סירענעס, עס לעשן זיך אויס די לאַמפן אין די גאסן וואָס האבן געלויכטן צוליב דער אויסראטונגס אַקציע.

עס הויבט זיך אויף אַ שטראַל פון האָפנונג אין די פאַרביטערטע הערצער, אפשר, וועט דאָך אין דער לעצטער מינוט געשען א נס? אפשר האָט די וועלט זיך דערוויסט וועגן אונזער אומגליק און קומען אונז צוהילף? אפשר וועלן די נאַצי טיראנען נישט באַווייזן אויסצופירן זייער פארברעכן?

דער לופט אלאָרם איז אַביסל שפּעטער אפגערופן געווארן און ווידער האבן זיך געהערט שיסערייען צושמעטערענדיק די פאַנטאַזיעס וואָס האבן זיך געוועבט אין אידישע מוחות, נישט איינער האָט אויסגעדריקט דעם באַגער צו פאַלן פון

א באַמבע, איידער אוועקגעשלעפט צו ווערן קיין טרעבלינקע אין די גאַז אויווענס.

דורך דעכער זיינען אָנגעקומען אידן פון אנדערע הויפן און דערציילט, אז אין דער צייט פון אלאַרם האבן אידן אויסגעניצט די פינסטערניש און דורך די דעכער זיינען זיי אַנטלאָפן אויף דער ארשער זייט, די אוקריינער האבן נאָכגעשאָסן, אַ טייל זיינען געפאלן טויט, אבער אנדערע איז דאָך געלונגן צו אנטלויפן.

אַ מוטער נעמט ארויס אירע בעסערע זאכן פון דער שראַנק און פאַקט איין אין רוקזעק פון אירע קינדער און דערביי קען זי זיך נישט באהערשן און ברעכט אויס אין אַ ביטער געוויין "וואָס ווילן די מערדער פון אונז, וואָס ווילן זיי פון אונז מאכן?"

א פאַטער בעט זיין זון אז ער זאל נישט ארויסגיין פון שטוב, ווייל די לעצטע נאכט וויל ער זיין מיט אים צוזאַמען.

א זון בעט זיך ביים אלטן חסידישן פאטער, וועלכער שטייט און בליקט דורך זיינע פארטרערטע אויגן אין דער אויסגעשטערנטער העלער לבנה-נאַכט, ווילענדיק דערבליקן דעם שרעקליכן סוד פון אומקום, אז ער זאָל זיך לייגן שלאפן אויף א פאַר שעה, קען דען ווער פארשטיין די טיף גרייכענדע געדאנקען מיט וועלכער דער אלטער חסידישער איד איז געווען דאמאלס באהערשט?

די גרויזאַמע געשפענסטפולע מיט קאשמאר בילדער אנגעפילטע נאכט, איז געגאנגען צו איר ענד, די דעמערונג פון א נאך גרויזאַמערן אויפגייענדיקן טאג איז געקומען, דער טאָג איז באצייכענט מיט דער דאָטע מאנטאג דעם 29-טן סעפטעמבער 1942.

דער טאָג האט באגלייט צו דער אייביקער רו טויזענטער הייליקע נשמות צום אומקום קיין טרעבלינקע, אויף די ליפן פון די אין זייער לעצטן וועג מארשירענדע איז געקומען צום אויסדרוק א קללה אויף וועלט און מענטש, און אויף דער זון וועלכע האט דאמאלס געשיינט אין איר פולער פראכט.

פראַנקעס הויז אין דער ערשטער אַלעז ביים באַן-בריק

דער נייער מאַרק

דאטעס פון די דעפארטאציעס אין טשענסטאָכאָוו

1טע אַקציע — 11טער טאָג אין תשרי, אַ טאָג נאָך יום כיפור, תש"ג — 1942

די גאסן — קאָשאַראָווע
קרוטקע,
סטאָדאַלנע
קאָויע
וואַרשעווער פּוֹן 15 ביז 43 — פון 28 ביז 44
גאַרנצאַרסקע פון 48 ביז ענדע פון 37 ביז ענדע
נאָדזשעטשנע פון 44 ביז ענדע פון 43 ביז ענדע
גאַריבאַלדיעגאַ

2טע אַקציע — 14 טעג אין תשרי, ערב סוכות

די גאסן — ספאָדעק
סענאַטאַרסקע
קאָזיע
מאַסטאָווע
אַלטער מאַרק
גאַרנצאַרסקע פון 26 ביז 46, פון 27 ביז 37
נאָדזשעטשנע פון 30 ביז 44, פון 23 ביז 41

3טע אַקציע — 17 טעג אין תשרי, 1טער טאָג חול-המועד סוכות

די גאסן — טאַרגאָווע (יאַטקע גאַס)
(פּראָכטע מיכאַווסקי)
גאַרנצאַרסקע פון 1 ביז 25, פון 2 ביז 24
נאָדזשעטשנע פון 1 ביז 21, פון 2 ביז 30
סטראָזשאַצקע (בערלינער הויז)

4טע אַקציע — 20 טעג אין תשרי, אַ טאָג פאַר הושענה רבה

די גאסן — פּרוזשעמיסלאָווע
אַרליטש-דרעשעראַ
קאַטעדראַלנע פון 4 ביז 12, פון 7 ביז 17
1טע אַלייע — פון 1 ביז 11
נייער מאַרק — פון 10 ביז 14

5טע אַקציע — 24 טעג אין תשרי, שמחת תורה

די גאסן — בערקאַ יאַסעלעוויטשאַ
נייער מאַרק — פון 2 ביז 6
וואַרשעווער — פון 1 ביז 13, פון 2 ביז 26
1טע אַלייע — פון 2 ביז 12

ד"ר פיליפ פרידמאן'ס בייטראג צו דער געשיכטע פון טשענסטאָאָוו

..ט.א.ז. פאר'אבליט מיין הארץ. שווערער
טרויער אין הארץ. ---

אלע גייען אַוועק שוין מיט גרינגע
געמיטער.

נאָר איך איינער בלייב ויצן אין טרויער
פון יחיד.

אַנטשוויגן און שטיל פאַרציטערט."

חיים נחמן ביאליק.

..לידער און פאָעמען".
ניו-יאָרק. 1935. זייט 67

ד"ר פיליפ פרידמאן ע"ה איז געווען דער הויפט פאַרשער פון דער חורבן-
עפאָכע. ער האָט זיך באַשעפטיקט מיט פאַרשן די יידישע פראַבלעמען אין דער
צייט פון דער נאַציאָנאַלער קאַטאַסטראָפּע אונטער דער הערשאַפט פון דער נאַצי-
טיראַניע. זיינע פאַרשונגען האָבן זיך נישט באַגרענעצט צו איין געאָגראַפישן
געביט. נאר האָבן אַרומגענומען אלע לענדער. וואָס זיינען אַקופירט געוואָרן דורך די
נאַצישע אַרמיען און אויסגעאיבט איר רוצחישע פּאָליטיק פון עקסטרעמינאַציע און
גענאָסיד לגבי די יידן. אַ גאָר באַזונדערע אויפמערקזאַמקייט האָט ד"ר פיליפ
פרידמאן געווידמעט דאָס פּוילישע יידנטום. וואָס האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט דעם
הויפט יסוד פון אייראָפּעאישן יידנטום סיי פון אינטעלעקטועלן, נאַציאָנאַלן, געזעל-
שאַפטלעכן, פּאָליטישן און סאָציאַלן שטאַנדפּונקט. דאָס האָט גורם געווען, אַז
אויך טשענסטאָאָוו, די אַכטע לויט דער רייע גרעסטע יידישע קהילה, זאָל קומען
אויף אַ געהעריקן אופן צום אויסדרוק.

ד"ר פיליפ פרידמאן איז געווען אַ פּוילישער ייד. געבוירן געוואָרן אַפּריל
27, 1901, אין לעמבערג. דאָס יידישע לעבן אין לעמבערג אין דער נאַצי-צייט
איז געווען אידענטיש ווי אין טשענסטאָאָוו. יידן-צייכן, געטאָ, קאַנפּיסקאַציעס פון
יידישן אומבאַוועגלעכן און באַוועגלעכן פאַרמעגן, קאַנטריבוציעס, הונגער, נויט,
שטערבלעכקייט, צוואַנגס-אַרבעט, פאַגראַמען, דערשיסונגען, מאַסן-פאַרניכטונגען,
קאַנצענטראַציע-לאַגערן און די אומזיכערקייט פון טאָג.

אַ דאָנק זיינע פילצאָליקע פריינט איז ד"ר פיליפ פרידמאן געווען אויסבאהאַלטן
אין בונקער באַהעלטענישן. יעדעס מאָל, ווי דער שטייגער איז געווען, זיינען די
באַהעלטענישן באַדראָט געוואָרן און דעריבער האָט ער געמזוט זוכן אַלעמאָל נייע
בונקערס. אַזוי איז עס געשען צוואַנציק מאָל. דאָס זיין אין די בונקערס עטלעכע
יאָר אונטער אַ כסדר'דיקער באַדראָונג פון טויט-געפאַר אין קאַלטע, פייכע
קעלערס און דומפיקע בוידעמס, האָט אָן שום צווייפל אַנטוויקלט אין אים אַ
קראַנקהייט און דאָס האָט פאַראורזאַכט זיין פריצייטיקן טויט.

ד"ר פיליפ פרידמאן האָט אַדורכגעמאַכט צוואַמען מיט דעם אייראָפּעאישן
יידנטום דעם גייסטיקן און פיזישן געראַנגל. דאָס איז געווען אַ געראַנגל פון
בלוט, פייער, קאַמף און קדושה. אויפן מזבח פון קאַמף פאַר יידישער פרייהייט

זיינען זיינע נאָענטסטע פאָמיליע מיטגלידער, פאָלקס-ברידער און שוועסטער, פיל-צאָליקע תלמידים, תלמידות, ווי אויך זיינע פילצאָליקע און ווערטפולע ווערק אין נאָציסן פייער פאַרברענט און חרוב געוואָרן. נישט געקוקט אויף דער אומ-היילבאַרער ווונד, וואָס האָט געפלאַטערט אין זיין האַרצן האָט ער זיך גייסטיקן גלייכגעווייכט נישט פאַרלוירן. ווי נאָר עס האָט זיך פאַרמירט די פוילישע פראָווי-זאָרישע רעגירונג אין לובלין, געלינגט אים דאָרטן אַנצוקומען און ער ווערט גלייך נאָמינירט אין דער רעגירונגס-קאָמיסיע צו פאַרשן די דייטשע פאַרברעכנס אין פוילן. ווי נאָר די נאָציס זיינען פאַרטריבן געוואָרן פון פוילן, קומט ד"ר פיליפ פרידמאַן קיין לאַדזש און אַנטוויקלט אַ גאָר אינטענסיווע טעטיקייט צו פאַראַייביקן די יידישע מאָרטיראַלאָגיע אין דער געשיכטע. ער גרינדעט די צענטראַלע היסטאָרישע קאָמיסיע און ווערט איר דירעקטאָר און גייסטיקער טאָן-געבער. גלייכצייטיק פאַרנעמט ער דעם אַמט פון פראָפּעסאָר פאַר געשיכטע אין רעגירונגס-אוניווערסיטעט. אין דער צענטראַלער היסטאָרישער קאָמיסיע אין לאַדזש האָבן אונטער זיין אַנפירונג געאַרבעט הונדערטער פראָטאָקאָלאָנטן; אויפגענומען גביות-עדות וועגן געטאָ-לעבן, געטאָ-קאַמפן, לאַגער-לעבן, פאַרטיזאַנער-קאַמפן און אַלץ, וואָס האָט אַ שייכות מיטן יידישן לעבן, קאַמף, אומקום און קדושה אין דער נאָצי-צייט.

דער מאָנטרעאַלער תושב, געקומען נאָך דער צווייטער וועלט-מלחמה קיין קאַנאַדע, פריינד א. זשוכאָוויצקי, האָט איבערגעגעבן אַ וויכטיקן עפיזאָד וועגן ד"ר פיליפ פרידמאַן. ווען א. זשוכאָוויצקי איז אין יאָר 1945 אָנגעקומען קיין לאַדזש האָט ער זיך דערוווסט, אַז עס עגזיסטירט אין שטאָט אַ צענטראַלע היסטאָרישע קאָמיסיע. ער איז גלייך דאָרט אַוועק און דערזען ווי הונדערטער מענטשן זיצן און שרייבן, נעמען אויף גביות-עדות און עס ליגן גאַנצע שטויסן מיט וויכטיקע מאָטעריאַלן. האָט ער זיך געפרעגט, ווער פירט עס אָן מיט אַזאָ אויסערגעוויינלעך וויכטיקער אינסטיטוציע און גיט אינסטרוקציעס די פראָטאָקאָלאָנטן? דער ענטפער איז געווען, אַז דאָרט ביי יענעם טישל זיצט דער אַרגאַניזאַטאָר און גייסטיקער אַנפירער פון דער צענטראַלער היסטאָרישער קאָמיסיע און זיין נאָמען איז ד"ר פיליפ פרידמאַן. פריינד זשוכאָוויצקי האָט געווענדעט זיינע בליקן צו ד"ר פיליפ פרידמאַן, וועלכער איז געזעסן פאַרטיפט אין געוויסע מאָטעריאַלן און מיט אַ הייליקער קדושה זיי געלייענט. ווען ער איז פאַרטיק געוואָרן מיט זיין אַרבעט איז ער צוגעקומען צו אַ גרופע, וואָס איז נאָר וואָס אָנגעקומען קיין לאַדזש, זיך געראַטעוועט פון טויט און אומקום און האָט פאַר זיי גערעדט: „יידן, ווער עס האָט נאָר גאָט אין האַרצן, ווער עס האָט נאָר אַ געוויסן, זאָל שוין זיך אַוועקעצן און אַנשרייבן זיינע איבערלעבונגען און אַלץ, וואָס ער האָט געזען און געהערט“.

ד"ר פיליפ פרידמאַן איז געווען ווי אַלע אַנדערע אויסגעדאָרט, פיזיש דערשעפט פון די איבערלעבונגען אין דער נאָצי-צייט, אָבער גלייכצייטיק האָט אַ גייסטיקייט געשיינט פון זיין געזיכט. ער האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ הייליקן, יעדער איינער איז געווען פאַרנומען מיט זיך: אויסזוכן די נאָענטסטע און באַקאַנטע, וואָס האָבן זיך אפשר על פי נס געראַטעוועט פון טויט, געפינען אַן אָרט וווּ דעם קאַפּ אַוועקצולייגן, זיך שאַפן לעבנסמיטל צו שטילן דעם הונגער, אויסבאַמיען זיך אַ מלבוש דעם גוף צוצודעקן און ד"ר פיליפ פרידמאַן'ס הויפט-אינטערעס איז געווען — די געשיכטע פון חורבן.

ד"ר פיליפ פרידמאַן האָט מיט זיין דערקלערונג זיך דערהויבן צו דער מדרגה פון קדוש און מאָרטירער פראָפּעסאָר שמעון דובנאָוו. ווי באַקאַנט איז פראָפּעסאָר שמעון דובנאָוו אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאָציס דעצעמבער 8, 1941, אין רומבולי נעבן ריגע. אויפן וועג צום מזבח פון יידישער קדושה האָט ער אויסגערופן: „יידן שרייבט און פאַרשרייבט“. וואָס איז געווען דער אָפּקלאַנג פון פראָפּעסאָר

שמעון דובנאווס צוואה? וועגן דעם שרייבט ד"ר מארק דווארזשעצקי אין זיין בוך „ירושלים דליטא אין קאמף אין אומקום" (זייט 19): „האָבן מיר געשריבן און נאָטירט יעדער לויט זיין פעציקייט אין זיין יכילת צו זען און צו עדות־זאָגן און זאמלען אַרכיוו מאַטעריאַלן". וואָס איז געווען דער אַפּקלאַנג פון ד"ר פיליפ פרידמאַן'ס דערקלערונג? צענדליקער טויזנטער גביות־עדות דערקלערונגען, טויזנטער אַרטיקלען אין צייטונגען, זשורנאַלן, זאַמלביכער און הונדערטער, הונדערטער ביכער. מיט דער אַרבעט האָט ד"ר פיליפ פרידמאַן מקדש געווען (זאָל דאָ דערלויבט זיין זיך באַנוצן מיט קאַצענעלסאָנ'ס טיטל פון זיין עפאָפּע) „דאָס אויסגעהאַרגעטע יידישע פּאָלק".

אין יאָר 1945 ווען די שארית טשענסטאָכאָו, וואָס איז געשטאַנען אויפן ראָנד פון טויט, איז באַפֿרייט געוואָרן, זיינען אַלע געווען פיזיש־דערשעפטע, האַלב־טויטע און עס איז נאָך נישט מעגלעך געווען צו טראַכטן וועגן געשיכטלעכע פּובליקאַציעס. דעמאָלט האָט ד"ר פיליפ פרידמאַן פאַרעפנטלעכט דורך דער צענטראַלער היסטאָ־רישער קאָמיסיע אַן אַלבום אין זעקס שפּראַכן, וואָס שטעלט פאַר אין בילד די נאַציאָנאַלע קאָטאַסטראָפּע פון פּוילישן יידנטום. אין דעם אַלבום אויף זייט 86 געפינען זיך דריי בילדער באַצייכנט מיט די נומערן 213, 214 און 215, וואָס שטעלן מיט זיך פאַר די קאַנצענטראַציע־לאַגערן „האַסאַג" אין טשענסטאָכאָו. אין דעם זעלבן יאָר, ווען קיינער פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט איז נאָך נישט געווען פיזיש אימזשטאַנד צו טראַכטן און צו שרייבן, איז דערשינען פון ד"ר פיליפ פרידמאַן אַ בראַשור אין דער פּוילישער שפּראַך אונטערן טיטל: „זאַגלאַדאָ זשידוּוו פּאָלסקי" (דער אומקום פון פּוילישן יידנטום) אין וועלכער ער ברענגט אויף זייט 9 סטאַ־טיסטישע ידיעות פון די אַפיציעלע מאַגיסטראַט ביכער פון טשענסטאָכאָו. אין דער זעלבער בראַשור אויף זייט 36 אַנאַליזירט ד"ר פיליפ פרידמאַן די פּראָגע פון וועמען עס באַשטייען די על פי נס געראַטעוועטע יידן, גיט ער אויך אַ פון קאַנצענטראַציע־לאַגער „האַסאַג" אין טשענסטאָכאָו.

ווי באַקאַנט, זיינען יידן פון גרויסן און קליינעם טשענסטאָכאָווער געטאָ געשיקט געוואָרן קיין ראַדאָמסק, בליזשין אין סקאַרזשיסקאָ קאָמיענאָ און פון דאָרט ווידער עוואַקואירט געוואָרן קיין אייזשוויץ. ד"ר פיליפ פרידמאַן'ס אַלגעמיינ און אויס־פירלעך בוך „אַשוויענטשים", וועגן יידישן לעבן, קאָמף, אומקום און די דייטשע גענאָסייד פּאָליטיק אין דעם מאַסן־מאָרד טייט־לאַגער, דאַרפט אויך באַטראַכט ווערן ווי אַ באַשטאַנדטייל פון דער געשיכטע פון טשענסטאָכאָווער יידנטום.

ענדע 1947, ווען דער מאַניסקריפט פאַרן בוך „חורבן טשענסטאָכאָו" איז שוין געווען גרייט צום דרוקן, האָט די צענטראַל־פאַרוואַלטונג פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפֿטן אין דער אַמעריקאַנער זאַנע אין דייטשלאַנד איבערגעגעבן דעם מאַניסקריפט צו דער פעדעראַציע פון פּוילישע יידן אין מינכן, זי זאָל אַרויסזאָגן איר מיינונג. דער פאַרזיצער פון דער קאָמיסיע איז געווען ד"ר פיליפ פרידמאַן (ער איז שוין דעמאָלט געווען אין דייטשלאַנד). נאָכדעם ווי ער האָט אַדורכשטודירט דעם מאַניסקריפט, האָט ער מיט אַלע מעגלעכע מיטלען זיך באַמיט, אַז דאָס בוך זאָל וואָס שנעלער דערשיינען. ער האָט אויך אָנגעשריבן אַ פאַרוואָרט צום בוך און נאָכדעם פאַרעפנטלעכט אַ רעצענזיע אין דער איינמאַליקער אויסגאַבע פון דער צענטראַל־פאַרוואַלטונג פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפֿטן „אונדזער יאַרצייט", דערשינען אין זעלבן יאָר, אַקטאָבער 1948.

ד"ר פיליפ פרידמאַן האָט נישט אַדורכגעלאָזט קיין איין געלעגנהייט ער זאָל נישט ציטירן עפּיזאָדן פון דער געשיכטע פון טשענסטאָכאָו. אַזוי צום ביישפּיל אין זיין עסיי: „די ליטעראַטור ביי דער שארית הפליטה" (צוקונפֿט), מערץ 1949, נומער 3, זייט 1952). האָט ער געשריבן מיט דער גרעסטער אנערקענונג וועגן בוך

„חורבן טשענסטאָכאָוו“ ער האָט געברענגט ציטאטן אין זיין גאָר וויכטיקן עסיי: „עטישע און סאַציאלע פראָבלעמען פון אונדזער קאָסטאָרטאָפּע אין דער נאַצי־צייט“ („יידישער קעמפּער“ נר. 869, סעפטעמבער 8, 1950, זייטן 54—58), אין דער פובליקאַציע פון „יד ושם“ דערשינען אין דער העברעאישער שפראך אין יאָר 1958, זייט 102 אונטערן טיטל: „בעיות מוקדמות ומיתודולוגיות בחקר תקופת השואה“ און אין אַנדערע.

אין יאָר 1958 איז דערשינען דאָס 340־זייטיקע בוך און גרויסן פאַרמאָלט, אונטערן טיטל: „טשענסטאָכאָוו“. אין דעם בוך איז ד״ר פיליפ פרידמאַן פאַרטרעטן מיט אַן אַרבעט, וואָס הייסט: „אומקום און ווידערשטאַנד פון טשענסטאָכאָווער יידן אין דער צייט פון דער נאַצי־קאָפּאַציע“. די אַרבעט באַשטייט פון אַ ביבליאָגראַפישן איבערבליק איבער 107 ביבליאָגראַפישע איינסן, וואָס זיינען דערשינען ביז דעם יאָר 1957 אין פינף שפראַכן: העברעאיש, יידיש, ענגליש, פויליש און פראַנצויזיש. דאָס איז די ערשטע אַלגעמיינע ביבליאָגראַפיע וועגן דער חורבן ליטעראַטור וועגן טשענסטאָכאָוו ביז דעם היינטיקן טאָג. די ביבליאָגראַפיע אַנטהאַלט אַ זאַכלעכן אינדעקס, וואָס ווייט אָן אויף די באַזונדערע פראָבלעמען און אין וועלכע אַרבעטן מען קען זיי געפינען. דאָס איז אַ גרויסער אויפטו פאַר וויסנשאַפטלער פאַר קאָמפּעראַטיווע פאַרשונגען. אין אַלגעמיין איז די ביבליאָגראַפיע אַ וויכטיקער בייטראַג צו דער געשיכטס־פאַרשונג פון חורבן טשענסטאָכאָוו.

אַ ספּעציעלע אויפמערקזאַמקייט דאַרפט געווינדעט ווערן דאָס באַדייטנדיקע ווערק: „וועג-ווייזער צו דער יידישער געשיכטע אונטער דער נאַצי־אונטערדריקונג“, פון ד״ר יעקב ראָבינסאָן און ד״ר פיליפ פרידמאַן. אין דעם גיגאַנטישן ווערק זיינען אָנגעגעבן די הויפט ווערק, וואָס זיינען דערשינען וועגן טשענסטאָכאָוו און גלייכ־צייטיק אין אינדעקס אויף זייט 396 זיינען אויסגערעכנט געוואָרן די פראָבלעמען, וואָס זיינען אין די ווערק באַהאַנדלט געוואָרן און נעמלעך: ביבליאָגראַפיע, ביבליאָ־גראַפישער לעקסיקאָן, ביאָגראַפיעס פון יידישע פערזענלעכקייטן: אַרטיסטן, שרייבער, פעדאָגאָגן, געטא־קעמפּער, דאָקטוירים, דענטיסטן, געזעלשאַפטלעכע טוערס, זעלנער אין די אַליאירטע אַרמיען, כראָנאָלאָגיע, דאָקומענטאַציע וועגן געטאָ, מאַפעס פון דער שטאָט טשענסטאָכאָוו און פון געטאָ און אומגעקומענע געטא־קעמפּער אין קאַמף. דאָס ווערק איז איינע פון די חשובסטע און איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך „יד ושם“ אין ירושלים און דורך דעם יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט אין ניו־יאָרק אין יאָר 1960. דאָס ווערק איז פון אומגעהויערער באַדייטונג און חשיבות און גלייכצייטיק דער וויכטיקסטער בייטראַג צו דער געשיכטס־פאַרשונג פון חורבן טשענסטאָכאָוו.

דער עסיי איז געשריבן אין דער צייט ווען עס פאַלט אויס די זעקסטע יאָרצייט פון גרויסן היסטאָריקער און הויפט־פאַרשער פון דער חורבן־עפאָכע, ד״ר פיליפ פרידמאַן ע״ה און דעריבער דאַרפט דאָ געזאָגט ווערן, אַז ד״ר פיליפ פרידמאַן האָט מיט זיינע בייטראַגן צו דער געשיכטס־פאַרשונג פון חורבן טשענסטאָכאָוו זיך אומ־שטערבלעך געמאַכט און אייביק וועט ער לעבן אין די מוחות און געדאַנקען פון טשענסטאָכאָווער יידנטום. מיט זיינע ווערק וועט ער לויכטן ווי אַ גר־תמיד אין דער געשיכטע פון יידישן פאָלק.

זאָל דאָ פאַראַפראַזירט ווערן די סטראָפּקע פון חיים נחמן ביאַליק׳ס פאַעמע „אַבלות“ מיט וועלכע עס הויבט זיך אָן דער עסיי:

ס׳זיינען פאַראַבליט אונדזערע הערצער מיט שווערן טרויער און באַדויער,
מיט פאַרוויינטע אויגן, טיף פאַרקלעמטע הערצער און שווערע געמיטער,
פאַרבלייבט איינזאַם די שארית החורבן אין הייליקן ציטער און טרויער,
אין שטילשווייגן, טיף פאַרטראַכטע, מיט אַ תפילה אויף די ליפּן פאַרציטערט.

ד"ר בנימין ארענשטיין

רפאל פעדערמאן

דער נאָמען רפאל פעדערמאן איז אויסגעוואַקסן צום באַגריף פון אַן אינסטייטוציע, צו אַ סינאָנים פון רעפּרעזענטאַנץ פון טשענסטאָכאָווער יידנטום. צום באַגריף מאַמין, וואָס דריקט זיך אויס אין אַמונה שלימה אין דער דורכפירבאַרקייט פון פאַרשידענע פּלענער, וואָס פאַר אַנדערע דוכט זיך עס אויס ווי אַ פּאַנטאָיע. רפאל פעדערמאן איז דער מענטש פון טאט און צו יעדער זאך, וואָס ער נעמט זיך אונטער אַדורכצופירן טוט ער דאָס מיט ליבשאַפט, איבערגעגעבנקייט, גלויבן און אַמונה. ער איז געבוירן געוואָרן מערץ 24, 1892, אין טשענסטאָכאָו אין האַרץ פון

דער יידישער אַרעמקייט. דלות און נויט האָט דאָרטן געהאַט איר אומבאַזיגבאַרע קעניגרייך. די געשעענישן אין טשענסטאָכאָו האָבן געלייגט אַ גייטיקן חותם אויף רפאל פעדערמאָנס קינדער-יאָרן. דאָס איז געווען אַ שרפה אין אַ פאַבריק אין וועלכער עס זיינען אומגעקומען זעקס יידישע אַרבעטער-מיידלעך. די געשעעניש האָט פשוט אויפגעטרייסלט דעם גאַנצן יידישן ישוב און אויך זעלבסטפאַרשטענדלעך דעם דעמאָלט צען יאָרן רפאל פעדערמאָן. טשענסטאָכאָו איז געווען און איז ווייטער אַ שטרענג קאָטוילישע שטאָט. טויזנטער פילגרימען פלעגן קומען צו דער „יאָסנא גורא“ צו בעטן אויף נסים. גלייכצייטיק איז די שטאָט געווען אַנגעפילט ניטש בלויז מיט קאָטוילישע תפילות, נאָר אויך מיט אַ לאַנגער דורות-דיקער יידן-שנאה, יידן-האַס, וואָס האָט עקספּלאָדירט אין עקסצעסן און אין פאַגראַמען.

רפאל פעדערמאן איז אויפגעוואַקסן געוואָרן אין דער סביבה פון די אַרבעטער און פאַלקס-מאַסן און דורך די זעלבע מאַסן איז ער דערוויילט געוואָרן צו דער יידישער קהילה-פאַרוואַלטונג און אין שטאַט-ראַט, פאַרנעמענדיק דעם אַמט פון סעקרעטאַר. אין שטאַט-ראַט איז ער געווען דער צענטער פון אַלע אַטאַקעס פאַר זיין וואַכזאַמקייט קעגן די אַנטי-יידישע עלעמענטן און שטענדיק געשטאַנען אויף דער וואַך צו פאַרטיידיקן די יידישע אינטערעסן. דער אַנזען און רעפּוטאַציע פון רפאל פעדערמאן זיינען כסדר געוואַקסן. ער האָט פאַרנומען פאַרשידענע אַמטן אין מוניציפאַלן, געזעלשאַפטלעכן, פּאָליטישן און קולטורעלן לעבן אין טשענסטאָכאָו. ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה איז רפאל פעדערמאן געווען אַ צענטראַלע פיגור אין געזעלשאַפטלעכן און פּאָליטישן לעבן.

מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, ווען די נאצי-הענקער האבן זיך געגרייט צו דער שחיטה פון אייראפעישן יידנטום און דער באדן האט שוין געברענגט אונטער די פיס, געלינגט פעדערמאנען אין צייט צו פארלאזן ווארשע און אויסצומיידן דעם אנקומענדן שחיטה-שטורעם. א דאנק פעדערמאן'ס פאר-צווייגטע פארבינדונגען, איז אים געלונגען צו באקומען פאפירן פון די פארייניקטע שטאטן קיין ווילנע און פון דארט דורך פארשיידענע וועגן און אומוועגן ווי: מינסק, מאסקווע, סווערדלאווסק, קראסנא-יאַרסק, בייקאל, אירקוטסק, טשיטא, קויבישעוו, בירא-בידזשאן און דורך א גאנצע רייע אנדערע אומוועגן, צוליב די מלחמה-אפערע-ציעס, אנצוקומען אויף דער טעריטאריע פון די פארייניקטע שטאטן אקטאבער 31, 1940.

אויפן אמעריקאנער קאנטינענט איז רפאל פעדערמאן געווארן דער אדרעס פון די טשענסטאכאווער לאנדסלייט אין דער וועלט. אויב אין דער צייט פון צווישן ביידע וועלט-מלחמות איז ער געווען דער פארטרעטער פון טשענסטאכאווער יידנטום וואס האט געקעמפט פאר זייער רעכט אין דער היים-שטאט טשענסטאכאוו, איז נאך דער צווייטער וועלט-מלחמה האט ער געפילט א מאראלישע פליכט און אויפגאבע לגבי די אומגעקומענע מאסן, פון די נאצישע גרויזאמקייטן, צו זאגן קדיש און יזכור. מיט א געפיל פון גאר גרויסער אחריות האט ער אויף דעם געביט געטאן גאר גרויסע זאכן. ער האט אקטיוויזירט די לאנדסמאנשאפטן אין די פארייניקטע שטאטן און אין קאנאדע, געשטאנען אין קאנטאקט מיט אלע טשענסטאכאווער לאנדסמאנשאפטן אין דער וועלט און ווי אויך מיט די על פי נס ניצול געווארענע לאנדסלייט און ארויסגעגעבן צוויי גאר וויכטיקע ביכער: „טשענסטאכאווער יידן“ און „טשענסטאכאוו“. די אלגעמיינע מיינונג, פאקטיש איז עס אזוי, אז אן זיינע באמאיונגען, לייסטונגען און אחריות'פולער איבערגעגעבנקייט, וואלטן די ביכער נישט געקענט דערשיינען.

צבי ראזענבוים האט דערקלערט, אז: „פעדערמאנען איז א סך צו פארדאנקען דאס דערשיינען פון בוך „טשענסטאכאווער יידן“ און דאס בוך „טשענסטאכאוו“ (בוך „טשענסטאכאוו“ זייט 229).

בן-מרדכי אין זיין אלגעמיינער כאראקטעריסטיק וועגן פעדערמאן האט געשריבן: „גלייך נאך זיין אנקומען אין די פארייניקטע שטאטן ווארפט ער זיך אריין אין דער ארבעט פאר זיינע טשענסטאכאווער לאנדסלייט. ער קען נישט רוען אין די טעג פון חורבן, ביז ער דערווארט זיך צו דער ענדע פון דער מלחמה, ווען די באפרייטע יידן, אין די דייטשע לאגערן, אין די די-פי קעמפס, הויבן זיך אן צו ווענדן נאך הילף. פעדערמאן אפיס, ווו ער ארבעט, ווערט פאקטיש דער אדרעס פון טויזנטער יידישע פליטים אין דייטשלאנד. ער העלפט, ער זאמלט געלט, פעקלעך שפייו, קליידער און ער טוט אלץ ארויסצוראטעווען זיינע לאנדסלייט פון די די-פי לאגערן.“ (בוך „טשענסטאכאוו“, זייט 227).

דר. וואלף גליקסמאן האט געשריבן, אז ביידע ביכער „טשענסטאכאווער יידן“ און „טשענסטאכאוו“, זיינען א רעזולטאט דערפון, וואס רפאל פעדערמאן איז געווען דער רוח החיים פון דער אינטערנעמונג.

אין אלגעמיין שילדערט דר. גליקמאן רפאל פעדערמאנען אין פאלגנדע ווערטער:
 „ער איז געקומען צו דער יידישער גאס און צו זיין מענטש ביים מארגן-שיין פון
 פוילישן יידנטום און געשטאנען מיט אים ביז זיין אונטערגאנג. עס איז געווען זיין
 זכיה צו שטיין ביים בראשית און עס איז אויך געווען זיין טראגעדיע צו זען דעם
 ביטערן און טראגישן סוף. רפאל פעדערמאן פארקערפערט אין זיך די בעסטע
 טראדיציעס פון דעם הערלעכן און טראגישן פארשניטענעם פוילישן יידנטום.“ (קולטור
 און דערציאונג, ניו-יארק, נר. 6, נאוועמבער 1962, זייט 8).

רפאל פעדערמאן איז אויך דער מחבר פון בוך: „ביי די טייכן פון ווארטע
 און איסט ריווער“, וואס איז אייגנטלעך אן אויטאביאגראפיע פון מחבר. ער האט
 אויך ארויסגעגעבן א יזכור רעקארד, וואס באשטייט פון א ליד „טשענסטאכאוו“,
 א יזכור רעדע פון רפאל פעדערמאן און ז. סעגאלאוויטשעס קדיש. ביידע לידער
 „טשענסטאכאוו“ און „קדיש“ זיינען געזונגען דורך דעם זינגער-קינסטלער מאיר
 שטיינווארצעל. די קאמפאזיציעס צו ביידע לידער האט געשאפן דער קאמפאזיטאר
 מ. געלבארט. וועלכער האט געשפילט די פיאנא ביים רעקארדירן די לידער.

וועגן דעם רעקארד שרייבט חנן קיעל פאלגנדעס: „אין דעם יזכור רעקארד
 טויכט אויף אונדזער יידיש טשענסטאכאוו ווי א ווייטער חלום. די שטילע געסלעך,
 דער אלטער מארק, די לאנגע גרינע אלייען און פארקן, די שולן און בתי-מדרשים,
 אונדזערע פרומע, למדישע זידעס, אונדזערע פארזארגטע און פארהארעוועטע
 טאטעס; די תפילות פון אונדזערע הייליקע מאמעס ביי די בענטשליכט אין פרייטיק
 צונאכטס, דאס געזאנג פון נייעם דור, זיין קאמף פאר א גערעכטער, שלומדיקער
 וועלט, דאס געזאנג פון חלוצים פול מיט האפענונג און גלויבן אין א זיכערער היים“.

דער „טאג“ פון נאוועמבער 3, 1960, האט געשריבן וועגן רעקארד אין אלגעמיין
 און ספעציעל וועגן רפאל פעדערמאנס יזכור רעדע, אז „די ווערטער שניידן ביים
 הארצן, אוי וואס עס איז געווארן פון א יידישער קהילה אין פוילן“.

שלום סעקונדא, אין „פארווערטס“ פון דעצעמבער 2, 1960, האט אנאליזירט
 דעם רעקארד פון מוזיקאלישן שטאנדפונקט און גלייכצייטיק כאראקטעריזירט רפאל
 פעדערמאנס רעדע: „די רעדע איז א טיף רירנדע און ווערט פארגעטראגן מיט דעם
 פאטאס פון א מענטשן פאר וועמען די שטאט האט איבערגעלאזט פאטעטישע און
 גלייכצייטיק ליכטיקע זכרונות“.

רפאל פעדערמאן האט מיט זיינע אקטיוויטעטן מקדש געווען דאס לעבן, שאפן
 און אומקום פון טשענסטאכאווער יידנטום.

ד"ר בנימין ארענשטיין

געבוירן אין ווארשע. זון פון הרב ר' אליעזר און צפורה. פון דער היים שפירא. ווען די מלחמה איז אויסגעבראכן, איז ער אַ וועק פון ווארשע. פון סעפטעמבער 26, 1939.

ביו אפריל 27, 1942 געווען אין אטוואַצק. פון אפריל 28, 1942 ביז יאנואר 22, 1943 געווען אין לאגער, קארטשעוו" און פון דאָרט אַנטלאָפן קיין טשענסטאָאָוו. געווען אין טשענסטאָאָווער קליינעם געטאָ. צוערשט געאַרבעט אין „האַסאַג-ראַקווי" און נאָכדעם אין „האַסאַג" פעלצערן". יוני 25 קאַשארירט געוואָרן אין „האַסאַג-פעלצערן". יאנואר 15, 1945 דעפּאָרטירט געוואָרן קיין בוכענאוואלד און פון דאָרט יאנואר 24, 1945 קיין „דארא" זון נאָכדעם עוואַקואירט געוואָרן אפריל 2, 1945 קיין בערגען-בעלזען און דאָרט באַפרייט געוואָרן אפריל 15, 1945. נאָך דער באַפרייאונג געווינט אין מערב־דייטשלאַנד אין דער שטאָט באַמבערג. געווען פאַרטרעטן אין אַ גאַנצע רייע אינסטאַנצן פון דער שארית הפליטה. געווען דירעקטאָר פון דער רע-גיאָנאַלער היסטאָרישער קאָמיסיע אין פראַנקן. לעקטאָר פון צענטראַלן באַארד פאַר קולטור און דערציאונג און מיטגעאַרבעט אין דער פרעסע. ער איז דערוויילט גע-וואָרן אַלס פאַרזיצער פון קולטור-קאָמיטעט פון דער צענטראַל פאַרוואַלטונג פון די טשענסטאָאָווער לאַנדסמאַנשאַפטן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד און אויפגעטרעטן אויף אַלע צענטראַלע אַקאַדעמיעס. ער איז דער מחבר פון בוך „חורבן-טשענסטאָאָוו". רעדאַקטאָר פון דער איינמאַליקער אויסגאַבע „זונדזער יאַרצייט" אין אַ גאַנצע רייע אנדערע פובליקאַציעס. אַנגעקומען קיין קאַנאַדע אַקטאָבער 28, 1948. דערוויילט געוואָרן אַלס ערשטער פאַרזיצער פון דער טשענסטאָאָווער לאַנדס-מאַנשאַפט אין מאַנטרעאַל און נאָכדעם פאַרנומען דעם אַמט אַלס גענעראַל-סעקרע-טאַר, וועלכן ער פאַרנעמט ביז דעם היינטיקן טאָג. אין קאַנאַדע פאַרעפנטליכט אַ גאַנצע רייע בראַשורן און אָפּהאַנדלונגען וועגן אַלגעמיינע פראַבלעמען און אויך וועגן טשענסטאָאָוו.

ווי אזוי האט אויסגעזען דאס אידישע לעבן אין טשענסטאָכאָוו הערי קליין

פוילן איז אין יענע "גוטע" יארן געווען געבענטשט מיט "ענדעקעס" (נאציאנאלע דעמאקראטישע פארטיי). זיי זיינען געווען די גרעסטע געגנער פון פילסודסקיים "סאנאציע" פארטיי און דאצו די פארביסנסטע שונאים פון אידן. האט זיך די דאזיקע "מגפה" באזונדערס פארשטארקט אין דער שטאט טשענסטאכאוו. צווישן ביידע וועלט מלחמות האט אין פוילן דאס רייכקייט און ארעמקייט דאס בשותפות'דיקע און דאס אינדיווידועלע אינם אידישן לעבן פון איין זייט, און די אנטי-אידישע רעגירונג פאליטיק פון דער צווייטער זייט געפאדערט א ברייט ארבעטס-געביט פאר דער קהילה און נויטווענדיק געמאכט איר עקזיסטענץ. ביידע אספעקטן האבן געגעבן אינהאלט דער קהילה-ארגאניזאציע און באשטימט איר אויטאנאמישן כאראקטער. דאס אידישע לעבן אין טשענסטאכאוו האט געשאפן פאר דער קהילה-ארגאניזאציע א ברייט ארבעטס פעלד וואס האט באדארפט באשטימען דעם גאנג פון אידישן לעבן אין טשענסטאכאוו.

טיפ איינגעקריצט אין זכרון איז דאס אלעס. פאר דינע אויגן שטייען, ווי די וואלט ערשט נעכטן האבן געזען די גאסן פון דער שטאט, די הונדערטער אידישע הייזער, וועלכע אידישע איניציאטיוו און ענערגיע האבן אויפגעבויט. דארט זיינען געווען שולן און בתי-מדרשים, דערציאונגס אנטשטאלטן און ישיבות, ווירטשאפטלעך פראפעסיאנעלע פאראיינען און פאליטישע פארטייען, עקאנאמישע און סאציאלע אינסטיטוציעס, פינאנציעלע אנשטאלטן.

גאר באזונדערס האט דאס אידישע טשענסטאכאוו זיך געגרויסט מיט אירע גייסטיקע אידישע פירער אין רעליגיעזן זין, א חוץ דעם גרויסן גאון הרב ר' נחום אש, וואס האט באצירט די שטאט, האט טשענסטאכאוו אויך פארמאגט א גאנצע רייע פון מורה-הוראה'ס און דיינים און אויך אזוי סתם לערנער, וועלכע האבן געהאט א גרויסן נאמען. איך וויל דא דערמאנען א פאר פון זיי, ווי למשל ר' יאסעלע קירער (אדער ווי מען האט אים גערופן "יאסעלע פראקאש"), וואס איז געווען איינער פון די מורה-הוראה'ס אויף וועלכן דער רב האט זיך שטענדיק געקענט פארלאזן. אדער דער מורה-הלכה און דעם דיין ר' נחום גרינפעלד, ר' יאסעלע קלינפלאץ און ר' בנימין רובין (דעם רבי ר' אביגדור'ס איידעם).

עס איז נישט אזוי לייכט צו שרייבן וועגן די לעצטע וואכן פון די טשענסטאכאווער אידן, ערב דער צווייטער וועלט-מלחמה, — אלע האבן געמיינט, אז ס'קאן אים נישט טרעפן קיין שום אומגליק.

פרייטיק דעם 1-טן סעפטעמבער 1939

אין די פרימארגן שעהן איז נאצי דייטשלאנד באפאלן פוילן. און שוין דעם דריטן טאג, זונטיק דעם דריטן סעפטעמבער, ניין אזיגער אין דער פרי האבן די דייטשישע מאטריזירטע איינהייטן אנגעהויבן אריינדרינגען קיין טשענסטאכאוו און איין טאג שפעטער האט זיך אנגעהויבן די ערשטע שחיטה, וואס האט באקומען דעם נאמען:

"דער בלוטיקער מאנטיק".

די ערשטע דריי טעג פון נאצישער הערשאפט אין טשענסטאכאוו איז געווען אונטערן צייכן פון בלוטיקן מארד און רויב. דאס אידישע ווירטשאפטלעכע לעבן איז פולשטענדיק פאראליזירט געווארן. ווי א האגל האט זיך א שאט געטאן רעפרעסיעס און פאראדענונגען וואס האבן געצילט מאראליש צו דערשטיקן דאס אידישע לעבן.

געווען קוים פיר חדשים נאכדעם ווי די דייטשן האבן באזעצט טשענסטאכאוו,

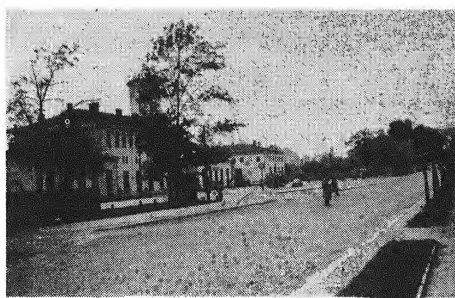
ווען אין דער נאכט פון 24-טן אויפן 25-טן דעצעמבער, 1939, האבן דייטשע קריסטן מיט דער הילף פון פינצטערע עלעמענטן פון דער פוילישער באפעלקערונג אפגעטאן איינע פון זייער שענדלעכסטע טאטן אין טשענסטאכאוו קעגן די אידן. עס דערהערט זיך פלוצלינג אויף דער גאריבאלדי גאס, (אמאליקער ספאדעק) א ווילדער געשריי פון פוילישע יוגענטליכע אויסגעמישט מיט דייטשע אויסרופן און גלייך האט זיך אנגעהויבן דאס ווארפן שטיינער אין די פענצטער פון די אידישע וואוינונגען, דאס איז געווען דער ערשטער אנזאג פון עפעס שלעכטס. און אייניקע מינוטן שפעטער האט מען שוין געקענט זען, ווי דייטשע און פוילישע כוליגאנעס ווארפן צינד-באמבעס אין דער דייטשער שול אריין אויף ווילסאנא גאס און גאריבאלדי.

דאס פייער האט שנעל ארומגענומען די אינעווייניקסטע אייניכטונגען פון דער שול. די בענק, דער שלחן, דאס ארון-קודש מיט די ספרי תורות און אלע אנדערע טיילן פון דעם בית התפילה, זיינען פארניכטעט געווארן פון פייער, וואס האט זיך וואס אמאל מער פארשפרייט, ערשט ארום דריי ביינאכט האט זיך דאס פייער איינגעלאשן און פארברענט די רעשטלעך פון דער אמאליקער גרויסער שול. היינט שטייען אירע מויערן צום אנדענק פון דער אמאליקער הערלעכקייט פון דער טשענסטאכאווער קהילה.

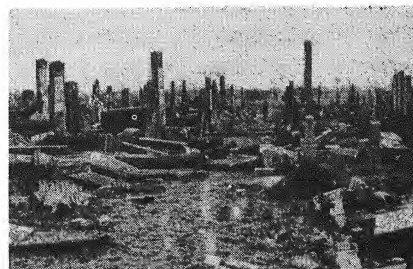
דאס פולסירנדיקע קאלירפולע לעבן פון צאלרייכן אידישן קיבוץ אין טשענסטאכאוו איז צושטערט געווארן מיטן מאמענט ווען עס איז אויסגעבראכן די צווייטע וועלט-שחיטה און די היטלעריסטישע חיילות האבן אריינמארשירט אין שטאט. ס'האט זיך אנגעהויבן דאס גרויסע אומגליק וואס האט זיך אין יאר 1942 פארענדיקט מיט דער קאטאסטראפע פון גאנצן אידישן ישוב אין טשענסטאכאוו וואס איז פארשניטן געווארן פון די היטלעריסטיש רוצחים, ימח שמו.

די אלטע שול

דער חאָקזאל אין טשענסטאָכאָוו

אָווי האָט איינגעזען דער צעשטערטער בית-עולם אין טשענסטאָכאָוו אין יאר 1946

ה. קליין

פראגמענטן פון אידישן לעבן אין טשענסטאָכאָוו ערב דער צווייטער וועלט מלחמה (א קאָפיטל זכרונות)

דאס אידישע טשענסטאָכאָוו האט געקענט דינען אין פיל הינזיכטן אלס מוסטער פון א שיין אידיש לעבן. סיי מיט אירע אינסטיטוציעס און סיי מיט די וואס זיינען געשטאנען אין שפיץ פון זיי. דאס אידישע טשענסטאָכאָוו האט פארמאגט אַ גאנצע ריי פערזענלעכקייטן וואס זיינען געווען שטענדיק גרייט צו טאן עפעס לטובת הכלל. זיי האבן כסדר אפגעגעבן זייער צייט און ענערגיע אויף איינצוארדנען אמבעסטן דאס אידישע לעבן פון דער דאזיקער גרויסער און אנגעזענער אידישער שטאָט.

טשענסטאָכאָוו האט אין אירע נארמאלע צייטן געהאט א באפעלקערונג פון 135 טויזנט, דערפון אידן נאר 35 טויזנט בערך, אבער דאך, האט די דאזיקע "נאציאנאלע מינדערהייט פאָרנומען דעם אויבן אָן אין ווירטשאפטליכן לעבן פון שטאָט. די אידן האבן אנטוויקלט די אינדוסטרי געשאפן ארבעט פאר פיל טויזנטער קריסטליכע ארבעטער.

די שטאט טשענסטאָכאָוו האט געשפילט אן אייגנארטיקע ראָלע אין דער פוילישער געשיכטע. געווען צייטן, ווען די דאזיקע שטאט איז באטראכט געווארן פאר דער סאמער הייליקסטער וואס קאנגרעס-פוילן האט פארמאגט. אין די צייטן פון דעם אמאליקן זעלבסטשטענדיקן פוילן איז דער נאמען טשענסטאָכאָוו געווען תמיד פארהערלעכט, בפרט אין מאמענטן פון היסטארישן קאמף פאר א נאציאנאלן קיום. דאס איז געווען על פי רוב בעת מלחמות, ווען פרעמדע חיילות האבן געשטורמט די פעסטונג טשענסטאָכאָוו, וואס איז געווען דער טויער וואס עפנט דאס הארץ פון פוילן ווארשע. אבער ווען אזעלכע מלחמות פלעגן זיך ענדיקן מיט א נצחון פאר דער פוילישער ארמיי, פלעגט מען דעם דאזיקן "נס" צושרייבן דעם "זכות" פון דער הייליקער מאריע-בילד וואס געפינט זיך אין דעם מאנאסטיר פון "יאסנא-גורא" אדער קלארענבערג ווי מען האט עס גערופן אין כמעט אלע מערב-אייראפעאישע געאגראפיעס און וועג-ווייזער.

דער טשענסטאָכאָווער מאנאסטיר איז מיט דער צייט געווען אזוי בארימט אין גאנץ פוילן אז מען איז אהין געפארן נישט נאר טאן תפילה נאר אויך אביסל א ראבעווע טאָן. די מתנות פאר דעם קלויסטער זיינען געוואקסן, און פאנטאסטישע קלאנגען האבן זיך פארשפרייט וועגן די אוצרות פון גאלד, וואס געפינט זיך דארטן. אין 1430 איז א באנדע פון פוילישע שלאכטע אנגעפאלן אויפן מאנאסטיר, צוגענומען א טייל פון די ווערטפולע זאכן און אפילו אוועקגעשלעפט דאס "הייליקע בילד".

די לעגענדע וואס איז פארשריבן אין דער נישט געדרוקטער כראניק פון דעם מאנאסטיר, דערציילט, אז ווען די רויבער האבן ארויסגענומען דאס בילד, האט דאס בילד אנגעהויבן "וויינען". די רויבער האבן זיך דערשראקן און פון כעס אדער פחד אנגעהויבן שניידן דאס בילד מיט א שווערד און אנטלאפן. איבערלאזנדיק דאס צעשניטען בילד נישט ווייט פון דער "יאסנא גורא". די רויבער פון די אוצרות האט מען געכאפט און פארמשפט צום טויט.

הערי קליין

ווידערשטאנד אין די געטאס און לאגערן

א בליק צו דעם נעכטיקן אמאל מיט דעם ווירקליכן היינט

ווען דער פילם "האלאקאסט" איז געווען געווארן אויף טעלעוויזיע, זיינען מיליאנען מענטשן געזעסן מיט שפאנונג און מיט טרערן אין די אויגן און צוגעקוקט זיך צו די בילדער פון שרעקליכע ליידן און פארפאלגונגען, ביטערע מאמענטן פון אידישער טראגעדיע אונטער דער בלוטיקער נאצי הערשאפט.

דער פילם האט געהאט קריטישע אפרופן אין אמעריקע און אין ענגלאנד, אז "האלאקאסט" האט א סך דעפעקטן אין די שילדערונגען פון די אידישע ליידן אין די טויט פאבריקן און גאז אויוונס, — זי האט ניט קלאר געמאכט גענוג פאר דעם צושייער "ווי אזוי" האט אזא טראגעדיע געקענט פאסירן, און די דאזיקע צושייער שאקירט מיט אומגלויבלעכע סצענעס, פרעגן היינט, פארוואס האבן די אידן ניט געשטעלט קיין ווידערשטאנד, פארוואס זיינען זיי געבליבן פאסיוו צו זייער גורל.

מיר די שארית הפליטה די לעבעדיקע עדות פון פיין און ליידן קענען זאגן פאלגענדעס, אז אידן האבן זיך קעגנגעשטעלט ווען און ווי עס געווען מעגליך, די מענטשן וועלכע האבן ניט דורכגעמאכט דעם דאזיקן ליידנס-וועג, קענען קיינמאל ניט באגרייפן די אומשטענדן און די פאלגן וועלכע וואלטן געברענגט נאך מער גרעסערע און פיינלעכע יסורים פאר די דערמארדעטע אידן. די פראגע פארוואס אידן האבן נישט געשטעלט קיין ווידערשטאנד איז זייער אן אנגעווייטיקטע פראגע — און ווידער קומען מיר צו די אומשטענדן, ווען עס איז שוין יא פארגעקומען א ווידערשטאנד איז ער גלייך דערשטיקט געווארן, ווייל אנטלויפן האבן זיי ניט געקענט, ווי וואלטן זיי געלאפן און ביי וועמען וואלטן זיי געבעטן הילף, "ווי אַ הין זאל איך גיין", אז פארהאקט זיינען געווען אלע טויערן פון פרייהייט אפילו פאר די וועלכע וואלטן זיך יא געקענט ראטעווען האט מען אויך צוריקגעשיקט צום אומקום, ווייל דער גאנצער ארום איז געווען פארפעסטעט מיט אנטיסעמיטישן גיפט צו יעדן איינעם איד, און דאס איז געווען דער גרונט מאטיוו און דער שורש וועלכער האט דערפירט צו אונזער גרויסן חורבן.

די גרעסטע ארמיען אין אייראפע, באוואפנט פון קאפ ביז פיס האבן ניט געקענט אויסהאלטן דעם דרוק פון נצחונות פון די היטלעריסטישע מיליטערישע כוחות, האבן די אויסגעמאטערטע אידן אין די געטאס באדארפט שטעלן א ווידערשטאנד מיט געווער וואס זאל באזיגן די נאצישע ארמיי. דער ווירקלעכער פאקט איז, אז אידן האבן יא געשטעלט א ווידערשטאנד, א גייסטיקן העראאישן ווידערשטאנד. און דער געהיימער וואפן פון די דאזיקע אומגליקלעכע אידן איז געווען דער "בטחון".

יארן זיינען מיר געווען שותפים צום שטילשווייגן צום כלל געטאס און לאגערן. מיר האבן געמאסטן אידישן העראאישן אין דער היטלער ימח שמו תקופה מיט דער צאל אויפגעריסענע באמבעס, און אפגעפייערטע ביקסן זאלבן, אונזער ענטפער צו אלעמען און פאר זיך אליין, זיינען די אומאויסשעפליכע קוואלן, פון דערהויבענער גייסטיקער גבורה אין אלע געטאס אין לאגערן.

דאס אריינטרייבן די אידן אין די געטאס איז געווען א צוגעגרייטע נעץ און א שטאפל צו ליקוידאציע. דאס זיינען געווען די דייטשע כוונות און דער ענד ציל צו ענטגילטיקע לייזונג, דורך סעלעקציעס, האָבן זיי אינושניירט די אויסראטונג פון מזרח אייראפעאישן אידנטום. — אין דער דאזיקער גורל-דיקער צייט אין די געטאס, איז דער ווידערשטאנד געקומען דורך דעם טראדיציאנעלן אידישן וועג פון הייליגן דאס לעבן אונטער אלע אומשטענדן, יעדער טאג, יעדע פארלענגערטע שעה, איז געווען א דעמאנסטראציע פון דער וויטאליטעט

פון אידישן גייסט, דאס פארזעצן אונטער די געטא באדינגונגען אַ אידיש געזעלשאפטליך לעבן, איז א היסטארישער ביישפיל פון דעם אומשטערבליכן אני מאמין מאטיוו, דער מאטיוו פון אידישן קיום אין אלע צייטן. פון אונטער די דראט פארצוימונגען אין די געטאס, האבן די אידן אויסגעזינגען "זאג ניט קיינמאל אז די גייסט דעם לעצטן וועג", זיך געקלאמערט אין דעם גלויבן, אז די אנטיהיטלעריסטישע וועלט, און די פירער פון די צאלריכע אידישע קיבוצים פון דער וועלט וועלן דערהערן זייער הילפס רוף.

נישט געפינען האבן זייערע תפילות קיין אפקלאנג, די קדושים טראגן נישט קיין שולד, פאר זייער פאסיווקייט, און פאר דעם פינאל. – מיט דעם גאנצן יראת הכבוד צו די וועלכע האבן זוכה געווען צו באוואפנטער נקמה און העלדיש געקעמפט מיט די נאצי־מערדער פארן כבוד פון אידישן פאלק, איז דאס פארבלייבן אין די געטאס, נישט געווען מיט קיין איין גראד ווייניקער העראאיש, לויט דעם שטאנדפונקט פון טראדיציאנעלער אידישקייט, ווי דאס ארגאניזירן קאמפס־גרופן אין די וועלדער.

מיר טארן אויך נישט פארגעסן צו דערמאנען די ספעציפישע ראל און גבורה פון דער אידישער פרוי אין די געטאס, וואס די היסטאריקער, עמנואל רינגעלבלום, בער מארק און דער פארטיזאן משה קאגאנאוויטש האבן געשילדערט אין זייערע ווערק. די אידישע פרוי איז געווען אקטיוו אין די פארשידענע פארמען פונם קאמף און האט געמאכט א וויכטיקן בייטראג אין דעם ענטגילטיקן זיג קעגן דער נאצישער חיה. גאנץ אייראפע איז געווען אין דער צייט פון מלחמה איין גרויסער אוישוויץ אין וועלכן אידן אין די לאגערן, געטאס און באהעלטענישן האבן געגעבן א ווידערשטאנד דעם נאצי שונא דורך זייער קאמף צו לעבן און אים איבערלעבן. ווילן מיר אויסשרייען צו די וועלכע זענען דארטן נישט געווען, פארשוועכט נישט דעם כבוד פון אונזערע קדושים, אונזערע ברידער און שוועסטער, זיינען געווען פאראייניקט אין קאמף פאר אידישער ווירדע און מענטשליכקייט, סיי די וואס זיינען געפאלן מיט געווער אין האנט, אין סיי די מיליאנען וואס זיינען פארפייניקט געווארן פון די נאצישע חיות. דער שמערטץ איז געבליבן ביי די געראטעוועטע, זיי זיינען די לעבעדיקע עדות וואס טראגן אין זייער זכרון די מאסן עקדה פון צווייטן וועלט קריג, א פינסטערע תקופה, ווי יעדער סימן פון אידן און אידישקייט וואס איז אזוי ברוטאל אויסגערוימט געווארן.

אין די פינף יאר פון דער נאצישער בארבארישער הערשאפט, איז די געשיכטע פון אידישן ווידערשטאנד אין די געטאס געהייליקט געווארן דורך פערמאנענטן טעגליכן קידוש השם מיט עקשנותדיקן קאלעקטיוון געראנגל, און די דאזיקע ליידנס עטאפן דארפן שטודירט ווערן פון אלע חורבן פארשער. די וואס ווילן איינרעדן, אז די געטאס האבן געקענט זיין קאמפס פאזיציעס אין א פארמעסט קעגן נאציזם זיינען פאלש. די פאסיווקייט פון נישט שטעלן קיין ווידערשטאנד דארפט אדרעסירט ווערן צו דער וועלט, וועלכע איז געווען פריי און זיך צוגעקוקט ווי מען ברענט אידישע קינדער אין דער דאזיקער ביטערער און פינסטערער היטלער ימח שמו תקופה.

WRITERS OF THE
JEWISH MEDIA

די יידישע פרעסע

R. Federman
ר. פֿעדערמאן

W. Levenhoff
וו. לעווענהאָפּ

A. Chroblowsky
א. כראַבלאָווסקי

חנן קיעל

געראַנגל צו ראַטעווען בית עולם אין אַ שטאָט אָן אידן

ווען די רעשטלעך לעבנגעבליבענע פון די לאַגערן און רוסישע גולאַגס זענען צוריק געקומען אין זייערע פוילישע געבוירן-שטעט און שטעטלעך, האָבן זיי זיך שנעל איבערצייגט אַז זיי מוזן וואָס גיכער זיך אָפּטראָגן און געפינען ניי היימען. מיר געדענקען יענע ערשטע נאָך-מלחמה'דיקע טעג, די באַגעגענישן מיט אונדזערע קריסטלעכע שכנים, וואָס האָבן זיך נישט געריכט אַז ס'לעבן נאָך אידן; מיר האָבן נישט פאַרגעסן די אומזיכערקייט אין די באַנען, די רציחות פון די "אַ.קאַ.-לייט", דער שוידערלעכער פאַגראָם אין קעלץ פסח, 1946, די בהלה און מורא פון די פליטים אין טשענסטאָכאָוו. מיר האָבן זיך געגרייט אין וועג. אַלץ וואָס ס'איז געבליבן איז געווען דער בית עולם הינטער דער שטאָט, וואו ס'איז געווען אַ סכנה אַהינצוגיין און זיך געזעגענען מיט די קברים. אונזערע משפחות, עלטערן און געשוויסטער זענען דאָרט נישט געווען, זיי זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

דער טשענסטאָכאָווער בית עולם, ביזן חורבן, איז אַלט געווען איבער 100 יאָר. מיינע זיידעס און באַבעס האָבן דאָרט געהאַט טייערע מצבות. ביים איינגאַנג אין די פאַדערשטע אלייען, איז געווען אַנזענדיק די מצבה פון מיין עלטער-זיידן יצחק הערש קיעלשטיגלאָווסקי, אַ פיאנער פון דער קהילה. מיר געדענקען די מאַרמאָרענע מאָנומענטן פון די איינציקע אידישע פּאַסטאָרס, אַוהלים פון רביים און רבנים; מצבות פון געלערנטע, פּאַלקס-מענטשן און יחידים — אומגעקומענע אויף קידוש השם. ס'זענען דאָרט געווען גרויסע ברידער-קברים, הרוגים אין פאַגראָם-1919. אין חורבן צייט זיינען צוגעקומען נייע מאַסן קברים פון דער קינדער-אַקציע, אינטעליגענציע צעשאַסענע אויפן בית-עולם, די האַסאַג-סעלעקציע און דער פאַרטיזאַנער-קבר.

אויף דער קאָווע-גאַס איז פאַראַן אַ מאַסן קבר פון צוויי טויזנט אידן אומגעקומענע אין צייט פון גרויסער אַקציע אין 1942, דאָס איז אַלץ וואָס איז אונדז איבערגעבליבען פון דער וואונדערלעכער שטאָט, דאָס אידישע טשענסטאָכאָוו, וואָס אין דער צייט פון גרויסן געטאָ זיינען נאָך געווען 50 טויזנט אידן, מענער, פרויען, יוגנט און קינדער. פון אונדזער שפרודליק אידיש לעבן מיט צוויי שולן, בתי מדרשים, 2 אידישע גימאַזיעס אַ חלוצישע גאַרטן-פאַרם, אַרגאַניזאַציעס, כאָרן, ביבליאָטעקן, פאַרטייען, חסידים-שטיבלעך און רבישע הויף, אַ פּרץ-פּאַלקס-שולע, אַ לעבעדיק אידיש-זמירות'דיק לשון, וואָס איז דערשטיקט געוואָרן בימי השואה. פון דעם אַלעס איז געבליבן אַ פאַרוואַרלאָזטער בית-עולם, וואָס גיט נישט קיין רו אונדזערע בני-עיר, ספּעציעל די פון צווייטן דור וואָס וואוינען אין אַמעריקע, אין ישראל און אַנדערע לענדער. קומען זיי אויף קבר-אבות און זוכן די שפורן פון קינדער-יאָרן. די געסלעך און הייזער וואו ס'האָבן געוואוינט זייערע עלטערן, דעם געטאָ, די אלייען, דעם קלוב אויפן אָרט פון דער אויפגעריסענער גרויס-אַרטיקער שול, די נייע מקווה אויף דער גארבאָלדי-גאַס און דעם טרויעריקן מאַרטירער-פלאַץ. אַנדערע קומען באַזוכן אַ פוילישע משפחה וואָס האָט געראַטעוועט אַ אידיש קינד, אַדער עמעצן אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער. זיי דערציילן וועגן גרויסע מאַדערנע הייזער, פאַבריקן, הוטעס, נייע באַך-סטאַנציעס — טשענסטאָכאָוו איז נישט צו דערקענען, אָבער פאַר די אידישע וויזיטערס, איז זי אַ פרעמדע שטאָט. בלויז דער בית עולם מיט זיינע מצבות דערמאָנט, אַז ס'האָבן דאָ געלעבט אידן. הינטערן בית עולם איז פאַראַן אַ אייזן-הוטע און די פירערשאַפט, די אינזשיניערן דאַרפן דאָס "גוטע אָרט" פאַר

אלערליי צוועקן; דער עיקר פאָרן אפשטראָם פון שמוציקע פליסיקייטן וואָס די הוטע טיילט אויס. דער טשענסטאָכאָווער מאָגיסטראָט האָט אפילו געגעבן אַ טערמין פאַר די פאַראינטערעסירטע אידן איבערצופירן די ביינער פון זייערע קרובים קיין ארץ-ישראל אָדער אַנדערשוואו.

נישט איינער האָט עס טאַקע געטאָן. אָבער וואָס טוט מען מיט די אַנדערע קברים? ס'זענען נאָך געבליבן הונדערטער מצבות, כאָטש אַ סך זענען געוואָרן אַרויסגעריסן פון די דייטשן און פאַלאָקן. האָבן טאַקע אונדזערע לאַנדסלייט נישט גערוט, זיי האָבן אַלאַמירט, געקלאַפט אין אַלע טירן; זיך געוואָנדן צום שטאַט-פרעזידענט, צו די העכערע אינסטאַנצן אין וואַרשע. ס'האָט אָבער נישט געהאַלפן.

* * *

פאַרלאָזנדיק פוילן מיט 43 יאָר צוריק, איז אונדז געקומען אויפן געדאַנק שפּאַניע. אין אונדזער צייט האָט מען אפילו נישט דערקלערט קיין חרם אויף דייטשלאַנד. יעדער האָט ביי זיך אַליין באַשטימט ווי אַזוי צו האַנדלען. איך האָב ביי זיך אָפּגעמאַכט ניט צו באַטרעטן די ערד וואָס האָט איינגעזאָפּט דאָס בלוט פון אונדזערע משפחות. איך האָב קיינמאַל נישט געהאַט קיין באַגער צו באַזוכן פוילן. אָבער ניט אַלע פילן אַזוי, ספּעציעל די יונגערע און די קינדער פון דער שארית הפליטה, וואָס זוכן זייערע ירושה-וואַרצלען.

איך האָב בשום אופן נישט געקענט איבערצייגן מיין טאָכטער פון ישראל נישט צו באַזוכן פוילן. ס'האָט זי געצויגן צו זען דאָס הויז וואו זי איז געבוירן געוואָרן, די וואוינונג פון אונדזערע עלטערן, דעם געטאָ און יתומים-קאָנווענט, וואו זי האָט זיך געראַטעוועט ווי אַ קריסטלעך קינד. דער עיקר — דעם בית עולם אין טשענסטאָכאָוו. אין ישראל זשורנאַל "אַריאל" האָט זי געשילדערט דאָס פאַר-הפּקערטע "גוטע אָרט", די פאַרמיסטיקטע און ווילד-באַוואַקסענע קברים; זי האָט פאַטאָגראַפירט מצבות, אָבער פון מיינע זיידעס איז נישט געווען קיין סימן.

אַ פוילישע פרוי פון יענער געגענט האָט זיך געקלאָגט פאַר איר, אַז די דייטשן האָבן צוגערייבט די בעסטע מצבות און איבערגעלאָזט די ביליגסטע...

אַט-דער צושטאַנד האָט אָנגעהאַלטן ביז די לעצטע חדשים 1989. איצט איז פאַרגעקומען אַן ענדערונג. די באַציאונג פון דער רעגירונג און לאַקאַלע באַזאָמטע איז געוואָרן סענסיטיווער צו די אידישע אָנגעווייטיקסטע עוולות און טענות. נישט בלויז זענען זיי געוואָרן פריינטלעכער, נאָר זענען בייהילפיק און גרייט צו דעקן די הוצאות צוזאַמען מיט די אידישע ביישטייערער פון אויסלאַנד. ווי ס'דערציילן פריינט איז היינט דער בית-עולם אין טשענסטאָכאָוו אָפּגערייניקט, אָפּגעהיטן און מען קען צוקומען צו די מצבות.

אויף דער לעצטער יזכור-פאַרזאַמלונג פון די טשענסטאָכאָווער אין ניו-יאָרק, האָט פריינט הערי ראָפּאַפּאַרט, אַ זון פון אַן אַנטלאָפּענעם פון טרעבלינקע, דערציילט וועגן דעם געראַנגל און באַמיאונגען פון לאַנדסלייט צו ראַטעווען דעם בית-עולם. ער האָט געוויזן גרויסע פאַטאָס ווי ער אַרבעט צוזאַמען מיט פוילישע אַרבעטער אויפן בית-עולם; די ברידער-קברים און פאַרשידענע מצבות, און ווי ער זאָגט קדיש אויפן קבר-פון זיין זידן. ער האָט אויך געפונען אַ גרויסע צאָל ספרי תורה און זיי געבראַכט קיין ניו-יאָרק. אַ סך ספרי-תורה, גוטע און צעריסענע, זענען נאָך דאָרט געבליבן. אין דער מקווה האָט דער סעקרעטאַר פון דער טשענסטאָכאָווער סאַסייעטי אין ניו-יאָרק געפונען ספרים און אידישע ביכער, זיי זענען נישט די איינציקע וואָס קומען זוכן שפורן פון זייער פאַרגאַנגענהייט, די קולטור-ירושה פון אומגעקומענע משפחות.

צבי ראזענווויין

נאטיצן פון אן אנדער פלאנעט

אָנגעהויבן האָט זיך דער עפיוזאָד, וועלכן איך וויל דאָ דערציילן, אין נאָוועמבער 1942, אין דעם קליינעם געטאָ אין טשענסטאָכאָוו.

עס איז געווען באלד נאָך דער אויסזידלונג פון דער גרויסער שטאָט, וואו אין משך פון אַ קורצער צייט זיינען איבער 40 טויזענט טשענסטאָכאָווער אידן פאַרשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע. די איבעריקע, אומגעפער 6 טויזענט אידן, זיינען אַריינגעשטופט געוואָרן אין אַ טייל פון די ענגע געסלעך פון נאָדזשעטשנא און גאַרנצאַרסקע.

יעדער פון די איבערגעבליבענע האָט געהאַט פאַרלוירן משפּחה און פריינט. עס איז זייער שווער אַרויסצוברענגען אין ווערטער, די געפילען און שטימונגען פון די דאָזיקע אידן מיט וועמען איך האָב מיך דעמאָלט געטראָפן אן דעם קליינעם געטאָ.

עס איז געווען אַ שטימונג פון דער טיפּסטער פאַרצווייפלונג פון האָבן פאַרלוירן אַלץ און אַלעס: די היים, עלטערן, קינדער, שוועסטער און ברידער. עס איז געווען אַ שטימונג פון האָפּנונגסלאָזיקייט. מיר האָבן זיך געפילט פאַרלוירן, מיר האָבן געוואוסט, אַז אונזערע טעג זיינען געציילטע, און מיר האָבן מורא-געהאַט פאַר אונזערע אייגענע שאַטנס. אַלץ האָט אויסגעזען ניט-דאָאיק. שאַטנס פון אַן אנדערע וועלט. די נעכט זיינען געווען אָנגעפילט מיט שרעקלעכע קאָשמאַרן. מיט געשרייען פון שלאָף. פיל האָבן זיך דעמאָלט אַריינגעלאָזט אין טרינקען אַלקאָהאָל און אין פירן אַ לייכטזיניקן לעבן.

מיר, אַ גרופּע איבערגעבליבענע חברים פון די חלוצ'ישע יוגנט; אַרגאַניזאַציעס, האָבן זיך דעמאָלט געטראָפן און אָנגעהויבן טראַכטן, וואָס ווייטער צו טאָן אין דער אויסוועגלעזער לאַגע.

ביי דער דאָזיקער באַראַטונג איז דעמאָלט אויך אָנוועזנד געווען אליעזר געלער, אַ שליח פון וואַרשע (וועלכער האָט בעת'ן וואַרשערווער געטאָט אויפּשטאַנד געהאַט אַ אָנפירנדע ראָלע), און ער האָט פאַרגעשלאָגן, אַז איך מיט נאָך צוויי חברים זאָלן זיך אַרויסשמוגלען קיין בענדין, וואו עס האָט נאָך דעמאָלט עקזיסטירט אַ גרויסע און אַקטיווע אידישע קהילה, אָבער די שאַטנס פון אומקום האָבן זיך שוין געלאָזט מערקן.

אליעזר געלער האָט אונז דעמאָלט געגעבן אַן אָדרעס פון אַ פּאָלאַק אין ראַקאָוו, אַ שמוגלער, מיט וועמען ער איז געשטאַנען אין פאַרבינדונג, ראַקאָוו איז געווען אַ פאַרשטאָט פון טשענסטאָכאָוו און אָנצוקומען קיין ראַקאָוו פון דעם קליינעם געטאָ איז דעמאָלט ניט געווען פון די לייכטע זאַכן.

כדי ארויסצוקומען אויף דער אַרישער זייט פון דעם קליינעם געטאָ האָט מען געדאַרפט אַדורכגיין דעם הויז אויף אַלע 14, וועלכער איז געווען אַן אַדורכגאַנגס-הויז פון דעם קליינעם געטאָ צו דער אַרישער זייט.

דאָס דאָזיקע הויז אויף אַלע 14 איז דורך די דייטשן אָפּגעגעבן געוואָרן פאַר די אַזוי-גערופענע "נוצלעכע אידן". עס האָבן דאָרט געוואוינט גוטע אידישע שניידער, פרויען שניידערינס און אנדערע גוטע בעלי-מלאכה.

אין דעם דאָזיקן הויז האָבן געהאַט אַ קליינע דירה די צוויי אומפאַרהייראַטע שוועסטער פירסטנפעלד, וועלכע זיינען פאַר דער מלחמה געווען אונזערע גאָר נאָענטע שכנים, אויף דער גאַרנצאַרסקע גאַס.

ווען איך בין דעם שנייאיקן אָוונט אַריינגעקומען אין זייער דירה, האָבן זיי מיך באַגאַסן מיט טרערן און זיך געבעטן ביי מיר, אַז איך זאָל ניט גיין היינטיקן אָוונט צום גוי'אישן שמוגלער אין ראַקאָוו, וואָרענדיק מיך וואָס פאַר אַ לעבנס-געפאַר

עס איז אַרויסצוגיין אין גאָס וואו די דייטשן און פּאָלאַקן לויערן אין יעדן ווינקל צו כאַפּן אַ איד.

איך האָב מיך אָבער נישט געלאָזט אָפּרעדן פון מיין באַשלוס, כאַטש זיי זיינען געווען פיל עלטער פון מיר און זיי האָבן באַשטימט געמיינט מיין טובה, פון יעדן ראַציאָנאַלן שטאַנדפּונקט זיינען די צוויי שוועסטער געווען גערעכט, אַז עס איז געווען אַ טויט-געפאַר פאַר מיר צו גיין קיין ראַקאָוו אין יענער נאַכט, אָבער אַן אומראַציאָנאַלער כּוח האָט מיך געטריבן יאָ צו גיין.

טראָץ די פילע שטרויכלונגען אויפן וועג, בין איך בשלום אָנגעקומען צום שמוגלערס הויז. דאָרט האָב איך שוין געטראָפּן מיינע אַנדערע צוויי חברים מיט וועמען איך האָב זיך געזאָלט שמוגלען, אָבער מיר האָבן נישט געקענט אַרויס פון טשענסטאָקאָוו צוזאַמען.

ביי די שמוגלערס האָבן מיר געמוזט פאַרבלייבן עטלעכע טעג, וואָס יעדער טאָג איז געווען פאַר אונז ווי אַן אייביקייט, מיר האָבן זיך געשראַקן, אַז זיי וועלן אונז אויסליפערן צו די דייטשן, זיי האָבן אונז כּסדר געזאָגט, אַז דער וועג איז נישט זיכער.

ביז ענדלעך אין איין אָונט, ווען עס איז געווען אַ שטאַרקער שניי-שטורם, האָבן זיי אונז געהייסן מיטגיין מיט זיי, ווי עס האָט זיך טאַקע אַרויסגעוויזן, איז דאָס געווען די ריכטיקע צייט אַדורכצושמוגלען זיך, ווייל ווען מיר זיינען, ענדלעך, אָנגעקומען צום פּלאַץ וואו מיר האָבן געדאַרפט אַריינגיין צו נעמען די באַן קיין בענדין, האָבן מיר געזען, אַז אין אַ הויז אויף דער באַן-סטאַנציע זיצן צוויי דייטשן און איינער האָט אָנגעוויזן צום צווייטן, אַז איך זע-אויס צו זיין אַ איד, אָבער דער צווייטער, האַלב פאַרשלאָפּן אין דער דאָזיקער ווינטערדיקער נאַכט, האָט אַ מאַך-געטאָן מיט דער האַנט, אַז ער זאָל אונז לאָזן איינשטייגן. און אזוי אַרום זיינען מיר אין מיטן דער נאַכט אָנגעקומען קיין בענדין.

וועגן דער טעטיקייט פון דער גרויסער אידישער קהילה אין בענדין אין יענער טראַגישער צייט, וועט מיר אפשר אויסקומען צו דערציילן אַן אַנדער מאָל, בענדין סאָסאַנוויץ און די גאַנצע זאָגלעמביע געגנט איז געווען אָנגעשלאָסן צום דריטן רייך און די דאָרטיקע אידן זיינען נאָך געווען האַפּערדיק, אַז דער חורבן וועט זיי אויסמיידן.

עס האָט דאָרטן עקזיסטירט אַ גרויסע און וואַרעמע אידישע קהילה, מיט אַסאך האַרץ און נשמה, באַזונדערס וואַרעם האָבן אונז אויפגענומען אונזערע פריינט פון "גורדוניה", וועלכע האָבן זיך שטאַרק באַמיט, אַז מיר זאָלן זיך ווי עס-איז איינאַרדענען, וויסנדיק גענוי פון וועלכע פייערן מיר זיינען אַרויס.

עס זיינען אין בענדין אויך געווען אַנדערע חברים פון וואַרשע, לאָדזש און אַנדערע, צווישן זיי אויך דר. נתן עק, אַ באַקאַנטער שרייבער און פּעדאַגאָג.

מיר האָבן זיך געפונען אין בענדין אומלעגאַל און עס איז שטענדיק געווען די געפאַר פון אַריינפאַלן אין די דייטשע הענט.

צוליבן געהערן צום דייטשן רייך, האָבן די אידן אין בענדין געקענט שטיין אין שריפטלעכער פאַרבינדונג מיט נייטראַלע לענדער, וועלכע זיינען נישט געווען אין קריג מיט דייטשלאַנד. דאָס האָבן אויסגענוצט אונזערע חברים אין בענדין, וועלכע זיינען געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט אונזער חבר אין דער שווייץ, נתן שוואַלבע.

די שטענדיקע פאַרבינדלעך מיט נתן שוואַלבע אין דער שווייץ, איז דעמאָלט געווען די זייער אַקטיווע און איבערגעגעבענע האַנקא באַרנשטיין פון בענדין, זי איז דאָן געקומען צופאַרן צו אונז. די דעמאָלטדיקע פליטים אין בענדין, און אונז אינפאַרמירט, אַז עס האָבן זיך געשאַפּן מעגלעכקייטן צובאַקומען דרום-אַמעריקאַנער פּאַפירן פאַר עטלעכע פון אונזערע חברים. זי האָט דאָן פון אונז פאַרלאָנגט בילדער און געוויסע פּערזענלעכע אינפאַרמאַציעס און דאָס

איבערגעשיקט קיין שווייץ, צו נתן שוואלבע.

א געוויסע צייט שפעטער זיינען די דרום-אמעריקאנער פאספארטן אנגעקומען און אין אפריל 1943 זיינען מיר, אין באגלייטונג פון דער דייטשער פאליציי, אנגעקומען אין דעם אינטערנירונגס-לאגער אין טימאנינג בייערן.

מיר האבן אויף א זייער אקטיוון אופן אויסגענוצט די רעכט, וועלכע מיר האבן געהאט אלס אינטערנירטע, צו קארעספאנדירן מיט דער שווייץ און אנדערע לענדער, און אפילו מיט פוילן זיינען מיר געשטאנען אין פארבינדונג, מיט פאלאקן, וועלכע האבן אונזערע בריוו איבערגעגעבן צו אידן אין די דערבייאיקע לאגערן. וועגן דעם לעבן אין דעם אינטערנירונגס-לאגער, האָף איך צו שרייבן באזונדער. עס איז אבער כדאי צו דערמאנען, אז די גאנצע צייט וואָס מיר זיינען געווען אין דעם אינטערנירונגס-לאגער האבן מיר שטענדיק געלעבט אין שרעק, אז די דייטשן וועלן אין א געוויסן טאָג אונז אָפשיקן קיין אוישוויץ.

ווי עס איז טאָקע געשען מיט אַן ענלעכן לאַגער, אין וויטעל, דרום-פראַנקרייך, וואו עס זיינען געווען 173 אידן מיט דרום-אמעריקאנער פאספארטן, און צווישן זיי האָט זיך אויך געפונען יצחק קאצענעלסאָן מיט זיין עלטסטן זון, צבי, און דעם 17-טן אפריל 1944 האבן די דייטשן זיי אַרומגערינגלט מיט דייטשע עס-עס-לייט און זיי זיינען אָפגעפירט געוואָרן צו דעם קאַנצענטראַציע לאַגער אין דראַנסי, פראַנקרייך, און פון דאָרט איז דער גאַנצער טראַנספארט אָפגעשיקט געוואָרן קיין פוילן, אין מער האָט מען פון זיי ניט געהערט.

ווי דערמאָנט, האָבן מיר אין דעם לאַגער אין טימאנינג, און שפעטער אין לאָפן וואו מיר האָבן זיך שפעטער געפונען, געלעבט אין טויט-שרעק, אַז דאָס זעלבע קען אויך מיט אונז פאַסירן, און מיר האָבן געזוכט וועגן, ווי אזוי זיך צו ראַטעווען. אויך אונזערע פריינט אין דער שווייץ האָבן געטראַכט ווי אזוי זיי קענען אונז העלפן.

און דאָ קום איך צו דערציילן וועגן אַ בריוו, וועלכן איך האָב דערהאַלטן מיט עטלעכע וואָכן צוריק פון ירושלים, פון מיין זייער נאָענטן פריינט, דר. שמעון פראַסט, מיט וועמען איך בין געווען אין דעם זעלבן אינטערנירונגס-לאַגער ביז צו דער באַפרייאונג, דעם 8-טן מאי 1945. (דר. שמעון פראַסט איז געווען מערערע יאָרן אַקטיוו אין אידישן-שול-וועזן אין ניו-יאָרק. היינט וואוינט ער מיט זיין פרוי, פעגי, אין ירושלים).

אין דעם בריוו שרייבט מיר שמעון, אַז ער איז געווען אין תל-אביב, אין דעם לבון-אינסטיטוט (א מין פאָלקס אוניווערזיטעט און פאַרש-אינסטיטוט פון דער אַרבעטער-פאַרטיי), און דאָרט געפינט זיך איצט דער ארכיוו פון נתן שוואלבע (וועלכער וואוינט היינט צו טאָג אין ירושלים).

זוכנדיק אין דעם אַרכיוו, האָט שמעון פראַסט דאָרט געפונען אַ מערקווירדיקן דאָקומענט, אַ "קריסטמעס"-קאַרטע, וועלכע מיר האָבן, אין דעצעמבער 1943 געשיקט קיין שווייץ צו נתן שוואלבע, און צו דער "קריסטמעס"-קאַרטע זיינען געווען צוגעשטעלט צוויי פאַספאַרט-פאַטאָס, פון מיר און פון שמעון פראַסט.

זוכנדיק דעמאָלט אַ וועג ווי אזוי אונז צו העלפן, האָט נתן שוואלבע געוואָלט אונז צושיקן, דורך דער אידישער אַגענטור אין לאַנדאָן, צוויי סערטיפיקאַטן קיין ארץ-ישראל (דעמאָלט: פאַלעסטינע), צוליב דעם האָט ער געדאַרפט האָבן אונזערע פאַספאַרט-פאַטאָגראַפיעס.

ווי אזוי שיקן מיר אַריבער פאַספאַרט-פאַטאָגראַפיעס, וועלכע מוזן אַדורכגיין די געסטאַפּאַ-צענזור, איז אונז איינגעפאַלן, אזוי ווי עס איז פונקט געווען פאַר קריסטמעס, צו שיקן אונזערע פאַטאָגראַפיעס צוזאַמען מיט דער קריסטמעס קאַרטע, כאָטש צום סוף האָבן מיר ניט געדאַרפט אַנקומען צו דעם, ווייל די דייטשן האָבן אונז געלאָזן בלייבן אין דעם אינטערנירונגס-לאַגער אויף אונזערע דרום-אמעריקאנער פאַספארטן ביז צו דער ענדע פון קריג.

עס איז אַבער אַן אויטענטישער דאָקומענט וועגן אונזער געראַנגל צווישן לע-
 פון מיט אין דער צייט פון דער דייטשער רייכטום.

א. כראבלאווסקי

יונגע יידישע שרייבער אין יזכור-בוך „טשענסטאכאָוו“

דאָס בוך „טשענסטאכאָוו“, חוץ זיין היסטאָרישן ווערט, האָט נאָך איין גרויסע מעלה: אין אים באַטייליקן זיך אַ רייע באַגאָבטע יונגערע שרייבער, געראַטעוועטע פון היטלער־חורבן, וואָס האָבן אליין איבערגעלעבט אלע נאַציסע גרוילן, אליין געפירט דעם טאָפּלען קאַמף מיט די באַרבאַרישע דייטשן פון דרויסן און מיט די יודענראַטלער פון אינעווייניק; זיי זיינען דורך נסים לעבעדיק אַרויס פון טויט־טאָל, וואָס מען באַצייכנט ווי שקלאָפּן־לאַגערן, האָבן זיך דערשלאָגן קיין אַמעריקע און זיינען ווידער געזעלשאַפּטלעך טעטיק אין זייערע לאַנדסמאַנשאַפּטן און אין יידישן געזעלשאַפּטלעכן און קולטור־לעבן. זיי זיינען לויט דער רייע ווי זייערע אַרבעטן זיינען פאַרעפנטלעכט אין בוך „טשענסטאכאָוו“ — דר. בנימין אַרענשטיין, צבי ראָזענבוים, שלמה וואַגאַ, מ. סאַסקי, א. ל. באַמבע, דר. וואַלף גליקסמאַן, חנן קיעל, מאָטל בערקאָוויטש.

איך ווייס, אַז וואָס שייך חורבן טעמעס, וואָס אונדזערע יונגערע יידישע שרייבער האָבן פאַרעפנטלעכט, זאָגט מען ביי אונדז: (1) לאַזט אונדז צורו מיטן חורבן, לאַזט אונדז לעבן, מיר האָבן שוין גענוג חורבן; (2) אַ סך פון די טעמעס האָבן מיר שוין געלייענט — צו וואָס זיי ווידער פאַרעפנטלעכן? — געדענקען מיר אָבער, אַז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, וואָס איז נישט קיין פאַרגלייך מיטן יידישן חורבן — אַז דעמאָלט האָט מען אויך געוואָלט פאַרגעסן דעם שוידער פון דער וועלט־מלחמה און פון די קאַנצענטראַציע־לאַגערן, וווּ מענטשן זיינען אויס־געשטאַרבן ווי פליגן, דעמאָלט צומייסטנס ניט־אידן, האָט מען אַזוי פאַרגעסן ביז ס'איז געקומען דער היטלער־חורבן, וואָס איז אין אַ גרויסער מאָס געווען דער רעזולטאַט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

מיר ווייסן אויך, אַז עטלעכע טויזנט יאָר כסדר האָבן דורות יידן און יידישע דיכטער ניט אויפגעהערט צו וויינען אויפן חורבן בית המקדש און יעדעס יאָר אויסגעגאַסן זייער טרויער מיטן קלאַג־ליד פון „איכה“: „געדענק גאָט וואָס ס'איז געשען צו אונדז, קוק און זע אונדזער שאַנד, אונדזער נחלה, זי איז איבערגעגאַנגען צו פרעמדע, אונדזערע הייזער צו אַנדערע“, און יעדן שבת האָבן יידן צוזאַמען מיט די שבת־דיקע תפילות געזאָגט דעם „אב הרחמים“ און מוזיר געווען די „קהילות הקודש, וואָס האָבן זיך מוסר נפש געווען אויף קידוש השם, די געליבטע און געטרייע ביי זייער לעבן, וואָס האָבן זיך נישט צעשיידט מיט זייער טויט“, און איצט ווי גרויס, אַ ווי גרויס איז געווען די צאָל פון די מיליאָנען אומגעקומענע, וואָס דער טויט, דער אומקום האָט זיי מיט אונדז נישט צעשיידט, און וואָס פאַר אַ הייליקער חוב ס'איז פאַר אונדז אייביק שטענדיק זיי צו דערמאָנען!

לאַמיר דאָ בקיצור פאַרצייענען ווער די יונגערע שרייבער זיינען און אויף וואָס פאַר אַ טעמעס זיי האָבן געשריבן.

דר. בנימין אַרענשטיין האָט אונטערן נאַצי־רעזשים געאַרבעט אין אַן אַמוניציע־לאַגער „האַסאַג“, וואָס איז טאַקע געווען אין טשענסטאכאָוו. ער האָט אין דער צייט געזאַמלט מאַטעריאַל וועגן די נאַצי־רציחות אין לאַגער, דאָס פאַרשריבן אויף שטיקלעך פאַפיר און באַהאַלטן אין אַ שטרוי־שענניק. נאָך דער באַפרייאונג פון די דייטשישע לאַגערן, האָט ער פאַרעפנטלעכט אַ בוך מיט לאַטיינישע אותיות א״נ „חורבן טשענסטאכאָוו“. דאָס דאָזיקע בוך האָט געשפילט אַ וויכטיקע ראָל אין די פראַצעסן אין דייטשלאַנד, וווּ די דייטשע מערדער זיינען געמשפּט געוואָרן. אין בוך „טשענסטאכאָוו“ איז ער פאַרטראָטן מיט פינף אַרבעטן: (1) „טשענסטאכאָווער

יידן אין דער נאצי־עפאכע" (2) „טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין די־פי קעמפס אין דייטשלאַנד" (3) „טשענסטאָכאָווער פאָלקלאָר אין דער נאצי־צייט" (4) „ד"ר יעקב שאַצק'ס בייטראַג צו דער געשיכטע פון די יידן אין טשענסטאָכאָו" און (5) „די טעטיקייט פון דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפֿט אין מאַנטרעאַל. מען דאַרפט דאָ באַמערקן, אַז די אַרבעטן פון ד"ר בנימין אַרענשטיין זיינען נישט נאָר אַ קלאַסישער בייטראַג צו דער געשיכטע פון חורבן טשענסטאָכאָו, נאָר צו דער גאַנצער חורבן־ליטעראַטור.

צבי ראָזענזוין איז געווען איינער פון די אַקטיווסטע פּוּעלי־ציוניסטן אין שטאָט. בעת דער נאצי־אָקופאַציע איז ער געווען טעטיק אין געהיימען אַרבעטער־ראַט און אַנגעפירט מיט די קאַמפן פון די שקלאָפּן־אַרבעטער. אין זיינע קאַפּיטלען „דער הונגער־סטרייק אין טשענסטאָכאָווער געטאָ", וועגן אַרבעטער־ראַט אין טשענסטאָכאָו, זיינען געשיכטלעכע דאַקומענטן, וואָס באַצייכענען שאַרף און בולט דעם קאַמף פון די יידישע שקלאָפּן־אַרבעטער מיט די יודענראַטלער און אומשטיינס געזאַגט „פּריווילעגירטע שיכטן" אַרום זיי.

אַ באַזונדער אַרט פאַרנעמען שלמה וואַגאַס'ס שילדערונגען פון די חרובע יידישע הייזער און גאַסן נאָך דעם ווי מען האָט די יידן אַרויסגעפירט אין די טרעבלינקער גאַז־אויבונס; דאָס בילד פון דער טויטער יידישער מיידל אויפן וואַגן מיט די הרוגים מיט די „האַרמאַנישע פאַרמען פון אירע אַרעמס, מיט די שוואַרצע אַפּענע אויגן, אויסגעשניצטן, יידיש־לייכט־אויסגעבויגן נעזל און אַפּענעס מויל, וואָס רעדט זיך אַדורך אויף טויב־שטום־לשון מיטן יידישן פּאָליציאַנט, וואָס באַגלייט דעם וואַגן — איז אַזאַ גרויליק בילד, וואָס בעט זיך, אַז אַ קינסטלער זאָל עס פאַראייניקן אויפן לייוונט.

די אַנדערע קאַפּיטלעך וועגן חורבן, פון י. סאַסקי: „די מאַביליזאַציע"; א. ל. באַמבע: „מיין אַנטלויפן פון טרעבלינקע" — דאַקומענטירן די העלדישקייט און דעם קאַמפֿס־גייסט פון דער יידישער יוגנט אין שאַטן פון טויט און אומקום.

אויף וויפל ס'ווערט פון אונדז געפאָדערט ווייניקער זיך אַפּצוגעבן מיטן חורבן און מער מיטן לעבן און שאַפן פון אונדזערע אומגעבראַכטע קהילות (א). מענעס האָט אויף דער טעמע פאַרעפנטלעכט אַ מאמר אין „פאַרווערטס" דעם 30־טן נאָוועמבער פ. י. — שטייען אויף דעם געביט אויך נישט אַפּ אונדזערע יינגערע שרייבער. דר. וואַלף גליקסמאַן, וואָס האָט באַשריבן די „טשענסטאָכאָווער גאַס"; מאַטל בערקאָוויטש, אַ תלמיד פון י. ל. פרץ שול אין טשענסטאָכאָו, האָט טאַלאַנטפול געשילדערט אַ „יידיש הויז אין טשענסטאָכאָו". דאָס איז אַ לעבעדיק בילד פון אַ יידיש הויז מיט אירע שכנים, מיט זייערע פריידן און ליידן, ליכט און שאַטן. גאָר באַזונדער דאַרף דערמאָנט ווערן חנון קיעל, אַ לערער פון די שלום־עליכם שולן, וואָס שרייבט געלונגענע מעשהלעך אין פערזן פאַר קינדער. אין בוך איז ער פאַרטראָטן מיט דריי פאַעמעס: (1) „צו דער וואַרטע" (2) „די אַלטע שול" (3) „איך זוך", און מיט צוויי שילדערונגען פון באַקאַנטע טשענסטאָכאָווער טיפן: „צימעס" און „ריוועלע". לאַמיר אויך דערמאָנען די קורצע אַבער גוט־געשריבענע עסיי פון הערי דזשובאַס: „אַמעריקע האָט מיך דערהויבן".

פון די ניי־געקומענע באַטייליקן זיך אין בוך דער באַקאַנטער געזעלשאַפֿט־לעכער טוער, בערנאַרד פייטעק.

זאָל דאָ מיט אַ באַזונדערן יראת הכבוד באַמערקט ווערן די גאָר וויכטיקע אַרבעט פון הויפּט־פאַרשער פון דער חורבן־עפאָכע ד"ר פיליפּ פרידמאַן ע"ה אויף דער טעמע: אַ ביבליאָגראַפישער איבערבליק וועגן „אומקום און ווידערשטאַנד פון טשענסטאָכאָווער יידן אין דער צייט פון דער נאצישער אָקופאַציע".

אין בוך זיינען פארטראטן א גרעסערע צאל שריפטשטעלער, וואס האבן זיך דערווארבן א גאר חשובן ארט אין אונדזער עסייאסטיק און ליטעראטור. אין וועל מ'ך באנוגענען נאך מיטן אויסרעכענען זייערע נעמען. זיי זיינען:

ד"ר צבי כהן, יעפים ישורין, משה דלזשנאווסקי, חיים לייב פוקס, דוד ניימארק, לאטי מלאך, ז. טורקאוו, י. ש. הערץ, בעריש וויינשטיין, ש. ד. זינגער, ד"ר י. ל. שטיינבערג, שושנה טשענסטאכאווסקא (ישראל), ש. ל. שניידערמאן.

פון די עלטערע טשענסטאכאווער לאנדסלייט, א סך פון זיי האבן זיך באטייליקט אין דער יידישער פרעסע פון טשענסטאכאוון און אמעריקע, — זיינען אין בוך פארטראטן:

ל. פעדערמאן, אברהם ליטמאן, א. ווינטש ליבער, ברענער, משה לעדערמאן (געפינט זיך איצט אין טשענסטאכאוון), חיים לייב שווארץ ע"ה, מאריס שטערן, יוסף קויפמאן, מ. גאלדבערג, ר. לוקס (דעטראיט), אברהם גאטליב (ישראל), דוד טאנסקי, עמזע בערן (ארגענטינע), הערשל עפשטיין, ח. גראומאן, יאסל בערלינער, יעטע גריי, לאה שווארץ, א. כראבאלאווסקי (לאס אנדזשעלעס), דוד וואצלאווסקי, ד"ר לייב קורלאנד (פאריז).

זאל דא אויך דערמאנט ווערן מיין אייגענער באשיידענער בייטראג צום בוך „טשענסטאכאוון". איך בין שטאלץ מיט די ווערטער, וואס ד"ר בנימין ארענשטיין האט מיר געשריבן אין א בריוו דאטירט נאוועמבער 25, 1958: „אייערע זכרונות-מעמאָרן זיינען פון א גאר באדייטונגספולן ווערט, ווייל זיי שפיגלען אפ אן עפאכע פון יידישן אקטיוון שאפן, לעבן און קאמף".

אין בוך טשענסטאכאוון איז אויך פארעפנטלעכט א לענגערער באריכט פון 70-יאריקן יובל פון ד"ר יוסף קרוק, א ליכטיקע פערזענלעכקייט, איינער פון די פיאנערן פון דער סאציאליסטישער באוועגונג אין טשענסטאכאוון, איצט באטייליקט אין דער העברעאישער און יידישער פרעסע אין ישראל. דער באריכט פון זיין יובל, אין וועלכן עס האבן זיך באטייליקט די אנגעזעענסטע פערזענלעכקייטן און פירער פון ישראל, פון מלוכה-פרעזידענט בן-צבי ביז ר' בנימין ע"ה — איז א וויכטיקער היסטארישער דאקומענט, מיט וועלכן עס לוינט זיך באקענען.

אין בוך געפינען זיך אויך אפטיילונגען „צום אייביקן אנדענק" מיט א גרויסער צאל בילדער און נעמען פון אומגעקומענע קרובים, טאטע-מאמע, ברידער און שוועסטער, „פערזענלעכער אלבאם" און אינדעקס פון די נעמען וואס ווערן דערמאנט אין בוך „טשענסטאכאווער יידן" און אין בוך „טשענסטאכאוון". אלץ צוזאמען מאכט דאס בוך צו געהערן צו די וויכטיקסטע זכור-ביכער און א וויכטיק היסטאריש-ליטעראריש ווערק.

דער רעדאקטאר פון בוך איז ש. ד. זינגער. אין דער רעדאקציע-קאמיסיע האבן זיך באטייליקט: רפאל פעדערמאן, אלקנה כראבאלאווסקי, צבי ראזענבוים, ד"ר בנימין ארענשטיין און הערי זיגאס.

ב.

הרב הגאון ר' נחום אש, זצ"ל

טשענסטאָכאָוו, וועלכע איז מיט איר גרויסער און פילפארביקער יידישער באַפֿע-עלקערונג געווען אַן "עיר ואם בישראל" האָט זוכה געווען צו פיל זאָכן, וואָס אַנ-דערע גרויסע יידישע שטעט אין פוילן האָבן זיך דערמיט ניט געקאָנט באַרימען: אַזוי האָט זי זוכה געווען, אַז אין אירע גרע-נעצן איז געשאַפן געוואָרן דער ערשטער "חזנים סעמינאַר"; אין טשענסטאָכאָוו איז אויך געלייגט געוואָרן דער פונדאָמענט פאַר דעם ערשטן חזנים-פאַרבאַנד אין דער וועלט. ביידע, דורך דער טעטיקייט פון גרויסן געלערנטן און נגינה-קינסטלער ר' אברהם בער בירנבוים ז"ל וואָס האָט געלעבט און געלערנט אין דער שטאָט אַלס קאַנטאָר פון דער "נייער שול" במשך

הרב ר' נחום אש ז"ל

פון 20 יאָר; טשענסטאָכאָוו איז אויך געווען איינע פון די ערשטע שטעט אין דער פוילישער פראָווינץ, וואו עס איז זייער פרי אין איצטיקן יאָרהונדערט געשאַפן געוואָרן אַ יידישע טאַג-צייטונג: זי איז אויך געווען איינע פון די געצייטלעכע שטעט, וואו ס'איז געשאַפן געוואָרן אַ יידישע גימנאַזיע, נאָך אַזוי פרי ווי אין יאָר 1917. אָבער פון אַלע זכיות וואָס דאָס יידישע טשענסטאָכאָוו האָט געהאַט, איז זיכער די גרעסטע געווען צו האָבן אַלס איר שטאָט רב, דעם גרויסן גאון און קלוגן מענטש, הרב ר' נחום בר' דוד צבי אש ז"ל וועלכער איז געזעסן דאָרטן על כסא הרבנות נאָענט צו אַ האַלבן יאָרהונדערט (פון 1889 ביז 1936).

הרב ר' נחום אש איז געווען איינגעטונקט אין יחוס. זיין פאָטער, ר' דוד צבי, איז געווען אַ גרויסער למדן און אַן אָנגעזעענער סוחר אין גראָדזינסק און דעריצו אַ פאַרברענטער קאַצקער חסיד; ער איז געווען אַ שוואַגער פון באַרימטן גביר אין יענעם צייט, ר' בערל גאָלדפאַרב, וועלכער האָט, כאָטש עס זיינען ביי אים געשטאַנען פעסלעך מיט גאָלדענע רענדלעך (אַזוי איז געווען די לעגענדע וועגן אים), דאָך ניט געוואָלט קיין הנאה האָבן פון זיין רייכקייט, איז אַרומגעגאַנגען אַרעם געקליידעט און פלעגט לעבן ממש אויף ברייט מיט וואָסער און זיין גאַנץ געלט צעטיילט פאַר צדקה. אין יענעם הויז האָט אויך אויפגעצויגן דער גרויסער גאון און צדיק ר' מאיר יחיאל הלוי, וועלכער איז שפּעטער באַקאַנט געוואָרן אַלס דער אַסטראָווצער רב און רבי. דער אַסטראָווצער רבי איז געווען באַקאַנט אין גאַנץ פוילן דורך זיינע תעניתים אַ גאַנצע וואָך, פון שבת ביז שבת. פון זיין מוטערס צד האָט דער רב ר' נחום געשטאַמט פון גאון ר' יהודה לאנדוי, דער מחבר פון "נודע ביהודה" און פון דער גזע פון גאון, דער מחבר פון ספר "מגלה עמוקות".

הרב ר' נחום איז שוין אין די גאָר יונגע יאָרן געווען באַקאַנט אַלס עלוי. ער האט געלערנט עטלעכע יאָר אין דער ישיבה פון ר' אביגדור לייבוש לעווענטאָל, דער רב פון קויל. ווען ער איז נאָך ניט אַלט געווען קיין 15 יאָר, איז ער געוואָרן אַן איידעם פון באַרימטן גאון ר' שמשון ארענשטיין, דער רב פון קאַליש, דער מחבר פון ספר "תפארת שמשון", וועלכער האָט ר' נחומען אויך געגעבן סמיכה

אויף רבנות.

ער איז באלד איינגעלאדען געווארן צו זיין רב אין שינאווע אָבער ניט לאַנג דערנאָך האָט אים איינגעלאדן די יידישע קהילה פון טשענסטאָכאָוו איבערצונעמען דאָרטן די כסא הרבנות, וואָס איז געוואָרן דעמאָלט פריי. דאָס איז געווען אין יאָר תרמ"ט (1889), און זייט דאָן איז ער געווען דער שטאָלץ פון יידישן טשענסטאָכאָוו ביז צום טאָג פון זיין טויט.

הרב ר' נחום איז געווען אַ גרויסער גאון אין לערנען און פיל רבנים האָבן זיך צו אים געווענדט מיט שאלות און תשובות צו הערן זיין מיינונג וועגן געוויסע הלכות. עס איז כאַראַקטעריסטיש, אַז ווען ער איז נאָך געווען גאָר יונג, האָט ער שוין געהאַט אָנגעקליבן הגהות און באַמערקונגען צום רמב"ם, וואָס עס איז געווען אָפגעדרוקט צום סוף פון די פיר חלקים פון רמב"ם "משנה תורה", דאָס איז, נאָטירלעך, פאַר אַזאַ יונגמאַן ווי ער איז נאָך דעמאָלט געווען (אין די אָנהויב צוואַנציקער) געווען אַ גרויסער כבוד. שפעטער זיינען די הגהות אַרויס אין אַ באַזונדער ספר אונטערן נאָמען "ציוני מהר"ן".

הרב ר' נחום איז אָבער ניט געווען פון יענע רבנים, וואָס גיבן זיך אָפּ נאָר מיט די "ד" אמות של הלכה" און ווילן פון עפעס אַנדערש ניט וויסן. פאַרקערט, ער האָט זיך אינטערעסירט זייער פיל מיט וועלטלעכער בילדונג און האָט געהאַט אַן אויער פאַר די פאַדערונגען פון דער נייער צייט, דעריבער האָט ער ניט געשטערט זיינע קינדער אין זייערע שטרעבונגען צו שטודירן און לערנען. ער איז אָבער געווען אַ שטרענגער אַרטאָדאָקס און כאַטש ער איז ניט געווען פאַנאַטיש, האָט ער אָבער דאָך ביי יעדער געלעגנהייט געפאַדערט, אַז דער יידישער דת זאָל אָפגעהיטן ווערן לויטן לעצטן וואָרט פון "שלחן ערוך".

איך האָב געהאַט די זכיה צו זיין אַן אָפטער איינגייער אין הרב אַשם הויז, ווען איך בין איינגעלאדן געוואָרן פון דעם טשענסטאָכאָווער אַרויסגעבער, ב. באַטשאַן, צו זיין דער רעדאַקטאָר פון זיין צייטונג "טשענסטאָכאָווער טאָגעבלאַט".

דאָס איז געווען אין זומער 1915, אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה. די דייטשן זיינען דעמאָלט שוין געווען אין לאַדזש, וואו זיי זיינען אַריין נאָך דעם 6טן דעצעמבער 1914. אין לאַדזש איז דעמאָלט דערשינען די יידישע צייטונג "לאַדזשער טאָגעבלאַט", וועלכע איז דאָרטן אַרויסגעגאַנגען זייט 1909 אונטער דער רעדאַקציע פון דעם פעאיקן זשורנאַליסט ישעיה אַווער. אָבער די דייטשן זיינען ניט געווען צופרידן מיט זיין רעדאַקציע און דעריבער האָב איך באלד נאָך פסח 1915 איבערגענומען די רעדאַקציע פון "לאַדזשער טאָגעבלאַט". אין אָנהויב זיינען די דייטשן געווען מער מילד צו מיר, אָבער שפעטער האָבן זיי זיך גענומען טשעפען יעדן טאָג, וועגן עפעס אַנדערש. דער סוף איז געווען, אַז ענדע יוני האָבן זיי די צייטונג "לאַדזשער טאָגעבלאַט" אין גאַנצן אָפגעשטעלט.

פאַרשטייט זיך, אַז איך בין געבליבן אַן אַרבעט. וואַרשע איז נאָך דעמאָלט געווען אין די הענט פון די רוסן און צווישן וואַרשע און לאַדזש איז געווען אַ קריגספעלד. אין יענער צייט איז אין לאַדזש אַרויסגעגאַנגען אַ נייע צייטונג, "דאָס לאַדזשער פאָלקסבלאַט" אונטער דער רעדאַקציע פון לאַזאַר קאַהאַן, וואו ער האָט געזוכט מיין מיטאַרבעטערשאַפט, אָבער די צייטונג איז אַרויסגעגעבן געוואָרן פון דער דייטשישער מאַכט, און עס איז געווען אַ מורא מיטצואַרבעטן אין איר, טאָמער קומען צוריק די רוסן וועט עס הייסן, אַז מען האָט מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן.....

אין יענער צייט איז געקומען קיין לאַדזש דער טשענסטאָכאָווער דרוקער און אַרויסגעבער פון דער דאָרטיקער צייטונג, טשענסטאָכאָווער טאָגעבלאַט, ב. באַטשאַן, כדי צו זוכן אַ רעדאַקטאָר פאַר זיין צייטונג, וועלכע האָט זיך אויך געהאַט אָפגעשטעלט. מען האָט אים אָנגעוויזן אויף מיר. מיר האָבן אונטערהאַנדלט

און ענדלעך האָבען מיר זיך פאַרשטענדיקט, אַז איך זאָל איבערנעמען די רעדאַקציע פון זיין צייטונג.

איך בין באַלד נאָכדעם אַריבערגעפאַרן קיין טשענסטאָכאָוו. עס איז געווען סוף זומער. מיר האָבן אָפּגערעדט, אַז די צייטונג זאָל צוריק אָנהויבן צו דערשיינען דעם 15טן סעפטעמבער 1915. דאָס איז געווען כ"ו אלול, 4 טעג פאַר ראש-השנה. אין דעם זין איז אַרויסגעלאָזט געוואָרן אַ "פּראָספּעקט" צו די ליינער.

באַלד ווי כ'בין געקומען קיין טשענסטאָכאָוו איז געקומען צו מיר דעם רבס יינגסטער זון, מענדל אַש, וועלכער האָט שוין געהאַט אַביסל מיטגעאַרבעט אין דער צייטונג, און מיר געזאָגט אַז דער רב וויל, אַז כ'זאָל קומען צו אים. איך האָב אים געענטפערט, אַז איך בין העכסט צופרידן פון דער איינלאָדונג, וויל איך אַליין וויל אויך זיך זען מיטן רב, אָבער פאַר ראש-השנה וועט עס מיר זיין אוממעגלעך, וויל כ'מוז מאַכן די צייטונג איינער אַליין. יעדן טאָג פיר זייטן, און שרייבן אַליין סיי די לייט-אַרטיקלען סיי די נייעס, און סיי דאָס אַנדערע מאַטעריאַל. לכבוד ראש-השנה וועט אַרויסגיין 6 זייטן, וואָס איך וועל ווידער אַליין מוזן אויספילן, וויל קיין אַנדערע שרייבער זיינען ניטאָ (עס זיינען געווען עטלעכע לאַקאַלע ליטעראַרישע כוחות, אָבער זייערע זאַכן האָט מען געדאַרפט איבערשרייבן אָדער רעדאַגירן). דער יונגער אַש האָט שטאַרק געוואָלט אַז כ'זאָל עסן ביי זיי יום-טוב, אָבער דאָס האָב איך ניט געוואָלט, איז געבליבן אַז כ'זאָל קומען צו זיי אין אַ פאַר טעג אַרום.

ווען כ'בין אַרויפגעקומען אין רבס הויז, איז פאַר מיר ווירקלעך געווען אַ נחת רוח צו זען פאַר זיך די ליכטיקע געשטאַלט פון דעם גרויסן רב. ער איז דעמאָלט אַלט געווען אַ יאָר 50. זיין באַרד איז שוין געווען דעמאָלט געמישט ווייס מיט שוואַרץ, אָבער פון זיינע קלוגע אויגן האָט אַרויסגעשיינט א טיפע חכמה. ער האָט אין אָנהייב געמיינט, אַז כ'בין בלויז אַ שרייבער און קען ווייניק אין די קליינע אותיות, אָבער ווען ער האָט זיך דערוואוסט, אַז עס איז ניט אַזוי, האָט ער מיט מיר שוין געשמועסט אויף אַ מער היימישן אופן און מיר זיינען באַלד געוואָרן זייער נאָענט.

דער רב האָט מיר באַלד דערציילט, אַז ער איז שטאַרק איבערגעגעבן צום ציוניסטישן אידיעאַל פון צוריק אויפצובויען אַ היים פאַר די יידן אין ארץ ישראל און האָט דערביי אַרויסגענומען פון דער קרעדענץ אַ נאַציאָנאַל-פּאָנד פּושקע, וואָס איז געווען פול מיט געלד, ער האָט געזאָגט מיט אַ זיפּץ:

"וואָס טוט מען מיט די יידן וואָס ווילן דאָס נישט פאַרשטיין? וואָס טוט מען מיט די גערער חסידים, וואָס האָבן צו מיר טענות, און זאָגן אויף מיר, אַז איך האָלט מיט די ציוניסטן און די אפיקורסים. איך האָב זיי שוין געוויזן, אַז די גרעסטע גאונים פון דער לעצטער צייט האָבן זיך כסדר אַרויסגעזאָגט פאַרן געדאַנק פון שיבת ציון, ווי למשל, ר' צבי הירש קאַלישער; הרב ר' שמואל מאָהילעווער; דער קאַלישער רב ר' יחזקאל ליפשיץ און פיל אַנדערע. אָבער זיי ווייסן נאָר איינס: "דער רבי איז קעגן! — וואָס קען איך ריידן צו זיי?"

אָבער הרב ר' נחום אַש האָט זיך ביסלעכווייז דאָך אַלץ מער פאַרנומען מיטן געדאַנק פון שיבת ציון און האָט אַוועקגעגעבן אַ סך צייט און מי אויף צו זאַמלען געלדער פאַרן "קרן קימת" (נאַציאָנאַל פּאָנד). ער האָט דאָס געטאָן ביי יעדער סעודה של מצוה, וואו ער איז געווען געלאָדן. שפעטער, ווען עס איז אויפגעקומען דער געדאַנק פון "קרן היסוד", האָט ער זיך מיט נאָך מער ענערגיע אַריינגעוואָרפן אין דער נייער אַרבעט.

אָודאי האָט עס די אַגודהניקעס, וואָס זיינען געווען אַרגאַניזירט אין טשענ-סטאָכאָוו אין דער אַרגאַניזאַציע "מחזיקי הדת", דאָס ניט געשמעקט. זיי האָבן דעריבער געקעמפט קעגן אים ביי יעדער געלעגנהייט, פון וואָס דער געערטער רב האָט ניט ווייניק געליטן. אָבער יעדעס מאָל ביי אַזאַ געלעגנהייט, פלעגט

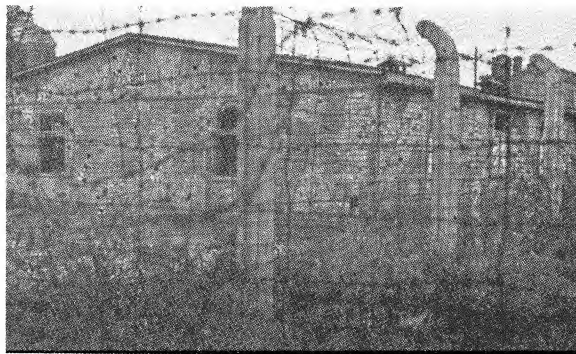
ער זאָגן.

— עס מאַכט ניט אויס! ארץ-ישראל איז כדאי אַז מען זאָל אַביסל ליידן צוליב איר! מיר יידן ליידן אונדזער גאַנץ לעבן צוליב ארץ-ישראל. ווי זאָגן מיר ביים דאָווענען: "ומפני חטאינו גלינו מארצנו" — צוליב אונדזערע זינד זיינען מיר פאַרטריבן געוואָרן פון אונדזער לאַנד. צוליב די זינד האָבן מיר אָנגעוואוירן אונדזער לאַנד און איצט מוזן מיר דורכמאַכן פיל יסורים און ליידן, ביז מיר וועלן דאָס לאַנד האָבן צוריק! ...

כאַטש די אגודה-לייט און די פרומאַקעס האָבן געהאַט טענות צום גרויסן רב פאַר זיינע ציוניסטישע אידעען, האָבן זיי אָבער דאָך געמוזט מודה זיין, אַז ער איז אַ גאון אין לערנען און נאָך עפעס, אַז ער האָט פיל געטאָן אין טשענסטאָכאוו, צו פאַרשטאַרקן דעם לימוד התורה און צו דערציען די יוגנט אין גייסט פון יידישקייט. גלייך נאָכדעם ווי הרב ר' נחום אַש איז געקומען קיין טשענסטאָכאוו אַלס רב פון דער דאָזיקער גרויסער יידישער קהילה, האָט ער צונויפגערוּפן אַן אסיפה פון די אָנגעזעענסטע יידישע בעלי-הבתים, כדי מיט זיי אַרומצוריידן וועגן שאַפן אַ גאַנצע רייע אינסטיטוציעס, וואָס האָט פאַר זיי פאַרגעלייגט.

דאָס ערשטע וואָס ער האָט פאַרגעלייגט צו שאַפן איז געווען אַ מין ישיבה קטנה, וואו די יידישע יוגנט זאָל קריגן אַ דערציאונג אין תנ"ך און האָבן אויך אַ ידיעה אין תלמוד, אָבער גליכצייטיק האָט ער געוואָלט שאַפן אַ שול פאַר אַרעמע יידישע קינדערלעך, וואו מען זאָל זיי אויך געבן אַ וואַרעמען מאָלצייט יעדן טאָג, אַ חוץ די למודים.

דער רב ר' נחום ז"ל האָט צוויי מאָל אַ יאָר געהאַלטן די אָפיציעלע דרשות אין שול, וואָס אַ רב דאַרף האַלטן. נעמלעך, שבת הגדול, נאָכן עסן, וועגן די ענינים פון פסח, אין אַ שבת תשובה צו וועקן דעם עולם צו תשובה. אָבער אַ חוץ די אָפיציעלע דרשות, איז ער געווען אַ גרויסער רעדנער און האָט גערעדט זייער אָפט און פיל וועגן ארץ-ישראל, וועגן בילדונג פאַר דער יוגנט און בכלל וועגן דעם, אַז יעדער מענטש, יעדער ייד, מוז האָבן גוטע מידות און וויסן ווי אַזוי אָנצוגיין צווישן מענטשן.

אַ פראַגמענט פון „האָסאָג“.

דער טשענסטאָווער רבי ר' אביגדור ז"ל

(אָפּאָרטערט פון אַ "גוטן יידן", וואָס איז געווען אַנדערש פון אַלע)

דאָס פאַרברייכע יידישע טשענסטאָווער האָט פאַרמאָגט צוביסלעך פון אַלע קלאַסיפֿיצירונגען וואָס עס זיינען געווען אין דער אַמאָליקער יידישער וועלט פון פּוילן. עס האָבן זיך אין אירע גרענעצן געפונען אַלע צווייגן פון בעלי-הביתשן יידנטום; אַלע סאַרטן פון די נאַציאָנאַלע שיכטן, און אויך אַלע אָפּטיילונגען פון ראַדיקאַלן פּליגל; עס זיינען געווען דאָרטן יידן פון אַלע מינים און – וואָס עס איז נאָר נאָטיירלעך – אויך אַן אַסימילאַטאָרישע גרופּע. אַזוי אַז ווען אַ פרעמדער איז געקומען קיין טשענסטאָווער און פאַרבאַכט דאָרטן אַ שטיקל צייט, האָט ער געקענט האָבן אַ

הרב ר' אביגדור ז"ל

גענויע פאַרשטעלונג וועגן אַלע שיכטן און גרופּעס וואָס עס זיינען געווען ביי יידן אין דער ערשטער העלפט פון איצטיקן יאָרהונדערט.

צו דערגאַנצן דאָס בילד, האָט טשענסטאָווער געהאַט אַ חוץ חסידים, וואָס זיינען געפאָרן צו אַנדערע רביים, ווי למשל גערער חסידים, אַלעקסאַנדערער חסידים א.ד.ג., אויך חסידים פון אַן אייגענעם רבי, אַ רבי פון טשענסטאָווער וואָס האָט געשטאַמט פון גרויסן יחוס, און וועלכער איז געווען אין זיין פירונג אַנדערש פון אַלע רביים.

דער דאָזיקער רבי, וועלכער האָט געוואוינט יאָרן-לאַנג אין טשענסטאָווער, וואו עס האָט אויך געוואוינט זיין פאָטער, זיידער און עלטער-זיידע, האָט מען ניט גערופן אויפן נאָמען פון דער שטאָט "טשענסטאָווער רבי" (ווי למשל די אַנדערע רביים), און אויך ניט אויפן נאָמען פון אַ ספר וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן (ווי למשל, דער "שפת אמת"), נאָר בלויז מיט זיין אייגענעם נאָמען נאָר אַביסל פאַרצויגן. ער האָט געהייסן ר' אביגדור שאַפֿיראַ, האָט אים דאָס פאָלק גערופן "ר' אביגדור'ל". ער האָט גענומען קוויטלעך, אָבער אַ פּדיון האָט ער נאָר גענומען ביי איינעם, וואָס איז פאַרמעגלעך. ביי אַרעמע מענטשן האָט ער קיין גראַשן ניט געוואָלט נעמען, און אַזעלכע וואָס זיינען געווען גאָר אַרעם, האָט ער אפילו אַליין געגעבן אַ "פּדיון" שטילערהייט.

אַט דער רבי האָט געהאַט אַ הדרת פנים, און ער פלעגט דורכנעמען איינעם מיט דורכדרינגענדיקע אויגן. אָבער דער רבי האָט ניט געוואָלט, אַז מען זאָל פאַר אים מורא האָבן, נאָר פאַרקערט, אַז מען זאָל זיין נאָענט צו אים. ער האָט געהאַט אַן עולם פון בעלי-מלאכות, שניידערס, שוסטערס, סטאָלערס און בעקערס. ער פלעגט זאָגן צו זיי:

— "איך וויל אַז איר זאָלט קומען צו מיר אַזוי ווי איר גייט פון דער אַרבעט! איר דאַרפט זיך ניט אויספוצן פאַר מיר! מיר זיינען וויכטיקער אייערע ריינע נשמות ווי די שענסטע קליידער".

דער רבי פלעגט אויך אַנשרייען אויף די וועלכע האָבן זיך אויסגעדריקט אַמאָל מיט אַ שלעכטן וואָרט אויף אַ יידן, וואָס איז ניט געווען אַזוי פרום, אָדער אפילו אויף אַ גוי. ער פלאגט זאָגן:

"אַלע מענטשן זיינען געשאַפן געוואָרן פון גאָט! אויב מען האָט פיינט עמעצן, וואָס האָט פיינט גאָטס באַשאַף!

באַזונדערס פלעגט ער ליב האָבן צו פאַרברענגען מיט קליינע קינדער, וועלכע ער פלעגט אַנרופן "מלאכימלעך". ער פלעגט הייסן אַרופרופן צו זיך די קינדער פון דער תלמוד-תורה, וואָס ער האָט געגרינדעט, הייסן די קינדערלעך זיך זעצן אַרום

אים און ער פלעגט זיי טיילן צוקערקעס און אנדערע נאשערייען, און האָט פאַרברענגט מיט זיי אויף אַ קינדערישן אופן. דאָס איז געווען זיין גרעסטער פאַרגעניגן.

אין דער הינזיכט איז ער געווען געראָטן אין זיין עלטער-זיידן, דער גרויסער צדיק ר' דוד לעלעווער, וועלכער איז געווען באַוואוסט אַלס דער גרויסער "אוהב ישראל"...

* * *

ר' דוד לעלעווער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1746 אין דאָרף ביאַלאַ, לעבן דער שטאָא לעלעווער. זיין פאָטער, ר' שלמה צבי, איז געווען אַ גרויסער למדן, אָבער דערצו אויך אַ גרויסער אַרעמאָן. עס איז געקומען ווינטער און זיין דוד'ל האָט געדאַרפט האָבן אַ וואָרעם מלבוש, אָבער ער האָט נישט געהאַט קיין געלט צו גיין צום שניידער כדי צו לאָזן מאַכן פאַר אים אַזאַ פאַלטאָלע, האָט ער דעריבער אָפגעשפּאַרט פון זיין אייגענער פרנסה גראָשן צו גראָשן, צו קאָנען דאָס דערגרייכן. ענדלעך האָט ער גענומען זיין דוד'ל צום שניידער, וועלכער האָט ביי אים גענומען די מאָס, און דערנאָך אויפגענייט פאַר אים אַזאַ בגד. ווען דוד'ל איז געקומען אויף דער אנדערער וואָך אין חדר אַריין, האָט ער געזען ווי עס זיצט אַ יינגל אָנגעטאָן אין שמאַטעס, האָט ער נישט פיל געטראַכט, און האָט אויסגעטאָן זיין נייעם בגד, און עס אוועקגעגעבן צו יענעם יינגל. ווען ער איז אהיימגעקומען האָט אים זיין מאַמע געפרעגט ווי ער האָט אַהינגעטאָן זיין נייעם מלבוש, האָט דוד'ל אויסגעזאָגט דער מאַמן דעם אמת.

צו דרייצן יאָר, ווען ער איז געוואָרן בר-מצוה, האָט אים זיין פאָטער חתונה געמאַכט, ווי עס איז געווען דער מנהג אין יענער צייט, צו אַ טאָכטער פון אַ ייד אַ למדן, אָבער אַזאַ אַרעמאָן ווי ער אַליין איז געווען. מען האָט דעם יונגן מאַן געמאַכט אַ קראָם פון שפייז, אָבער ר' דוד'ל האָט נישט געוואָלט פאַרקויפן יעדן טאָג מער וויפיל ער האָט געדאַרפט אויף חיונה, כדי נישט צוצונעמען קיין קונים ביי די אנדערע סוחרים פון שטעטל.

עס האָט נישט לאַנג געדויערט און אין שטעטל האָט מען זיך דעוואוסט, אַז דער יונגער ר' דוד'ל איז אַ הייליקער ייד, אַ באַהאַלטענער צדיק, און מען איז געקומען צו אים מיט בקשות צו העלפן אַ קראַנקער אָדער וועגן אַן אנדער צרה.

אַ זייער אינטערעסאַנטע לעגענדע גייט אַרום אין די חסידישע קרייזן וועגן דעם ווי אַזוי דער רבי ר' דוד'ל לעלעווער האָט מיט איין וואָג געבראַכט דערצו, אַז אַ גרויסער דאָקטער, וואָס איז געווען פרעמד צו יידישקייט, זאָל ווערן אַ בעל-תשובה און שפּעטער אויך אַ רבי ביי יידן.

ר' דוד לעלעווער איז נפטר געוואָרן ז' שבט תקע"ד (1814) אין עלטער פון 68 יאָר. ער האָט איבערגעלאָזט דריי זין: ר' משה, ר' נחמיה און ר' אביגדור. ר' דודל לעלעווער האָט זיך געהאַט משדך געווען מיט דעם ייד הקדוש פון פשיסכא, און דער זון ר' משה, איז געוואָרן דעם יידישן איידעם. ר' משה האָט "געפירט" טיש נאָך ר' דוד'לס הסתלקות, און ווען ער איז אַלט געוואָרן 70 יאָר איז ער געפאַרן קיין ארץ-ישראל, וואו ער האָט געלעבט נישט מער ווי 70 טעג. די חסידים זאָגן, אַז ער האָט געקראָגן געשענקטע טעג פאַר יעדן יאָר פון זיין לעבן. אויך ר' נחמיה האָט געפירט "רביסטווא" און האָט געהאַט אַן עולם וואָס איז געפאַרן צו אים. באַזונדערס באַליבט ביים עולם איז אָבער געווען זיין זון ר' אביגדור, וועלכן דער עולם האָט גערופן ר' אביגדור'ל. ער האָט געפירט רביסטווא יאָרן לאַנג, און צי אים איז געפאַרן גאָר אַ גרויסער עולם.

ר' אביגדור'ל האָט געהאַט אַ זון וועלכן ער האָט אַ נאָמען געגעבן נאָך זיין פאָטער ר' דוד, וועלכער איז אויך געווען רבי. ר' דוד'ס זון איז דאָס געווען דער רבי ר' אביגדור'ל, וואָס איז געווען אין טשענסטאָקאָוו, און וועלכן מען האָט אַ נאָמען געגעבן נאָך זיין זיידן.

ר' אביגדור'ל איז נפטר געוואָרן אין עלטער פון 52 יאָר, אין יאָר תרצ"ז (1937). ער האָט איבערגעלאָזט 6 קינדער – דריי זין און דריי טעכטער; דער עלטסטער יאָסעלע (יוסף ברוך), ר' יעקב יצחק און מלך. די טעכטער: פערעלע, יוכבד און פייגעלע. די לעצטע איז פארהייראט צום סאַטמאַרער רבין יואל טייטלבוים. די איבעריקע פון דער משפּחה, זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע, הי"ד.

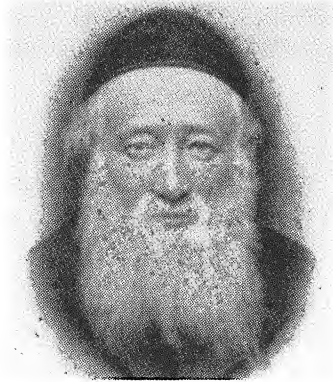
די יודישע רעליגיעזע קהילה אין טעענסטאָאָוו
זיצן פֿון רעכטס: י. לאַנדוי, א. זאנדער, א. דאַרפֿגאַנג, ל. רויז-
כער, נ. עדעליסט, מ. גאַלדבערג, הרב ע. ווייסלער, ה. רויז-
מאַן, ש. גראַנקע, ד. קאַניעצפּאָלער און ב. שטיבעל.

די יודישע רעליגיעזע קיך

ד"ר בנימין אַרענשטיין

טיפן און געשטאלטן פון אן אומגעקומענער וועלט

הרב יוסף פראקאש זצ"ל

הרב יוסף פראקאש איז געווען און איז פארבליבן א סימבאל פון דער גייסטיקער, לומדישער און רעליגיעזער עליטע פון טשענסטאָאָווער יידנטום.

דאָס טשענסטאָאָווער יידנטום האָט אַרויסגעוויזן גרויס דרך-ארץ און רעספעקט צו הרב יוסף פראקאש ביי זיין לעבן און די שארית טשענסטאָאָו נאָך זיין אומקום על קידוש השם ועל קידוש העם.

הרב יוסף פראקאש האָט פיר צענדליק יאָר רעפרעזענטירט דאָס גייסטיקע טשענסטאָאָו אַלס מורה הוראה, שליח ציבור, געווען אן אויסגעצייכנטער מתיקות-דיקער בעל תפילה, דיין און בורר.

הרב יוסף פראקאש איז געבוירן געוואָרן אין גאליציע אין יאָר 1872 און נאָך אַלס קינד האָט ער געשטאַלט אַלס אַן עילוי מיט אַ פענאַמענאַלן זכרון. היות ווי די ישיבות אין גאליציע זיינען שוין נישט געווען צוגעפאַסט צו זיין הויכן וויסן איז ער געפאַרן צו דער דעמאָלט וועלט באַרימטער ישיבה אין אמסטאָוו, וווּ ער האָט באַקומען סמיכה. אין אמסטאָוו האָט ער חתונה געהאַט מיט דבורה, די טאכטער פון ר'ב הערש יואל אמסטערדאַם. נאָך דער חתונה האָט ער זיך איבערגעצויגן קיין טשענסטאָאָו און דאָרטן געוואָרן אַ שטענדיקער תושב.

הרב יוסף פראקאש האָט זיך אַלס מורה הוראה אין טשענסטאָאָו שטאַרק באַליבט געמאַכט און ער איז געווען שטאַרק אָפּגעהיטן. פון זיין מויל, ביים פסקענען שאלות, איז כמעט נישט אַרויסגעברענגט געוואָרן דאָס וואָרט „טרפה“.

הרב יוסף פראקאש איז באַשאַנקען געוואָרן מיט אַ צונאַמען ר' יאַסעלע קירה. דער צונאַמען איז זייער כאַראַקטעריסטיש און ער באַשטייט פון די איניציאַלן: ק. י. ה. און באַדייט „קיזר ירום הודו“. דער נאַמען נעמט זיך דערפון, וואָס הרב יוסף פראקאש האָט געשטאַמט פון גאליציע, וואָס איז געווען אַ באַשטאַנדטייל פון דער עסטרייכישער קרוין און וועגן קייזער פראַנץ יאָזעף פלעגט מען דערציילן פאַר-שיידענע גוטע טאַטן, דעריבער האָט דער נאַמען כאַראַקטעריזירט סיי דעם אָפּשטאַם סיי די גוטע טאַטן פון הרב יוסף פראקאש. עס איז אַ פאַקט, אַז אַ גאָר גרויסע צאָל טשענסטאָאָווער לאַנדסלייט קענען נישט דעם נאַמען הרב יוסף פראקאש נאָר וויסן אַן אַ שיעור צו דערציילן וועגן ר' יאַסעלע קירה, דעם גרויסן מתמיד און גרויסער בעל-טובה.

זאָלן דאָ נאָר איבערגעגעבן ווערן עטלעכע עפיואָדן.

ווער עס איז נאָר אַדורכגעגאַנגען אין די שפּעטע שעה'ען דאָס הויז נומער

27 פון דער אַגראַדאָווע גאַס, וואָס איז געווען אַן אַדורכגאַנגס הויז צו קראַקעווער גאַס נומער 14, פלעגט הערן דעם ניגון פון ר' יאָסעלע קירח'ס לערנען. דאָס זעלבע איז אויך געווען אין די פאַרטאָג שעה'ן. מען האָט גאַרנישט געוויסט ווען ר' יאָסעלע קירח שלאָפט, ווייל שטענדיק איז ער געווען פאַרטאָן אין לערנען. אין די קאַלטע פראַסטיקע נעכט פלעגט ער זיצן ביי דער גמרא אָנגעטאָן אין אַ פעלץ, ווייל אין שטוב איז געווען קאַלט. נישט באַהייצט. נעבן זיין גמרא איז געשטאַנען אַ קליין נאָפּט לעמפל מיט אַ רונד-דיניקע קנויטל בכדי נישט צו פאַרנוצן קיין סך נאָפּט.

צי איז טאַקע ר' יאָסעלע קירח געווען אַזאַ גרויסער אַרעמאַן, אַז ער האָט זיך נישט געקענט פאַרגינען אַ גרויסע נאָפּט לאַמפּ און אַ ביסל צו באַהייצן די דירה? ער איז דאָך געווען דער שטאַט מורא הוראה און נאָך דער פטירה פון הרב הגאון ר' נחום אַש איז ער געווען שטאַט רב, ער איז געווען דער אָפּיציעלער רעפּרעזענטאַנט פון דער יידישער אמונה ביי די שטאַטישע געריכטן אין טשענסטאָכאָו, וועלכע פלעגן צו אים איבערשיקן אַ גאַנצע רייע ענינים צו דערליידיקן דורך אָפּנעמען אַ רעליגיעזע שבועה. ער איז דאָך געווען דיין און בורר אין פאַרשיידענע אָנגעלעגן-הייטן, וואָס מענטשן זיינען געקומען פון פאַרשיידענע שטעט. דאָס אַלץ האָט דאָך אים באַדאַרפט אַריינברענגען גאָר גרויסע הכנסות, טאָ מיט וואָס דערקלערט זיך דאָס, אַז הרב יוסף פראַקאַש האָט זיך נישט געקענט דערלויבן אַ ביסל נאָפּט, אָדער צו באַהייצן אַ ביסל די דירה?

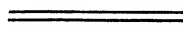
דער ענטפער איז פאַלגנדער. ר' יאָסעלע קירח פלעגט נישט דערלאָזן צו קיין שבועה פון די צדדים, וואָס דאָס געריכט האָט צו אים געשיקט. דאָס זיינען געווען מערסטנטיל ענינים וועגן רינגלעך, קייטעלעך און זייגערלעך, וואָס איין צד האָט אָפּגענאַרט דעם צווייטן. צום ביישפּיל עס האָט איינער געקויפט אַ גאַלדענע קייט פאַר דעם אָפּיציעלן פרייז און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס איז אַן איינפאַך איבערגעגילט שטיקל ווערטלאָז מעטאַל. ר' יאָסעלע קירח האָט געזען, אַז אויסער דעם ציווילן פראַצעס קען דער אָנגעקלאָגטער נאָך אויך האָבן אַ קרימינעלן פראַצעס און דאַרפן גיין אין תפיסה און דער יידישער כבוד קען דערפון ליידן, דעריבער פלעגט ער אַליין פאַרשלאָגן, אַז ער קויפט אָפּ דאָס שטיקל ווערטלאָזע מעטאַל פאַרן פרייז, וואָס דער אָנקלאָגער האָט באַצאָלט. די צדדים, ווי דער שטייגער איז, האָבן אונטערגעשריבן אַ פאַפּיר צום געריכט, אַז זיי האָבן זיך פאַרגלייכט און האָבן נישט מער קיין שום טענות איינער צום אַנדערן און בעטן דאָס געריכט צו אַנולירן דעם פראַצעס.

וועגן איינעם אַזאַ פאַל, וואָס איז געווען אַ טעמע פאַר פאַרשיידנאַרטיקע וויצן, איז געווען אַ געשיכטע וועגן אַן אַנטיק. דער אַנטיק איז באַשטאַנען פון אַ גאַלדענעם זייגער אָנצודרייען מיט אַ שליסעלע. נאָכדעם ווי דער קויפער האָט זיך איבערצייגט, אַז דאָס איז נישט אַ גאַלדענער אַנטיק, נאָר אַ ווערטלאָזע „ציבעלע“, איז ער גרייט געווען דעם צד שונגד איינצוצעצן אין תפיסה פאַר יאָרן. בכדי אויסצומיידן שפּיכט דמים און שלעכטע קאַנסעקוענצן האָט ר' יאָסעלע קירח אָפּגעקויפט דעם „אַנטיק“ פאַר דער צו יענער צייט גאָר גרויסער סומע פון צוויי הונדערט און פופציק זלאָטעס. ער האָט אָבער נישט געהאַט אַזאַ קאַלאַסאַלע סומע צו באַצאָלן, האָט ער אויסגעשטעלט, צום ערשטן מאל אין זיין לעבן, אַ וועקסל אויף עטלעכע וואָכן. ר' יאָסעלע קירח האָט אָבער נישט געקענט רוען, ער האָט אונטערגעשריבן אַ וועקסל און מוז דערפילן זיין התחייבות. דאָס גאַנצע הויזגעזינד איז מאַביליזירט געוואָרן צו באַרגן געלט צו באַצאָלן דאָס וועקסל. דעם זעלבן אָונט איז דורך פאַרשיידענע הלוואות דאָס געלט באַשאַפן געוואָרן און דאָס וועקסל איז אויסגעקויפט געוואָרן.

די ריכטער פון געריכט פלעגן דאס גארנישט פארשטיין, אז אלע ענינים, וואס זיינען געווען גאר קאמפליצירטע, און האבן נישט געקענט דורך זיי דערליידיקט ווערן, זיינען מאמענטאל אויסגעגלייכט געווארן דורך הרב יוסף פראקאש, דעריבער פלעגן זיי זאגן: „ראבין פראקאש יעסט געניזשעס“ (הרב פראקאש איז א געניאלער מענטש).

הרב יוסף פראקאש איז באטראכט געווארן פון די גרעסטע לומדים אלס גאון. צו דער זעלבער צייט איז ער געווען א בעל אגדה. היינט צו טאג וואלט מען געזאגט א פאלקלאריסט. מיט זיינע משלים, ביישפילן און אנטשפרעכנדיקע, פערלדיקע ווערטער האט ער ארויסגערופן הייטערקייט און אינטערעס.

ר' יאסעלע קירה איז געווען א גרויסער בעל צדקה און פלעגט געבן איבער זיינע כוחות. געהייסן האט עס, אז ער בארגט יענעם, אבער קיינער האט קיינמאל נישט צוריקגעצאלט. מערסטנסטייל זיינען דאס געווען קליינהענדלער, וואס האבן נישט געמאכט קיין לעבן, געדריקט געווארן פון די אומגעהויערע שטייערן, אפט זיינען זייערע קראמען דורך פוילישע כוליגאנעס צעשטערט און פארניכטעט געווארן. די פלעגן קומען צום הרב פראקאש נאך א הלוואה און ער האט קיינעם, חס ושלום, נישט אנטזאגט. קיין סך געלט האט ער קיינמאל נישט געהאט און, אז עס פלעגט עמעצער קומען און בעטן פופציק זלאטעס, פלעגט ער זאגן בתמימות, אז עס וועט דאך דיר זיין צו שווער אפצוגעבן אזא סומע, דעריבער וועל איך דיר נאר בארגן א העלפט 25 זלאטעס. די חברה בארגערס האבן דאס שוין גוט געוויסט, פלעגן זיי זאגן שטענדיק דאס דאפלטע וויפל זיי האבן פאקטיש באדארפט און אויף אזא אופן פלעגן זיי באקומען די סומע אין וועלכער זיי האבן זיך גענויטיקט.

די צווייטע וועלט שרפה איז אויסגעבראכן. די נאציס ימח שמה האבן אקופירט טשענסטאכאוו. די פיילן פון דער נאצישער מארד מאשין זיינען אין די ערשטער רייע געווען געווענדעט קעגן רעליגיעזע יידן. נישט געקוקט אויף די כסדר'דיקע פארפאלגונגען און רעפרעסיעס, צעשטערונגען פון בתי תפילות, פארניכטונגען פון כלי קודש, שטייט הרב יוסף פראקאש נישט אפ פון זיין הייליקער ארבעט. מיט מער ענערגיע, שוין איבער זיינע פיזישע כוחות, פירט ער אן מיטן טשענסטאכאווער ראבינאט און פירט א געראנגל פאר חיזוק הדת. ער מאביליזירט די בעסטע קרעפטן. דאס באווייזט דער פאקט, אז דער זון פון גרויסן גאון הרב אש איז געווען סעקרעטאר פון ראבינאט מיט א שטאב פון 36 באאמטע. הרב יוסף פראקאש רייסט נישט איבער דאס לערנען יומם ולילה. ער פארטיפט זיך אין די פראבלעמען פון שחר זעונש. ער קען זיך נישט פארשטעלן, אז דאס אומגליק איז אזוי גרויס און אזוי נאענט. ער פילט מיט זיינע חושים, אז ער ברעכט זיך איין אונטער דער שווערער לאסט פון יידישע צרות און פיין, פאר וועלכע ער קען נישט געפינען קיין שום אויסוועג. זיין פאטריארכאלע ווייסע בארד איז נאך ווייסער געווארן. זיין הויכער שטערן, וואס האט מיט זיך רעפרעזענטירט חכמה און גאונות איז מיט טיפע קנייטשן באדעקט געווארן. זיין בלייך, אויסגעאיידלט געזיכט איז נאך מער בלייכער און איינגעפאלן לענער געווארן. זיינע בלויע אויגן האבן ווי פייערלעך געברענט צוזאמען מיט די געפילן פון הארץ, אוסדריקנדיק טיפן גלויבן און אמונה. הרב פראקאש איז קראנק

געוואָרן און איז געוואָרן אַ פּאַציענט אין יידישן שפיטאַל. אין דעם שפיטאַל זיינען געווען צוויי טעכטער פון הרב פראקאש: איינע פרוי גנענדל גאַלדבערג־פראקאש, וואָס האָט דאַרטן געאַרבעט אַלס בוכהאַלטערין און די צווייטע — אסתר, וואָס האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין שפיטאַל, גלויבנדיק אויף אַזאָ אופן אויסצומיידן די נאַצישע שחיטות.

ווי באַקאַנט, האָט דער הויפט־מערדער פון טשענסטאָווער יידנטום, דער נאַצי רוצח דעגנענהאַרדט, אַרויסגעגעבן אַ באַפעל צו פאַרסמען אַלע קראַנקע מיט גיפטיקע איינשפּריצונגען.

ווי די קראַנק־שוועסטער העלענאַ מייטליס, וואָס געפינט זיך אין פוילן גיט איבער, איז הרב פראקאש ווי אַלע אַנדערע קראַנקע אין שפיטאַל אומגעקומען דורך אַ גיפטיקער איינשפּריצונג. עס זיינען אויך אומגעקומען די צוויי טעכטער: גנענדל און אסתר.

די פאַמיליע פון הרב פראקאש איז באַשטאַנען פון זעקס קינדער: צוויי זין: יואל און שמואל און פיר טעכטער: גנענדל, אסתר, רחל און חנה. די פרוי דבורה פראקאש איז געשטאָבן אין יאָר 1935.

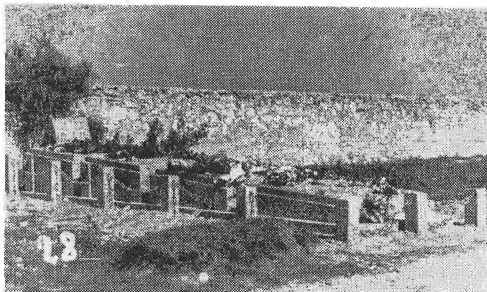
אומגעקומען דורך די נאַצי־רוצחים זיינען: הרב יוסף פראקאש, דער זון יואל און דריי טעכטער. גנענדל, אסתר און רחל.

ביים לעבן זיינען געבליבן: שמואל פראקאש און חנה באַרוכאווסקי־פראקאש און זיי וווינען אין מאַנטרעאַל.

אויפן מזבח פון יידישער אמינה, קידוש השם און קידוש העם איז אומגעקומען דורך די נאַצי קאַניבאַלן דער הויפט זייל פון טשענסטאָווער רעליגיעזן יידנטום הרב יוסף פראקאש זכר צדיק לברכה מיט דעם גרעסטן טייל פון זיין משפחה.

דער נייער פאַרקאַן פון טשענסטאָווער בית־עולם, אויפגעבויט נאָכן חורבן, מיט דער הילף פון ניו־יאָרקער טשענסטאָווער רעליף־קאָמיטעט

דער מאַסן־קבר פון דאָקטוירים, דענטיסטן און אַנדערע פראַפעסיאָנאַלן, אומגעקומענע, פורים, 1943

THREE GENERATIONS OF THE PROKOSH FAMILY

Josef ben Szmuel
שמואל בן יוסף

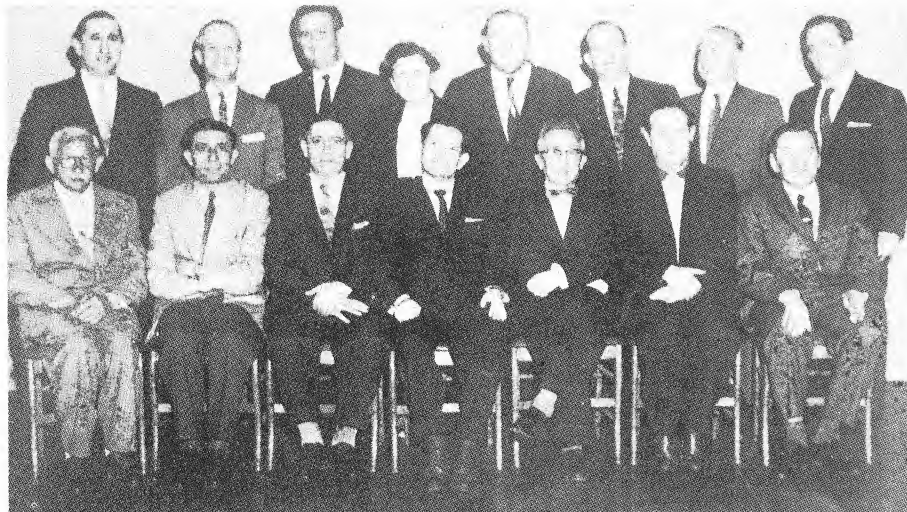

Szmuel ben Josef
ד ר י י ד ו ר ו ת

Josef ben Szmuel
יוסף בן שמואל

עקעקוטיווע פון פאראייניקטן שטענסטאכאווער רעליף-קאמיטעט אין ניו-יארק

שטיצענדיק: צבי ראזענזווייג, יעקב בער טיליווער, סטאל, מר. טשאַרני, מרס. טשאַרני, א. ל. באַמבע, י. סטאל, באַנאָצקי.
וויצענדיק: ר. לעזקאוויטש, חנון קיעל, רפאל סערערמאָן, קאַפּל וואַרגאָן, געלבער, שאַהאַם, חנא גליקסמאָן.

דזשאַרזש קליין

אין אַנדענק פון מיינע אויף קידוש השם אומגעקומענע עלטערן

דער מחבר פון דעם אַרטיקל, דזשאַרזש קליין, איז איינער פון די גרינדער פון טשענסטאָאָווער הילפס־פאַרײן אין מאָנטרעאַל. ער איז געווען דער ערן־פרעזידענט פון פאַרײן. די גאַנצע צײַט האָט ער מיט איבערגעגעבנקייט אַוועקגעגעבן צײַט, מי, אָנשטרענגונגען און פּינאַנציעלע נױטלעך לטובת דער טשענסטאָאָווער לאַנדס־מאַנשאַפּט.

נישט געקוקט, וואָס דער מחבר שרייבט זכרונות וועגן זײַנע עלטערן, דאָך טראָגט דאָס אַרטיקל אַן אַלגעמײנעס כאַראַקטער און איז פון געזעלשאַפּטלעכן אײַנטערעם, ווײַל עס קומט צום אױסדרוק אַ געשעעניש אין וועלכער אַלע זײַנען גורל שותפים — די גרױזאַמע געשעענישן פון אומקום פון טשענסטאָאָווער יידנטום. גלייכצײטיק דאַרפט באַטאָנט ווערן, אַז דער מחבר, דזשאַרזש קליין, דערפילט מיט דעם אַרטיקל אַ גאָר גרױסע מצוה, אַ מצוה פון „כבד את אביו ואת אמו“.

דער רעדאַקטאָר.

איך בין אין די גרױזאַמע יאָרן פון נאַצישן באַרבאַריזם „דאַרטן נישט געווען“. איך בין געווען אין קאַנאַדע, אין מאָנטרעאַל. מיט מײנע מחשבות, געדאַנקען און נשמה בין איך „דאַרטן יאָ געווען“. מײן האַרץ האָט געברױזט קעגן די נאַצײ־משחיתים און מײן נשמה האָט געציטערט וועגן גורל פון מײנע טײערע עלטערן, ברידער, שוועסטער, פּרײנט, באַקאַנטע און וועגן דעם גורל פון כל ישראל.

מרת רבקה קליינער ע"ה

ר'ב משה מרדכי קליינער ע"ה

דורך מײנע געדאַנקען פלעג איך במחשבה זען מײנע עלטערן: ר' משה מרדכי קליינער ע"ה און מײן מוטער רבקה, פון דער היים זילבערשאַץ, עליה השלום. צי האָב איך געקענט און צי האָב איך אויף אײן מינוט פאַרגעסן מײן פאָטער? די וואָס האָבן אים געקענט וויסן, אַז ער איז געווען אַ ביז גאָר כאַראַקטעריסטישע פּערזענלעכקײט. אַ שטרענג רעליגיעזער ייד, אַן אַלעקסאַנדער חסיד, אַ ייד אַ לערנער, אַ גרױסער קענער, אַ יודע ספר און תלמיד חכם און גלייכצײטיק איז ער געווען אַ משכיל. ער האָט מיט זיך רעפּרעזענטירט שטרענגע רעליגיעזעט און מאַדערנע

וועלטלעכקייט. ער איז געווען פון מיטלווקס און זיין הדרת-פנים מיט דער פין, עלעגאנטע פארקעמטע בארד, האט ארויסגערופן גרויס דרך-ארץ און רעספעקט. ער איז שטענדיק געווען עלעגאנט אנגעטאן און דאס אלפאגענע זשעפיצל פלעגט פון אים אראפשיינען. אין דעם אלעקסאנדער שטיבל, ווו ער האט געדאוונט, אויף קראקעווער גאס, אין שוידערסקיס הויז, האט מען אים גערופן „דער עלעגאנטער חסיד“. אין זיינע שענק מיט ספרים האט מען איין געקענט געפינען משכילישע ביכער.

צוליב זיין עלעגאנץ, טיפער רעליגיעזיטעט און אלגעמיינעם וויסן, איז ער געווארן דער איידעם פון דער חשובער און אנגעזעענער זילבערשאץ פאמיליע, חתונה געהאט מיט רבקה זילבערשאץ. מיינע עלטערן האבן באקומען א פארטרעטונג פון דער גרויסער ה. קאגאן נאפט פירמע אין באקו (רוסלאנד) פאר טשענסטאכאוו און זיי זיינען געווען אין דעם מסחר פאר לאנגע יארן.

מיין פאטער האט זיך דערווארבן א זייער גוטן נאמען אין געזעלשאפטלעכן לעבן. זיינע נאענטע פריינט זיינען געווען די גייסטיקע פערזענלעכקייטן פון טשענסטאכאווער יידנטום און נעמלעך: דער מגיד ר' שמואל קאבלינץ, משה אש, דער זון פון שטאט-רב, ר' משה האלטער און א גאנצע רייע אנדערע. חיים וועקסלער, שמואל גאלדשטיין און יעקב שמעון בליכשטיין פלעגן זייער אפט זיך באגעגענען מיט מיין פאטער, ווייל זיי האבן געוואלט, אז ער זאל זיך אנשליסן אין דער „מזרחי“ באוועגונג און זיי האבן געוואלט, אז ער זאל פיגורירן אויף דער קאנדידאטן-ליסטע דערוויילט צו ווערן אלס ראטמאן אין דער יידישער קהילה. מיין פאטער האט נישט אקצעפטירט זייער פארלאנג און געדאנקט פארן כבוד.

ער איז געווען א גרויסער ספעציאליסט אויסצוגלייכן סכסוכים און ער האט געהערט צו די גאר אנגעזעענסטע בוררים אין דער שטאט. איידער ער האט זיך גענומען צום באטראכטן א סכסוך האבן ביידע צדדים זיך געדארפט אונטערשרייבן, אז זיי וועלן אויספירן דעם פסק. מיט זיין שארפזיניקייט פלעגט ער אזוי אריינדרינגען אין דעם געגעבענעם ענין, אז ביידע צדדים פלעגן זיך צופרידן פון דעם פסק.

אין די דרייסיקער יארן ווען די ענדעקעס און די נאראוועזעס האבן אנגעפירט מיט אן אנטיסעמיטישן קאמפיין קעגן דער יידישער באפעלקערונג, באפאלן יידן, געשלאגן, גערויבט און געמארדעט, האט מיין פאטער ע"ה, וואס האט קיינמאל נישט געוואלט פיגורירן אויף ליסטעס דערוויילט צו ווערן צו דער קהילה, דאך האט ער דאס מאל איינגעשטימט אנצופירן מיט א דעלעגאציע פון חסידים צו אינטערווענירן ביים פוילישן פרעמיער-מיניסטער. אזוי איז דאס געווען. ער איז דעמאלט מיט א דעלעגאציע פון חסידים געפארן קיין ווארשע און זיי זיינען אויפגענומען געווארן דורך דעם פוילישן פרעמיער-מיניסטער גענעראל סלאוואי סקלאדקאווסקי. דער פרעמיער מיניסטער האט אויפמערקזאם אויסגעהערט די דע-לעגאציע און ער האט זיי דערקלערט, אז ער וועט באשיצן און זיין צו דינסט די יידן. (יא זאוושע בענדע סלוזשיל וואס). ווען מיין פאטער ע"ה איז צוריקגעקומען פון ווארשע, איז ער געווען שטארק באגייסטערט פון דער אינטערווענץ און ער האט געשאפן אן ארגאניזאציע אונטערן נאמען: „אומפארטייאישע חסידים חרידים“. געווען איז דאס פאקטיש א פארטיי, וואס האט זיך גערופן אין דער פוילישער שפראך: „ארגאניזאציע בעזפארטיניך זשידווי וואפאלסצע“, און אפילו ארויס-געשטעלט אן אייגענע קאנדידאטן-ליסטע צו די וואלן פון סיים.

עטלעכע יאר שפעטער, ווען די צווייטע וועלט שרפה האט פארשפרייט אירע גרויליקע פלאמען איבער גאנץ אייראפע און דער נאציזם האט זיך גענומען צו זייערע בארבארישע מעשים, האבן זיי דאס ערשטע אויסגעקליבן פוילן אלס דאס

אָרט פון די קאָנצענטראַציע־לאַגערן און טויט פאַבריקן. דאָס איז דערפאַר, ווייל פּוילן איז געווען אַדורכגעדרונגען מיט טיפּן האָס, שנאה און אַנטיסעמיטיזם. אין דער צייט זיינען צערונגען געוואָרן אַלע טרוימען און באַגערן. די האַפּענונג, אַז עס קען עקזיסטירן אַ פּויליש־יידישע פאַרשטענדיקונג און, אַז פּאַלאַקן וועלן באַשיצן די יידן פון די נאַצי־שטערדערשע הענט, האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר פּולשטענדיק ווערטלאָז.

גלייך אין דעם ערשטן טאָג פון די געשעענישן אונטער דער נאַצישער אָקופאַציע, האָבן יידן גלייך דערפילט דעם ביטערן גורל. אין דעם אזוי גערופענעם „בלוטיקן מאַנטיק“, איז מיין פאָטער ע"ה מיט אַ גרויסער צאָל אַנדערע יידן אַריינגעטריבן געוואָרן אין דער קירכע אויף דעם נייעם מאַרק און איז דאָרט געהאַלטן געוואָרן פאַר לאַנגע שעה'ן. מיט יעדן טאָג האָט זיך פאַרשאַרפט די רציחה פון די נאַצישע סאַדיסטן ביז עס איז געקומען יום־כיפור 1942. זייט דעמאָלט האָבן זיך אָנגעהויבן די טאָטאַלע ליקוידאַציע פון טשענסטאַכאווער יידנטום. אין דער אויסזידלונגס־אַקציע פון חול־המועד סוכות 1942 זיינען מיינע עלטערן אוועקגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע און דאָרטן זיינען זיי דורך די באַרבאַרישע נאַציס אומגעבראַכט געוואָרן. זיי זיינען אומגעקומען אויפן מוזבן פון יידישן אומקום על קידוש השם ועד קידוש העם.

מיינע צוויי ברידער, יעקב און יחיאל, זיינען געווען, אין דער צייט פון די אויסזידלונגען קאַשאַריט אין דער פאַבריק „מעטאַלורגיאַ“, אויף דער קרוטקע גאַס. דאָרטן איז פאַרגעקומען אַ סעלעקציע און זיי זיינען פון דאָרטן אוועקגעשיקט געוואָרן צום אומקום אין דעם זעלבן טויט־לאַגער טרעבלינקע, וווּ זייערע יונגע לעבנס זיינען אויף אייביק אויסגעלאָשן געוואָרן.

די טרויעריקע פאַקטן זיינען מיר איבערגעגעבן געוואָרן דורך מיין ברודער הערי און צוויי שוועסטערן: מאַניאַ קאַנאַרסקי און מאַדזשיאַ ראָזנבערג, וועלכע איך האָב געבראַכט קיין קאַנאַדע, וואָס זיינען געווען די לעבעדיקע עדות פון חורבן און אומקום אין דער צייט פון דער נאַצי טיראַניע.

הייליק וועט שטענדיק פאַר מיר זיין דער אַנדענק פון מיינע אומגעקומענע עלטערן און צוויי יונגע ברידער, וואָס האָבן געטיילט דעם זעלבן גורל פון אַ דריטל פון אונדזער פּאָלק, וואָס איז אומגעקומען אין רעליגיעזער און נאַציאָנאַלער קדושה. אין דער זעלבער צייט וועל איך קיינמאל נישט מוחל זיין די נאַצי בעסטעס, וואָס האָבן אומגעבראַכט זעקס מיליאָן יידישע קדושים.

צבי ראזענווין

יעקב קליינער ע"ה

אין דער שפעטער ביינאכטיקער פינצטערניש, ווען דער שלאף וויל נישט קומען, דערשיינען פאר מייע אויגן די הייליקע געשטאלטן פון דער נאנטער פארגאנגנהייט.

אין די מיט גרויל אנגעפילטע האלוצינאציעס, צווישן חלום און וואך, זע איך זייערע ליכטיקע געזיכטער, פיל איך זייער אטעם, הער איך זייערע שטימען, זייערע לעצטע צאפלידיקע אויסגעשרייען: „דו זאלסט אונדז נישט פארגעסן!“ איך וועל זיי ביז מיין לעצטן אטעם נישט פארגעסן, וויל די דאזיקע לעבעדיקע קברים, די פריצייטיק איבערגעשניטענע לעבנס, לעבן זייער אויסגעלאשן לעבן טיף ביי מיר אין הארצן.

וועגן איינעם א יונגן גאון און קדוש פון מיין אומגעקומענער היימשיטאט, מיט וועמען עס האט מיך פארבונדן א לאנגיאריקע פריינדשאפט, וויל איך היינט שרייבן.

* * *

אונדזער חברשאפט האט זיך אנגעהויבן אין חדר פון „מחזיקי הדת“, וואס האט זיך געפונען אויף נאדרזשעטשנא גאס, אין דער זעקסטער קלאס, ווו דער מלמד איז געווען דער „לאמער יצחק“, א ייד א כעסן, וואס האט זייער אפט אויס-געלאזן זיין כעס מיט א גרויסן קאנטשיק, איבער די שוואכע קערפערלעך פון די

יעקב קליינער ע.

יידישע קינדער. מיך האט ער א ביסל געשווינט, וויל איך בין געווען דער יינגסטער און דער שוואכיגסטער אין דער קלאס. עס האט, אבער, ביי מיר דאס הארץ געציטערט זעענדיק ווי ער שמייסט יאנקל קליינער, וועלכער איז געווען א צוויי יאָר עלטער פון מיר און דערצו נאך א שטיפער. מיר האבן דעמאלט געלערנט די שווערע גמרא נדרים מיטן ר' און יאנקל העלפט מיר, דעם 10 יעריקן, אפט ארויס אין די שווערע סוגיות.

* * *

אונדזערע וועגן צעגייען זיך פאר א געוויסער צייט. יאנקל קליינער גייט נאכן חדר אין דער ישיבה „כתר תורה“. איך ווער יונג אנגעשטעקט מיט די נייע ווינטן וועלכע בלאזן דעמאלט אין יידישן לעבן. מיר טרעפן זיך אבער שפעטער אויף פארשיידענע פאזיציעס אין יידישן געזעלשאפטלעכן לעבן אין טשענסטאָאָו

און אונדזער פריינטשאפט פארברייטערט זיך און פארטיפט זיך. ער איז אן אנפירנדער חבר פון דער רעליגיעזער מזרחיסטישער יוגנט באוועגונג, ווי אויך א שטענדיקער אנגעזעענער מיטארבעטער פון דער ציוניסטישער וואכן-צייטונג „אונזער וועג“, אונטער דער רעדאקציע פון ד"ר מערין. איך ווער א מיטארבעטער פון דער טשענסטא-כאווער צייטונג. יעדער באוונדערט די גאנות פון יונגן שרייבער יאנקל קליינער, וועלכער האט אנגעהויבן זיין שרייבערישע קאריערע ווען ער איז קוים 16 יאר אלט געווען.

מיר טרעפן זיך אפט אויף פארשיידענע יוגנט-צוזאמענטרעפן און געמיינזאמע זיצונגען. נאך די זיצונגען זעצן מיר אפט פאר די דיסקוסיעס אין שפעטע אונט-שעהן אויף די טשענסטאכאווער גאסן. די גאסן ווערן אויסגעליידיקט פון מענטשן. די טויערן שליסן זיך, אבער מיר באמערקן עס כמעט נישט. מיר זיינען פארטיפט אין אונדזערע דיסקוסיעס. די צייט איז א שטורמישע, דער אויפשטייג פון היטלעריזם, דער בלוטיקער מבול הענגט אין דער לופט; אבער מיר אפערן זיך וועגן שפינאזאס עטיק און רמב"ם מורה נבוכים. ער בלייבט שטענדיק דער גלויביקער אין נצח ישראל, איך בין א שטארקער פעסימיסט וועלכער שרייבט דעמאלט אויף די שפאלטן פון דער טשענסטאכאווער צייטונג „אין שאטן פון אונטערגאנג“, וואס ווארפט אויף אלעמען אן אן אימה. איך האב אים אבער שטענדיק מקנא געווען פאר זיין געוואל-טיקן בטחון.

אין די שרעקלעכע מלחמה-יארן זיינען אונדזערע וועגן זיך ווידער צעגאנגען. טראץ מיין טיפן פעסימיזם, האב איך געפיבערט מיטן טראגישן פאלקס-גורל און געווען אויף די געפערלעכסטע פאזיציעס נישט רעכענענדיק זיך מיט די קאנ-סעקווענצן. איך האב אין יענע געראנגל-יארן געטראפן יאנקל קליינער און געפרווט אים באוועגן צו געזעלשאפטלעכע אקטיוויטעטן. איך האב געזען, אז ער איז אינגאנצן באהערשט פון א פארלוירענער פארצווייפלונג, וועלכע האט אים באהערשט און פון וועלכער ער האט זיך מער נישט באפרייט.

דאס לעצטע מאל וואס איך האב אים געזען איז געווען אין טראגישן כל נדרי ביינאכט, 1942, פאר דער אויסזידלונג. איך האב זיך טיף איינגעקוקט אין זיין שיין העל געזיכט, ווי איך וואלט עס וועלן אויף אייביק אין מיר איינקריצן. זיינע שטענדיק שמייכלענדיקע אויגן זיינען דאסמאל געווען אנגעפילט מיט טויט אנגסט, זיינע ליפן האבן צו מיר געשעפטשעט: „מיר זיינען פארלוירן, מיר זיינען פארלוירן“.

* * *

מיין הארץ איז אנגעפילט מיט בלוטיקע וונדן. איך שטעל נאכאמאל די אומפאראנטפערטע פראגע: פארוואס? א פארוואס זיינען די יונגע גאונים אזוי גרויזאם אומגעבראכט געווארן? אין דעם גרויזאמען חורבן זיינען אויך אומגעקומען זיינע עלטערן: ר' משה מרדכי קליינער ע"ה, זיין מוטער רבקה קליינער, פון דער היים זילבערשאץ ע"ה און זיין יינגערער ברודער, יחיאל ע"ה.

איך ווארף א טויטע קללה אין דער פינצטערער נאכט, אז פארשאלטן זאלן ווערן די דייטשע מערדער, וואס האבן פארגאסן אומשולדיק יידיש בלוט.

יעקב קליינער'ס אומקום דארפט דינען ווי א וועקער און א מאנער, פאר די אלע, וואס האבן אים געקענט, נישט צו פארגעסן אין דעם גרויסן חורבן, וואס די דייטשע מערדער האבן פאראורזאכט.

כבוד זיין אנדענק.

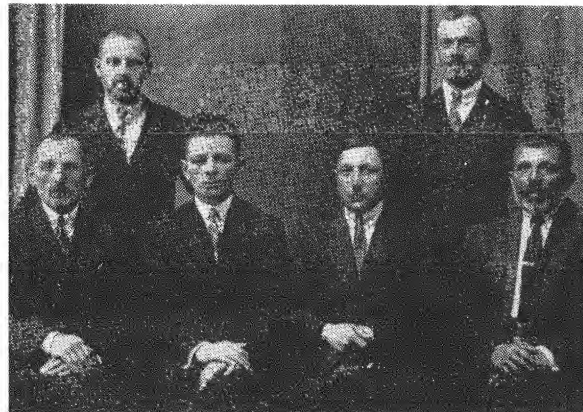
א. גרופע באריסטן פון „לירא“
צווישן זיי: ווארמונד, הערצבערג, גראבינער, וועלגריין
און אוועטשקא

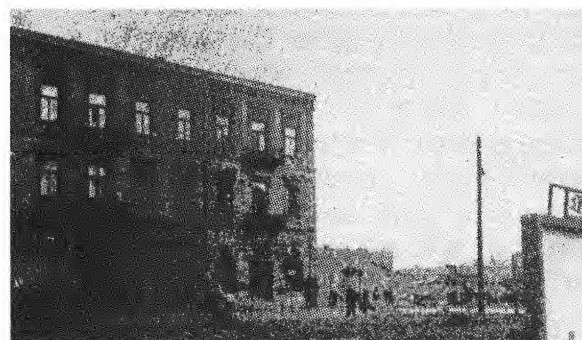
M. Asz
מ. אש

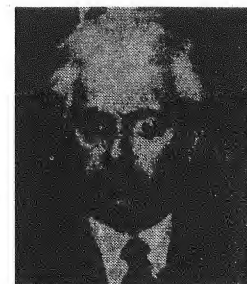
J. Pesachson
י. פסחזון

דער עלטערן-קאמיטעט פון דער י. ל. פרץ שול
זיצן פון רעכטס צו לינקס: אשר הימלמאן, ל. בערקאוויטש,
אברהם בראט און אנדערע

דער נייער מארק. מיזעט אויך א טייל פון אלטן מארק

יעקב ראזעבערג, דער לעצטער
ראש-הקהל פון
טשענסטאבא

צבי ראזענוויין

שאַטנס ביינאַכט

ווי פון א נעפל שווימען אויף אין מיין מח און געדאַנק די בילדער פון גרויל און אומקום.

אַט זע איך א בילד פון אַפגענאַרטע האַפנונגען.

עס איז דאַנערשטיק, סעפטעמבער 25, 1942, דער דריטער טאָג פון דער אויס-וידלונג. אין דעם טאָג האָט מען געפירט צום טויט די יידן פון אַלטן מאַרק, די ער-שטע טיילן פון גאַרנאַרסקע, נאַדזשעטנא און פון די דערנעבן ליגנדע געסלעך.

מיטאַג צייט האָבן זיך דערטראָגן צו אַלעמענס אויערן אויסגעשרייען: „יידן מוזל טוב“, „יידו עס איז געשען אַ נס“. עס לויפן אַרויס די יידן פון די גאַסן, וועלכע זיינען נאָך נישט געוואָרן אויסגעזידלט. זיי קומען אַרויס פון די הייזער און בונ-קערס, וווּ זיי האָבן זיך אין טויט-אַנגסט אויפגעהאַלטן. מיט טויט בלייכע געזיכטער פון שרעק און הונגער. מיט רויטע, פון טרערן און שלאָפלאָזע נעכט, געשוואַלענע אויגן, ווילד צעשויערטע האָר און זאַמלען זיך אין די ענגע געסלעך. פון אַלע הערט מען דאָס ווינטשן זיך „מוזל טוב“, מען פאַלט זיך אויף די העלדזער און מען קושט זיך פון פרייד. אַט זעט מען דעם נס, וואָס דער אויבערשטער האָט באַוווּזן אין דער לעצטער מינוט.

אַט הערט מען ווי איינער דערציילט גענוי דעם „נס“ פאַר אַ גרעסערער גרופע אַרומשטייענדע יידן. „די אַקציע איז אַפגעשטעלט געוואָרן“, עס גייען יידן צוריק פון די וואַגאָנען אין וועלכע זיי האָבן געזאַלט אוועקגעשיקט ווערן. עס זעט אויס, קאַמענטירן אנדערע יידן, אַז עס איז געקומען אַ באַפעל אַפצושטעלן די אַקציע און נאָך אנדערע קאַמענטירן, אַז נישט אנדערש נאָר די וועלט האָט זיך אַריינגעמישט און געצווונגען די נאַצי רוצחים אַפצושטעלן די פאַרניכטונג!

אין דער ווירקלעכקייט זעט מען באַלד אַנקומען פרויען, מענער און קינדער מיט פעק אויף די פלייצעס. ווידער בילדער פון גרויזאַמער דערשיטערונג פון פאַלן זיך אויף די העלדזער און וויינען פון פרייד. זיי דערציילן, אַז פאַרן אַריינגיין אין די וואַגאָנען איז אַנגעקומען דער באַפעל, אַז זיי זאָלן צוריקגיין אין געטאָ.

אין מיטן פון דעם ווילדן, פון דער טיפסטער פאַרצווייפלונג, אויסברוך פון פרייד, שטייט אין אַן איינזאַמען צימער אַ זון און בעט זיך ביי זיך פאַטער: „טאַטע, קום אויך אַראָפּ אויף דער גאַס, זאָל מען זיך אויך פרייען צוזאַמען מיט אַלע יידן“. דער אַלטער, פרומער פאַטער שטייט אומבאַוועגלעך און בליקט אַרויס דורכן פענסטער, וווּ מען זעט די בילדער פון שגעוין, פון ליידן און פיין ווילד געוואָרענע מענטשן, סקעלעטן, וועלכע יובלען אויף דער גאַס, און טרערן גיסן זיך אים פון די אויגן.

עס דויערט לאַנג דאָס בעטן פון זון ביז דער פאַטער קען זיך נישט באַהערשן און ענטפערט: „קינד מיינכ! זעסטו נישט דאָס גרויזאַמע בילד פון מאַסן שגעוין, זעסטו נישט וואָס דאָ קומט פאַר? ווי קענען מיר זיך פרייען ווען מיליאָנען יידן זיינען שוין פאַרניכטעט געוואָרן. ווען כמעט אַלע שטעט זיינען שוין אויסגעליידיקט געוואָרן פון יידן? ווי קענען מיר זיך פרייען מיט דעם, וואָס מען וועט אונדז לאָזן לעבן? עס איז דאָך פאַלש די גאַנצע פרייד, אַז מען וועט אונדז לאָזן לעבן, מיר מוזן טיילן דעם זעלבן גורל פון אַלע יידן“.

פון די אויף דער וואַך שטייענדיקע אוקראינער האָט זיך דערהערט אַ שיסעריי פון ביקסן און גלייך נאָכדעם די לעצטע גסיסה געשרייען פון די קוילן געטראָפּענע. אין שרעק און בהלה זיינען די יידן צוריק אין זייערע באַהעלטענישן און בונקערס.

עס איז פארשוונדן די לעצטע אויפגעשטראלטע האפנונג פון א מעגלעכער רעטונג. עס איז דערנאך פאר אלעמען קלאר געווארן, אז דאס צוריקשיקן די יידן פון די וואגאנען איז געווען דערפאר, ווייל דער „קאנטינגענט“ אין דעם טאג איז געווען אי-בערפולט.

* * *

פון דער געדיכטער פינסטערניש ערשיינט פאר מיר אן אנדער בילד. אין איינעם פון די כלארפארמירטע מיט יידן אנגעשטאפטע וואגאנען, וועמענס וועג איז צו די גאז קאמערן אין טרעבלינקע, שטייט דער אלטער פאטער. ער האלט זיך קוים, ער איז צונויפגעדריקט פון דער מענטשן מאסע, ער שטייט בארוועס, ווייל די שטיוול האבן די דייטשן אים געצוונגען אויסטאן און איבערלאזן פארן אריינגיין אין וואגאן. עס שטיקט אים אין האלדז פון ענגשאפט, היץ און קלארין. ער נעמט צונויף זיינע לעצטע כחות און זיינע לעפצן שעפטשען א תפילה צום רבוננו של עולם, אז ער זאל כאטש שענקן דאס לעבן פון זיין פאמיליע, דאס לעבן פון זיינע קינדער פון וועלכע מען האט אים, נאר וואס, אזוי מערדערלעך און ברוטאל צעשיידט. אט זע איך ווייטער דעם טראגיש נאקעטן טויט-מארש פון מענער, פרויען און קינדער פארן אריינגיין אין די גאז קאמערן און ווערן געטריבן דורך די נאצי מער-דערישע נאגייקעס.

אט זע איך צווישן די נאקעטע מארשירנדע מענטשן — סקעלעטן אויך דעם אלטן פאטער, בלוט רינט פון זיין קערפער און ער ווערט געצוונגען דורך די מער-דער צו באוועגן מיט די פיס צום טאקט פון די דערביי שפילנדע מוזיק. אין די לעצטע מינוטן פון שידן זיך מיט דער וועלט, שעפטשען זיינע ליפן א געבעט צו גאט, א געבעט פארן לעבן פון זיינע קינדער.

* * *

איך שטרענג מיך אן אוועקצוטרייבן פון זיך די גרויל און געשפענסט בילדער, אבער פון דער נאכט געדיכטער פינסטערניש ערשיינען פאר מיר נייע שאטנס. אט זע איך א בילד פון פאר אן אויסזידלונג. עס שטייען קינדער און באמיען זיך צו איבערצייגן זייער אלטע און קראנקע מוטער, אז זי זאל גיין אין „בונקער“, ווו זיי האבן פאר איר אויסגעפועלט א פרייען פלאץ און אט זע איך ווי די קינדער באגלייטן די מוטער צום פינסטערן, נאסן קעלער אונטער דער ערד, ווו עס געפינט זיך דער בונקער. איך זע דאס געזעגענע זיך מיט איר, ווי זי שטרעקט אויס אירע אויסגעדארטע קראנקע הענט און קושט יעדעס קינד באזונדער, דערביי פליסן פון אירע אויגן טרערן. איך זע אירע ברייט צעעפנטע פון שרעק ארויסשטאצנדע אויגן ווי זיי וואלטן געפרעגט: „קינדער ווי לאזט איר מיך איבער“.

איך זע איר אין, זיך דערשטיקטע — אין קיין מענטשלעכע שפראך אויסדריק-בארע — פארצווייפלונג. איך זע איר אויך אין די ווייטערדיקע גרוילן פונם בונקער. דער מאנגל אין עסן, דער מאנגל אין וואסער און אויך דער מאנגל אין לופט. איך זע די לאנגע גסיסה ראנגלענישן פון די קראנקע מוטער, אירע ארויסגעזעצטע, מאנענדע אויגן. אירע אויסגעשטרעקטע נאך הילף רופנדע הענט. איר לעצטער דער-שטיקטער פון קיינעם נישט דערהערטער מוטער געשריי פון וועלן זען פארן טויט, כאטש איינמאל, אירע קינדער.

אין דער געדיכטער פינסטערניש וואקסן די מוטער אויגן אויס אין אן אומגע-הויער פארגרעסערטער פארם און עס ציען זיך צו מיר אירע קראנקע אויסגעדארטע הענט.

* * *

א קאלטער שווייס באגיסט מיין קערפער. עס ברייט מיך ממש ווי עס וואלטן

גליענדע קוילן געלעגן אינטער מיין געלעגער. איך לויף אראפ פון מיין געלעגער, צינד אן די ליכט און עפן אויף דאס פענסטער, בכדי איינצואטעמען א ביסל פרישע לופט. אבער וואס קומט דא פאר? חלום איך? איז דאס א פארטועצונג פון די נאָר וואָס געזעענע געשפענסט בילדער? איך וויש אויס מיינע אויגן, אבער, ניין! איך בין וואך. דאָס, וואָס איך הער איצט איז נישט קיין אַפּקלאַנג פון יענע טעג פון חורבן, נאָר דאָס געזאָנג, וואָס דערטראַגט זיך צו מיין צימער פון די מינכענער גאַסן זיינען די טרויעריק באַקאַנטע טענער פון „האַרסט וועסל ליד“, „ווען דאָס יודן בלוט פון מעסער שפּריצט“. אַט הער איך עס היינט ווידער אויף די מינכענער גאַסן פון מאַר-שירנדע קינדער מערדער. טויזנטער מאַרשירן זיי אויף די מינכענער גאַסן. עס קומט גלייך אויפן געדאַנק, אַז עס זיינען היינט ביי זיי די „פאַשינאָס“ טעג, און אַט איז דער פאַשינאָס צוג אין וועלכן עס נעמט אַנטייל די גאַנצע באַפעלקערונג. פון מיטן דעם יום טוב צוג האָט מען אָנגעהויבן צו זינגען דאָס האַרסט וועסל ליד און באַלד איז געקומען דער אַפּלאַוז פון די טויזנטער אַרומשטייענדע און אַט הערט מען שוין ווי די גאַנצע מאַסע זינגט מיט באַגייסטערונג דאָס ליד פון „נאַכט פון לאַנגען מע-סער“.

איך פאַרמאָך צוריק דאָס פענסטער, אַבער נאָך לאַנג הער איך נאָך די גרילצן-דיקע טענער: „ווען דאָס יודן בלוט פון מעסער שפּריצט“.

דער נאָצי רוצח קעסלער שטייט מיט אן אַראַפּגעלאַזענעם קאַפּ פאַרן געריכט אין טשענסטאָאָוו. נעבן אים, רעכטס, שטייט דער עדות אהרון אויעטשקא, וועלכער דאָס געריכט האָט דעם נאָצי-מערדער קעסלער פאַראורטיילט צום טויט דורך הענגען. דער אורטייל איז אויסגעפירט געוואָרן אין טשענסטאָאָוו.

ה. קליוון, מאנטרעאל

נישט פארגעסן וועל איך דיך מיין שטעטל

נישטא מער מיין שטעטל
וואס איך נאך געדענק.
נישטא מער מיין היים
נאך וועלכע איך כענק.

פארטיפט אין זכרונות
וועגן אמאל אזוי שיין.
ווען כ'כין מיט טאטע-מאמע
אין מיין שטעטל געווען.

אזוי לויפן מייע געדאנקן
צו דעם אמאליקן ארום.
מיט כענקשאפט צום עבר
יעדע מינוט, אומעטום

אט זע איך מיין מאמע
מיט איר ליכטיק געשטאלט.
וואס האט מיט איר שמיכל
מיינע קינדער-יארן כאשטראלט.

און מיין טאטע, ביים טיש
אין א ספר פארטראכט,
וואס פלעגט אפט מיך ארומנעמען
און מיט ליכשאפט געלאכט.

אזוי צעווייטיקט איז מיין נשמה
נאך דעם שיינעם אמאל.
מיט חלומות זיסע
פאר דעם פאלק ישראל.

אין לויטערע טעג
האב איך דיך מיין היים געקענט.
ווי א חלום פארשוואונדן.
דורך כלוטיקע נאצישע הענט.

ביי מיר אבער מיין שטעטל
ביזט געבליבן ווי געוועזן.
איך ווען דיך אלע מאל געדענקן
כליענדיק און שיין.

און טיף אין מיין הארצן
ביזט די איינגעכאקן אלס מער.
איך וועל דיך קיינמאל פארגעסן
נאר געדענקן איז שווער.

ה. לייזויק

מיר טאָרן ניט פאַרשוועכן אונדזערע קדושים

די פיינליכע פאָקטן פון האַנדלונגען פון געוויסע יידן
אין די נאַצישע קאנצעטראציע לאַגערן

אין די כראניקעס פון די יידישע גרוילן אין די היטלערי־יאָרן, וואָס ווערן אין אונדזער פרעסע אַזוי פיל געדרוקט לעצטנס, וואָרפט זיך אָפט דורך אַ שרעקלעכער פרט. און דאָס איז! די פאַררעטערשע אויספירונג פון אייניקע יידן אַליין אין די געטאָס און אין די טויטן־לאַגערן. וועגן דעם האָט דערציילט פאַר אונדז אויך דער שליח פון בערגען־בעלזען, ראָזענזאָפּט, אויך אין דער כראָניק פון אהרן טווערסקי. געדרוקט אין "טאָג", ווערט אָט דער פיינלעכער פאָקט אַ סאך מאָל אונטערגעשטראָכן.

אַז ראָזענזאָפּט און טווערסקי שטרייכן עס אונטער, איז עס מיר פאַרשטענדלעך. ניט פאַרשטענדלעך אבער, ווערט עס מיר, ווען אויך אייניקע שרייבער אונדזערע פון הי טוען עס.

ראָזענזאָפּט און טווערסקי האָבן אַ רעכט דערויף זיי זענען אַליין געווען דאָרט: זיי זענען אַליין געווען, ווי טווערסקי באַצייכנט ריכטיק, דער קרבן און אויך דער עדות. זיי זענען אַליין געווען אין די גרוילן, אַליין ניט איין מאָל געשטאנען אויף דער שוועל פון גאָד־אויבן, זיי האָבן אַליין דורכגעמאכט ניט נאָר אַלע פיזישע ענויים, נאָר אויך אַלע פסיכישע מאַטעריעלע. אַלע נסיונות און אַלע פלאנטערנישן, וואָס אַ קרבן מאַכט דורך, כל זמן זיין גוּף צאפלט נאָך, כל זמן די לעצטע האַפענונג איז נאָך ניט אויסגעלאָשן.

אָך און וויי וואָס פאַר אַ האַפענונגען ס'האָבן נאָך געקענט אויפקומען אין דעם האַרץ פון איינעם, וואָס גייט אין גאָד־אויבן אַריין, נאָך מער ווי צו די האַפענונגען און צו די ישועות, און וועלכע שוואַכע אָדער פאַרדאַרבענע נאָטורן האָבן זיך געקענט אין די געטאָס און די טויט־לאַגערן אָנכאפן.

מיר לייענען מיט אַ באַזונדער אויפטרײַסלונג וועגן די געמיינהייטן, וואָס געוויסע יידן אַליין זענען באַגאַנגען אין די געטאָס און אין די לאַגערן, ווילד פאַרכאפט פון דער אילוזיע, אַז ווען זיי וועלן ווערן שותפים צו די נאַצי־תלינים, וועלן זיי דורך דעם ראַטעווען פון טויט זיך און זייערע משפחות.

מיר לייענען וועגן דעם און מיר ווערן אויסגעשוידערט, עס שטייט אונדז ניט אָן, אונדז וואָלט זיך וועלן, אַז דאָס בילד פון יידישן קידוש השם זאָל בלייבן גאַנץ, ניט באַפֿלעקט, אונדז ווילט זיך, אַז עס זאָל זיך אַרויסווייזן אַז ס'איז ניט געווען קיין איין פאַל אפילו פון נאַציאנאלער קליינמוטיגקייט, קיין איין פאַל פון נאַציאנאלער פחדנות, ווער רעדט נאָך — פון אָפּענעם פאראט, פון נעמען אויף זיך די ראָלע פון תלינים, פון פייניקער, פון אויוו־צינדער, דער מוח אונדזערער קען גאָר ניט צולאָזן דעם געדאַנק, אַז יידן האָבן געקענט, געקליידעטע אין נאַצי־מונדירן און באַוואָפנטע מיט בייטשן און רעוואָלוציען, שלעפן אייגענע ברידער פון די באַהעלטענישן אַרויס און טרייבן זיי אין די פייערן אַריין, טוען מיט זיי דאָס אייגענע וואָס די נאַצי־הענקערס. דער מוח אונדזערער, ניט נאָר דאָס האַרץ, לאָזט ניט צו דעם געדאַנק צו זיך.

און דערפאַר וואָס ניט דאָס האַרץ אין ניט דער מוח לאָזט עס צו, מוזן מיר די פאָקטן וואָס ווערן אַרויסגעבראַכט פון די קרבנות־עדות אַליין, פאַרעגיסטירן אין אַ באַזונדערן ווינקל פון אונדזער אימה־דיקן נאַציאנאלען טאָג־בוך, פאַרעגיסטירן און איבערלאָזן עס אין ווינקל, אַרומצאַמען עס מיט אַ קענטיקן שטריך און אַפּצאַמען עס פון אַלע אַנדערע הויפט־מאַטעריאלן. למען השם ניט צוזאַמענמישן עס מיטן גאַנצן בילד פון יידישער מאַרט־ערשאַפט און קידוש השם, למען השם

ניט ווערן סאָדיסטיש צו זיך אליין, ווי אַ גרויסער טייל פון דער גוי'אישער וועלט וואָלט וועלן, — אז מיר זאָלן צוליב די אייניקע אקטן פון יידישער געפאלנקייט און פאַרעטערשקייט פאַרשוועכן די גאַנצע יידישע מאָרטירערשאַפט, צו קליינגעלט מאַכן דעם גאַנצן יידישן יחוס און די גאַנצע יידישע גבורה, וואָס האָבן באַגלייט די מיליאָנען יידישע קרבנות צום טויט.

יאַ אַ גרויסער טייל פון דער גוי'אישער וועלט וואָלט וועלן אנשטעקן אונדז מיט ביטול צו יידישער אויסדערוויילטקייט. זיי די דאָזיקע וועלט, וואָלט וועלן אז מיר אליין זאָלן זאָגן צו זיך! עט, ניטא קיין שום הייליקייט אין טויט פון די מיליאָנען יידן, די מיליאָנען אומגעקומענע יידן זענען ניט בעסער געווען פון אַנדערע, און מאַכט ניט קיין וועזן פון עפעס אַ באַזונדער יידישער טראַגיק, פון עפעס אַ באַזונדערן יידישען אומקום. זיי, די יידן, זיינען אין אנגעזיכט פון טויט און סכנה געווען די זעלביקע פחדנים ווי אַלע, און אפשר נאָך ערגער. זעט, אייניקע — און אפשר אַ סך — יידן האָבן זיך אין די היטלער-געטאָס אריפגעפירט מנובלידק, געפרעסן און געהוילעט, געפראָוועט ארגיעס, ווען די מערסטע יידן אַרום זיי זיינען אומגעקומען אין הונגער, אין שמוץ, און פיין און אין גאָד-פייער, אומגעקומען אונטער זייערע ארגן, זעט אייניקע, און אפשר אַ סך, יידן האָבן אליין גענומען אויף זיך די ראָלן פון וועכטער, פון שמיסער, פון גרעבער און באַגרעבער... יא, יא, אַ גרויסער טייל פון דער גוי'אישער וועלט וואָלט זייער וועלן, אז יידן זאָלן אַזוי טראַכטן וועגן יידן, דאס וואָלט דער גוי'אישער וועלט לייכטער געמאַכט צו פאַרוואסערן דאָס ביסעלע געוויסעכץ, וואָס ניט נאָך צומאָל אַ צום אין האַרץ ביי איר, דאס וואָלט איר געהאַלפן אָפצוואַשן אירע הענט און לאָזן איר וואָס שנעלער פאַרגעסן אָט די אַלע ניט אָנגענומענע "עפיזאדלעך" פון דער וועלט-מלחמה, אָט די עפיזאדלעך, ווי אַ שטייגער, די אויסשלאכטונג פון זעקס נישטיקע מיליאָנעלך יידן און נאָך אַנדערע "ניעפריאטנאסטן"...

דאַרפן מיר אַנטקעגנגיין דעם דאָזיקן ווונטש פון דער וועלט און צוהעלפן איר נאָך צו פאַרקלענערן דאָס בילד פון יידישן קידוש השם?

דערפאַר איז מיר ניט פאַרשטענדלעך, ווען אייניקע שרייבער פון צווישן אונדז, פון די, וואָס זיינען אליין ניט געווען אין די גאָד-קאַמערן, אין די קאַנצענטראַציע-לאַגערן, פאַלן אַריין אין אַ מין הנאה-שמיסעניש, ווען זיי דערוויסן זיך, אָדער ווען זיי דערווען אפילו מיט די אייגענע אויגן די אפשיילעכקייטן, וואָס געוויסע יידן האָבן אפגעטאָן אין די טעג פון גרויסן אומגליק, און גרויסן טויט-מאַרש, אַזוי ווי זיי וואָלטן וועלן זיך אליין צעשמייסן מיט עפעס אַ מין נקמה-נעמען פון זיך אליין, אָדער מיט עפעס אַ מין אויפבוטעווען זיך קעגען דעם, וואָס עס דאכט זיך זיי אז די קרבנות האָלטן אין איין מאָנען חשבון פון אונדז, ניט אומגעקומענע ניט דערמאָרדעטע.

זאָל מען מיר ניט שלעכט פאַרשטיין איך מיין ניט צו זאָגן, אז מיר דאַרפן באַהאלטן פון זיך די נבלות וואָס געוויסע יידן האָבן אָפגעטאן אין די קאַנצענטראַציע-לאַגערן און אין די געטאָס, אז מיר דאַרפן אויספוצן אונדזער טראַגעדיע אין פאַלשע קדושה-גלעקלעך, כדי עס זאָל אויסקומען אז אַלע יידן, אַלע ביז איינעם, זיינען געשטאַנען אויף דער יידישער הויף אין די שעה'ן פון סכנות און טויט. איך מיין דאָס אַוודאי ניט, מיר דאַרפן ניט פאַרלייקענען קיין איינעם פון די אמת'ן וואָס וועלן נאָך אריפגעדעקט ווערן, מיר דאַרפן פון זיי וויסן, מיר דאַרפן וויסן אַלץ, אַלץ וואָס עס האָט זיך אָפגעטאָן דאָרט, ווען דער יידישער טויט-מאַרש איז אָנגעגאַנגען, ווען די יידישע נשמה האָט זיך געראַנגלט אין אירע טויט-אנגסטן. מיר דאַרפן וויסן וועגן אַלע עליות, און מיר דאַרפן אויך וויסן וועגן אַלע ירדות, אָבער אַ יידישע ירידה איז אונדזערער אַ יידישע וויטאַג, אָבער זי איז בשום אופן ניט קיין שמחה-דיקער תירוצ פאַר זיי — פאַר די אמת'ע שולדיקע, און די אמת'ע שולדיקע זיינען זיי — די גוי'אישע רוצחים, די מלחמה-רענגער און די פראַגראמען מאַכער. זיי זיינען אויך שולדיק פאַר

די געמיינהייטן פון די יידישע רשעים אין דער היינטיקער טרעבלינקע-עפאכע!
אלע העסלעכקייטן וואָס יידישע פאָליציאנטן אין די געטאָס האָבן אָפּגעטאן,
אלע אכזריות וואָס יידישע מאַכט-מענטשן האָבן אַרויסגעוויזן אין די לאַגערן צו
זייערע אייגענע ברידער, פאָלן אויף די קעפּ פון די נאַציס, אויפן קאָפּ פון גאַנץ
דייטשלאַנד-בלוטלאַנד, אויפן קאָפּ פון דער גאַנצער שפּליער וועלט.

דעריבער זייט אָפּגעהיט, ברידער, ווען איר רירט זיך צו צו דער באַזונדערער
וואונד אויף דעם צעפייניקטן יידישן קערפער, לאָזט זיך ניט אריינכאַפן אין נעץ
פון די וואָס ווילן ניט אַנדערש ווי נאָר באַווייזן אַז זיין זייערע ניט בעסער.
פאַרשרייבט טאַקע אַלע יידישע זינד, אַלע יידישע פאַרראטן, אָבער דרייט זיי ניט
צוזאַמען אין איין קנויל מיט אַלעם דעם, וואָס די וועלט האָט געטאָן צו אונדזער
פאָלק, צאָמט זיי אַפּ אין אַ באַזונדער ווינקל און זאָלן זיי זיין אָפּגעצאָמט ביז,
ביז העט שפּעטער, ביז מיר וועלן דערפילן אַז עס איז געקומען די צייט זיי
אַרויסצונעמען פון זייער באַזונדערקייט. מיר – דער קרבן, און ניט זיי – די
קרבן-ברענגער.

שמחה סילווער (זילבערבערג)

געבוירן אין טשענסטאָאָוו. זון פון חיים
און מאַניא. פון דער היים סטאַשעווסקאַ. גע-
לערנט אין חדר און אין דער אַלגעמיינער
שולע. געהערט צו דער יוגנט אַרגאַניזאַציע
„צוקונפט“ און מיטגעוויירקט צו דער אַנטשטייאונג פון דער „סקיף“ אַרגאַניזאַציע
אין טשענסטאָאָוו. געווען מיטגליד אין שטאַט-קאָמיטעט פון „בונד“ און סעקרעטאַר
פון באַקליידונגס-פאַרזאָרג ביז צום אָפּפאַר קיין פאַריז.

אין יאָר 1955 איז שמחה זילבערבערג מיט זיין פאַמיליע אָנגעקומען קיין
מאַנטרעאַל און זייט דעמאָלט נעמט ער און זיין פרוי אַן אַקטיוון אַנטייל אין אַלע
אַרבעטן פון דער לאַנדסמאַנשאַפּט. שמחה סילווער איז סעקרעטאַר פון דער לאַנדס-
מאַנשאַפּט און פון בוך קאָמיטעט. זיין פרוי איז טעטיק אין דער ליידס אַקזילערי.

ב"ה, י"ג לחודש אב, תנש"א לפ"ק, יולי 24, 91.

טייערער פריינט און קוזין הערשעל קליין נ"י!

איך האב יעצט דערהאלטן דעם בריעף וועגן דיין גראנדיען פראיעקט געוויזענעם צו די סעקונד גענערישאן פון די געראטעוועטע שטענסטאָאָווער לאַנדסלייט פון די לאַגערס. איך האב דאך שטענדיק באַווינדערט מיט גרויס דאָך-אָרץ, פאַר דיין עהרליכע און מיהזאמע אַרבייט, פול מיט ענערגיע צו טוען דאָס מעגליכסטע, בכדי צו פאַראייביקן אונדזער געבורטס שטאַט שטענסטאָאָווער דורך די אַלע יאָהרן. איך ווייס דאָך דיין שווערע צייט וואָס דו האָסט דורכגעמאַכט אין מאָנטרעאַל, סיי מאַטעריעליש, ווי אויך מיטן גענום. איך ווינטש דיר גענום און הצלחה אין אַלע דינע גוטע מעשים, און איבערהויפט צו קענען ענדיקן דעם יעצטיקן פראיעקט מיט גרויס דערפלאַג.

דיין קוזין בנימין

הרב בנימין באַרזיקאָווסקי

איז געבוירן אין טשענסטאָאָו, און באַפרייט יאנואר 16, 45. מיין פרוי הענדל איז געבוירן אין פילץ, באַפרייט אין האסאג פעלצערן אין זעלבן טאָג. זייענדיק אין רוים איטאַליע כמעט 5 יאָר, ווי מיר האָבן געגרינדעט די באַרימטע ישיבה "מאור הגולה" פאַר די איבערגעבליבענע קינדער פון די שארית הפליטה. אין יולי 1949 געקומען קיין מאָנטרעאַל, פרוי באַרזיקאָווסקי איז געווען פון די ערשטע פיאנערן צו בויען און לייגען דעם גרונדשטיין פון די באַרימטע בית יעקב שולע. מיר ביידע זיינען געווען דורך די לעצטע 45 יאָר אַריינגעטאָן אין אַרטאָדאָקסישן חינוך וועגן. קוקענדיג צוריק, קענען מיר זאָגן "ברוך ה' שהבאנו עד הלום", מיר האָבן געהאַלטן און צוגעלייגט אַ האַנד צום אויפבויע פון ווינדערבאַרן אידישן ציבור אין מאָנטרעאַל, און פאַרוואנדעלט אַ מדבר שמם אין גייסטיקן זינען, צו אַ בליהענדיגן כרם ה' צבאות.

נישט וועלנדיק אַריינגיין אין דעם רעליגיעזען און פילאָזאָפישן פראָבלעם פון די שוואה, וויל איך דאָ בלויז אַרויסברענגען אַ איינציקן אַספּעקט פון די פילע, וועלכע האָבן מיך געברענגט צו דער איבערצייגונג צו ווידמען מייע כוחות פאַר אויפשטעלן צוריק אַ אמת'ן אידישן דור, און פאַרפילן דעם גרויסן בלויז וואָס איז געבליבן נאכן חורבן.

יאנואר 4, 43, בשעת די דעפארטאציע פון 500 אידען קיין ראדאמסק-טרעבלינקע, זיינען מיר די גאַנצע גרופע פון "שוסטערס" אַרויסגעקומן שפעט צום אפעל, און דערפאַר האָט דער דייטשער געטא אנפירער איבעשער אונדז באַשטראָפּט און אונדז צוגעשטעלט צום טראַנספּאָרט קיין ראדאמסק. ווען די מהומה איז אנשטאַנען מיט די דערשיסונג פון די צוויי קעמפערס איזשא פינער און מענדל פישעלעוויטש, בין איך מיט נאָך עטלעכע געפרובט אריבערלויפן צו די אַנדערע זייט, ווי די אַרבעט'ס פעהיגע מענטשן זיינען געשטאַנען, און חאָטש מ'האָט כסדר געשאָסן אויף אונדז, זיינען מיר בשלום אַריבער. אָבער לויפּענדיק האָב איך פאַרלוירן דאָס היטל פון קאַפּ. די זשאַנדאַרן האָבן באַלד אָנגהויבן זוכן דעם מאַן וואָס טראַגט ניט קיין היטל אין די גרויסע יאָנואר פרעסט. שטייענדיק אַזוי בלויזקעפּיג, בעט איך ביי מיין שכן, אפשר קען ער עפעס טוען מיך צו ראַטעווען. ווי ערשטוינט בין איך געווען ווען דער שכן זאָגט צו מיר, דאָס איך בין טאַקע מזל'דיק, ווייל ער האָט באַשלאָסן צו אַנטלויפן פון לאַגער, און ער האָט מיטגענומען מיט זיך אַ בערעט, ער נעמט אַרויס דעם בערעט און טוט עס אָפּ מיר אויפן קאַפּ. מ'האָט מיך ניט דערקענט, און איך בין ניצול געוואָרן, דער דאָזיקער גליקליכער צופאַל מיט פיל אַנדערע האָבן מיך געברענגט צו דער איבערצייגונג דאָס איך בין געבליבן ניט בלויז פאַר מיר, נאָר צו טוען פאַר די צוקונפט פון אונדזער דור.

צבי ראזענווויין

דער נאָמען צבי ראָזענווויין איז אויסגע-
וואַקסן צו אַ סימבאָל פֿון קאַמף פֿון דער
ייִדישער יוגנט קעגן נאַצ־רעזשיים אין דער
צייט פֿון דער חורבן עפֿאַכע.

ער איז געבוירן געוואָרן אין דעצעמבער
1918 אין דער שטאָט טשענסטאָכאָוו, וואָס
איז געווען לויט דער רייע די אַכטע גרעסטע
ייִדישע קהילה אין פּוילן. ער שטאַמט פֿון אַ
שטרענג רעליגיעזער, חסידיש אַרטאָדאָקסישער פּאַמיליע. זיינע עלטערן האָבן
שטאַרק געהיטן, אַז זייער זון צבי, זאָל באַקומען אַן אַלגעמיינע רעליגיעזע דערציאונג
און דערפֿאַר האָבן זיי אים געשיקט צו דער דעמאָלט באַקאַנטער און באַרימטער
„מחזיקי הדת“ תלמוד-תורה, וווּ עס האָט געוועלטיקט דער למדן, גמרא קענער
ר' יצחק, וועמען מען האָט גערופן דער „לאַמער יצחק“. פֿאַראַלעל מיטן לערנען
גמרא און קבלה, לייענט ער מיט דער זעלבער התמדה אַלץ, וואָס קומט אונטער
דער האַנט: סיי אַלגעמיינע ליטעראַטור, ציוניסטישע און סאַציאַליסטישע, ספּעציעל
איז ער באַאיינפֿלוסט געוואָרן פֿון די אידעען אין די שריפטן פֿון א. ד. גאַרדאַן,
וועלכער האָט גערופן די ייִדישע יוגנט איבערצורייסן מיטן גלות-לעבן אין גלות-
פּסיכאָלאָגיע.

אין יאָר 1932 איז ער אַריינגעטרעטן אין דער חלוצישער אָרגאַניזאַציע
„גורדוניה“ און הויבט אָן צו שטייגן אין געזעלשאַפטלעכן לעבן. אַ יאָר שפּעטער
פֿאַרטרעט ער שוין די אָרגאַניזאַציע אין פֿאַרשיידענע אינסטאַנצן און קאַנפֿערענצן
און טרעט אויף מיט לעקציעס אויף ציוניסטישע און סאַציאַליסטישע טעמעס. צו
20 יאָר, אין יאָר 1938, ווערט ער אַ מיטאַרבעטער אין דער וואַכנשריפט: „טשענסט-
טאַכאָווער צייטונג“ אין וועלכן ער שרייבט אַ קאָלום: „אין שאָטן פֿון אונטערגאַנג“.
די סעריע פֿון אַרטיקלען האָבן געמאַכט אַ קאָלאַסאַלן איינדרוק אויף דער ערנסט
טראַכטנדער יוגנט צוליב די פעסימיסטישע געדאַנקען וועגן ייִדישן לעבן און די
צוקונפט פֿון דער יוגנט אין גלות. אַ יאָר שפּעטער, סעפטעמבער 1, 1939, ברעכט
אויס די צווייטע וועלט-שרפה. פֿרייטיק אינדערפֿרי איז היטלער דייטשלאַנד באַפֿאַלן
פּוילן און זונטיק 9 אַזיגער אינדערפֿרי האָבן שוין די היטלערייטישע מאַטאָריזירטע
איינהייטן אָקופירט טשענסטאָכאָוו. גלייך אויפצומאַרגנס, מאַנטיק סעפטעמבער 4, איז
פֿאַרגעקומען אַ פֿאַגראָם אונטערן בלבלול, אַז יידן האָבן געשאָסן אויף די דייטשן.
דער טאָג איז באַצייכנט אין דער געשיכטע פֿון טשענסטאָכאָוו אַלס: „דער בלוטיקער
מאָנטיק“.

צבי ראָזענווויין איז געשטעלט געוואָרן פֿאַר אַ היסטאָרישן נסיון, וואָס טוט
מען ווייטער? ווי אַזוי האַלט מען אויף ווייטער די אָרגאַניזאַציע? וואָס טוט מען צו
לינדערן דעם הונגער און נויט, וואָס האָט פֿאַראורזאַכט עפידעמישע קראַנקהייטן
און שטערבלעכקייט. דאָס ערשטע איז געווען צו רעאָרגאַניזירן די לאַנגיאַריקע
חלוצישע הכשרה פֿאַרם און דאָרטן פֿירן אַן אומלעגאַלע טעטיקייט און אויך צווישן

דער יוגנט אין דער שטאָט. עס איז גערופן געוואָרן אַן אומלעגאַלע קאַנפערענץ מיט דער באַטייליקונג פון פאַרשטייער פון מרכז אין וואַרשע, וואָס זיינען באַשטאַנען פון: צביה לובעטקין און יוסף קאַפלאַן. אויף דער קאַנפערענץ איז אָנגעצייכנט געוואָרן די נייע ריכטליניען און אָרגאַניזאַציאָנעלער טעטיקייט און ראָזענוויין איז געוואָרן איינער פון די הויפט אָנפירער פון דער אָרגאַניזאַציע אין טשעכאָסלאָוו. זיין אויפגאַבע איז געווען צו פירן אַ קולטורעל־דערצייערשע טעטיקייט צווישן דער חלוצישער יוגנט און אָנהאַלטן די גאַנציקייט פון דער אָרגאַניזאַציע. עס קומען פאַר כסדרדיקע אומלעגאַלע פאַרזאַמלונגען אין די וווינונגען פון מלכה וועלטמאַן אויף 1 בערקא יאָסעלעוויטשאַ גאַס, צעלע קאַץ, נר. 21 וואַרשעווער גאַס, חיה פרידמאַן, נומער 5 גאַרנצאַרסקא גאַס און מאַניא טשעטשורא, נר. 14 קעדזשינסקע גאַס. אויף די אַלע פאַרזאַמלונגען טרעט אויף צבי ראָזענוויין, וועקט און מונטערט, דערהויבט דעם גייסט פון די יוגנטלעכע צו אויסדויער, מוט און קאַמף.

די געשעענישן האָבן זיך אַנטוויקלט אין אַ ראַשיקן טעמפּאַ. ווי אַ מבול האָבן זיך אַ שטאַט געטאַן צרות, פייניקונגען און נאַצישע גרויזאַמקייטן. איינע פון די ערשטע פאַרפאַלגונגס פלאַגן איז געווען דאָס כאַפן יידן צו אומבאַלוינטער צוואַנגס־אַרבעט, דערביי זיינען די יידן געשלאָגן און געפייניקט געוואָרן ביי דער צוואַנגס־אַרבעט. צבי ראָזענוויין און אַנדערע יונגע געזעלשאַפטלעכע טוער זיינען אויך געווען צווישן די צוואַנגס־אַרבעטער. זיי האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל, אין דער ערשטער רייע, צו אָרגאַניזירן די צוואַנגס־אַרבעטער אין אַ נייער געהיימער אָרגאַניזאַציע, וואָס זאָלן אָננעמען אַזעלכע פאַרמען, וואָס זאָלן אַנטשפּרעכן די באַדינגונגען פון דער צייט. צווישן די הויפט־טוער און אָרגאַניזאַטאָרן זיינען געווען: צבי ראָזענוויין, מאַלאַי שמוּלעוויטש, אברהם לאַזניאַזש, יהודה מאַנדעלבוים און אַנדערע. דער הויכפונקט פון דער אָרגאַניזיר אַרבעט איז געקומען צום אויסדרוק אין דער היסטאָרישער דאַטע מאַי 12, 1940. אין דעם טאָג זיינען די צוואַנגס־אַרבעטער פון אַ גאַנצער רייע אַרבעטס־פלעצער נישט געגאַנגען אַהיים, נאָר גלייך פון דער אַרבעט געגאַנגען צו אַן אומלעגאַלן מאַסן־מיטינג, וואָס איז פאַרגעקומען אין דער אַמאַליקער פאַלקס־באַנק אויף אַלע 22, פאַרכאַפט דעם לאַקאַל און באַזעצט אַלע אויסגענג און אַריינגענג. מיט פייערדיקע קאַמפּס־רעדעס, פאַר די טויזנט פאַרזאַמלטע צוואַנגס־אַרבעטער, זיינען אַרויסגעטרעטן: צבי ראָזענוויין, ישראָל שילדקאָו און מאַלאַי שמוּלעוויטש. דאָס איז געווען די דאַטע פון דער אַנטשטייאונג פון דער נייער אומלעגאַלער אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט אַרומגענומען אַלע צוואַנגס־אַרבעטער אַן אונטערשיד פון פאַרטייאַישער אָנגעהערדיקייט און געבילדעט שפּעטער דעם יסוד פון דער באַוואַפנטער יידישער קאַמפּס־אָרגאַניזאַציע אין קליינעם געטאָ. די אָרגאַניזאַציע האָט זיך גערופן „אַרבעטער־ראַט“ און צבי ראָזענוויין איז געווען אין דער הויפט אָנפירונג אין פרעזידיום פון דער אָרגאַניזאַציע. דער איינציקער פון די דריי רעדנער, אויף דעם היסטאָרישן אומלעגאַלן מאַסן־מיטינג, וואָס איז געבליבן ביים לעבן איז צבי ראָזענוויין צו לאַנגע, לאַנגע געזונטע יאָר.

וועגן דער וויכטיקייט פון „אַרבעטער־ראַט“ איז גענוג צו דערמאָנען דעם פאַקט, אַז אין בוך „חורבן־טשעכאָסלאָוו“ זיינען צוויי קאַפיטלען געווינדמעט דער אָרגאַניזאַציע. דער הויפט־פאַרשער פון דער חורבן־עפאָכע, ד״ר פיליפ פרידמאַן ע״ה, האָט וועגן „אַרבעטער־ראַט“ פאַלגנדעס געשריבן: „אַ זעלטענע אינסטיטוציע אין דער תקופה פון דער נאַצי־טיראַניע“ (זען: „אונדזער יאַרצייט“, באַמבערג 1948, זייט 10). דער היסטאָריקער ד״ר רפאל מאַהלער האָט געשריבן, אַז די אַקטיו־וויטעטן פון „אַרבעטער־ראַט“ איז געווען ווי איין גרויסער ליכט־שטראַל אין דער אַלגעמיינער פינצטערניש. (זען: „יידישע קולטור“, ניו־יאָרק 1949, נר. 4). עס איז דעריבער נישט קיין ווונדער, אַז אין „ניו־יאָרקער וואַכנבלאַט“, פון פעברואַר 25,

1949. געפינט זיך פאלגנדע באשרייבונג „צבי ראזענווין איז איינער פון די פיאָ-נערן פון דער ווידערשטאַנדס-באַוועגונג אין טשענסטאָכאָוו. אַ ברויזנדע, העראַאישע, קעמפערישע, רעוואָלוציאַנערע נשמה, וואָס האָט געקעמפט קעגן דער נאַצי־מאַכט. זיין טעטיקייט איז מיט דעם גרעסטן דרך־אַרץ נאַכגעפאלגט געוואָרן דורך די אַנפירער פון העראַאישן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ און זיי האָבן געהאַלטן, אַז ער מוז פאַרשפּרייטן זיין טעטיקייט און רעוואָלוציאַנערן ברענן אויך אין אַנדערע שטעט. ער ווערט אַוועקגעשיקט קיין בענדין און דאָרט ווערט ער דער גייסטיקער און פראקטישער אַנפירער פון דער ווידערשטאַנדס-באַוועגונג.“

נאָכן פאלן פון דער נאַצי־מאַכט איז צבי ראזענווין געווען אין „די־פי“ קעמפ איינרינג, אַמעריקאַנישע זאָנע אין דייטשלאַנד. געוועזן אַ מיטגליד אין דער צענטראַל פארוואַלטונג פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפטן און אַ מיטגליד פון דער קולטור־קאָמיטע. ער איז געווען זייער אינסטרומענטאַל ביים אַרויסגעבן דאָס בוך „חורבן טשענסטאָכאָוו“ און געווען אַ מיטגליד פון דער רעדאַקציע־קאָלעגיע פון דער איינמאַליקער אויסגאַבע „אונזער יאַרצייט“. אין 1949 איז ראזענווין אָנגע־קומען קיין אַמעריקע, ניו־יאָרק. ער איז געוואָרן סעקרעטאַר פון וועלט־סעקרע־טאַריאַט פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפטן, סאָסייטיס און פאַרייניגן. ער האָט אויך רעדאַגירט אַ בולעטין. ער איז אויך געווען מיטערעדאַקטאָר פון דעם גרויסן בוך „טשענסטאָכאָוו“, וואָס איז דערשינען אין ניו־יאָרק אין 1958 און איז פאַרטרעטן מיט אַ גאַנצער רייע אַרבעטן. אין דעם זעלבן יאָר, 1958, איז ער געווען מיטבאַטייליקט מיט גאָר פיינע אַרטיקלען אין דער אויסגאַבע: „בלעטער פון אומקום און קאַמף“. אויסער דעם האָט צבי ראזענווין פאַרעפנטלעכט אַ גאַנצע רייע אַרטיקלען אין פאַרשיידענע צייטונגען און זשורנאַלן. זיין ליטעראַרישער פּסעוודאָנים איז צריק. צבי ראזענווין איז געווען ד״ר פיליפ פרידמאַנס אַ סטודענט אין פאַרייניקטן לערער־סעמינאַר אין ניו־יאָרק.

צבי ראזענווין געהערט צו די קאַלירפולסטע פערזענלעכקייטן אין דער געשיכטע פון טשענסטאָכאָוו, וואָס האָבן געפירט אַ העראַישן קאַמף קעגן נאַציזם.

M. Czeszinsky
מ. צעשינסקי

J. Rozenberg
י. ראזענבערג

Sz. Frank
ש. פראנק

הערי קליין

מיין היים פון אמאל

טשענסטאָכאָו מיין היים. שטאַט און טרוים.
נאָך דיר בענק איך און טראכט.
ביסט געווען אמאל מיין הייב.
געצויבערט מיט גלאַנץ און פראכט.

עס האָבן טויזנטער פּעדעם
מיך אויף אייביק מיט דיר פארכונדן.
עס האָט אַ בענקשאפט פון מיין קינדהייט
אין מיין האַרץ זיך אנגעצונדן.

דיינע אייגנשאפטן און מידות
האַסטו איינגעפלאנצט אין מיר
און איך האלט עס פאר אַ כבוד
צו זיין דיינס אַ בן־עיר.

ווי אַ תורה פּעסטונג איז געווען
דאָס יידישע טשענסטאָכאָו פון אמאל.
אויסגעשמידט האָט זיך דאָרט מיין יוגנט
אין די עיר ואס בישראל.

נישטאָ קיין זכר פון מיין שטאַט.
דאָך ווילט זיך אַלץ פון איר נאָך הערן.
ווען אין בענקשאפט איך פארטיפּ זיך
רינען פון מיינע אויגן טרערן.

ווי אַן אוצר האלט איך טייער
דאָס בוך וועגן דיר געשריבן.
אַ דערמאָנונג פון מיין אַלטער היים.
וואָס איז אין שריפט געבליבן.

שטאַלץ בין איך מיט דיר מיין היים־שטאַט.
וואָס האָט מיין יוגנט דאָרט געשיצט.
איז די ליבשאפט מיר פארכליבן
טיפּ אין האַרצן איינגעקריצט.

צו דער 38-טער הזכרה, דעם 19-אקטאבער 1980

די וויכטיקייט פון א יזכור אַוונט, איז צו געדענקען דעם יאָר-טאָג

פון די אומגעקומענע קדושים

ה. קליון

עס איז באמת א וויכטיקע אויפגאבע פון די לאַנדסמאנשאפטן וועלכע היטן אָפּ און פאַרגעסן נישט די טרויערע דאָטע, און באַשטימען אַ טאָג, וועלכער זאָל זיין פאַר די יאָרצייט נאָך די קדושים.

ווי מיר ווייסן איז ביי יידן אַ מנהג קורץ פאַר די ימים נוראים צו גיין אויף קבר אבות. – ליידער צו אונזער גרויסן ווייטאָג קענען מיר קיינמאָל נישט געהן אויף קבר אבות צו אונזערע אַלעמענס נאָענטע, וועלכע זיינען אומגעבראכט געוואָרן דורך די היטלעריסטישע מערדערס. אַזוי איז מיט די מיליאָנען קרבנות, יידישע מענער, פרויען, קינדער און זקנים – וועלכע זיינען אומגעקומען אין דער היטלעריסטישער, ווען היטלער מיט זיינע באַרבארן האָבן געזיט חורבן און פאַרוויסטונג אין אייראָפּע.

מיר זיינען נישט אימסטאנד צו געהן אויף קבר אבות צו די קדושים און מאַרטירער, ווייל זיי האָבן נישט קיין קברים, זייערע רעשטלעך זיינען צעוואָרפן געוואָרן אומעטום דאָרט, אין אַלע טיילן פון אייראָפּע.

די ביינער און דאָס אַש פון די מיליאָנען אומגעבראכטע יידישע מענטשן, איז אויסגעשפּרייט אין אוישוויץ, טרעבלינקע, מאידאנעק, כעלמנא, בעלזשעץ און אין אַנדערע ענלעכע ערטער. זייערע נישט עקזיסטירענדע "קברים" זיינען דאָרט, וואו עס האָבן בייטאָג און ביינאכט גערויכערט אין די קרעמאטאריעס, וואָס האָבן פאַרשלאָנגען די פאַרגאָזטע מיליאָנען יידישע קרבנות.

אַט אַזוי האָט עס זיך אָנגעהויבן

41 יאָר זינט דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט מלחמה, דער אָנפאַנג פון אונזער גרויזאמסטן אומגליק, די ערשטע באַמבעס אויף די קעפּ פון פוילישן יידנטום.

אַ ליכטיקער אויסגעשטערנטער הימל אין אַ אלול'דיקע לבנה נאָכט, יידן שטייען אין דרויסן אין גרופּקעס פאַר זייערע הייזער, און זענען פאַרטאן אין לעבהאַפטע דיסקוסיעס, די פנימער שטאַרק פאַרזאָרגטע, און מען הערט פאַרשיידענע מיינונגען אָבער נישט קיין גוטע בשורות פאַר יידן. איינער פרעגט דעם אַנדערן וואָס וועט זיין? וואָס זאָגט די אומזיכערע צוקונפט, ווי לאַנג קען אַזא מלחמה אָנהאַלטן, זיכער נישט מער ווי אַ חודש, צוויי? – פוילן און אירע אלאירטע וועלן זיכער נישט לאָזן, מען וועט די דייטשן אָפהאַקן די פליגל, – די פּאָלאַקן שרייען דאָך "מיר וועלן קיין קנעפל נישט אוועקגעבן". אַזוי גייען אָן די דיסקוסיעס פאַר יעדן טויער אויף יעדער גאָס אין יעדער שטאָט און שטעטל אין פוילן. די נאָכט ציט זיך אָן אויפהער, דער מאַרגענשטערן זאָגט אָן אַ זון אויפגאַנג אָן אַ וואָלקנדל אויפן האַריזאָנט. אין דערפרי אַ בלויזער הימל און די אומזיכערקייט וואַקסט, און אַט באַווייזן זיך פּלוצלינג דייטשע עראָפּלאַנען וואָס פאַרדעקן ווי אַ געדיכטע שוואַרצע כמאַרע די לויטערע און בלויז הימלען, פון אַלע זייטן פאַלן באַמבעס, די פוילישע שטעט און שטעטלעך ווערן פאַרוואנדלט אין ריזיקע ברענענדיקע פּאָקלען, די הייזער אין חורבות.

יאָ! אַט אַזוי האָט אויסגעזען דעם ערשטן סעפטעמבער 1939, ווען די צווייטע וועלט מלחמה האָט אויסגעבראָכן מיט 50 יאָר צוריק.

פון זינט היטלער מיט זיין באַרבארישע ארמיי האָבן דעם 1-טן סעפטעמבער 1939 אנגעהויבן מאַרשירן אויף פוילן, אין די אַנדערע לענדער אין אייראָפּע, האָט זיך גלייך אָנגעהויבן די ליידן און פיין פאַר דאָרטיקע יידן.

באַלד אין אָנהויב איז געקומען די פּאָדערונג, אַז יידן זאָלן באַצאלן גרויסע "קאנטריבוציעס", יידן זיינען געיאָגט און געפייניקט געוואָרן. מ'האָט "געכאַפּט"

יידן אויף אַרבעט. מען פאַרשפּאַרט יידן אין טרויעריקע אָפּגעצוימטע געטאַס, וואו עס ווערן שפּעטער דורכגעפירט "אַקציעס" און אויסזידלונגען, און דאָס ארויספירן די יידן אין גרויזאַמע טויט-לאַגערן. — ביי די נאַציסע רוצחים איז פאַר די יידן נישט געווען קיין רוה. עס איז אומפאַרמיידלעך געווען אַ צייט פון ליידן, פיין, חורבן און אומקום. וויפיל מיר האָבן שוין ביז איצט געהערט און געלייגענט וועגן די ליידן און אומקום פון די יידן ביי די נאַציס, איז דאָס אַלץ אָבער ווי אַ טראָפּן ים אין פאַרגלייך מיט יענער גרויזאַמער ווירקליכקייט. גאַנצע קהילות מיט יידישע מענטשן זיינען ארויסגעפירט געוואָרן דורך די נאַציס פון די אָפּגעשלאָסענע געטאַס אויף פאַרניכטונג, גראד אין די טעג פון די ימים נוראים 1942, ווי אויך ווייטער, דאָס איז אַזוי אָנגעגאַנגען ביז אָנהויב 1943. עס איז כסדר אָנגעגאַנגען אַ מוראדיקע פארניכטונג פון יידישע פרויען, קינדער, מענער און זקנים אין די הייליקסטע טעג פאר יידן אין די וועלט, די גרויסע וועלט האָט געשוויגן. די וועלט פון קולטור און ציוויליזאציע איז געווען צו דעם אַלעס גלייכגילטיק, און עס האָבן אויך געשוויגן די הימלען.

קיינמאל נישט קענען מיר פאַרגעסן די שרעקלעכע מאַמענטן, יענע מאַמענטן, די גרויליקע תקופה פון טויט און חורבן. קיינמאל נישט קענען מיר פאַרגעסן די שרעקלעכע מאַמענטן ווען פאַריאושטע טויט דערשלאָסענע משפחות זוכן אַ מקום מקלט אין די קעלערן פון געטאַ. קינדער לויפן, אין זייערע קליינע הענטלעך טראָגן זיי אוצרות, צוויי קאַרטאָפּל, אַ קראשקע ברויט, לאַנגע רייען פון שטומע מענער און פרויען געהן אויפן וועג צו די מאַסן קברים, זיי זאָגן קדיש נאָך זיך אליין, לערער און זייערע תלמידים, מאַמעס און זייערע עופה'לעך רבי'ס און זייערע חסידים, רייכע און ארעמע, תלמידי חכמים און עס הארצים, אַלע ווערן געטריבן צום טויט, און אַ קינד פרעגט זיין טאַטן, — טאַטע מוז איך אַזוי יונג שטארבן? — טייער קינד מיינס טראַכט וועגן עפעס אַנדערש, ענטפערט דער פאָטער, טראַכט וועגן מאַרגן...

מיר האבן נישט געוואוסט און מיר ווייסן נאָך אַלץ נישט, ווער קען געפונען אַ פירוש אַ פארטייטש אויף רשעות פון אַזא פאַרנעם, ווער קען פאַרשטיין אַזויפיל צער און יסורים, רעליגיעז אָדער נישט רעליגיעז, גלויביקער אָדער אטעאיסט, קען מען נישט משיג זיין, קען מען נישט פאַרשטיין טרעבלינקע און פאנאר, אוישוויץ און באבי-יאר, מאידאנעק און בעלזשעץ, וואָס האָט דאָ פאַסירט? ווי פאַרשטייט מען דעם חורבן?

אין די לענדער פון מזרח אייראָפּע וואָס איצט באַהערשט פון קאמוניסטישע רעזשימען, איז אַמאל געווען אַ ברייט פאַרצווייגטע יידישע לעבן אויף אַלע געביטן. דאָרטיקע יידן מיט זייערע שפּעפּערישע טעטיקייטן און גייסטיקער דערווייבענקייט, האָבן אַריינגעשריבן דאָס שענסטע קאָפיטל אין דער מאַדערנער געשיכטע פון דעם יידישן פּאָלק. — אָבער איצט איז דאָרט טרויעריק און פוסט, עס איז אַ מורא'דיגע שטילקייט. עס איז שוין אפילו נישט פאראן קיין צייכנס, אז אין יענע ערטער איז אַמאָל געווען אַ יידישע לעבן. די נייע דורות ניט-יידן אין יענע לענדער, וועלכע זיינען שוין געבוירן און דערצויגן געוואָרן נאָך דער צווייטער וועלט מלחמה, ווייסן אפילו ניט וואָס אַזוינס עס איז אַ ייד.

אין מערסטן טייל זיינען יידן אומגעבראַכט געוואָרן אין די נאַציסע טויט-לאַגערן. אָבער פיל יידן זיינען אויך אומגעקומען און אויסגעהארגעט געוואָרן אויף די ערטער וואו זיי האָבן פריער געלעבט אין לענג און ברייט אין מזרח אייראָפּע. זייערע רעשטלעך זיינען אין מאַסן קברים. אָבער מיר ווייסן אפילו ניט וואו דאָס איז.

יידישע קרבנות באַרויבט פון זייער אידענטיטעט זיינען אַליין פאַרלאָזן געוואָרן פון דער גאַנצער וועלט. זיי זיינען פאַרמשפּט געוואָרן נישט פאַר דעם וואָס זיי האָבן געזאָגט אָדער געטאַן, נאָר פאַר דעם וואָס זיי זיינען געווען, זון און טעכטער פון אַ פּאָלק וואָס האָט געליטן און געבלוטטיקט זינט יציאת מצרים. יעדס אַקופירטע

לאַנד, יעדע אונטערגרונט באַוועגונג האָט באַקומען הילף פון לאַנדאָן, וואָשינגטאָן אָדער מאַסקווע. נישט די יידן, פאַרלאָזט איינוואָם האָט מען זיי מפקיר געווען צום פאַרניכטונג.

יידן זיינען די ערשטע קרבנות פון אנטיסעמיטיזם, אָבער די געשיכטע לערנט אונז, אַז אנטיסעמיטיזם איז ברוח צו צעשטערן און פאַרניכטן געזעץ און ארדנונג אפילו אין מדינות און געזעלשאַפטן וועלכע זיינען שטאַרק און סאָליד. – מיר האָבן נישט פאַרגעסן וואָס האָט פאַסירט! עס האָט זיך אנגעהויבן מיט אנטיסעמיטישן טעראָר. – אַ שלאַנג מוז מען אָפהאַקן דעם קאַפּ. אויב מען טוט עס נישט הערשט אַ געפאַר, אַז די שלאַנג וועט פאַרגיפטיקן דעם גאַנצן ארגאניזם און דאן איז צו שפּעט עפּעס צו טוען.

די שארית הפליטה האָט גערופן צו בטחון און נישט יאוש, זיי זיינען נישט קיין עדות פאַרסמ'ט פון שנאה, פאַרביטערט פון נקמה, אַנשטאט אויסצוקלייבן אנארכיע, קלאַמערן זיי זיך אין דעם צלם אלוקים, אנשטאט ברענגען שטעט, בויען זיי נייע, פון חורבות שאפן זיי הייליקטימער, די מערהייט איז אוועק פאַרווירקליכן אַן אַלטן חלום – פון שיבת ציון – פון העלפן אין דעם אויפבוי פון דער נאָר וואָס אנטשטאנענער יידישער מדינה.

מיר האָבן געלערנט געוויסע לעקציעס, מיר האָבן געלערנט, אַז נאָך דעם חורבן און אומקום פון יענער גרויזאמער ווירקליכקייט, קאנען מיר נישט בלייבן גלייכגילטיק נייטראל אין קריטישע צייטן, ווי ווייניק מיר האָבן געוואוסט אַז אין אונזערע טעג, נאָך ימים פון יסורים פון די דערמארדעטע זעקס מיליאָן יידן, וועלן מיר זען נייע מלחמות, נייע ראסן טעאריעס, פאַרסמ'ט צו דער יידישער מדינה.

נאָר מיט דעם וואָרט האָט זיך דאָס יידישע פאָלק אויפגעהאַלטן און אידענטיפיצירט. דאָס געשריבענע און דאָס נישט געשריבענע, די תורה שבכתב און תורה שבעל פה, געדענקען דעם עבר, דער זכרון, דער זכור ימות עולם, – נישט דורך דענקמעלער נאָר דעם געזאגטן וואָרט.

מיר וועלן נישט מיד ווערן צו דערמאנען דער וועלט, אַז דאָס וואָס האָט פאַסירט טאָר נישט פאַרגעסן ווערן. מיר וועלן נישט מיד ווערן צו רעדן און צו שרייבן וועגן דעם, וואָס זאָל דערמאנען דער וועלט די פאַרניכטונג נישט נאָר פון איינצלע יידישע קהילות, נאָר דאָס אומברענגען פון זעקס מיליאָן יידישע לעבנס, יידיש בויען יידיש שאַפן אין מורח אייראָפּע.

מיר געדענקן אונזערע טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער, ברידער און קינדער פון אונזער היימשטאט, דאָס יידישע טשענסטאָקאָוו. מיר געדענקן די גבורים פון טשענסטאָקאָוו און ביאליסטאָק און די העלדן פון וואָרשענער יידישן געטאָ, ווי אויך די גבורים פון אלע אנדערע יידישע געטאָס, די מאַרטירער פון טרעבלינקע, די קינדער פון אוישוויץ, וועלכע זיינען אומגעקומען, נאָר וויל זיי זיינען געווען יידן.

דאָס קומען צום היינטיקן יזכור, דאָס אסיגנירן אַ טאָג פאַר די יאָרצייט נאָך אונזערע קדושים, דאָס אָנצינדען די זעקס לעכט, וועלכע סימבאָליזירן די זעקס מיליאָן יידישע פאַרשניטענע לעבענס. דער דאָזיגער פאַקט ברענגט אונז צוריק צו דעם שרעקליכן נעכטן, און איז אויך אַ דערמאָנונג דער וועלט אַז דער חורבן קען קיינמאָל און וועט קיינמאָל נישט ווערן פאַרגעסן.
מיר וועלן קיינמאל נישט פאַרגעסן!

הערי קליין

ש י ך

געארבעט אין טויט-לאגער אוישוויץ ביי שיד.
 געטריבן דורך עס-עס רוצחים צו סאָרטירן שיד.
 אימה'דיקע הויכע בערג מיט שיד.
 אימצאליקע, טויזנטער און טויזנטער פאַר שיד.

טאָג-טעגלעך פרישע טויזנטער, טויזנטער פאַר שיד.
 טאָג-טעגלעך הויכע בערג מיט שיד, בערג מיט שיד.
 פון וועמען זיינען זיי די טויזנטער פאַר שיד?
 די הויכע און בלוט אנגסט מיך שרעקנדע בערג שיד?

די שיד זיינען פון יידן -- מיינע פאַלקס-ברידער,
 נאָך נעכטן געטראָגן דורך קינדער, שוועסטער, ברידער,
 דורך מאַמעס און טאָטעס, דורך באַבעס און זיידעס
 און איך קען אלץ גענוי פעסטשטעלן אלס עדות.

איך דערקען די שיד פון וועמען זיי זיינען.
 זיי ריידן צו מיר אין וואך, חלום און געוויין.
 יעדער בארג שיד איז פון יידן א קהילה.
 זאָג איך קדיש און א שטילע תפילה.

קליינע שיכלעך זיינען פון דורך פענצטער געוואָרפענע
 קינדער — קעפלעך אין מויערן דערמאָרדעטע
 דורך האַרצלאָזע מערדערישע נאצי הענט.
 די באַווייזן — זיינען די בלוט פלעקן אויף די ווענט.

דאָ ליגן שיד פון געיאָגטע און פאַרפלאָגטע,
 פון די אין טויט קאַלך-וואַגאַנען געיאָגטע.
 אין אימה'דיקע גאַז-קאַמערן פאַרגאַזטע
 און אין פייער קרעמאַטאָריעס פאַרברענטע.

דאָ ליגן בערג מיט שיד באַגאַסענע מיט בלוט.
 יידישע העראַאישע קעמפער מיט מוט
 האָבן אין אַ פאַרביטערטן קאַמף פאַרלוירן דאָס לעבן
 צו באַזיגן נאַציזם איז געווען זייער שטרעבן.

דאָ ליגן בערג מיט שיד פון מאַמעס און באַבעס.
 — דאָרטן ליגן בערג מיט שיד פון טאָטעס און זיידעס.
 דורות זיינען פאַרשניטן — נישטאָ קיין זכר.
 נישט געבליבן איז קיין סימן און קיין קבר.

געארבעט אין טויט לאַגער אוישוויץ ביי שיד.
 געטריבן דורך עס-עס רוצחים צו סאָרטירן שיד.
 אימה'דיקע הויכע בערג מיט שיד.
 אימצאליקע, טויזנטער און טויזנטער פאַר שיד.

ליבער ברענער

דער יידישער יישוב אין טשענסטאָכאָוו

נאָך דער צווייטער וועלט-מלחמה

(1945 — 1956)

באַרבעט אויפן סמך פון די אַרכיוואלע מאַטעריאַלן פונם געוועזענעם יידישן קרייז-קאָמיטעט, און פון איצטיקן קולטור-געזעלשאפטלעכן פארבאנד אין טשענסטאָכאָוו

“וואס דאַרף די זאַנג זיך אַנגיטן מיט ברויט אויב ס'איז באַשערט, אַז שטורעם זאָל עס אין איר האַרץ דערשלאָגן?
צו וואָס האָט גאָט געבענשט מיין טראַכט מיט פרוכט, אויב מיר איז נישט באַשערט געווען כ'זאָל עס דערטראַגן?”

אַזוי שרייט אויס פול מיט צער דער יידישער דיכטער ל. אַליצקי נאָכן גרויסן חורבן. מיט דעם אַ זעלבן געפיל האָבן מיר — די העכער פינף טויזנט יידן, אַפּגעראַטעוועטע אסורים אין טשענסטאָכאָוו פון די היטלער-לאַגערן — אויפגענומען דאָס נייע לעבן אויף דער פריי.

טשענסטאָכאָוו איז געווען די איינציקע שטאָט אין פוילן, וואו ס'זיינען נאָך אַלע אויסזידלונגען געשאַפן געוואָרן פיר לאַגערן, אין וועלכע ס'האָבן זיך געפונען 10.990 יידן. פון דער צאָל — טשענסטאָכאָווער יידן גופא — 3.490 און פון די אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין פוילן — 7.500. טשענסטאָכאָוו איז אויך געווען די איינציקע שטאָט אין פוילן, וואו ס'זיינען אַפּגעראַטעוועט געוואָרן 5.194 יידן, וועלכע זיינען דעם 16-טן יאנואר, 1945 באַפרייט געוואָרן דורך דער זיגרייכער אַרמיי פונעם ראַטנפאַרבאַנד.

פונקט ווי ס'איז אוממעגלעך צו געפינען אין מענטשלעכן לעקסיקאָן אַן אויסדרוק, וואָס זאָל קענען באַצייכענען אונדזער גרויסן נאַציאָנאַלן צער, אַזוי איז שווער צו געפינען אַן אויסדרוק וואָס זאָל קענען באַצייכענען אונדזערע געפילן אין די ערשטע טעג פון דער באַפרייאונג. יעדער פון אונדז האָט זיך געהאַלטן אין איין פרעגן: “איז עס וואָר, אַז איך בין שוין אַ פרייער מענטש? איז עס וואָר, אַז איך קען זיך פריי באַוועגן? איז עס וואָר, אַז מען איז שוין נישט אויסגעשטעלט אויף טיפער דערנידעריקונג, אויף שרעקלעכער פיזישער און גייסטיקער פיין? אויף אַן-אַ-פאַרוואָס און אַן אַ-פאַר-ווען, געקאַטעוועט אַדער גאָר דערשאָסן צו ווערן? איז דאָס אַלץ טאַקע וואָר?”

אַט וויל מען זיך פרייען מיט דער פרייהייט, און מ'קען עפעס נישט! ס'נאָגט אַ שווער געפיל. מ'פלאַנטערט זיך אַרום און מ'זוכט עפעס אַ סימן פון דעם אַלגעמיינעם און פערזענלעכן אַמאָל... פון דעם “אַמאָל”, ווען דער צאָלרייכער יידישער ישוב אין טשענסטאָכאָוו האָט געשפרודלט מיט אַ שיין, קאָלירפול לעבן. מען וואָלט גערן דורך פיזישן וויי געוואָלט פאַרטויבן דעם טיפן צער, וואָס נאָגט און פייניקט; דעם צער פון נישט קענען אפילו אין געדעכעניש אַרויסברענגען די בילדער פון די אַזוי-טראַגיש פון אונדז אויסגעריסענע און פאַרטיליקטע. מען פלאַנטערט זיך אַרום אפאַטיש און מ'קען נישט געפינען קיין אַנשפאַר.

די פראַקטישע טאַג-טעגליכע ווירקלעכקייט צווינגט אָבער מ'זאל דאָס לעבן אָנהייבן אויפנעמען ווי נאָרמאַלע מענטשן. די אפאַטיע הייבט ביסלעכווייז אַן צו פאַרשווינדן, און איר אָרט פילט אויס דער באַוואוסטזיין, אַז כדי צו לעבן, מוז מען אַרבעטן און דאָס — אויף אַלע געביטן פונעם לעבן. מיט דעם-אָ נייעם געפיל האָט מען אָנגעהויבן בויען דאָס נייע לעבן. אַ לעבן שוין נישט אַלס שקלאָפן, נישט אונטערן צוואַנג פון פאַשיסטישע מערדער, נאָר פרייוויליק, פאַר זיך אַליין, און פאַר פרוי און קינד. אויב עמעצן האָט אַפּגעגליקט, אַז אַזעלכע זאָלן אַפּגעראַטעוועט ווערן. מען שטויסט זיך אָבער אַן איה קאָלאָסאַלע

שוועריקייטן, וואָס זיינען אַ פּוּעל-יוצא פון די נאָך מלחמה'דיקע אומנאָרמאַלקייטן און דעמאָראַליזאַציע.

די ניי-אַנשטאַנענע לאַגע צווינגט, אַ געוועזענע, אונטערערדישע ווי אויך פאַר-מלחמה'דיקע פּאָליטישע און געוועלשאַפטלעכע טוער, זאָלן אָנגורטן די לענדן און לייון אַלע אויפגעקומענע פּראָבלעמען. עס אָנשטייט אַ קערפערשאַפט א"נ יידישער קאָמיטעט אין טשענסטאָכאָוו, וועלכער טרעט תיכף צו צום אָרגאַניזירן דאָס נייע לעבן. דעם יידישן קאָמיטעט קומען צו הילף די אַרטיקע קאָמונאַלע און אויך די וואַיעוואַדישע מאַכט-אָרגאַנען אינעם נייעם פּוילן.

שווערע, אומבאַגרייפּלעך שווערע אויפגאַבן, האָבן זיך געשטעלט פאַרן יידישן קאָמיטעט: טויזנטער יידן אָן אַ דאָך איבערן קאָפּ און אָן שום מיטלען צום לעבן; העכער הונדערט קינדער אָן אָפּטרופּסיים. העכער 200 יוגנטליכע (מיינסטנס מיידלעך), וועלכע האָבן נישט קיין אָנשפּאַר און קענען אַריינפאַלן אין אַ נעץ פון דערמאָראַליזאַציע; צענדליגער אינוואַלירן און הונדערטער שווער-קראַנקע און פיזיש אויסגעשעפטע.

מיט דער ערנסטער שטיצע פון די מאַכט-אָרגאַנען, מיט די קאַרגע מאַטעריעלע מיטלען, געבאָרגטע אויפן חשבון פון אונדזערע ברידער און שוועסטער מעבר-לים, איז דער קאָמיטעט צוגעטראָגן צו לייון פּראָבלעמען, וואָס זיינען פאַר אים געשטאַנען. דער קאָמיטעט באַקומט אויך אַ פאַרשטייערשאַפט אין שטאַטישן נאַציאָנאַל-ראַט און אין דער שטאַטישער וואוינונגס קאָמיסיע. דאָס דערמעגלעכט, קודם-כל, צו לייון די שווערע וואוינונגספּראָגע פאַר ס'רוב יידן אין שטאָט. ס'ווערט פאַרטיילט מאַטעריעלע שטיצע או שפּיז פאַר די וואָס נייטיקן זיך אין דעם אַממיינסטן. ס'ווערט אָרגאַניזירט אַ נאַכטלעגער-הויז פאַר דורכוואַנדערנדיקע יידן פון פאַרשיידענע לאַגערן; אַן אויפהאַלטספּונקט פאַר דערווייליק-דאָכלאָזע; אַ קאַלעקטיווער וואוינונגס און אויפהאַלטספּונקט פאַר יוגענטלעכע, און אַ דערציאונג-שול פאַר קינדער און יוגענטלעכע. ביי דער אַקטיווער מיטאַרבעט פון צוויי יונגע טשענסטאָכאָווער דאָקטוירים: מ. פּשיראָווסקי און ב. ראָזענאוויטש ווערט אויך געעפנט אַ מעדיצינישער הילפּספּונקט. די יתומים ווערן פאַרלוויפיק איינגעאָרדנט ביי פּריוואַטע פאַמיליעס, וואָס זיי באַקומען פולע אויסהאַלטונג און זאָרגעפּעליקע אויפזיכט.

אינגיכן האָט דער קאָמיטעט אָנגעהייבן צו באַקומען גרעסערע געלט-פּאַנדן פונעם יידישן צענטראַל-קאָמיטעט אין פּוילן, וואָס האָט דעמאָלט נאָך געהאַט זיין זיץ-אַרט אין לובלין; און אויך ממשות'דיקע הילף פון די טשענסטאָכאָווער מעבר-לים, באַזונדערס פונעם "טשענסטאָכאָווער רעליף" אין ניו-יאָרק, אין פילאַדעלפיע און אויך פון בוענאָס-איירעס, אָרגענטינע. די טעטיקייט פון קאָמיטעט האָט זיך אַ דאָנק דעם געהאַלטן אין איין אויסברייטערן. אין אַ דאָרף ביי טשענסטאָכאָוו ווערט אָרגאַניזירט אַן אָפּרד-הויז פאַר רעקאָנוואַליסציעטן און פאַר פיזיש אויסגעשעפטע; די אינוואַלירן ווערן באַזאָרגט, אַ חוץ מיט פולער אויסהאַלטונג, אויך מיט פרעסע, קינא, טעאַטער און מיט נייטיקע הענט און פיס-פּראָטעזן, יעדער פון זיי לערנט זיך, לויט זיינע פעאיקייטן, אַ געהעריקן פאַך. פיל יוגנטלעכע ווערן איינגעאָרדענט אין נאָרמאַלע לער-איינשטאַלטן. די יתומים באַקומען אַ שיין און גוט אייגענעריכט קינדער-הויז, וואָס איז איינגעאָרדנט אין בנין פון דער געוועזענער י. ל. פּרץ-שול.

אַ גאָר שווער פּראָבלעם איז געווען די פּראָגע פון קינדער. אויסער דעם, וואָס מ'האַט פיל פון זיי באַדאַרפט זוכן און געפינען און דערנאָך אויסקויפן זיי, איז אויך געשטאַנען די פּראָגע וועגן זייער פיזישן, גייסטיקן און פּסיכישן צושטאַנד. קינדער פון לאַגערן, פון בונקערס, קינדער אָפּגענומענע פון פּוילישע אפּטרופּסיים, קלויסטער-איינשטאַלטן; קינדער, וואָס האָבן איבערגעלעבט אַלס פאַסטוכער אין די דערפער, און קינדער, וואָס האָבן ווי בראַדיאַגעס געוואַנדערט, איבער שטעט און דערפער. אייניקע פון זיי זיינען געווען נערוועאיש-צערודערט,

אייניקע איבערגעשראקענע; אייניקע ווילן זיך נישט אָנערקענען אַלס יידישע; און אויך אַזעלכע, וואָס ווילן אַפילו אַרויס פיינטשאַפּט צו יידן און יידישקייט. קינדער מיט שטאַרקע נייגונגען צו הפּקות און גבּה, ווי אויך קינדער קאַטויליש-רעליגיעזע, וואָס שוין אַפילו אין קינדערהייט שטעלן זי זיך פאַרן שלאָפּן גיין, און נאָך יעדן אויפּשטיין, אויף די קני און בעטן צום בילד פון דער "הייליקער מוטער", וואָס זי באַהאַלטן אויס פאַרן אויג פון זייערע דערציער. ס'איז אַ שווער פּראָבלעם צום לייען אַפילו פאַר די רוטינירטסטע פּעדאַגאָגן און פּעאַיקסטע פּסיכיאַטראַן, כדי דאָס דאָזיקע פּראָבלעם צו לייען זיינען מאַביליזירט געוואָרן די אינטעליגענטסטע כוחות, די רוטינירטסטע דערציער און איבערגעגעבענע קינדער-פריינד, וועלכע האָבן אַרויסגעוויזן פיל האַרציקייט און איבערגעבנקייט ביי דער דאָזיקער שווערער און אחריות-פולער אויפגאַבע. דאָס דאָזיקע אַזוי אָנגעווייטיקטע פּראָבלעם איז נאָך פיל חדשים מיט פולער אַרבעט טיילווייז געלייזט געוואָרן.

שוין דעם 13-טן יוני, 1945, קומט פאַר דער ערשטער עפנטלעכער אויפטרעט פון די קינדער אין פייערלעכער-זאַל. דעם 20-טן אָקטאָבער פון זעלבן יאָר, קומט שוין אויך פאַר דער צווייטער קינדער-אויפטריט אין גרעסטן שטאַטישן טעאַטער-זאַל, וואָס איז איבערפולט מיט יידישע און פוילישע צושויער, וועלכע באַוואונדערן די דערגרייכונגען, און באַוואַרפן די קינדער מיט בלומען און שאַקאַלאַד. אַלע אָנערקענען מיט סאַטיספאַקציע, אַז די קינדער זיינען אַרויסגעריסן געוואָרן פון אַ שרעקלעכן תהום צו אַ נאָרמאַל-לעבן; אַז די קינדער, וואָס האָבן אויף זייערע שוואַכע אַקסלען איסגעטראָגן דעם שווערן יאָך פון גרויזאַמע ליידן, קינדער אין יאָרן, אָבער זקנים אין טראַגישע איבערלעבענישן, האָבן זייער קינדהייט צוריק געפונען. נאָך מער, פיל פון זיי האָבן מיט דער צייט איסגעפונען נאָענטע קרובים, און אייניקע — אַפילו טאַטעס, אָדער מאַמעס, הן אין פוילן גופא, הן אויסער די גרענעצן פון פוילן. אויך די אחריותפולע אַרבעט לטובת די אינוואַלידן איז געקרוינט געוואָרן מיט פולער אָנערקענונג, אויף וועלכן עס זאָגט עדות אַ געזעגנונגס-בריוו צום קאָמיטעט פון די אינוואַלידן פאַר זייער פאַרלאָזן טשענסטאַקאָוו:

"...מיר ווילן אייך", — שרייבן די אינוואַלידן, — "ליבע פאַטערס, געזעגענען זיך מיט אייך שריפטלעך און דאַנקען אייך פאַר דער זאָרגזאַמקייט און איבערגעבנקייט פון דער ערשטער צייט אָן, ווען מיר זיינען נאָך געווען האַלב טויט. איר האָט אונז איינגעאַרדנט אַ שטוב מיט אַלע באַקוועמלעכקייטן און פולער אויסהאַלטונג, פונקט אַזוי ווי עס זאָרגן עלטערן פאַר זייערע אומגליקלעכע קינדער..."

אויך די פערמאַנענטע הילף פאַר די נויטבאַדערפטיקע ווערט אויסגעברייטערט. לויטן באַריכט פונעם קאָמיטעט פון 14-טן אַפּריל, 1945, האָבן פון נאָרמאַלער חודשלעכער הילף גענאָסן 2440 מאַן, וועלכע האָבן באַקומען קליינע געלט-שטיצעס צו 50 גילדן אויף אַ קאָפּ (אין די שפּעטערדיקע חדשים — צו 2000 גילדן אויף אַ קאָפּ) און שפּייד-צוטיילונגען. די שפּייד-צוטיילונגען זיינען געווען פאַלגנדיקע:

- (1) פאַר געזונטע געוועזענע אַסורים — 4 קג. ברויט; 0.7 קג. צוקער 0.05 קג. זאַלץ און 1 קג. מאַרמעלאַד;
- (2) פאַר קראַנקע געוועזענע אַסורים — 15 קג. ברויט, 30 אייער, 15 ליטער מילך, 0.4 קג. פוטער, 0.8 קג. צוקער;
- (3) פאַר קינדער ביי עלטערן — 16 קג. ברויט, 16 אייער, 0.25 קג. פוטער, 0.8 קג. צוקער, און 15 ליטער מילך.

לויטן זעלבן באַריכט זיינען דעמאָלט מיט דער מיטהילף פון יידישן קאָמיטעט אַנשטאַנען קאָאָפּעראַטיוון פון פרייזער, מאלער, עלעקטראַטעכניקער, אַ קאָאָפּעראַטיווער מעכאַנישער וואַרשטאַט א"א. אין אַלגעמיין זיינען שוין דעמאָלט באַשעפטיקט געווען 936 מאַן. מיט אייניקע חדשים שפּעטער איז אויך אויפגעשטעלט געוואָרן דורכן קאָמיטעט אַ שניידער קאָאָפּעראַטיוו און אַ

שוסטער-קאָפּעראַטיוו. אויסער דעם זיינען אַנשטאַנען פיל פריוואַטע וואַרשטאַטן פון שניידערס, שוסטערס און טישלערס. ס'זיינען אויך געעפנט געוואָרן פריוואַטע געוועלבער און אפילו קלענערע פאַבריקלעך וואָס זיינען געפירט געוואָרן דורך יורשים פון געוועזענע יידישע פאַבריקאַנטן אין טשענסטאָכאָוו.

אויך אויפן קולטורעלן און פאָליטישן געביט ווערט געפירט אַן אינטענסיווע טעטיקייט. שוין אין חודש פעברואַר, 1945, האָט דער קאָמיטעט דורכגעפירט אין קינאַ "באלטיק" דעם ערשטן גרויסן מיטינג פון אַלע געוועזענע יידישע אסורים. פסח פון יאָר 1945, דעם ערשטן פסח אויף דער פריי – ווערט דורכגעפירט אַ פרין-אַקאַדעמיע. שפעטער ווערט אויך איינגעאָרדנט אַ שלום-עליכע אָוונט. אין אַפּריל 1945, ווערט איינגעאָרדנט אַ פייערלעכע אַקאַדעמיע און אַן אימפּאָזאַנטע מאָניפעסטאַציע לכבוד דעם אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ. ס'ווערן איינגעאָרדנט געדענק-טעג פון געשיכטלעכע דאַטעס אין טשענסטאָכאָווער געטאָ און ס'ווערט אויך געפירט אַ נאָרמאַלע טאָג-טעגלעכע קולטור-אַרבעט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אין טשענסטאָכאָוו.

אויסער דער געמיינזאַמער קולטור-אַרבעט, וואָס ווערט געפירט דורכן יידישן קאָמיטעט, אין וועלכן עס באַטייליקטן זיך אַלע פאָליטישע פאַרטייען, וואָס ווירקן צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אין טשענסטאָכאָוו, פירן אויך די באַזונדערע פאַרטייען אַ געוויסע פאָליטישע און קולטורעלע טעטיקייט צווישן זייערע מיטגלידער אין סימפּאַטיקער.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס האָבן איינגעאָרדנט צייטווייליקע "קיבוצים", וואו זיי האָבן צוגעגרייט יוגנטלעכע צום עמיגרירן קיין פאַלעסטינע. די יידישע פ.פ.ר. האָט געפירט אַן אינטענסיווע דערציערישע און אויפקלערענישע אַרבעט הויפטזעכלעך צווישן דער יידישער יוגנט. דער בונד האָט געהאַט אַ גרעסערן לאַקאַל אויף קאַטעדראַלאַנאַ גאַס, וואו ס'איז איינגעאָרדנט אַפטע פאַרלעזונגען און פאַרוויילונגען. דער בונד האָט אויך געגרינדעט און געפירט ביי זיך אין לאַקאַל אַ גרעסערע ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון וו. מעדעם. דער בונד האָט אויך געפירט אַן אַרבעטער-רעסטאָראַן וואו אַלע פאַמיליענלאָזע מענטשן, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין מעגלעכקייט צו פירן אַ אייגענע ווירטשאַפט, האָבן פאַר אַ קליינעם אָפּצאַל באַקומען אויסהאַלטונג. צוויי מיטגלידער פון טשענסטאָכאָווער קאָמיטעט פון בונד זיינען געווען פאַרטראָטן אין צענטראַל-קאָמיטעט פון בונד. זיין אינטענסיווע אַרבעט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אין טשענסטאָכאָוו האָט דער בונד געפירט ביזן מאָמענט, ווען די אַרבעטער-פאַרטייען אין פוילן האָבן זיך פאַראייניקט.

ס'איז אַנטשטאַנען אין טשענסטאָכאָוו אַ יידישער ישוב, אַ קליינער ישוב מיט אַלע זיינע מעלות און חסרונות. די יידישע באַפעלקערונג אַרבעט, האַנדלט, מאַכט געשעפטן, בויט און אָרדנט זיך איין אַ לעבן.

די דאָזיקע אויבן-אויסגערעכנטע דערגרייכונגען האָבן יעדן אָנגעפילט מיט גלויבן, אַז דאָס לעבן פונעם קליינעם ניי-אַנטשטאַנענעם יידישן קיבוץ אין טשענסטאָכאָוו וועט וואָס ווייטער אַלץ מער באַקומען אַ געזונטן און נאָרמאַלן אויסזעהן. די סיטואַציע הייבט זיך אָבער צו ענדערן. די אַקציעס פון די רעאַקציאָנערע פינצטערע כוחות אין לאַנד, דער פּסיכישער צושטאַנד פון די יידן גופא, ווי אויך די איינשטעלונג פון געוויסע פאָליטישע ריכטונגען אויף דעם יידישער גאַס, הייבן אָן ווירקן אין דער ריכטונג עס זאָל זיך אָנהייבן דער "עקזאָדוס" פון די יידן אין אונדזער שטאָט. דער ישוב אין טשענסטאָכאָוו הייבט אָן איינשרומפן. עס ליקוידירן זיך געוועלבער, וואַרשטאַטן, קאָפּעראַטיוון און אַנדערע אַנשטאַלטן. די צאָל יידן ווערט פון טאָג צו טאָג קלענער. היינט צו טאָג געפינען זיך שוין אין טשענסטאָכאָוו בלויז אַן ערך 400 יידן.

ווי האָט זיך געשטאַלטעט די דאָזיקע איינשרומפונג? אויף דעם וועלן מיר געפינען אַן ענטפער אין די פאַלגנדיקע ציפערן;

אָנהייב 1945 זיינען אַרויס פון די לאַגערן 5,194 יידן. פון דעם – טשענסטאָכאָווער – 2,758, און די רעשט – פון פאַרשיידענע שטעט און שטעטלעך און פוילן. ס'רוב נישט טשענסטאָכאָווער יידן האָבן זיך אין משך פון די ערשטע 3 חדשים אומגעקערט אין זייערע היים-שטעט. אין משך פון דער זעלבער צייט זיינען גרעסערע דייטשישע געביטן באַפֿרייט געוואָרן און פון די דאָרטיקע לאַגערן זיינען דעם 21-טן מערץ, 1945, אָנגעקומען 1,195 באַפֿרייטע יידן, וואָס האָבן געשטאַמט פון פאַרשיידענע אייראָפּעאישע לענדער. אונגאַרישע – 490; טשעכישע – 410; רומנישע – 197; פראַנצייזישע – 30; האַלענדישע – 26; עסטרייכישע – 19; יוגאָסלאַווישע – 17; בעלגישע – 5, און גריכישע – 1. נאָך אייניקע וואָכן זיין אין טשענסטאָכאָו, האָבן זיי זיך אומגעקערט אין זייערע היים-לענדער.

פון אַפּריל ביז יוני, 1945, זיינען פון פאַרשיידענע לאַגערן אָנגעקומען קיין טשענסטאָכאָו 2,679 פוילישע יידן; אין דעם – טשענסטאָכאָווער – 652; די 2,679 פערזאָן זיינען באַשטאַנען פון 1,615 מענער און 1064 פרויען. די יידישע באַפֿעלקערונג אין טשענסטאָכאָו, האָט שוין דאָמאַלט געציילט 6,143 נפשות, אין דעם – קינדער – 143. דער קינדער-באַשטאַנד אין געווען פאַלגנדיקער; 8 יתומים ביי פאָליאָקן, 2 אין פוילישע יתומים-היזער; 53 קיילעכדיקע יתומים, וואָס זיינען איינגעאָרדנט געוואָרן אין יתומים-היזן; 38 – האַלב יתומים; און 42 – ביי עלטערן. אין דעצעמבער, 1945, האָט דער ישוב שוין געציילט בלויז 2,051 נפשות; און דעם קינדער אין יתומים-היזן – 51; יוגנטלעכע פון 14 ביז 18 יאָר – 88, פון זיי האָבן 81 באַזוכט לער-אַנשטאַלטן.

אין דעצעמבער 1946 האָבן זיך אין טשענסטאָכאָו שוין געפונען בלויז 1,235 יידישע נפשות, אין דעם – פרויען – 452; מענער – 783. פון דעם; קיילעכדיגע יתומים – 22; האַלב יתומים – 15; און 15 פון אַרעמע עלטערן. די דאָזיקע קינדער האָבן זיך געפונען אין יתומים-היזן פון יידישן קאָמיטעט.

אַ חוץ דעם האָבן זיך אין שטעטלעך ביי טשענסטאָכאָו געפונען 69 יידן; פון דעם;

אין קלאָבוצק – 12 (מענער 7 – פרויען 5);

אין קזשעפיץ – 7 (מענער 3 – פרויען 4);

אין וואַלזשטשאווע – 50 (מענער 33 – פרויען 17).

פון די יידן אין טשענסטאָכאָו גופא האָבן דאָמאַלט 132 געפירט אייגענע וואַרשטאַטן; 84 – וואַרשטאַט-אַרבעטער; 30 – קאָאָפּעראַטיוו-אַרבעטער; 24 פאַבריק-אַרבעטער; 247 – באַאַמטע אין מלוכהשע און געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, פון וועלכע ס'זיינען געווען מענער – 212, פרויען – 35.

אין דעצעמבער 1947 זיינען שוין געווען אין טשענסטאָכאָו בלויז 862 יידן. (מענער – 498; פרויען – 364).

אין דעם: קינדער ביז 14 יאָר – 121 (יינגלעך – 56, מיידלעך – 65).

אין די שטעטלעך אַרום טשענסטאָכאָו זיינען אין דעצעמבער, 1947, געווען 49 יידן;

אין קלאָבוצק – 12 (מענער 7; פרויען 5);

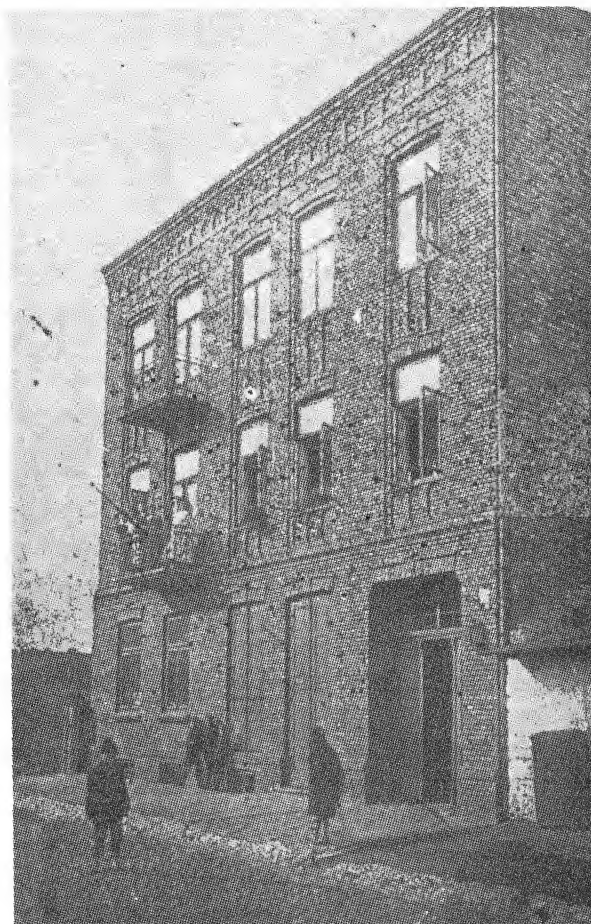
אין קזשעפיץ – 7 (מענער 3; פרויען 7);

אין וואַלזשטשאווע – 30 (מענער 32; פרויען 8).

פון דעצעמבער 1947 ביז דעצעמבער 1949 האָבן זיך 250 יידן איבערגעצויגן פון טשענסטאָכאָו קיין נידערשלעזיען, לאַדזש און וואַרשע. אזוי אַז אין טשענסטאָכאָו זיינען דעמאַלט געבליבן 612 יידן (מענער – 318; פרויען – 294). די דערמאָנטע צאָל 612 האָט אָנגעהאַלטן ביז יאָר 1953. אין די יאָרן 1953-1954, האָבן זיך אַריסגעצויגן פון טשענסטאָכאָו 208 יידן, פון וועלכע ס'רוב האָט זיך איינגעאָרדנט אין אַנדערע גרעסערע שטעט אין פוילן.

היינט צו טאָג ציילט דער יידישער ישוב אין טשענסטאָכאָוו 404 נפשות. דאָס רוב פון זיי איז באַשעפטיקט ביי פראָדוקטיווער אַרבעט, אַריינרעכענדיק אויך אַ געוויסע צאָל פרויען.

דער דאָזיקער קליינער יידישער קיבוץ פירט אויך אַן אינטענסיווע און שיין קולטור-לעבן, וואָס ווערט אָנגעפירט דורכן אַרטיקן קולטור-געזעלשאַפטלעכן פאַרבאַנד. צי דער דאָזיקער קליינער קיבוץ אין אַ געזונטער קרן פאַר אַ נייעם יידישן ישוב אין אונדזער היים-שטאָט וועט אונדז ווייזן די נאָענטסטע צוקונפט. וואַרשע, אויגוסט 1956.

דאָס הויז אויף קרוטקע 17, וואו ס'האָט זיך געפונען
די ערשטע קינדער-היים

א. געלבארד

טשענסטאָכאָווער אויפשטאנד

אייגענטלעך איז שוין מענטשן דערעסן געוואָרן פון כסדרקן ליינענע און הערן וועגן געטאָ-אויפשטאנדן און ליקווידירונגען פון געטאָס. מילא שרייבט מען נאָך וועגן וואַרשע, האָט די גאַנצע וועלט געהערט, וועגן דעם העראישן אויפשטאנד און מסירת-נפש'דיקן קעמפן פאַר מענטשלעכע רעכט און יידישן כבוד, אבער וואַרשע איז ניט איינציק געווען אין גרייטקייט צום קאַמף. מיר ווילן דאָ דערמאָנען טשענסטאָכאָו צום 3-טן יאָרטאָג פון ליקווידירן דעם געטאָ.

די אונטערערדישע אַרבעט אין טשענסטאָכאָו האָט זיך פאַקטיש אָנגעהויבן אין אַפּריל 1941, ווען מ'האָט זיך שוין געקענט אַרענטירן, אַז די מלחמה צווישן ראַטן-פאַרבאנד און פאַשיסטישן היטלער-דייטשלאַנד איז אומפאַרמיידלעך, מיר האָבן פאַראויסגעזען, אַז דעם גרעסטען צאָרן וועלן די בריווע בעסטיעס אויסגיין איבער די יידישע מאַסן.

און ס'איז גלייך געשאַפן געוואָרן אַן אונטער-ערדישער קאָמיטעט, וועלכן ס'האָבן פאַרטראָטן פאַרשטייער פון אַלע ריכטונגען און פאַרטייען. מיר האָבן זיך געשטעלט די אויפגאַבע פון וועקן די יידישע מאַסן צו אַקטיווקייט.

מיר האָבן זיך אויך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט פוילישע אַרבעטער, וועלכער איז אין יענער צייט אינגאַנצן ניט געווען אָרגאַניזירט, אין צייט פון געטאָ איז פאַרשטענדלעך אונדזער צו-נויפטרעפן זיך מיטן פוילישן אַרבעטער ניט געווען קיין זייער אָפט, מיר פון געטאָ האָבן ניט געטאַרט אַרויס, די פּאָלאַקן האָבן געקאנט קומען אין געטאָ, ס'איז אָבער געווען פאַרבונדן מיט שוועריקייטן.

מער ווי אַ יאָר צייט האָבן מיר כסדר געוועקט דעם פוילישן אַרבעטער, אַז זיי זאָלן פאַר אונדזער געלט איינשאַפן געווער, און ווען ס'וועט זיין נויטיק זאָלן זיי זיין גרייט צום קאַמף, איך אַלס איינער פון אונטערערדישן קאָמיטעט, וועל אייך איבערגעבן דעם פלאַן, וואָס ס'איז אַרף איינער פון אונדזערע קאָנפּרענצן געוואָרן באַשלאָסן.

אין פאַל פון אַ אנגריף אויפן געטאָ, דאַרפן די פוילישע אַרבעטער אונטערצינדען אַלע טיילן פון שטאָט, און אַרויסרופן אַ פאַניק אויסערן געטאָ, און מיר פון אינעווייניק, וועלן מיט געווער דורכשלאָגן עטלעכע פונקטן פון געטאָ, אין די ערשטע ריי ראַטעווען פרויען און קינדער, און נאָכדעם ערשט אַליין פאַרלאָזן דעם געטאָ און זיך שטעלן אויף די אָנגעוויזענע פונקטן, צוגעגרייט דורך זיי.

אַזוי האָבן מיר דורך העקטאָגראַפישע אויפֿרופן געוועקט און געמונטערט די יידישע מאַסן, אַז אין פאַל פון אַן אנגריף, זאָלן אַלע זיין גרייט זיך צו שטעלן אויף די אָנגעוויזענע פונקטן און אויספירן די געהערקע באַפעלן.

ווי אַ דונער האָט אונדז געטראָפן דער טאָג פון 22-טן סעפטעמבער 1942, ס'איז געווען יום-כפור, אין געטאָ איז גטוואָרן אַ בהלה אַז די שוואַרצע זיינען געקומען, דאָס זיינען געווען אוקראינישע באַנדעס, און האָבן ארומגערינגלט דעם געטאָ, מיר האָבן געפילט דאָס אָנקומען פון דער שוואַרצער כמאַרע אויף אונדז, און חיכך געשיקט אַ שליח צו די פוילישע חברים, אַז איצט איז דער מאָמענט פון וואַכזאַמקייט.

ליידער איז אונדזער שליח צוריקגעקומען מיט אַן ענטפער, אַז זיי זיינען נאָך ניט גרייט צום קאַמף, פאַרשטייט זיך אַז פון אַלע פלענער האָט זיך אויסגעלאָזן אַ זיפן-בלאָז.

און ס'איז פאַקטיש פאַרגעקומען דאָס גרויזאַמסטע וואָס די מענטשלעכע פּאַנאָזיע האָט ניט געקענט אויפֿנעמען. פון די 60 טויזנטיקער באַפעלקערונג

אין געטא, איז געבליבן 5 טויזנט, אין א קליינער געטא פון 4 ענגע געסלעך. אויף א קורצער צייט איז אלץ געוואָרן איבערגעריסן, ווייל דער גרעסטער טייל מיטגלידער פון דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע איז אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

זייענדיק 10 טעג אין טרעבלינקע, האָבן איך זיך ביי דער אַרבעט געטראָפן מיט אייניקע מיטגלידער פון אונטערערדישן טשענסטאָווער קאָמיטעט, און אויך מיטן טשענסטאָווער פּוּלע-ציון גרשון פרענדקי, און עס באַשלאָסן געוואָרן, אַז איך מוז אַרויס פון טרעבלינקע און זיך ווייטער שטעלן אין פאַרבינדונג מיט דער איבערגעבליבענער קליינער געטא.

נאָך אַ סכּנות־פּול און שווערן וועג, איז מיר געלונגען דעם 8-טן נאָוועמבער 1942 צוריקצוקומען אין טשענסטאָווער קליינעם געטא, פיזיש מאַראַליש, לחלוטין צעבראָכן, האָבן מיר זיך ווייטער אָרגאַניזירט און פרובירט אויסצוגעפינען מיטלען ווי צו פאַרטיידיקן דאָס ביסעלע וואָס האָט זיך נאָך צייטווייליק געראַטעוועט.

אַבער איידער מיר האָבן באַוווּזן צו קומען צו זיך, האָבן די בעכטיגע שוין צוגעגרייט אַ פּרישן אופן פון פיין און צרות, כדי צו האלטן דאָס קליינע הייפל יידן אין כּסדרדיקער שרעק. דאָס קליינע הייפל איבערגעבליבענע איז צושעפליטערט געוואָרן אויף קליינע גרופּעס, און פּונאַנדערגעשיקט געוואָרן אויף פאַרשידענע אַרבעטען, ווען דער גרעסטער טייל פון געטאָ זיינען געווען ביי דער אַרבעט, האבן זיי דעם 4-טן יאנואר ווידער דורכגעפירט א סעלעקציע אויף דעם ביסל קינדער וואָס עס איז נאָך געלונגען אויף פאַרשידענע אופנים צו ראַטעווען. אַבער דאָס מאָל האָבן די מערדער דערפילט אַז די פאַרצווייפלטע און אויסגעפייניקטע יידן וועלן זיך מער ניט לאָזן פירן ווי שפּסן צו דער שחיטה, און ס'האָט אָפּגעהילכט דער ערשטער שאָס, פון ה' פישעלעוויטש, אויך אַ צוריקגעקומענער פון טרעבלינקע, ער האָט פאַרווינדעט דעם אויבערלייטענאנט ראן פון דער שוין-פּאַליציי. נאָך אויסשיסן די קוילן, האָבן די חברים פון דער קאמפּס-אָרגאַניזאַציע פאַרטיידיקט מיט קאַלטע געווער, און לסוף זיך געוואָרפן מיט די פויסטן און העלדיש געקעמפט. פאַרשטענדלעך אַז די איבערמאַכט פון די ברוינע בעסטעס איז געווען צו שטאַרק, און ס'זיינען פון אונדז געפאלן 26 חברים מיט ח' פישעלעוויטש בראש. דער קאמף איז ניט געגאַנגען וועגען געווינען, נאָר צו ראַטעווען דעם כבוד פון יידישן פּאָלק! כבוד זייער אנדענק!

ביי דער דאָזיקער אַקציע זיינען ווידער 300 יידן מערסטנס קינדער און אַלטע אַרויסגעריסן געוואָרן פון אונדז, דער קאמף איז אַבער ניט אויפגעגעבן געוואָרן, מיר האָבן געוויסט אַז די איבערגעבליבענע זיינען אַזוי לאַנג זיכער, ווי לאַנג מען דאַרף זיי נאָך צו דער אַרבעט, דערנאָך וועט אַלעמען טרעפן דער זעלבער גורל. דאָס מאָל האָבן מיר מיטן איינשאפן געווער זיך ניט פאַרלאָזן אויף די פוילישע "חברים", נאָר מיר האָבן מיט אייגענע כוחות, אָנגעהויבן אויס-ארבטן גראנאטן, און מיר האָבן זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיטן אונטערערדישן קאָמיטעט אין וואַרשע, וווּ מיר האָבן באַקומען געווער און עס איז אַריינגעשמוגלט אין געטאָ, דורך אונטערערדישע קאנאלן, וואָס מיר האָבן דורך גאַנצע נעכט אַליין געגראָבן. דורך דער צייט האָבן מיר אָנגעקניפט באַציאונגען מיט דער פוילישער ארמיי א. ל. (Armia Ludowa) און מיר האָבן באַקומען די מעגלעכקייט אַרויסצושיקן חברים אין וואָלד, עס אנטשטייט חלוקי־דעות אפשר דאַרפן אַלע בעסער בלייבן ביים פאַרטיידיקן דעם געטאָ. אַבער עס איז דאָך אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס און מיר האָבן אַרויסגעשיקט גרופּעס חברים אין וואָלד, און מיר האָבן אָנגעטראפן אויף פאַרשידענע שוועריקייטן ערשטנס מצד יידישע פראוואקאטארן, וואָס מיר האָבן זיי געמוזט אַליין אומברענגען און אַזוי טיף באַגראָבן, כדי די דייטשע שפּיר-הינט זאָלן זיי ניט דערשמעקן און מיר האָבן זיי ליקווידירט. צווייטנס האָבן מיר אָנגעהויבן באַקומען שלעכטע גרוסן פון וואָלד, אַז מיר יידן ווערן דאָרט אויך שיקאנירט פון אונדזערע "חברים" פּאַליאַקן. אַזוי

אָרום האָבן מיר זיך געמוזט אָפטיילן און שאַפן אייגענע גרופן.
 מיר האָבן דורכגעפירט פאַרשידענע סאבאטאזש און דיזערסיע אַרבעטן און
 מיליטעריש אויסגעבילדעט די חברים, אונדזער שטאב האָט געהאַט זייער שווערע
 אויפגאַבן ווי פון צייט צו צייט אריבערוואַרפן גרופן פון איין אָרט אויפן
 צווייטן, כדי זיך אויסצובאַהאַלטן פון דער רעאקציאנערער ארמיי, א.ק. (Armia
 Krajowa) אויך שטיין אין שטענדיקער פאַרבינדונג מיטן געטאַ. און אין
 געהעריקן מאַמענט זיי קענען קומען צו הילף אויך דאָ איז אונדז געלונגען
 אנצויינדרן אַ קאַנטאַקט מיט אונטערערדישע באַוועגונגען, ווי אויך אויסצוהאַלטן
 די פאַרבינדונג מיט אונדזערע גרופן אין וואָלד, אויסער די מאַטעריעלע הילף
 האָבן מיר אין אַ גרויסער מאַס, באַקומען מאַראַלישע הילף, דאָס כסדר'דיקע
 וועקן אונדז צום אויסדויער, די ידיעות פון די פּראָנטן, דאָס דער-נענטערן זיך פון
 דער רויטער-ארמיי, האָבן אונדז טאַקע געגעבן דעם כח און מוט צו דערלעבן
 און זען פאַקטיש די צעשמעטערטע פּאָליטישע באַנדעס.

פּראָגמענטן פון צעשמערטן קלוינעס געטאַ.

עס איז נאך נישט צו שפעט !

אזכרה נאך די קדושים פון דעם פראכפולן אידישן טשענסטאָכאָוו
ה. קליון

אַריבער פיר צענדליק יאָר טראָגט די שארית הפליטה דעם חוב פון נישט לאָזן
פאַרגעסן די אומגעבראַכטע קדושים פון דעם לעצטן חורבן.

אַ וועלט פון ליטעראטור איז געשאַפן געוואָרן דורך די ניצולי שואה. ימים
פון טינט אין טאָנען פון פאָפיר איז אויסגענוצט געוואָרן צו באַשרייבן די
צרות, לידן און פיין אין די אפגעדרוקטע הונדערטער טויזנטער ביכער. ווי
אויך אין פאַרשיידענע אַנדערע אויסגאַבן וואָס זיינען געדרוקט געוואָרן, כדי צו
פאַראייביקן אין שריפטליכן וואָרט דעם אנדענק נאָך די אומגעקומענע קדושים
פון חורבן אייראפע.

די שארית הפליטה, די לעבעדיקע עדות וואָס האָבן מיטגעמאַכט דעם מאַרש
צו דער "עקדה" פון אומקום, און על פי נס זיך געראַטעוועט, האָבן זיכער
געלייענט און געפאַרשט די אידישע טראַגעדיע, און געזוכט דאָרט צו דערגיין און
צודעשיפירן דעם אמת'ן ציל פון די מאַסן מערדער, וואָס האָבן אַזוי קאַלטבלוטיק
געפייניקט געמאָרדעט און פאַרגאַזט אַ פאַלק פאַר דעם איינציקן חטא ווייל זיי
זיינען געווען יידן.

איצט פרעגט זיך, וואָס איז געוואָרן מיט דער דאָזיקער חורבן ליטעראטור?
וואָס האָבן מיר געטאָן, אַז אויך דער נייער דור אונדזערע קינדער וועלכע זיינען ביי
דער "עקדה" נישט געשטאַנען און נישט צוגעזען די אַלע שוידערליכקייטן, וועט די
דאָזיקע דערשינענע געדרוקטע ליטעראטור אויך דערגרייכן צו אונדזערע קינדער?
אָדער וועלן די חורבן ביכער ליגן אויף די פאַליצעס אין די ביכליאטעקן און
אין וויסנשאַפטליכע אינסטיטוציעס און דער שטויב וועט פאַרדעקן די טרויעריק
פיינלעכע פאַרגאַנגענהייט פון אַ פאַלק וואָס האָט אַזוי שטאַרק געבלוטיקט מיט
דעם אומקום פון זעקס מיליאָן אידישע קדושים.

דער דאָזיקער ווייגעשריי מוז ווייטער געטראָגן ווערן אין די הערצער פון
אונדזערע קינדער, דער נייער דור מוז איצט טוען די אַרבעט פון נישט לאָזן
פאַרגעסן די וועלט וואָס איז געשטאַנען גלייכגילטיק און איינגענומען אַ שטימעניש,
שטילערהייט האָבן זיי מסכים געווען צו די מאַסן מאָרדן, צום גענאסייד פון
אידישן פאַלק. "שתיקה כהודאה", זייער שווייגן איז געווען אַ באַשטעטיקונג
אַ גוטהייסונג צו דער דאָזיקער מאַסן שחיטה. אונדזער אויפגאַבע איז צו זעהן
אַז דער קול פון פראָטעסט זאָל ווייטער געטראָגן ווערן דורך די צוקונפטיקע
דורות און דערמאָנען דער וועלט, אַז אַזעלכעס טאָר מער און וועט מער קיינמאָל
נישט פאַסירן.

מיר דאַרפן געדענקן די אַלע אידישע קדושים, וועלכע זיינען אומגעבראַכט
געוואָרן ביי די נאַציס, אָבער צו געדענקען זיי בלויז אַלס טויטע איז נישט גענוג.
מיר דאַרפן אויך געדענקען זייערע לעבענס, זייער געראַנגל און ווידערשטאַנד אין
די געטאָס בעת דער דייטשער אַקפאציע, מיר מוזן אויך געדענקן זייער גלויבן
אין מענטשלעכקייט, דאָס אַלעס מוז איבערגעבען ווערן צו די קומעדיקע דורות.

נאָך יאָרן פון מאַסן אזכרה פאַרזאַמלונגען, נאָך רירענדע צערעמאָניעס, נאָך יאָרן
פון אַרגאַניזירטע יזכור תפילות פאַר די קדושים, נאָך אַלע טרויער רעדעס און דרשות
פון פאַרגאַנגענע יאָרן, נאָך דעם חורבן, מוז זיך איצט אָנהייבן די וויכטיקע אַרבעט
פון "והגדת לבנך", מיט דעם נייעם דור די געשיכטע פון דעם אידישן גרויסן
חורבן אין אייראפע. ווי זעקס מיליאָן אידן זיינען קאַלטבלוטיק דערמאָדערט געוואָרן
אין 20-טן יאָרהונדערט. ליידער איז ביז איצט זייער ווייניג געטאָן געוואָרן אויף
דעם געביט פון איבערגעבן דעם יונגען דור די געשיכטע פון חורבן, דער אנדענק
ווערט כסדר מער און מער פרעמד און ווייט פון דער אידישער יוגענט.

צבי ראזענוויין

ווי האלטן מיר מיטן צווייטן דור?

מיט מער ווי זיבן יאָר צוריק, האָב איך געשריבן אַן אַרטיקל אונטערן קעפל: "דער אַוועקגייענדיקער דור" ("אלגעמיינער-זשורנאַל". דעצעמבער 21, 1984), וואו איך באַריר דעם טרויעריקן פאַקט, אַז אונזער דור, דער דור וועלכער האָט אַדורכגעלעבט דעם חורבן, גייט אַוועק.

פאַרשטייט זיך, אַז היינט, מיט מער ווי זיבן יאָר שפּעטער, איז דער דאָזיקער פאַקט מער בולט. מיר הערן לעצטנס פון אַלע זייטן וועגן אידן פון דער שארית הפליטה, וועלכע שידן זיך אָפּ פון אונז.

אויף דער דאָזיקער טעמע האָט לעצטנס אויך געשריבן אונזער הויכגעשעצטער שעף-רעדאַקטאָר, גרשון יעקבסאָן, אַ לייט-אַרטיקל "מען גייט צו לוויית". און אויך דזשוריס מילער, די באַקאַנטע שרייבערין פון דער "ניו-יאָרק טיימס", האָט לעצטנס געשריבן, אַז די צייט אַרבעט פאַר די דייטשן און זייערע מיטהעלפער, ווייל לויט קאַנצלער העלמוט קאָהל איז שוין די העכסטע צייט צו מאַכן אַ "שלום-שטריך" איבער דער פאַרגאַנגענהייט, און אַז די דייטשן דאַרפן ענדלעך אַראָפּוואַרפן פון זיך דעם שולד-געפיל פאַרן אויסהרג'ענען דאָס אידישע פּאָלק אין אייראָפּע.

דזשוריס מילער אונטערשטרייכט דעם פאַקט, אַז דאָס אויסשטאַרבן פון די שארית הפליטה אידן העלפט אַרויס די דייטשן צו מאַכן די וועלט פאַרגעסן וועגן דעם גרויסן חורבן. ווייל די שארית הפליטה אידן זיינען די וועלכע לאָזן די וועלט נישט פאַרגעסן וועגן די מערדערייען פון די דייטשן.

פאַר אונז, די נאָך-לעבנגעבליבענע שארית-הפליטה אידן, איז דעריבער פון גרויס וויכטיקייט צו וויסן ווי עס זענען-אויס דער צווייטער און דריטער דור פון די שארית הפליטה אידן. צו קענען מיר דערוואַרטן, אַז זיי וועלן פאַרזעצן דעם דרוק פון נישט לאָזן די וועלט פאַרגעסן דעם גרויסן חורבן?

זיכער וועט קומען אַ גרויסע ענדערונג, ווייל מיר, דער אַוועקגייענדיקער דור, האָבן נאָך געהאַט די זכיה צו לעבן און ווירקן מיטן פיל-מיליאָניקן אידישן פּאָלק אין פּוילן און אין אַנדערע מזרח-אייראָפּעאישע לענדער. מיר האָבן געהאַט די זכיה איינצוזאָפן אין זיך דאָס שעפּערישע, שפרודליקע און שטורמישע אידישע פּאָלקס-לעבן אין פּוילן. מיר האָבן געהאַט די גרויסע זכיה צו אַטעמען די לופט, איינצוזאָפן אין זיך דעם אַראַמאַט און די אַטמאָספּער פון די גרויסע גייסטער און דענקער, וואָס דאָס אידישע פּאָלקס-לעבן אין פּוילן האָט פון זיך אַרויסגעגעבן. עס זינגט אין אונז דער אומשטערבלעכער ניגון פון דעם אַמאָליקן רייכן אידישן פּאָלקס-לעבן. דער פּאָלקלאָר, די מוזיק, די אידישע און העברעאישע שפּראַך, די רייכע ליטעראַטור אין אידיש און אין העברעאיש. עס זינגט אין אונז דער ניגון פון טויזנט יאָר אידיש שעפּעריש לעבן. מיר זיינען געווען מיט אונזער פּאָלק אין זיינע טראַגישסטע און גרויליקסטע טעג און נעכט פון דעם פּאָלקס-אונטער גאַנג. מיר האָבן מיטגעמאַכט דעם גאַנצן דערנער-וועג, די פיין און יסורים, די טאַרטורן, די באַליידיקונגען און דערנידריקונגען. מיר האָבן געזען די פייערן פון די ברענענדיקע שוהלן און בתי-מדרשים. מיר האָבן געזען די ברענענדיקע קערפּערס פון פרויען און קינדער. עס קלינגען נאָך אין אונזערע אויערן די פאַרצווייפלטע הילפּס-געשרייען פון אונזערע עלטערן: "איר זאָלט נישט פאַרגעסן, און נישט פאַרגעבן".

פיל האָט זיך געענדערט זינט יענע טעג און נעכט פון אומקום. אַ גאַנץ אידיש פּאָלק איז אומגעבראַכט געוואָרן. גאַנצע שטעט און שטעטלעך זיינען פאַרברענט געוואָרן מיט אַלץ און אַלעם. אַ גאַנצע ציווילאזאַציע פון טויזנט יאָר אידיש לעבן און שאַפן, מיט שפּראַך, קולטור און פּאָלקלאָר. וואָס מיר האָבן היינט איז

גערופן פון אידן, נישט קיין פאלקס-לעבן; סעקטן, נישט קיין פאלק. דער פארשטאָרבענער דיכטער ה. לייזיק האָט איבערגעלאָזט אַ בוך פּאָעזיע, אונטערן נאָמען "אין טרעבלינקע בין איך נישט געווען", וואו ער באַמיט זיך שטאַרק אַריינצולעבן זיך אין דער געדאַנקן-וועלט פון פאַרשניטענעם אידישן פאלק. ער איז אַבער מודה, אַז דאָס איז פאַר אים נישט מעגלעך, ווייל די וועלכע זיינען אין טרעבלינקע נישט געווען, וועלן קיינמאל נישט פאַרשטיין וואָס דאָרט איז פאַרגעקומען.

במילא קענען מיר נישט דערוואַרטן, אַז אונזערע קינדער, דער צווייטער אָדער דריטער דור, זאָלן פאַרשטיין און רעאַגירן אויף דעם חורבן ווי מיר האָבן עס פאַרשטאַנען און רעאַגירט, כאָטש עס זיינען פאַראַן יחידים, וועלכע האָבן אַן אינטערעס אויסצוגעפֿינען וואָס דאָרט איז פאַרגעקומען.

לעצטנס איז דערשינען אַ בוך, "מייז" ("מאָס"), וועלכער האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם. דער מחבר, אדיט שפּיגלמאַן, איז אַ זון פון פּוילישע אידן, וועלכע האָבן דורכגעמאַכט דעם גאַנצן דייטשן גיהנום און געבליבן לעבן.

דאָס בוך, איז צוויי בענדער, איז געשריבן אויף אַן אַרגינעלן, קאַריקטורישן אופן (קאָמיקס). די דייטשן ווערן פאַרגעשטעלט ווי קעץ, די אידן ווי מייז, און די פּאָלאַקן ווי חזירים. עס האָט גענומען דעם מחבר פונעם בוך פיל יאָרן אַרויסצובאַקומען פון זיין פּאָטער, וואָדעק שפּיגלמאַן, אַלע איינצלהייטן וועגן זיין לעבן אין די געטאָס און די לאַגערן ביז ער האָט אָנגעשריבן דאָס בוך. די באַציאונגען צווישן פּאָטער און זון זיינען שטענדיק געווען אָנגעשטרענגטע.

אַן עלטערער ברודער פונעם מחבר איז אומגעקומען אין אוישוויץ, און דאָס האָט איבערגעלאָזט אַן אייביקן טרויער אין הויז. זיין מוטער, וועלכע האָט אויך דורכגעמאַכט אַלע צרות און דייטשע גיהנום'ס, און האָט איבערגעלעבט. איז שפּעטער שוין זייענדיק אין אמעריקע, באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. דאָס בוך האָט באַקומען דעם זייער פרעסטיזשפולן פּויליצער-פּרייז.

דאָס איז אַן איינצלנער פּאַל, אפשר זיינען פאַראַן פּאַלן פון זין און טעכטער פון שארית-הפליטה אידן, וועלכע האָבן געפאַרשט און געשריבן וועגן דאָס לעבן פון זייערע עלטערן, ליידער ווייס איך נישט וועגן אַזעלכע.

איך ווייס, אַז עס איז פאַראַן גרויסע גרופעס, זין און טעכטער פון שארית-הפליטה אידן, וועלכע זיינען אַקטיוו אין רעליגיעזע קרייזן, אַבער איך וואָלט זיי געוואָלט זען אין די אָנפירערשאַפט פון די נאַציאָנאַלע אידישע אָרגאַניזאַציעס. עס איז שוין די העכסטע צייט, אַז יונג אידיש בלוט זאָל אריינדרינגען אין די אָדערן פון אידישן לעבן אין אמעריקע.

פּרייטאָג, יולי, 3, 1992

א ישראל באנד דינער אין מאי 1980
לכבוד דעם 80 יעריקן געבורטס-טאג
פון לייבקע יאקובאוויטש
אין מאָנטרעאל

חשובע פאָרויצער פריינד קליין, זעהר געערטער גאסט מר. דאָרן. בעל-שמחה לייבקע יאקובאוויטש, מיטגלידער פון פרעזידיום, ליבע לאנדסלייט אין פריינד.

איך האב דאס אנגענומען פערענעניגן און פֿבור צו רעדן וועגן אונזער חשובן פרעזידענט, לייבקע יאקובאוויטש, צו געבן אן אפשאצונג וועגן א פערזאָן איז לויט מיין מיינונג נישט קיין לייכטע אויפגאבע, דערצו נאָך אז עס דארף געטוען ווערן אין קורצע שטריכן, כאָטש, עס וואָלט נישט געוועזן קיין צו גרויסער פעלער אָפצושטעלן זיך אביסל לענגער, און רעדן וועגן פארשידענע אספעקטן פון די טעטיגקייטן פון פעטער לייבקע.

טייערע פריינד, איך וועל זיך באמיען אָפצושפּיגלען און די ראמען פון מיינע מעגליכע פעהיגקייטן, עטליכע כאראקטער-שטריכן פון א מענטש וואס פערקערטערט אין זיך מענטשליכקייט, ערליכקייט און איבערגעבנהייט, אין דעם וואס ער גלויבט, און שטעלט זיך פאר אן אויפגאבע אדורכצופירן.

ווי עס איז שוין אייך באקאנט איז פעטער לייבקע געבוירן אין יאהר 1900. א זוהן פון א בכבודיקע יידישע משפחה. צו 13 יאהר פאנגט ער אָן ארבעטן אים ארויסציהעלפן מיט פרנסה. גלייכצייטיג דערגענצט ער אין די פרייע צייט זיין יידישע און וועלטליכע וויסנשאפט.

צו 20 יאהר ווערט ער גערופן אין דער פוילישער ארמיי, ווי ער טרעפט זיך אָן אויף באליידיגונגען און אונמעטשליכע באציהונג, אויפן חשובן פון די יידישע סאָלדאטן און יידן בכלל, ער קומט צוריק נאך טשענסטאָאָוו, און ביי 25 יאהר האט ער חתונה מיט איינע פון די פיינסטע פרויען וואס איך האב ווען עס איז געקענט. זיי ווערן באשאַנקן מיט 2 טייערע קינדער און עס פאָרמירט זיך א ווארעמע, אנגענומען אן בל-בתישע היים. ער ווייזט ארויס זיינע פעהיגקייטן אויפן געביט פון ארבעט און געשעפט. עס קומען צום אויסדרוק זיינע פריינטליכע באציהונגען פון מענטש צו מענטש און פון ייד צו ייד. די 2-טע וועלט מלחמה ברעכט אויס, און די פרייהייט פון באוועגונג ווערט באגרעניצט. אין הויז פון לייבקע יאקובאוויטש קומען פאָר אָפטע צוזאמענקונפטן פון משפחה, שכנים און באקאנטע. עס ווערן באהאנדלט פערשידענע פראגן, צווישן אנדערע דער גאנג פון קריג, און די לאגע אין וועלכער יידן געפינען זיך. אין 1942 ווערט לייבקע מיט זיין איינציג לעבן-געבליבענע טאָכטער נאדזיא, געפירט אין צוואנגס-ארבעט לאגער "האסאג". עס גייט אדורך די שוידערליכע און טראגישע צייט פון דער מלחמה און זיי מיט נאך א קליינע צאָהל "יידן דערלעבן די באַפרייאונג אין יאנואר 1945.

נאָך פערשידענע וואנדערונגען קומט לייבקע מיט זיין טאכטער נאדזיא אין 1948 נאך ישראל. ציליב פערשידענע סיבות פערלאָזן זיי דאס לאנד און קומען נאך מאָנטרעאל.

לייבקע שטעלט זיך גלייך אין פערבינדונג מיט די טשענסטאָאָווער, און ווערט אן אקטיווער מיטגליד אין דער לאנדסמאנשאפט. ער לאָזט זיך אריין מיט פילן ברען אין דער ארבעט. אין 1959 ווערט לייבקע יאקובאוויטש אויסגעוויילט פרעזידענט פון דער טשענסטאָווער לאנדסמאנשאפט אין מאָנטרעאל. ער ווערט איינער פון די אונדערמיטליכע טעטיגקייטער און אונזער געזעלשאפט. ווי איך האב שוין באמערקט אין מיין אריינפיר אז עס קען פיל געזאָגט

ווערן וועגן לייבקיין. וואס איך וויל זיך יא באמיען איז ארויסברענגען דעם גייסט, געפילן און אנערקענונג אין צוזאמענהאנג מיט די היינטיגע פייערונג פון 80-יעהריגן געבוירן-טאג פון חשוכן פרעזידענט.

טייערע פריינד. איך ווי אויך פיל פון אייך ווייסן אז לייבקע איז נישט פון די פערזאנען וואס לויפן נאך כבוד. מיר, די עקזעקוטיווע פון דער לאנדסמאנשאפט און די ליידס-אקזילערי האבען אנגענומען דעם באשלוס איינצואַרדנען די היינטיגע אינטערנעמונג מיטן פילן באוויסטזיין און אָנגעבן כבוד, אויסדריקן אנערקענונג און א דאנק פאר אונזער פרעזידענט, פאר זיין ארבעט און העלפן אדורכפירן אונזערע צילן און אויפגאבן, חשובער פרעזידענט לייבקע יאקובאוויטש.

ערלויבט מיר אין נאָמען פון די טשענסטאָאָווער לאנדסמאנשאפט און ליידס-אקזילערי ווי אויך פון אלע פערזאמלטע, ווינטשן פיל יאָהרן פון געזונט, גליק און צופרידנהייט פאר אייך, און אייער ליבער משפחה, זאלען מיר האָפן אז מיר וועלן האבען מער אזעלכע פייערונגען.

ביי הערשל ראזענבלום

Israel Bond Drive Dinner in honour of Mr. Leibke Jakubovitch, on the occasion of his 80th birthday – Sunday, May 4th, 1980, at the Beth Israel Congregation, Montreal.

Standing from left: L. Jakubowitch, H. Klein, H. Rosenblum, T. Zilbert

חנה סענעש

אין בודאפעשטער תפיסה איז געפאלן פון א קויל פון די נאצישע מערדער, איינע פון די פרעכטיקסטע יידישע פרויען העלדינס, דאָס יונגע יידישע מיידל חנה סענעש. זי איז געווען איינע פון יענע שליחים, וואָס דער ארץ-ישראל'דיקע ישוב האָט אַרויסגעשיקט אין אייראפאישן גיהנום צו מונטערן די יידן, אַרגאניזירן זייער ווידערשטאַנד און נאָך ראַטעווען דאָס, וואָס לאָזט זיך. פיל פון די דאָזיקע העלדן זיינען פון זייער שליחות ניט צוריקגעקומען, צווישן זיי אויך חנה סענעש. סענעש איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1921 אין בודאפעשט ביי רייכע אסימילירטע עלטערן. קיינער האָט ניט געטראַכט, אַז דאָס מיידעלע וועט ווערן אַ חלוצה, עולה זיין, וועט ווערן די ערשטע יידישע פאראשוטיסטן און אומקומען ביים ראַטעווען אירע ברודער.

דער פאַרשטאַרקטער אַנטיסעמיטיזם אָבער אין אונגארן און ידיעות וועגן די יידישע לידן אין דער גאַנצער וועלט, האָט געמאַכט אַן איבערקערעניש אין איר גאַנצען דענקען, זי איז געוואָרן אַ ציוניסטין.

דעם ציוניזם האָט זי פאַרשטאַנען פשוט — עולה זיין וואָס פריער קיין ארץ-ישראל און דאָרט אַרבעטן אין קאָלעטיוו. זי פאַרלאָזט איר רייכע היים און פאַמיליע און צו 18 יאָר אין סעפטעמבער 1939 איז זי שוין אין לאַנד.

אַ געוויסע צייט לערנט זי אין דער לאַנד ווירטשאַפט שול פאַר מיידלעך אין נהלל; שפעטער טרעט זי אַריין אין דער קבוצה "שדות ים" (ביי קיסריה), אין דער קבוצה אַרבעט זי שווער אין אַלע ווירטשאַפט-צווייגן. קומט דער אָוונט איז זי אָפט מיד און צעבראַכן, און דאָך געפינט זי צייט צום לערנען, ליינען און צום שרייבן, און די פרייע מינוטן שרייבט זי קורצע, זאָפטיקע לידער, אירע לידער זיינען צאָרט און גלייכצייטיק פול מיט לעבן.

"אהבתי את השמש החמה,

האור, השיר, ניצוץ של זוג עינים".

(כ'האָב ליכ די וואַרעמע זון,

דאָס ליכט, דאָס ליד, די שיין פון אַ פאַר אויגן).

עס גייען פאַרביי עטלעכע יאָר אין שווערער מי, אין אינטענסיווער אַרבעט איבער זיך און טרוימען אויפן גליקלעכן אינדזעלע אין גרויסן בלוט-מבול אין ארץ-ישראל. אָבער דאָס האַרץ רוט ניט, הונדערטער טויזנטער, מיליאָנען יידן ווערן געשאַכטן, פאַרגאַזט, פאַרברענט — מוז מען זיי העלפן, עס מוז עפעס געטון ווערן. חנה באַשליסט זיך לאָזן אין "שליחות". זי טרעט אַריין אין מיליטער, וווּ זי צייכנט זיך אויס מיט איר מוט און פלייס. זי ווערט אויסגעבילדעט אַלס פאַראשוטיסטין, און באַקומט אַן אָפיצירן-ראַנג.

נאָכן באַקומען די געהעריקע צוגרייטונג ווערט זי אַרונטערגעלאָזן, צוזאַמען מיט נאָך חברים מיט פאַראשוטן אין יוגאָסלאַוויע, כדי פון דאָרט אַריינצודרינגען קיין אונגארן.

אין יוגאָסלאַוויע, אין לאַנד, וווּ אַ העלדיש פאַלק פירט אַ טיטאנישן קאמף קעגן די מאכטיקע באַצווינגער, וווּ פרויען קעמפערנס מיט געווער אין די הענט זיינען אַ געוויינלעכע דערשיינונג, צייכנט זיך חנה אויס מיט איר אויסערגעוויינלעכער דרייסקייט. זי נעמט אַנטייל אין פילצאָליקע שלאכטן, און ווערט אַ לעגענדאַרע העלדין ביי די יוגאָסלאַוויער. פאַרשידענע דערציילונגען גייען אַרום וועגן אירע העלדנטאַטן און וועגן איר פערזאָן און רופן אַרויס אַלגעמיינע התפעלות.

ס'קומט דער טאָג, ווען די דייטשן איבערנעמען אונגארן. עס ווערט געשאַפן די סאַלאסי רעגירונג. עס שטייט פאַר די פול-שטענדיקע פיזישע פאַריכטונג פון אונגאַרישן יידנטום. חנה מיט עטלעכע חברים גייען אַריבער קיין אונגארן, דאָ

ווערט זי אַרעסטירט צוליב אַ מסירה פון אַ קריסט, ביי וועלכן זי האָט זיך געהאַט אָפּגעשטעלט.

ניט געקוקט אויף אַלע ענוויים, וואָס ווערן איר אָנגעטון, גיט זיך דער געסטאפּאָ ניט איין אַרויסצובאַקומען פון איר וועלכע ניט איז ידיעות. בעת די אויספאַרשונגען וואָרפט זי אירע הענקער די שווערסטע באַשולדיקונגען, און זאָגט זיי פאַר אַ מיאוסן סוף.

אין טורמע רופט זי אַרויס מיט איר האַלטונג אַלגעמיינע באוונדערונג און אַכטונג. די אַרעסטירטע ריידן אָן אויפהער וועגן דער ווונדעבאַרער יידישער פרוי, אפילו די אויפאַרשער און טורמע-וועכטער האָבן זיך ניט געקענט באַפרייען פון צויבער פון איר פערזענלעכקייט.

סיקומט דער 7-טער נאָוועמבער 1944. אין חנה'ס צעלע קומט אַריין דער פראַקוראַר מיט אַ מעלדונג: זי איז פאַרמשפּט צום טויט, און האָט רעכט צו בעטן באַנגעדיקונג. זי אַנטזאָגט זיך עס צו טאָן, וויל ניט קיין חסד פון די תּלינים פון איר פאַלק. אין אַ שעה אַרום איז דער אורטייל געוואָרן אויסגעפירט.

און אַ בריוו פאַרן טויט צו די חברים, האָט זי געשריבן: "גייט ווייטער, חברים, אייער וועג, ביז ס'וועט קומען דער טאָג פון נצחון, דער נצחון פון אונדזער פאַלק". איר קערפּער איז דערנאָך געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל אין "מארטירער ווינקל" פון בודאפעשטער יידישן בית עולם. ווי אַזוי און ווער עס האָט געטון, איז עד היום ניט באַקאַנט. בודאפעשטער יידן זיינען שוין דאן געווען דעפּאַרטירט, וועגן אַ חברה קדישא אין דאן קיין רייד ניט געווען. זאָל דאָס אויך זיין אַן אויסוירקונג פון איר פערזאָן, אַן אויסוירקונג פון איר העראַישער פערזענלעכקייט שוין נאכן טויט.

אַ פראַגמענט פונעם צעשטערטן בית-עולם.

אייניקע מיטאַרבעטער פון דער יידישער פרעסע אין טשענסטאָוואו

R. Federman

W. Levenhoff

A. Chroblowsky

טאָדעק זילבערשאַץ (זילבערט)

עפֿיזאָדן פֿון נאַציִשן עמק הבכא

א לעגענדע דערציילט, אַז ווען דאַנטע, דער מחבר פֿון דער „געטלעכער קאָ-מעדיע“, פלעגט זיך באַווייזן אויף דער גאַס, זיינען די דורכגייער אַנידערגעפאלן אויף די קני און די פֿרויען פלעגן אויפהויבן זייערע קינדער, זאָגנדיק צו זיי: „דאָ גייט דער מענטש, וואָס איז געווען אין גיהנום“.

אַט אַזוי דאַרפט אַנגעוויזן ווערן אויף די שארית הפליטה, די וואָס האָבן זיך געראַנגלט צווישן לעבן און טויט אין די געטאָס און קאַנצענטראַציע־לאַגערן פֿון נאַציִשן עמק הבכא.

* * *

ווען מען האָט דעם גרויסן היסטאָריקער, קדוש און מערטרירער, פֿראַפעסאָר ז'עמון דובנאָו געפירט צום אומקום וועג, האָט ער אויסגערופן צו די אַרומיקע יידן: „שרייבט און פֿאַרשרייבט“. דאָס איז די צוואה פֿון גרויסן היסטאָריקער, וואָס פֿאַרפליכטעט יעדן ייד, וואָס האָט אַדורכגעלעבט דעם נאַציִשן עמק הבכא. אין דערפֿילונג פֿון דער צוואה וויל איך דאָ איבערגעבן עטלעכע עפֿיזאָדן און פֿאַקטן פֿון וועלכע איך בין אַ לעבעדיקער עדות.

* * *

מעטאַלורגיע, אַקטאָבער, 1942.

נאָך די מאַסן סעלעקציעס, דערשיינונגען און דעפֿאַרטאַציעס, איז דאָס טשענ־סטאַכאָווער יידנטום חרוב ונחרב געוואָרן. דאָס געטאָ איז אויסגעליידיקט געוואָרן אַן אַ סימן פֿון לעבן. די הייזער זיינען געשטאַנען פֿאַרוואַרלאָזט, וויסט און פֿוסט, אָפֿן און פֿריי פֿאַר די נאַציִשע רויבערישע הענט. די קליינע צאָל, אויססעלעקטירטע יידן זיינען געווען קאשארירט אין די אַרבעטס פֿאַבריקן ביי שקלאַפֿיקע אַרבעט און געווען אַנגעוויזן אויף די קאַפֿריון פֿון די רוצחים. זיי זיינען געשלאָפֿן אויף די בע־טאַנענע פֿאַדלאַגעס פֿון די פֿאַבריק־האַלעס אין די ערגסטע אונפֿאַרשטעלבאַרסטע אַנטי סאַניטאַרע באַדינגונגען, דערביי געליטן פֿון הונגער, דחקות און נויט.

איין בין דעמאָלט געווען אין דער פֿאַבריק מעטאַלורגיע אויף דער קרטקע גאַס. דער פֿאַרזיצער לעאָן קאַפֿינסקי האָט מיך גערופן און ער האָט מיר איבער־געגעבן, אַז ער איז געווען ביים שטאַטס־האָפּטמאַן און דאַרטן זיינען אויך געווען אַנדערע דייטשן און עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַ קליינעם געטאָ. זיי האָבן צוגעגרייט אַ פּלאַן פֿון עטלעכע שמאַלע געסלעך און דאַרטן זאָל דאָס קליינע געטאָ איינגעאָרדנט ווערן. דער צוגעטיילטער שטח איז אָבער געוועזן צו קליין. נאָך לאַנגע דינגענישן, תחנונים און געבעטן, איז אים געלונגען צו פֿועלן, אַז אויך דאָס געסעלע קאַזשיאָ זאָל איינגעשלאָסן ווערן אין דעם פּלאַן. דער פֿרעזעס לעאָן קאַפֿינסקי האָט מיך באַאויפטראָגט, אַז איך זאָל מיט מיין פֿאַכלייט־גרופּע איינאָרדנען דאָס קליינע געטאָ, וואָס איז באַשטאַנען פֿון אַלטע, האַלב־איינגעפֿאַלענע, צעבראַכענע היילעך, דאָס ערשטע האָט מען געדאַרפט די היילעך פֿאַריכטן, אַז עס זאָל נישט אַריינרעגע־נען פֿון די צעבראַכענע דעכער, אויפבויען אַ קיך, וואָס זאָל אימשיטאָנד זיין צו קאָכן פֿאַר עטלעכע טויזנט מענטשן. איינאָרדנען די נויטווענדיקסטע אינסטיטוציעס: אַ שטיקל שפּיטאַל, אַמבולאַטאָריע און ביוראָען. קיין בוי־מאַטעריאַלן זיינען נישט געווען, געלט צו קויפֿן מאַטעריאַלן איז אויך נישט געווען און פֿאַכלייט אין מיין אַרבעטס־גרופּע זיינען געווען עטלעכע געציילטע. איך קען נישט געדענקן אַלעמענס נעמען, דעריבער וועל איך נאָר אויסרעכענען די, וואָס זייערע נעמען האָבן זיך איינ־

געקריצט אין מיין זכרון: הערשל פריימאן, מאַריץ גאנשאַראַוויטש, באַקאַנט געווען אונטערן נאָמען „טאַזשאַך“, די צוויי זיינען געווען קוואַליפֿיצירטע פּאַבליסט; מיל-שטיין, אַ טאַקער; פרייס, אַ זער גוטער ילאַסער; הערשמאַן, אַ טישלער; הערי קליין, וואָס איז געווען פון פאך אַ דרוקער, איז געוואָרן אַ גלעזער; יאַקוב האַפֿ-מאַן, וואָס איז פאַר דער מלחמה געווען אַ סוחר פון פאַרבן, איז געוואָרן אַ שטיבן-מאַלער; בעניעק זילבערשטיין, וואַלדעק מאַרקאָוויטש, יאַקוב ריכטער, נאטעק עפֿ-שטיין, ליטוואַק און אנדערע. דער איינציקער זון, וואָס די גרופע האָט געהאַט, איז געווען אַ פיינער חסידישער יונגערמאַן פון קראַקע מיטן נאָמען קאַהען. די סעקרעטאַרין פון דער גרופע איז געווען די אַדוואָקאַטין אסתר עפשטיין, היינט מרס. פראט און וויינט אין לאַס־אַנדזשעלעס.

אונטער דער באַוואַכונג פון פוילישע פּאַליציאַנטן באַוואַפנטע מיט אַנגעלאַ-דענע ביקסן, בין איך מיט דער פּאַבליסט־גרופע אַוועק צום געביט פון דעם געפלאַנטן קליינעם געטאָ. די פוילישע פּאַליציאַנטן האָבן אונדז געפירט איז מיטן פון דער גאַס, ווייל די טראַטארן זיינען פאַר יידן געווען פאַרבאָטן. עס איז געווען אַ שרעק־לעך געפיל דאָס גיין אינמיטן פון די גאַסן, וואָס יעדן שטיין האָב איך געקענט. אלץ אַרום האָט אויסגעזען ווי אַ לעבעדיקער בית־עולם, קיין לעבעדיקן מענטש האָט מען נישט געזען, מען האָט נאָר געהערט דעם אַפּקלאַנג פון די אייגענע טריט און די סקריפן פון די צעבראַכענע פענכטער און טירן. טויטע האָבן זיך אַרומגע-וואַלגערט אין די פאַרוואַרלאָזטע הייזער. טייל, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטע אין דער צייט פון די סעלעקציעס און דעפּאַרטאַציעס און זיינען געשטאַרבן פון הונגער און דורשט, ווייל סיי דער וואסער צופלוס און סיי דער עלעקטרישער שטראָם זיי-נען געווען אָפּגעשטעלט. אנדערע מתים זיינען געווען דערשאַסענע פון די נאַצישע רוצחים, וואָס זיינען געקומען אויסרויבן די הייזער און יעדן אַנגעטראַפּענעם ייד האָבן זיי דערשאָסן.

אויפן געביט פון קליינעם געטאָ.

ווען די אַרבעט האָט זיך אַנגעהויבן ביים צוגרייטן דאָס קליינע געטאָ האָט לעאָן קאַפּינסקי און ירמיהו גיטלער מיר פאַרטרויליך דערקלערט, אַז איך זאָל פאַרגרע-סערן די אַרבעטס־גרופע מיט אַ גאַנצע רייע חלוצים, וואָס האָבן זיך אַרגאַניזירט אין אַ קיבוץ. זייער ציל און אויפגאַבע איז צו אַרגאַניזירן אַ ווידערשטאַנדס־באַווע-גונג, אַ קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע צום קאַמף קעגן דער נאַצי־מאַכט. עס איז דעריבער וויכטיק, אַז זיי זאָלן זיין צוזאַמען צו פלאַנירן און צוגרייטן זייערע אַקטיוויטעטן. איך קען נישט געדענקען אַלעמענס נעמען, אָבער אַ טייל פון זיי, וואָס האָבן מיט זייער געוואַגטקייט, מסירת־נפש און העלדישקייט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון און זיי זיינען: רבקה גלאַנץ, איזשא פיינער, פישעלעוויטש, קאַנטאַר, לעווקאָוויטש, פאַטשעוויטש, ראַזינער, וואַלדעק קאַפּינסקי, דרעסלער, וויערניק, אבראַם טשאַרני, די ברידער לייזער און זיסקינד שמוּלעוויטש, שטשעקאַטש, גליקסמאַן, רייס, פאלק, ר. פייגענבלאַט, זילבערבערג, זילבערמאַן, שילדהאַוז, קאופמאַן, מאַנדעלבאָום, ערענ-פריד, ווילינגער, באַלעק געווייזן און אַ גאַנצע רייע אנדערע.

די איינציגטאַרן פון דער קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע זיינען געווען די מיטגלידער פון די אַמאַליקע ציוניסטישע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס, אָבער זיי האָבן פאַרשפּרייט זייער טעטיקייט, אַז צו איר זיינען צוגעשטאַנען אַלע ריכטונגען פון עקסטערעם רעכטס ביז עקסטערעם לינקס און אויך אומפאַרטייאישע. די אַרגאַניזאַציע איז געוואָרן אַן אַלגעמיינע און האָט זיך גערופן: „יידישע קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע“ און אין פויליש: „זשידאָוסקאַ אַרגאַניזאַציע באַיאָוואַ“ אָדער אין פאַרקירצונג „זשאב“.

זי ראלע פון אַרבעטס-איינזאץ אין קליינעם געטאָ.

דער אַרבעטס-איינזאץ איז אונטערליגן די אַנפירונג פון יודנראט און זיינע אויפגאבן זיינען געווען:

(1) אָפּצייילן יעדן אין דער פרי די צאָל פון די אַרױסגױענדיקע אַרבעטער צו יעדן אַרבעטס-פּלאַץ און פּאַרשױבן.

(2) אַרױסגעבן צוטיילונגס קוויטלעך אויף מיטאָג, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ זופּ, צו די פּאַראַרבעטער, פאַר יעדער גרופּע לױט דער אָפּגעצײלטער צאָל.

אויסער די אָפּצײלע אויפּגאבן פון דעם אַרבעטס-איינזאץ זיינען געטאָן גע- וואָרן אַזעלכע זאַכן, וואָס האָבן געשטעלט אין טױט-געפאַר דאָס גאַנצע פּערסאָנאַל, וואָס איז באַשטאַנען פון מיר, מאַזשעי קראַווע און טאַדעק פיש. דאָס איז געווען די ענגע צוזאַמענאַרבעט מיט דער קאַמפּס-אַרגאַניזאַציע.

ערשטנס, נאָך דער פורים שחיטה האָט די קאַמפּס-אַרגאַניזאַציע פאַרשטאַרקט איר טעטיקייט דורך אַרױסשױקן וואָס מער קעמפּער צו די פּאַרטיזאַנער אין די קאַ- ניצעפּאַלער וועלדער צו פירן אַן אַנגריפּס-קאַמף קעגן דער נאַצישער-מאַכט, און „דרייערלעך“ אָדער „פּינפּטלעך“ אַדורכצופירן די ווערסיע אַקטן דורך צעשרויפן באַן-ליניעס, וואָס זאָל צעשטערן באַנען, וואָס פירן נאַציש מיליטער און אַמוניציע צום מזרח פּראָנט. אויסער דעם זיינען אויך געשיקט געוואָרן עמיסאַרן, שלױחים, צו אַנדערע געטאָס. צו דעם צוועק איז יעדן צווייטן טאָג צו מיר געקומען די אוי- סערגעווענליך העלדישע קעמפּערין רבקה גלאַנץ און פלעגט מיר איבערגעבן די צאָל, וואָס דאַרפט אַרױסגױן יעדן טאָג פון געטאָ און מיט וועלכע אַרבעטס-גרופּן דאַרפן זיי געשיקט ווערן, בכדי זיי זאָלן האָבן וואָס נענטער צו זייער ציל. די אַרױס- גייענדע קעמפּער זיינען נישט געצײלט געוואָרן, בכדי די צאָל פון די אַרבעטער זאָל שטימען אויפן אַרבעטס-פּלאַץ.

צווייטנס, די מיטגלידער פון דער קאַמפּס-אַרגאַניזאַציע, וואָס האָבן געאַרבעט ביים טונעל און ביי דער פּראָדוקציע פון אַמוניציע און אַנדערע, וואָס זיינען איבער- הויפט צו קיין אַרבעט נישט געגאַנגען, האָבן באַקומען לעבנסמיטל קוויטלעך ווי- פיל זיי האָבן געדאַרפט.

דריטנס, מיט די קעסלען זופּ צו די פאַבריקן פון וועלכע עס זיינען „גענומען“ געוואָרן פאַרשידענע רוי-שטאַפּן און אויך גאַנצע טיילן זיינען געשיקט געוואָרן נאָר אַזעלכע, וואָס זאָלן קענען מיט דער גרעסטער שנעלקייט און קאַנספּיראַציע אַדורכ- פירן זייערע אויפּגאבן.

פערטנס, ספּעציעלע אויפּגאבן.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן איינע פון די ספּעציפישע אויפּגאבן. די קאַמפּס-אַרגאַ- ניזאַציע האָט געדאַרפט האָבן אַ פולשטענדיקע איינריכטונג אַרױסצוגעבן אויפּרופּן. האָט מען לאַנג נישט געטראַכט און מען האָט גענומען פון אַרבעטס-איינזאץ אַ שרייב-מאַשין, אַ פול-פּערטיקער מאַשין (פּאַויעלאַטש), קלישעס, פאַפּיר, פאַרב און אַלץ צענומען אויף שטיקלעך און אַ גרופּע מיטגלידער פון דער קאַמפּס-אַרגאַני- זאַציע האָט דאָס אַריינגעלייגט אין די קעשענעס און אונטער די קליידער. זיי זיינען מיטגעשיקט געוואָרן מיט דער אַרבעטס-גרופּע „קאַמיאַנקאַ“ און פון דאָרטן זיינען

זיי אוועק אין די קאניעצפאלער וועלדער און בשלום אדורכגעפירט די, פאר יענער צייט, גאר וויכטיקע און אויסערגעווענליכע אויפגאבע און דאס האט געגעבן א מעגלעכקייט צוצוגרייטן אויפרופן, ביולעטינען, וואס זאלן וועקן, מונטערן צום קאמף קעגן דער נאצי־מאכט.

די ליקווידאציע און אויפשטאנד אין קליינעם געטא

וועגן דער ליקווידאציע און אויפשטאנד אין קליינעם געטא איז שוין דא א באשרייבונג אין דעם בוך, דעריבער וויל איך נאר צוגעבן, אז אויב דער אויפשטאנד האט געקענט אנהאלטן א וואך צייט, האט אין דעם געהאט א גרויסן שיכות דער ארבעטס־אינוואז, ווייל עס איז נויטיק געווען א באדייטנדע צאל לעבנסמיטל, וואס איז אין דער ריכטיקער צייט צוגעגרייט געווארן. דער אויפשטאנד וואלט אפשר לענגער אנגעהאלטן ווען די נאצי־רוצחים וואלטן נישט מיט דינאמיט אויפגעריסן די הייזער, וואס זיינען געפלוין אין די לופטן צוזאמען מיט די צעריסענע גופים פון די העלדישע קעמפער.

„האסאג“.

נאכן אויפשטאנד און ליקווידאציע פון קליינעם געטא זיינען די דעמאלט לעבן־געבליבענע יידן געווען פארשפארט אין די „האסאג“ פאבריקן. דער ארבעטס־אינוואז און איך זיינען געווען אין „האסאג“ פעלצערן. דאס איז אומגעפער קנאפע 19 חדשים: פון ענדע יוני 1943 ביז יאנואר 17, 1945. איבער דער צייט זיינען פאר־געקומען א גאנצע רייע געשעענישן, וואס יעדע פון זיי איז געווען א געראנגל צווישן לעבן און טויט. עס האט זיך געפאדערט זער אפט בליץ שנעלע אריענטאציע, מסי־רת־נפש, ווידערשטאנדס־האפטיקייט, אמונה, גלויבן און העראייזם. צום ביישפיל: עס איז אויסגעבראכן א טיפוס עפידעמיע אין לאגער. די קאנסעקווענצן דערפון האבן געקענט זיין גאר טרויעריקע, אלע, סיי די קראנקע און סיי די געזונטע וואלטן דורך די נאציס אומגעבראכט געווארן. וואס איז געטאן געווארן וועגן דעם? אן דעם וויסן פון די דייטשן איז איינגעארדנט געווארן א שפיטאל אין לאגער. דאקטוירים זיינען געווען, אבער דאס איז נאך אלץ ווייניק. מען האט געדארפט האבן מעדי־קאמענטן. פאר די יידן פון לאגער איז געווען אונטער טויט־שטראף פארבאטן ארויס־צוגיין פון לאגער זיך אויסצובאמיען די נויטיקע אנט־טיפוס איינשפריצונגען. נאך אינטענסיווע באמאונגען איז געלונגען צו באקומען א דערלויבעניש, אונטער נא־צישער באוואונג, אז מיין פרוי דארקע זילבערשאץ און ד״ר פזשיראָוסקי זיינען ארויס פון לאגער און ממש על פי נס באקומען פון טשענסטאָאָווער פוילישן דאָקטאר טאר וויטאלד שיטשאַזש עטלעכע טויזנט איינשפריצונגען פולשטענדיק בחינם, וואס

האט פשוט געראטעוועט דעם לאגער פון אן אומגליק. די קראנקע האבן נישט גע-
קענט עסן דאס ליימיקע ברויט און די בריקעו זינען זייער פון אזא עסן וואלטן זיי
פשוט אויסגעשטארבן. עס איז דעריבער, איינגעארדנט געווארן א פעלד-קיך פאר
די קראנקע פון וועלכע עס האבן שוין אויך גענאסן די קליינע צאל קינדער. דאס
זעלבע דארפט געזאגט ווערן וועגן צוויילן דאס אויפשטעלן די באראקן, אז די אר-
בעטער זאלן נישט דארפן ליגן אויף די בעטאנענע פאדלאגעס און צוליב די אונ-
סאניטארע באדינגונגען צו זיין אין געפאר פון עפידעמיעס. אן אנדער ענין איז גע-
ווען דאס מאנעוורירן ביי די רענטגען אויפנאמען, אז די קראנקע אויף טובערקולאזע
זאלן, חס ושלום, נישט אריינפאלן אין די גרויזאמע הענט פון די נאצי תליונים
און אפילו אזעלכע פראזאאישע ענינים ווי דערליידיקן קאנפליקטן פון ארבעטער
מיט פארארבעטער.

פון א גאר באזונדערן כאראקטער איז געווען דער סאבאטאזש אקט פון אונ-
טערצינדן די פראכאווינע. וואס איז געשטאנען אין פלאמען און מחנות פון דער
„געסטאפא“ אין מעטאלענע העלמען און פולער באוואפנונג, זיינען געשטאנען גרייט
אלעמען צו דערשיסן. דעמאלט איז פשוט געווען א נס מן השמים, אז קיין קרבנות
זיינען נישט געווען.

די אלע אין קורצן אויסגערעכנטע און נישט אויסגערעכנטע פראבלעמען, גובר
צו זיין און נישט צוזאמענברעכן האט נאך געקענט געשען אין רעזולטאט פון א טיפן
גלויבן און אמונה, אז די מאכט פון רשעות, מארד און גזילה וועט סוף כל סוף פאלן
און דער יידישער בטחון וועט זיגן.

אין דער נאכט פון 16-טן אויפן 17-טן יאנואר 1945 איז די נאצי מאכט אין
טשענסטאכאוו געפאלן און די בלוטיקע הערשער פון די „האסאג“ פאבריקן און לא-
גערן זיינען אנטלאפן און אויף אזא אופן האבן די רעשטלעך לעבן געבליבענע יידן
אין די טשענסטאכאווער לאגערן זיך געראטעוועט פון נאציזשן עמק הבכא.

נאך דער באפרייאונג

נישט געקוקט דערויף, וואס די נאציס האבן געליטן א צעשמעטערנדיקע מפלה
און די פארשקלאפטע יידן זיינען ארויס אויף דער פריי, דאך איז קיין גרויסע פרייד
נישט געווען. פון איין זייט איז דאס פאקטיש געווען א גרויסע היסטארישע גע-
שעעניש, אז די מערדער זיינען באזיגט געווארן, אבער פון דער אנדערער זייט האט
א ווייטיק און צער יעדן באהערשט פון דעם גרויסן אומגליק, וואס איז פארגעקומען.
יעדער איינער האט געמאכט א חשבון הנפש מיט זיך אליין וועגן דעם חורבן פון
אומקום.

מיינע עלטערן

מיין פאטער ר' ישראל שלום זילבערשאץ איז געווען א באקאנטער אינדוסטרי-
עלער. ער איז געווען א ייד א תלמיד חכם סיי אין רעליגיעזע און סיי אין וועלטלעכע
פראבלעמען. א דאנק זיין אלגעמיינעם וויסן און אינטעליגענץ האט ער זיך דער-
ווארבן א סך פריינט סיי צווישן די יידישע און סיי אין די פוילישע קרייזן. ער איז
געווען א ספעציאליסט אויסצוגלייכן די פארוויקלסטע ענינים. די טשענסטאכאווער
אדוואקאטן פלעגן צו איב שיקן אזעלכע ענינים, וואס זיי האבן נישט געקענט דער-
ליידיקן דורך די געריכטן. ער פלעגט אוועקגעבן א סך צייט צו די דין-תורות בכדי
אויסצוגלייכן ענינים, אז איין ייד זאל נישט האבן קיין קאנפליקט מיטן צווייטן.

אין יאר 1935 איז מיין פאטער ר' ישראל שלום זילבערשאץ צוזאמען מיט מיין
מוטער מרת בריינדל זילבערשאץ עולה געווען קיין ישראל. דארטן איז מיין מוטער

געשטארבן. מיין פאטער איז אין יאר 1938 געקומען קיין פוילן אין געשעפטלעכע ענינים און האט שוין, צום באדויערן, נישט באוויזן צוריקצופארן, ווייל די מלחמה איז אויסגעבראכן.

אין דער צייט פון די סעלעקציעס און דעפארטאציעס איז ער צוזאמען מיטן טשענסטאכאווער יידנטום אומגעקומען על קידוש השם ועל קידוש העם.

מיט זיין אומקום איז אוועק א פערזענלעכקייט, וואס איז געווען כאראקטעריסטיש פארן פוילישן יידנטום און איז שוין היינט מער נישט בנמצא.

מיין ברודער

מיין ברודער גוטעק זילבערשאץ האט גענומען אן אקטיוון אַנטייל אין דער טעכ-נישער אַרבעט פון דער ווידערשטאנדס-באוועגונג. ער האט שטענדיק יעדן איינעם דערמוטיקט און געטרייסט. ער איז געשטארבן נאך דער באפרייאונג. ער האט איי-בערגעלאזט זיין פרוי אנקא און א טאכטער סטעפא, היינט א דאקטאר אין חיפה אין ישראל און איר מאן פרעד זאוויסטאווסקי איז פראפעסאר אין חיפה'ער אוני-ווערזיטעט.

וואלדעק קאפינסקי

וואלדעק קאפינסקי, דער זון פון פארזיצער לעאן קאפינסקי, איז געווען א העל-דישע פערזענלעכקייט. אין דער פורים „אקציע“ פון דער אינטעליגענץ איז אים געלונגען צו אנטלויפן פון טראק און אויסגעמיטן דעמאלט א זיכערן טויט. מיט עט-לעכע חדשים שפעטער איז ער, צוזאמען מיט עטלעכע פארטיזאנער, געכאפט געווארן דורך די נאצי-רוצחים און א געשמידטער אין קייטן איז ער געפירט געווארן צו דער עגזעקוציע אויפן בית-עולם. מיט די געשמידטע קייטן אויף די הענט האט ער זיך געווארפן אויף די רוצחים, האפנדיק, אז צוליב דעם טומל וואס וועט אויסברעכן וועט אים און זיינע חברים געלינגען זיך צו ראטעווען. ער איז דערשאסן געווארן האלב הענגנדיק אויף דעם פארקן פון בית-עולם.

דעם עפיזאד האט מיר איבערגעגעבן א פוילישער אַרבעטער, וואס האט גע-אַרבעט אויפן בית-עולם ביים צוגעמען די מאַרמאַרענע מצבות, וואס די דייטשן האבן צוגערויבט און אוועקגעפירט קיין דייטשלאַנד.

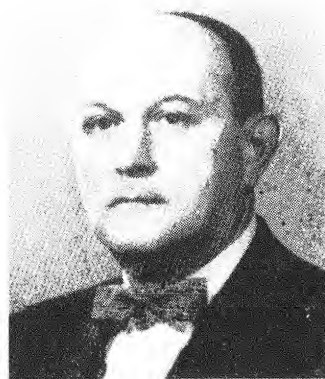
די פאמיליע קאפינסקי

פון דער פאמיליע לעאן קאפינסקי ע"ה איז ביים לעבן געבליבן בלויז דער זון יעזשי, וועלכער איז אן אינזשיניער און געפינט זיך אין פוילן.

זאל דא דערמאנט ווערן יאקוב (יאנקל) (א ברודער פון לעאן קאפינסקי), וועל-כער האט אלע זיינע יאָרן געווינט אין ניו-יאָרק און געווען אן אַקטיווער טוער פון דער לאַנדסמאַנשאַפט, ווידמענדיק איר א סך צייט, מי און פינאַנסיעלע מיטלען. צום באַדויערן איז ער אין יאר 1960 געשטארבן. ער האט איבערגעלאזט איין זון ד"ר אירווינג קאפין, וועלכער איז א פראמינענטער געלערנטער און פארנעמט זיך מיט מעדיצין פארשונג. ער וווינט אין וואשינגטאן.

יחזקאל סילווער (זילבערבערג) ע"ה

יחזקאל סילווער, דער זון פון ר' חיים און מרים, פון דער היים סטאשעווסקא, איז געבוירן געווארן אין טשענסטאָכאָוו. אין יאר 1929 איז ער אנגעקומען קיין מאַנטרעאל, קאַנאַדע, און אין יאר 1931 האָט ער אַריבערגענומען זיין פרוי בעסי פון דער היים פערעלמאַן, וועלכע האָט אים געבוירן צוויי קינדערלעך: א זון לואיס און א טאכטער ראָזלין.

ער איז געווען א שטילער, רואיקער און באשיידענער מענטש. ער האָט קיינמאל נישט געזוכט קיין מזרח-וואנט און אויך קיינמאל נישט געזוכט קיין אויבן און אין געזעלשאפטלעכן לעבן.

נאך דער צווייטער וועלט-מלחמה, ווען לאַנדסלייט, די על פי נס געראטעוועטע פון נאצישע גיהנום, זיינען אנגעקומען קיין מאַנטרעאל, זיך געפילט איינזאם און אפילו דערשלאָגן, ווייל נישט אלע האָבן זיך געקענט גלייך איינארדנען, האָט זיי יחזקאל סילווער מקרב געווען צו זיך. זיין סטאר אויף מעין סטריט און זיין הויז איז געוואָרן א זאמל-פונקט פון ניי געקומענע לאַנדסלייט. פאַר יעדן האָט ער געהאט א טרייסט-וואָרט, פאַר יעדן האָט ער געהאט אן עצה, ווי אזוי זיך איינצוראַרדנען און אויך דערטיילט פערזענלעכע הלוואות אויף אן אומבאַשטימטער צייט. איז טאקע נישט קיין ווונדער, אז די לאַנדסלייט האָבן אים, קעגן זיין ווילן, דערוויילט אלס פרעזידענט פון דער לאַנדסמאַנשאַפט.

ער האָט מיט גרויס התמדה און מיט דער גרעסטער איבערגעגעבנקייט אויס-געפירט זיינע פליכטן. אין אנהויב זיינען כמעט נישט געווען קיין שום איינקונפטן. אלע לאַנדסלייט, די ניי געקומענע, זיינען נאך נישט געווען איינגעאָרדנט און האָבן נישט געהאַט קיין פינאַנציעלע מעגלעכקייטן בייצוטראָגן צו פירן די אַקטיוויטעטן פון דער לאַנדסמאַנשאַפט. בריוו דאקעגן זיינען אנגעקומען פון לאַנדסלייט סיי פון ישראל, סיי פון אנדערע לענדער וועגע שטיצע. יחזקאל סילווער פלעגט דאָס נויטיקע געלט אויסלייגן, וואָס איז נויטיק געווען אַרויסצוהעלפן די נויטליידנדיקע לאַנדסלייט. דאָס איז א באַראַקטעריסטישער שטריך פון יחזקאל סילווער. די טעטיקייט איז פאַר אים געווען אן עבודת-הקודש און געטאָן האָט ער עס מיט גרויס איבערגעגעבנקייט ביז צו די לעצטע מינוטן פון זיין לעבן.

אויף אלע אונטערנעמונגען, וואָס די לאַנדסמאַנשאַפט האָט איינגעאָרדנט, האָט ער אלס פרעזידענט, אַנשטאָט צו פאַרנעמען דעם אויבנאָן און געבן אינסטרוקציעס, אליין אלע אַרבעטן, וואָס ער איז געווען אימשטאַנד אויסצופירן, געטאָן.

יחזקאל סילווער האָט אויסגעאיבט א גוואלטיקן איינפלוס אויף דער עקזע-קוטיווע, געשאפן א פאַמיליאַרע אַטמאָספּערע, חברישע איבערגעגעבנקייט און א רעספעקטפולע באַציאָנונג פון איינעם צום אנדערן. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ פינקטלעכקייט. אלע זיצונגען און פאַרזאַמלונגען באַזוכט, אפילו אין די ערגסטע וועטערן קיינמאל נישט פאַרפעלט צו קומען אין צייט.

ער האָט געהאַט די אויפזיכט איבער אלע אַקטיוועטעטן און געקענט די פעאיי-קייטן פון יעדן איינעם צוצופאַסן די אַנטשפּרעכנדע אַרבעטן. ער האָט זיך געריכטעט מיט דעם פרינציפ, אז יעדער זיינער, וואָס ווענדעט זיך נאך הילף זאל די הילף באַקומען. קיינמאל נישט צוריקווייזן אן אויסגעשטרעקטע האַנט מיט גאַרנישט.

יחזקאל סילווער איז געווען צען יאָר פרעזידענט פון דער לאַנדסמאָנשאַפֿט און די גאַנצע צייט איז ער געווען דער ביישפּיל און דער טאָן־געבער פון די אַקטיוויטעטן סיי מיט זיינע איבערגעגעבענע אַרבעטן און סיי מיט זיינע באַדייטנדע פינאַנציעלע באַשטייערונגען. אויף אַלע שמחות פון די לאַנדסלייט האָט ער זיך באַטייליקט און פון איינער אַזאַ שמחה, אַ בר מצוה, וווּ עס זיינען רעקאָרדירט געוואָרן די רעדעס פון בר מצוה און פאַרשטייער פון דער לאַנדסמאָנשאַפֿט, געפינט זיך אויך די רעדע פון פאַרשטאַרבענעם פרעזידענט יחזקאל סילווער ע"ה. ער האָט זיך באַטייליקט אין מאַמענטן, ווען אַ לאַנדסמאָן איז געווען חס ושלום אין טרויער. זאָל דאָ דערמאָנט ווערן, אַז קיין שום זאך האָט אים נישט אָפּגעהאַלטן פון אָפּגעבן דעם לעצטן כבוד אַ פאַרשטאַרבענעם לאַנדסמאָן. צו דער לוייה פון מרס. רענא וואַגאַ ע"ה איז ער געפאָרן, אַזש קיין טאָראָנטאָ.

אין אָנהויב סעפטעמבער 1959 איז ער אריין אין יידישן דזשענעראַל האַספּיטאַל. געהייסן האָט עס, אַז ער איז אריין אויף אַ „טשעק אפּ“. די עקזעקוטיווע מיטגלידער זיינען געוואָרן באַאומרואיקט, וואָס עס איז געשען. אַלע ווי איינער פון דער עקזעקוטיווע און אַ גאַנצע רייע לאַנדסלייט זיינען אים געגאַנגען מבקר חולה זיין. ער האָט זיך גענוי אויסגעפרעגט וועגן אַלע צוגרייטונגען צו דער יזכור אַקאַדעמיע, וואָס האָט געדאַרפט פאַרקומען, צי די איינלאַדונגען זיינען שוין גרייט אַרויסצושיקן, צי דער פראָגראַם איז שוין פולשטענדיק אויסגעאַרבעט געוואָרן און וועגן דער קאַרעספּאָנדענץ, וואָס איז אָנגעקומען. שפּעטער איז דער שמועס אַריבערגעגאַנגען צו פּריוואַטע אָנגעלעגנהייטן פון די עקזעקוטיווע מיטגלידער. ער איז געזעסן אין געסט־צימער און מאַנכע האָבן זיך אָפּילו געוויצלט, אַז אַ געזונטער מענטש נעמט און גייט אריין אין שפיטאַל און ער האָט אַליין אויך געלאַכט. דאָס האָט אַלעמען זייער באַרואיקט און געווען זיכער, אַז אין אַ צוויי־דריי טעג אַרום וועט ער זיין אין דער היים. דער חשבון איז אָבער געווען אַ פאַלשער. אין צוויי טעג אַרום איז ער אָפּערירט געוואָרן און די דאָקטוירים האָבן פאַרבאָטן יעדן באַזוך. צוויי טעג נאָך דער אָפּעראַציע, אין דער נאַכט פון 12־טן אויפן 13־טן סעפטעמבער 1959, איז זיין נשמה אויסגעגאַנגען.

די אַלע וואָס האָבן אים באַזוכט אין שפיטאַל, צוויי טעג פאַר דער אָפּעראַציע האָבן גאַרנישט געקענט גלויבן, אַז דאָס איז מעגלעך, אַז אַט דער גוטמוטיקער, שמיכלענדער פרעזידענט פון דער לאַנדסמאָנשאַפֿט, יחזקאל סילווער, איז מער נישטאָ.

עס איז גלייך גערופן געוואָרן אַ ספּעציעלע טרויער-זיצונג פון דער עקזעקוטיווע, וואָס איז פאַרגעקומען זונטיק, סעפטעמבער 13, 1959, 11־אָזיגער אינדערפרי, אין הויז פון פאַריצער בערל איצקאוויטש.

אַלע באַשלוסן פון דער זיצונג זיינען פינקטלעך אויסגעפירט געוואָרן. די לאַנדסלייט האָבן זיך באַפרייט פון זייערע באַשעפטיקונגען און געקומען צו דער לוייה, דינסטיק סעפטעמבער 15, 1959, עלף אָזיגער אינדערפרי.

די טשענסטאַכאווער לאַנדסמאָנשאַפֿט און הילפּס־פאַריינען האָבן צוגעשיקט קאַנדאַלענץ טעלעגראַמעס.

פריינד שלמה וואַגאַ איז געקומען צו פאָרן פון טאָראָנטאָ צו דער לוייה. ד"ר בנימין אַרענשטיין, דער גענעראַל־סעקרעטאַר פון דער לאַנדסמאָנשאַפֿט, האָט מספיד געווען דעם פאַרשטאַרבענעם פרעזידענט יחזקאל סילווער ע"ה.

עס איז אויך פאַראייניקט געוואָרן דער אַנדענק פון פרעזידענט. צו דער מצבה, וואָס די פאמיליע האָט געשטעלט, איז צוגעבויט געוואָרן אַ ספּעציעלער שטיין (מצבה) מיט אַנטשפּרעכנדע אויפשריפטן אין העברעאיש און ענגליש. יְהי שמו וזכרונו נצח.

טליאש שטייניץ

ד"ר הענריק (הערשל) לאזארזאויטש ע"ה

דער טויט פון ד"ר הענריק לאזארזאויטש ע"ה איז א גרויסער פארלוסט פאר זיין משפחה, חבריב, פריינט און לאנדסלייט.

די עלטערן פון הענריק לאזארזאויטש: ר' דוד און די מוטער צביה, האבן גע' האט א קאלאניאל-געשעפט אויף דער סטראזשצקע גאס אין טשענסטאכאוו אין קאפל בערלינערס הויז. נישט געקוקט דערויף, וואס זיי זיינען נישט געווען קיין פארמעגלעכע מענטשן, דאך האבן זיי זיך באמיט, אז זייערע קינדער זאלן באקומען אוניערזיטעט בילדונג און ווערן פראפעסיאנאלן. די משפחה איז באשטאנען פון פינף קינדער: דריי זין און צוויי טעכטער.

הענריק איז געווען דער עלטסטער זון און האט שטודירט סטאמאטאלאגיע און איז געווארן א צאן-דאקטאר. דער צווייטער — לעאפאלד — ד"ר מעדעצין, געשטארבן אין ניו-יארק אין 1965. דער דריטער — בערנארד — האט שטודירט יוריספרודענץ און איז געווארן אדוואקאט און וויינט אין מאנטרעאל.

הענריק, נאך זייענדיק א סטודענט אין אוניווערסיטעט, איז געווען באהערשט פון סאציאלע אנשיאונגען. א קורצע צייט האט ער געהערט צו דער סאציאליסטישער פארטיי און נאכדעם איז ער געווארן אן אקטיווער מיטגליד אין „בונד“. ער איז גע' ווען טעטיק אין א גאנצע רייע אינסטיטוציעס, פארנעמנדיק אנפירנדיקע אַמטן, ווי צום ביישפיל: פארוואלטונגס-מיטגליד אין ספארט און טורן-פאריין זש. ט. ס., געווען פארזיצער פון „מארגנשטערן“, פארוואלטונגס-מיטגליד אין דער „מעדעס-ביבליא-טעק“, פארוואלטונגס מיטגליד אין דער יידישער אפטיילונג פאר לאנד און נאטור-וויסנשאפט, וואס איז געווען אונטער דער אנפירונג פון ב. אייסראוויטש, און אין א גאנצע רייע אנדערע אינסטיטוציעס. ער איז געווען, לאנגע יארן, א מיטגליד פון שטאט-קאמיטעט פון „בונד“.

אין יאר 1923 האט אנגעהויבן צו דערשיינען די „ארבעטער-צייטונג“ און הענריק האט פארנומען דעם אַמט פון אַדמיניסטראַטאָר. אין אנדערע ווערטער הייסט דאָס, אז ער האט באַדאַרפֿט צו זאָרגן פאַר דער מאַטעריעלער עגזיסטענץ פון דער צייטונג. די צייטונג האט עגזיסטירט דריי יאָר און דאָס איז, אַן שום צווייפל, צו פאַרדאַנקן זיין אונדערמידלעכע אַנשטרענגונגען פון שאַפֿן די פינאַנסיעלע מיטלען פאַר דער עגזיסטענץ פון דער צייטונג.

אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט-שחיטה איז ד"ר הענריק לאזארזאויטש געווען אין ראטן-פארבאנד. נאך דער מלחמה איז ער צוריקגעפארן קיין פוילן און האט געוויינט אין לאדזש, אַרבעטנדיק אין דער אַרטיקער קראַנקן-קאַסע אַלס צאָן-דאָקטאָר.

אין יאר 1948 איז ד"ר הענריק לאזארזאויטש אַוועק פון פוילן צוזאַמען מיט זיין פרוי. צוערשט האבן זיי זיך אויפגעהאלטן, א געוויסע צייט, אין בעלגיע און נאכדעם אָנגעקומען אין מאַנטרעאַל, קאַנאַדע.

אין מאַנטרעאַל איז ד"ר הענריק לאזארזאויטש געווען טעטיק אין „ארבעטער-רינג“, בונדישער אָרגאַניזאַציע און אין דער טשענסטאָווער לאַנדסמאַנשאַפֿט, פאַר-נעמענדיק א געוויסע צייט דעם אַמט פון פאַרזיצער פון דער לאַנדסמאַנשאַפֿט. די אַלע, וואָס האָבן צוזאַמען מיט אים מיטגעאַרבעט אין געזעלשאַפטלעכע לע-בן, די אַלע וואָס האָבן אים געקענט און אַלע זיינע חברים און פריינט, וועלן אים קיינ-מאַל נישט פאַרגעסן. כבוד זיין אַנדענק!

חשה שטיימאן

מיינע יארן אין טשענסטאָכאָוו

ווען מיר זיינען דורך די דייטשן ארויסגעיאָגט גאוואָרן פון אונדזער היים-שטעטל באָדאָנאָוו, זיינען מיר געבראכט געוואָרן קיין דאָלדאָווע, וואָס איז געווען אַ מיין דוכנאָנגס-לאָגער. דאָרט האָט זיך מיר געדוכט, אַז עס איז זייער שלעכט, איך האָבט נאָך דאָן נישט באַגריפן, אָדער נישט געוואָלט גלויבן, אַז עס קען זיין ערגער. אַרויסגייענדיק פון דער היים האָב איך געהאַט מיטגענומען אַ קליין פעקל מיט זאָכן, אָבער אין דאָלדאָווע האָט מען דאָס ביי אונדז צוגענומען. אין די דריי טעג וואָס מיר זיינען געווען אין דאָלדאָווע האָבן מיר זיך געפונען אין שרעקלעכע באַדינגונגען, אין אַ כסדרדיקן טעראָר. פון דאָרט האָט מען אַלע יידן פון באָדאָנאָוו, אַרום 1200 נפשות דעם 6-טן מערץ 1941 געבראכט קיין טשענסטאָכאָוו. צווישן זיי בין איך געווען מיט מיינע עלטערן, מיין שוועסטער און אַ שוועגערין מיט צוויי קינדער פון 7 און 10 יאָר.

מען האָט אונדז אַרויסגעפירט אויף אַ פלאַץ וווּ עס איז אַמאָל געווען אַ מעטאָל-פאַבריק. אַלע האָבן געמוזט אויסליידיקן די קעשענעס און די דייטשן מיט זייערע פוילישע מיטהעלפער האָבן ביי אונדז אַלץ צוגענומען. אַ פאַר טעג שפעטער האָט מען אונדז צעטיילט אין קליינע גרופעס אין פונאַנדערגעפירט אין פאַרשיידענע ערטער אין געטאָ. איך און מיין פאַמיליע מיט נאָך אַ גרופע יידן זיינען געבראכט געוואָרן אין אַ שול, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער ערשטער זייט אלע נר. 1. דער נאָמען פון דער משפּחה צו וועלכע מיר זיינען געוואָרן צוגעטיילט איז געווען שלעזינגער. די איינוואוינער פון דעם גרויסן הויף, האָבן אונדז געהאַלפן מיט וואָס זיי האָבן געקענט.

איך און מיין פאָטער ע"ה זיינען געקומען אַהין צעקלאָפּטע און צעבלוטיקטע נאָך פון דער היים. צווישן די דאָרטיקע מענטשן זיינן געווען דאָקטוירים און קראַנקשוועסטער. זיי האָבן אונדז גערייניקט די ווונדן, פאַרבאַנדאַזשירט מיין קאָפּ, וואָס איז געווען צעקלאָפּט און געהאַלפן די אַלע, וועלכע האָבן זיך גענויטיקט אין מעדיצינישער הילף.

מיין פאַמיליע איז געווען מזליק ווייל מען האָט אונדז אַריינגענומען אין אַ הויז. איך גלויב, אַז דאָס איז געווען אַדאַנק מיין פאָטער און מוטער ע"ה. איך בין די מענטשן געווען זייער דאַנקבאַר פאַר זייער הילף. צווישן די איינוואוינער פון הויז וואָס האָבן געהאַלפן די מענטשן אין נויט איז געווען אַ מיידל, וועלכע האָט זעענדיק מיין פאַרבאַנדאַזשירטן קאָפּ זיך פאַראינטערעסירט מיט מיר. דריי חדשים שפעטער האָבן מיר מיט מזל חתונה געהאַט.

מיינע עלטערן זיינען אַוועקגעפאַרן קיין וואַרשע צו מיינער אַ שוועסטער. אַ פאַר מאָנאַטן שפעטער זיינען זיי ביידע גשטאַרבן און האָבן נאָך געהאַט די זכיה צו קומען צו קבר-ישראל. מיין שוועגערן מיט אירע צוויי קינדער איז אויך אַוועקגעפאַרן אין אַן אַנדער שטאָט צו אירער אַ שוועסטער. זי האָט געהאַפּט, אַז דאָרט וועט זיין בעסער, מער האָבן מיר פון איר נישט געהערט.

דורך די אַלע יאָרן אין טשענסטאָכאָווער לאַגער זיינען מיר, איך און מיין פרוי ע"ה געווען פון די ווייניק מזליקע מענטשן וואָס זיינען דאַנקען גאָט געווען די גאַנצע צייט צוזאַמען און באַפרייט געוואָרן צוזאַמען. מיר זיינען אַ צייט שפעטער געקומען קיין אַמעריקע און דערצויגן דאַנקן גאָט אַ זייער פינע טאָכטער. דורך די אַלע יאָרן פון דער שקלאָפּעריי אין די לאַגערן זיינען געווען צייטן, ווי עס זאָגט זיך אין דער תוכחה, אַז ווען עס איז געווען טאָג האָבן מיר געווינטשן עס זאָל זיין נאָכט, און ווען עס איז געווען נאָכט האָבן מיר זיך געווינטשן עס זאָל זיין טאָג, דאָס איז נישט קיין ניס פאַר די אַלע וואָס האָבן דורכגעמאַכט

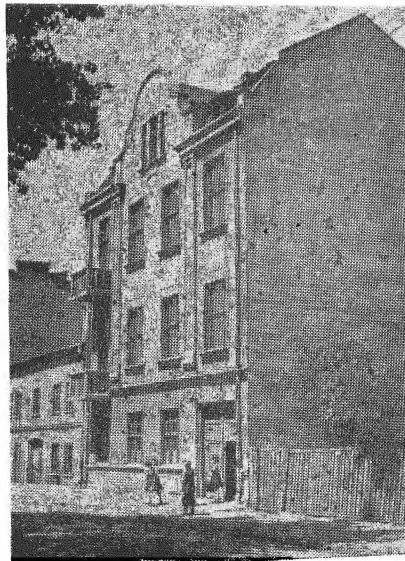
דעם קאשמאר.

דורך די יארן פון אונדזערע ליידן האט אונדז אסאך מאל אויסגעזען, אז עס קומט דער סוף. דאך האט אין א קליין ווינקעלע אין געדאנק געטליעט א פונק פון האפענונג, אז אפשר, אפשר וועט געשען א נס און מיר וועלן דערלעבן צו זען די פרייהייט.

דעם 15טן יאנואר 1945 איז געווען דער טאג פן אונדזער באפרייאונג. מיר האבן אנגעהויבן זוכן פאמיליע און פריינט און מיר האבן דאן געזען וואס פארא אומגליק עס איז געשען דעם יידישן פאלק.

ענדע נאָוועמבער 1945 זיינען מיר, איך און מיין פרוי ע"ה און נאך א משפחה אַוועק פון טשענסטאָכאָו און אויך פון פוילן. מיר זיינען געפאָרן קיין אמעריקע וווּ איך האָב געהאַט אַ שוועסטער אין פילאדעלפיע. מיר זיינען אַוועק פון פוילן מיטן געדאַנק קיין מאָל מער צו באַטרעטן די פאַרשאַלטענע פוילישע ערד. דערלעבנדיק די פרייהייט האבן מיר אנגעהויבן בויען אַ נייעם לעבן מיט דער האַפענונג פאַר אַ בעסערער צוקונפט.

צוגעשיקט פון משה שטיימאן, וועלכער איז באפרייט געווארן אין טשענסטאָכאָו, דעם 15טן יאנואר, 1945.

דאָס הויז פון דער י. ל. פרץ שול
אויף קרושקע 23

דער אומקום און ווידערשטאנד פון א יידישער שטאט

העלדן פון דער טשענסטאָכאָווער
ווידערשטאנדס-באוועגונג

געשטאלטן פון געפאלענע העלדן פון דער טשענסטאָכאָווער ווידערשטאַנדס-באַוועגונג

מאַטעק זילבערבערג

דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער קאָמפּס-אַרגאַניזאַציע
אין קליינעם טשענסטאָכאָווער געטאָ.

מאַטעק זילבערבערג איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1910 אין קאַליש. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט גייסטיקע און אינציאטאָרישע פעאיקייטן. געוועזן פיזיש גוט אַנטוויקלט און באַזעסן גימנאַזיאַלע בילדונג. פאַר דער צווייטער וועלט מלחמה איז ער געווען טעטיק אין דער רעוויזאָניסטישער באַוועגונג. ענדע 1940 האָט ער פאַרלאָזט קאַליש און איז געקומען קיין טשענסטאָכאָווער. זייענדיק טעטיק אין דער אַרגאַניזאַציע „השומר הצעיר“. אין דער צייט פון גרויסן געטאָ איז ער געווען אַן אומבאַקאַנטער פליט און געצויגן זיין חיונה פון האַנדל.

אין דער צייט פון די טראַגישע אויסזידלונגען איז ער אויסגעלעקטירט און געשיקט געוואָרן אין דער „מעטאָלורגיא“ און פון דאָרט קאָשאַרירט געוואָרן אין „האַסאַג-פעלצערן“.

אין די ערגסטע און שוידערלעכסטע באַדינגונגען אין דער קאָשאַרירונגס-צייט אין „האַסאַג-פעלצערן“, ווען אַלע זיינען געווען גידערגעשלאָגן, גייסטיק און פיזיש צעבראַכן פון די אַלע איבערלעבונגען, האָט ער אָנגעהויבן צו פראָפאגירן די אידעע פון באַוואַפנטן ווידערשטאַנד. ער האָט אַרגאַניזירט אַ קאָמפּס-גרופע און אויסגעקליבן נאָר אַזעלכע, וואָס זיינען געווען באַקאַנט פון זייערע אַקטיוויטעטן פון פאַר דער מלחמה אין פאַרשיידענע יוגנט אַרגאַניזאַציעס. מיט התלהבות איז זיין רוף צו ווידערשטאַנד אויפגענומען געוואָרן און פון טאָג צו טאָג האָט זיך זיין גרופע פאַרגרעסערט.

מיטן אַנטשטיין פון קליינעם געטאָ זיינען די יידן פון „האַסאַג-פעלצערן“ דאָרט אַהינגעשיקט געוואָרן צום וווינען.

מאַטעק זילבערבערג, קומענדיק אין קליינעם געטאָ, האָט געטראָפן אַ צוגעגרייטן באַדן. די קיבוצים האָבן זיך שוין געהאַט צוריק אַרגאַניזירט אַלס באַזונדערע אַרגאַניזאַציעס. עס זיינען געווען דריי קיבוצים: „השומר הצעיר“, אונטער דער אָנפירונג פון יהודה גליקשטיין, וועלכער איז שפּעטער געווען טעטיק אין די קאָניצעפּאַלער וועלדער מיט אַ פאַרטיזאַנער-גרופע און איז אומגעקומען פון דער א. ק. „דרור“, אונטער דער אָנפירונג פון רבקה גלאַנץ, און „גורדוניה“. מאַטעק זילבערבערג פאַרבינדט אַלע גרופירונגען דורך רופן קאָנפערענצן, און אין רעזולטאַט דערפון אַנטשטייט די יידישע קאָמפּס-אַרגאַניזאַציע „זשאַב“ (זשידאָוסקאַ אַרגאַ-ניזאַציע באַיאָוואַ).

מאַטעק זילבערבערג איז געוואָרן דער טאָן-געבער און אָנפירער פון דער קאָמפּס-אַרגאַניזאַציע, אַרויסגעבנדיק באַפעלן אין אַלע ענינים. די אויפגאַבן זיינען געווען קאַלאַסאַלע, און מיט אַן אייזערנעם ווילן האָט ער אַלץ דורכגעפירט: פאַר-

בינדונגען מיט די עקזיסטירנדע געטאס און מיטן ווארשעווער, פארבינדונגען מיט דער א. ל. פראדוקציע פון אמוניציע, ארגאניזירט וואלד-פארטיזאנער-אטריאדן און קאמפס-גרופעס, די אזוי גערופענע „פינפטלעך“; באוואפנטע אקציעס פון קלענערן און גרעסערן מאסשטאב, געבויט אונטערערדישע טונעלן, געמאכט איבונגען מיט די מיטגלידער, ווי אזוי זיך אומצוגיין מיט געווער; דורכגעפירט א צוואנגס-באשטייערונג פון דער פארמעגלעכער באפעלקערונג אין קליינעם געטא, און אויב עס האט זיך ווער קעגנגעשטעלט דעם שטייער-באפעל, איז ער ארעסטירט און איינגעזעצט געווארן אין בונקער-ארעסט פון דער ווידערשטאנדס-באוועגונג. א חוץ דעם אלגעמיינעם קאמף קעגן דער נאצי-מאכט איז אויך געפירט געווארן א קאמף קעגן די יידישע פראוואקאטארן און מוסרים.

אין דער צייט פון דער ליקוידאציע פון קליינעם געטא איז מאטעק זילבער-בערג געשטאנען העלדיש אויף דער וואך מיט צוויי אויטאמאטן אין די הענט, שיסנדיק אן אויפהער אין די נאצי-טיראנען. ער איז העלדיש געפאלן אויף זיין קאמפס-פלאץ.

ער איז באקאנט געווען אונטערן נאמען „מאטעק“.

דער נאמען מאטעק זילבערבערג איז אויסגעוואקסן צו א סימבאל פון קאמף פאר פרייהייט, איינשרייבנדיק זיך אין דער געשיכטע אלס העלד און מארטירער פון דער טשענסטאכאווער ווידערשטאנדס-באוועגונג.

ר ב ק ה ג ל א נ ז

רבקה גלאנץ איז געבוירן געווארן אין קאנין, פוילנער קרייז אין יאר 1915. זי האט זיך אנגעשלאסן אין דער יוגנט-באוועגונג „פרייהייט“, זי איז דערצויגן געווארן און האט דערצויגן אנדערע אין ציוניסטיש-סאציאליסטישן גייסט. זי איז געפארן אויף הכשרה און זיך געגרייט עולה צו זיין קיין ישראל. זי ווערט שנעל באקאנט מיט אירע ארגאניזאטארישע פעאיקייטן און איבערגעבנקייט פאר דער באוועגונג און דערפאר ווערט זי אפגעהאלטן פון פארן, בכדי אנצופירן מיט דער קיבוצים-באוועגונג אין פוילן. פינף יאר האט רבקה גלאנץ אנגעפירט מיט „הכשרה“ פונקטן, זייענדיק א לענגערע צייט טעטיק אין לאדזשער קיבוץ „באראכאו“, ביז דער מלחמה. זי האט זיך באזעצט אין ווארשע, מיטארבעטנדיק אקטיוו מיט צביה לובעטקי, פרומקע פלאטניצקא און אנדערע. האבנדיק אן ארישן אויסזען, איז איר אנפארטרויט געווארן די פונקציע פון א קוריער. זי איז ארומגעפארן איבער שטעט און שטעטלעך; געוועקט, געמוטיקט און ארגאניזירט די חלוצישע באוועגונג, מיט-פירנדיק מיט זיך אומלעגאלע ליטעראטור, וואס איז דערשינען אין דער מלחמה-צייט. אויף אירע ריזעס איבערלעבט זי טראגישע מאמענטן, צוליב די כסדרדיקע רעוויזיעס, אבער א דאנק איר שנעלער אריענטאציע געלינגט איר שטענדיק ארויס-ווייזן זיך פון די געפערלעכסטע סיטואציעס.

אין יאר 1941 האט דער ארבעטער-ראט ארגאניזירט קיבוצים אין טשענסטאכאו. דער מרכז „החלוצ“ דעלעגירט פון ווארשע רבקה גלאנץ אנצופירן מיטן קיבוץ „דרור“. אנקומענדיק קיין טשענסטאכאו ווערט זי די טאנגעבערין פון דער טעטיקייט פון קיבוץ, דערוועקנדיק צו זיך די ווארעמסטע סימפאטיעס מצד אלע מיטגלידער, צוליב איר חברישער באנעמונג, פשוטער האלטונג און באזונדערס צוליב איר איבערגעגעבענער ארבעט פאר די אינטערעסן פון קיבוץ. זי האט זיך געשטעלט אין אן ענגער פארבינדונג מיטן ארבעטער-ראט, אין וועלכן זי האט געזען דעם גרויסן געזעלשאפטלעכן ארבעטער-כוח און איינציקן מיטהעלפער צו

לייזן די טאג-טעגלעכע פראבלעמען פון קיבוץ. אויפן פארשלאג פון דער אנפירונג פון ארבעטער-ראט ווערט זי א שטענדיקע מיטארבעטערין פון סעקרעטאריאט.

מיטן אנהויב פון די מאסן-פארניכטונגען פון יידן, האט רבקה גלאנץ באקומען א באפעל פון מרכז „החלוץ“ צו ארגאניזירן א באוואקנטע ווידערשטאנדס-באוועגונג. זי רופט א גאנצע רייע זיצונגען פון די אקטיווע טוער פון דער „ליגע“ אין לאקאל פון קיבוץ אויף פשעמיסלאווא 2. אויף וועלכע זי ליינט פאר די באריכטן פון צביה לובעטקין וועגן די יידן-פארניכטונגען און דעם רוף צו ווידערשטאנד.

די אלע באריכטן האבן אויף אלעמען געמאכט א דערדריקנדן איינדרוק, אבער די ברייטע מאסן האבן נישט געלויבט אין די ידיעות וועגן די אויסראטונגען, און צוליבן פעלן פון געווער זיינען די פלענער אין די צייטן פון גרויסן געטא נישט פאר-ווירקלעכט געווארן. אין דער צייט פון אקציעס, ווען ס'האט געהערשט א גרויזאמער הונגער, באשעפטיקט זיך רבקה גלאנץ מיט פארשאפן לעבנסמיטל פארן קיבוץ. אין דער צייט פון דער אויסזידלונגס-אקציע אויף פשעמיסלאווא גאס, ווערט אויך רבקה גלאנץ אוועקגעפירט צום טראנספארט קיין טרעבלינקע. א דאנק די מסירת-נפשדיקע באמאונגען פון בערנארד קורלאנד געלינגט אים זי ארויסצונעמען פון וואגאן.

נאך דער ליקוידאציע פון גרויסן געטא, האט זי זיך געווינדמעט, מיט איר גאנצער ענערגיע דער קאמפס-ארגאניזאציע. זי האט מיט א גרופע איבערגעגעבענע מיטגלידער, ארגאניזירט דעם קיבוץ אין הויז אויף גארנצארסקא 72, וואס איז געווארן דער צענטער פון געזעלשאפטלעכן לעבן און ווידערשטאנדס-באוועגונג, ווירקנדיק אויף דער גאנצער באפעלקערונג פון קליינעם געטא. אין דער שפיץ פון קיבוץ איז געשטאנען רבקה גלאנץ, וואס האט ארויסגערופן צו זיך די גרעסטע ליבשאפט, באוונדערונג און צוטרוי. ווען זי האט זיך באוויזן אויף די שמאלע געסלעך פון קליינעם געטא, האבן אלע אנגעוויזן אויף איר: „אט דאס איז רבקה גלאנץ“. זי האט שטענדיק געטראגן א ווייסע בלוזע, לעדערנע קורטקע, הויכע ברוינע שטייבל, זייענדיק א מוסטער פון ריינקייט און באשיידענער עלעגאנץ. זי האט געהאט א קאלאסאלן איינפלוס אויף אירע מיטארבעטער אין די ערנסטע און פאר-צווייפלסטע מאמענטן, צוליב איר שטענדיקן גלייכגעוויכט און רואיקער האלטונג. איר ליבער שמיכל האט אלעמען באווינקט, הגם טיף אין הארצן האט זי געווייטיקט און געבליטיקט צוליב דער יידישער פאלקס-טראגעדיע, ברויזנדיק נאך נקמה. דערפאר האט זי טאג און נאכט געארבעט בכדי צוצוגרייטן דעם ענטגילטיקן קאמף מיטן שונא, מיט דער נאצי-מאכט.

זי האט גלייכצייטיק אויסגעפירט די אינסטרוקציעס פון מרכז פון ווארשע און ארומגעפארן אלס „אריעריין“, פירנדיק געווער פון טשענסטאקאווער קליינעם געטא צו דער ווידערשטאנדס-באוועגונג אין בענדין.

אין דער צייט פון דער ליקוידאציע פון קליינעם געטא, איז זי צוזאמען מיט א גאנצער ריי חברים געפאלן אין קאמף.

רבקה גלאנץ איז איינע פון די העלדישסטע טעכטער, וואס דאס יידישע פאלק און די חלוצישע באוועגונג האט פון זיך ארויסגעגעבן.

רבקה גלאנץ האט באקומען א ברייטע אפשפילונג אין דער הירבן ליטעראטור. אין בוך „פרויען אין די געטאס“, ארויסגעגעבן פון דער פיאנערן ארגאניזאציע אין ניו-יארק, אויף זייט 141, האט לייב שפיוזמאן געשריבן, אז רבקה גלאנץ איז געווען די נשמה פון דער חלוצישער זעלבסטשוץ אין טשענסטאקאווא און זי איז געשטארבן מיט וואפן אין דער האנט, קעמפנדיק העלדיש כעגן די נאצישע סאלדאטן.

ד"ר יצחק י. שווארצבארד ע"ה, דער געוועזענער דיען פון פוילישן יידנטום, האָט אין דער ספעציעלער אויסגאבע פון יידישן וועלט-קאנגרעס פון יאָר 1953 אונטערן טיטל: „דהע סטאָרי אָו דהע וואָרסאָ געטאָ אַפרייזינג“ (..די געשיכטע פון דעם אויפשטאַנד אין וואָרשעווער געטאָ“), באַשריבן די גרויסע העלדישקייט פון רבקה גלאַנץ.

עס ווייזט אויס, אַז עס איז אַריינגעפאלן אַ טעות אין דער באַשריבונג, אַז רבקה גלאַנץ איז געפאלן אין קאַמף אין וואָרשעווער געטאָ אויפשטאַנד. עס דאַרפט זיין, ווי עס איז פאַקטיש געווען, אַז זי איז געפאלן אין העלדישן קאַמף אין דעם אויפשטאַנד פון קליינעם געטאָ אין טשענסטאָכאָוו.

מלך נוישטאַדט אין זיין בוך „חורבן און אויפשטאַנד פון די יידן אין וואָרשע“, צווייטער טייל אויף זייטן 401-402, האָט געגעבן אַ לענגערע באַשרייבונג וועגן די העלדישע קעמפערין און אַנפירערין פון קאַמף קעגן נאַציזם און ער האָט פאַר-ענדיקט די באַשרייבונג מיט פאַלגנדע ווערטער: „א טאַכטער פון פאַלק, פון זיינע טיפּענישן איז זי אַרויסגעקומען, און אין די טעג פון אומגליק איז זי צוזאַמען מיטן פאַלק געפאלן מיט געווער אין האַנט“.

משה לובלינג

געבוירן אין וואַלבראם אין יאָר 1904 און נאָכדעם געווינט אין סאַנסאָווע. פון די פריסטע יוגנט יאָרן איז ער געווען אַן אַקטיווער מיטגליד אין דער פאַרטיי פועלי-ציון.

אין פּרילינג 1940 איז ער געקומען קיין טשענסטאָכאָוו צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע; פרוי און צוויי קינדערלעך. ווי אַ פליט, איז ער געווען מאַטעריעל רואינירט און געלעבט די גאַנצע צייט מיט זיין פאַמיליע אין נויט און הונגערי.

משה לובלינג האָט געווינדמעט זיין גאַנצע ענערגיע דאָס אַרגאַניזירן דעם אַרבעטער-ראַט, וואָס איז פאַקטיש געווען די ערשטע פאַרם פון אַ פאַרייניקטער אַלגעמיינער אַרגאַניזאציע פון די צוואַנגס-אַרבעטער אין טשענסטאָכאָוו און גלייכ-צייטיק די פאַרגייערין פון דער יידישער באַוואָפנטער קאַמפס-אַרגאַניזאציע אין קליינעם געטאָ.

משה לובלינג איז געווען אַ טאַלאַנטפולער מאַסן-רעדנער און אויסגעצייכנטער אַרגאַניזאַטאָר, אַ מענטש מיט אַ קלאָרער אַפּשאַצונג פון געשעענישן און אַנטוויקלונגען, דערפאַר איז ער טאַקע דערוויילט געוואָרן אַלס פאַרזיצער פון אַרבעטער-ראַט. ער האָט פאַרויסגעזען די טראַגעדיע, וואָס רוקט זיך אָן אויפן פוילישן יידנטום און דעם ביטערן און טרויעריקן שיקאַל פון טשענסטאָכאָווער יידנטום. ער האָט טאַקע גערופן, געוועקט און געמונטערט זיך צו גרייטן און זיך אַרגאַניזירן צום באַוואָפנטן קאַמף. צו דעם צוועק האָט ער זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט דער פוילישער ווידערשטאַנדס-באַוועגונג וועגן געווער און קאַפּעראַציע אין קאַמף קעגן נאַציזם.

משה לובלינג איז געווען דער הויפט אַרגאַניזאַטאָר פון קאַמף צו פאַרבעסערן די מאַטעריעלע מערזע פון די יידישע צוואַנגס-אַרבעטער. ער האָט אַרגאַניזירט קיבוצים און אויך אַרגאַניזירט די ראַדיקאַלע יידישע אינטעליגענץ, וואָס איז געווען אַ מאַראַלישע אונטערשטיצונג ביי דער אדורכפירונג פון אַלע פאַדערונגען פון די צוואַנגס-אַרבעטער צו דעם יודענראַט.

משה לובלינג איז געווען שטאַרק באַליבט ביי די צוואַנגס-אַרבעטער און אין דער זעלבער צייט איז ער מוראָדיק פאַרפאַלגט געוואָרן דורך דער געטאָ-פאַליציי און מערערע מאל איז ער געוואָרן אַרעסטירט.

מוצאי יום-כיפור איז פאָרגעקומען די לעצטע זיצונג פון אַרבעטער-ראַט. אויף דער זיצונג איז פאָרגעשלאָגן געוואָרן, אַז משה לובלינג זאָל פאַרלאָזן דאָס געטאָ און זיך שטעלן אין פאַרבינדונג מיט די פוילישע אַרבעטער-טוער מיט וועלכע ער האָט זיך גוט געקענט. אַז זיי זאָלן געפינען אַ שוין-אַרט פאַר אים און ער זאָל זיך דערווייל ראַטעווען. משה לובלינג האָט קאָטעגאָריש אָפּגעוואָרפּן דעם פאַרשלאָג פון פאַרלאָזן דאָס געטאָ. בכדי צו ראַטעווען זיין לעבן.

צומאָרגנס, סעפטעמבער 22, 1943, אין דער אויסזידלונג, האָט ער מיט זיין פרוי און איין זון געטיילט דעם טראַגישן גורל פון טשענסטאָווער יידנטום און אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע צום אומקום אין די גאַז-אוינונס. זיין זון פנחס איז געבליבן אין קליינעם געטאָ, וווּ ער איז שפּעטער אומגעקומען.

אין טרעבלינקע איז משה לובלינג געוואָרן אויסגעקליבן צו אַרבעטן אין סאַרטירונגס-לאַגער. ער איז געווען דער לעבעדיקער עדות פון די ברוטאַלע גרויזאַמקייטן אין טרעבלינקע. זייענדיק טריי זיינע קאַמפּס-טראַדיציעס האָט ער אָרגאַניזירט אַ ווידערשטאַנדס-באַוועגונג, וואָס האָט געפירט אַ שטרענג קאַנספּיראַטיווע טעטיקייט. ער האָט אויך, אויף אַ שטרענג געהיימען אופן, דורך פוילישע באַן-אַרבעטער, געשיקט עטלעכע בריוו צו דער יידישער קאַמפּס אָרגאַניזאַציע אין קליינעם געטאָ. זיינע בריוו זיינען געווען היסטאָרישע דאָקומענטן, וואָס האָבן געווירקט עלעקטריזירט אויף די מיטגלידער פון דער קאַמפּס אָרגאַניזאַציע.

ער איז געווען עלף חדשים אין טרעבלינקע און איז געווען איינער פון די אָרגאַניזאַטאָרן פון אויפשטאַנד, וואָס איז אויסגעבראַכן אויגוסט 3, 1943, 5.30 פאַרנאַכט און אין דעם אויפשטאַנד איז ער אומגעקומען ווי אַ העלד און מאַרטירער. משה לובלינג איז אַ היסטאָרישע, העלדישע און ליכטיקע פערזענלעכקייט, וואָס דאָס יידישע פאָלק און די ציוניסטיש-סאָציאַליסטישע באַוועגונג האָט געהאַט אין אירע רייען.

אליעזר שמולעוויטש

געבוירן אין טשענסטאָוואו אין יאָר 1915. דער פאָטער, לוי שמולעוויטש, אַ תבואה-סוחר, איז געווען אַ וויעשאַווער חסיד.

אליעזר איז דערצויגן געוואָרן אין שטרענג רעליגיעזן גייסט. צוערשט האָט ער געלערנט אין יחיאל גרילאקס חדר און נאָכדעם אין דער אלגעמיינער פאָלקס-שולע. פון קינדווייז אָן האָט ער זיך אינטערעסירט מיט געזעלשאַפטלעכע פראָבלעמען און איז טאַקע זייער יונג אַריינגעטרעטען אין „השומר-הצעיר“. די אָרגאַניזאַציע איז געוואָרן ביי אים די צווייטע היים, ווידמענדיק איר זיין גאַנצע פרייע צייט. ער האָט פאַרנומען אַן אָנפירנדיקע ראָלע אין דער באַוועגונג און זיך באַטייליקט אין צוואַ-מענפאַרן און קאָנפערענצן. אין דער אָרגאַניזאַציע איז ער באַקאַנט געווען אונטערן פסעוודאָנים „מאלאי“. ער האָט געהאַט אַ נייגונג צו שפראַכן און ער האָט טאַקע געלערענט שפראַכן און אויך דאָס דרוקער פאַך. נאָכן ווערן אַ קוואַליפֿיצירטער דרוקער האָט ער געאַרבעט אין דער ציוניסטישער וואַכנשריפט „אונדזער וועג“ און אויך אַנטיילגענומען אין אַרויסגעבן די צייטונג.

וועלנדיק עולה זיין קיין ישראל איז אליעזר שמולעוויטש, אין יאָר 1936, אַוועק אין אַ קיבוץ קיין מלאַווע. ער איז דאָרט קראַנק געוואָרן און אַדורכגעמאַכט אַן אָפּעראַציע. נאָכדעם איז ער צוריקגעקומען קיין טשענסטאָוואו און פאַרטגעזעצט זיין „הכשרה“ צייט אין דער טשענסטאָווער לאַנדווירטשאַפטלעכער פאַרם.

יוני 19, 1937, איז אין טשענסטאָוואו געווען אַ פאַגראַם אין פאַרבינדונג מיט פענדראַק-באַראן געשיכטע. אליעזר שמולעוויטש האָט דעמאָלט גענומען אַן אַקטיוון

אנטייל אין ווידערשטאנד קעגן די פאגראמשטישקעס, וואס זיינען באפאלן די לאנד-ווירטשאפטלעכע פארם.

ווי נאר די דייטשן האבן אקופירט טשענסטאכאוו האט אליעזר שמולעוויטש ארגאניזירט ווידערשטאנדס-גרופן, וואס האבן אין אנהויבן געפירט אן אויפקלערונגס-טעטיקייט דורך פארשפרייטן אַנטי-היטלעריסטישע ליטעראטור. ער איז געשטאנען אין פארבינדונג מיט אַ גאנצע רייע שטעט.

אליעזר שמולעוויטש האט גענומען אן אקטיוון אנטייל אין ארגאניזירן דעם ארבעטער-ראט. ער איז געווען איינער פון די הויפט-רעדנער אויף דער גרינדונגס-פארוואלונג.

מיטן אנהויב פון די דעפארטאציעס פון טשענסטאכאווער יידנטום, סעפטעמבער 22, 1942, האט ער פארלוירן זיין צאלרייכע פאמיליע, וואס איז אומגעבראכט געווארן אין טרעבלינקע. ער און זיין ברודער זיסקינד שמולעוויטש זיינען קאשארירט געווארן אין האסאג-פעלצערן. אין די גרויזאמע טעג פון די אויסוואלונגען און גרויליקע קאשארירונגס-באדינגונגען אין „האסאג“, האט ער זיך געוויידמעט דער ארגאניזירונג פון א ווידערשטאנדס-גרופע. ער האט זיך באקענט מיט מאטעק זילבערבערג, דער שפעטערדיקער קאמענדאנט פון דער פארייניקטער קאמפס-ארגאניזאציע אין קליינעם געטא, און ביידע האבן פארווירקלעכט דעם פלאן.

נאך דריי חדשים קאשארירונג אין „האסאג-פעלצערן“ זיינען אלע צוריקגעשיקט געווארן צו וווינען אין קליינעם געטא. דער פונדאמענט פאר דער קאמפס-ארגאניזאציע איז שוין געווען. אלץ איז רעארגאניזירט און פארייניקט געווארן אונטער דער אנפירונג פון מאטעק זילבערבערג. אליעזר שמולעוויטש איז געווען איינער פון די אקטיווסטע אין דער טעכנישער גרופע, וואס האט פראדוצירט אויפרייס-שטאפן און האנט-גראנאטן. צו דער גרופע האט אויך געהערט זיין ברודער זיסקינד שמולעוויטש.

יוני 24, 1943, צוויי טעג פאר דער ליקוידאציע און אויפשטאנד פון קליינעם טשענסטאכאווער געטא, איז געקומען א גרופע זשאנדארן אונטער דער אנפירונג פון הויפט יידן-מערדער דעגענהארדט און האט ארעסטירט אלע, וואס האבן געהייסן שמולעוויטש. אליעזר שמולעוויטש, נישט ריכטנדיק זיך אויף קיין שום זאך, איז דעמאלט ארעסטירט געווארן.

די קאמענדאנטור פון דער קאמפס-ארגאניזאציע האט גלייך באשטימט אַ קאמפס-גרופע צו באפרייען דעם ארעסטירטן אליעזר שמולעוויטש. דאס קליינע געטא איז דעמאלט אַרומגעשטעלט געווארן מיט פארשטארקטע יואכן און עס האט זיך שוין אנגעהויבן דער ענטגילטיקער קאמף פון דער יידישער קאמפס-ארגאניזאציע קעגן די נאצי טיראנען. אזוי ארום איז דער פלאן פון באפרייען אליעזר שמולעוויטשן געווארן אומדורכפירבאר.

אליעזר שמולעוויטש איז דעמאלט געפאלן ווי א העלד אין העמפער קעגן די נאצי-טיראנען.

ישראל-אביגדור שילדהאוז

געבוירן אין פשעבאָזש אין יאר 1914. פון די פריסטע קינדער-יארן געווינט און דערצויגן געווארן אין א שטרענג רעליגיעזן גייסט אין טשענסטאכאוו. צוליב דער שלעכטער מאטעריעלער לאַגע פון זיינע עלטערן האט ער אנגעהויבן צו 14 יאר ארבעטען צו פארדינען אויף ברויט, באַשעפֿטנדיק זיך מיט שטובן-מאלעריי.

ישראל-אביגדור שמולעוויטש האָט צוערשט געהערט צו „ביתר“ און נאָכדעם איז ער אַריינגעטרעטען אין דער פּוּל־ציון אַרגאַניזאַציע, דינענדיק איר טריי ביז די לעצטע מינוטן פון זיין לעבן. ער איז געווען אַ זייער אַקטיווער מיטגליד און דערפאַר איז ער דערווילט געוואָרן אין דער פאַרוואַלטונג און אים איז אָנפאַרטרויט געוואָרן דאָס אַרגאַניזירן די פּראָפּעסאַנעלע פאַריינען. ער איז געווען אַ פאַר-וואַלטונגס-מיטגליד אין מאַלער פאַריין.

ווען די נאַציס זיינען אַריין אין דער שטאָט איז ער געווען אַקטיוו אין דער חלוצישער באַוועגונג און גענומען אַ וויכטיקן אַנטייל אין דער אַרגאַניזאַציע פון אַרבעטער-ראַט. ער איז געווען אַ רעדנער-טאַלאַנט און האָט זיך באַנוצט מיט אַ פשוטער פּאַלקס-שפּראַך, וואָס האָט געווירקט אויף די מאַסן. ער איז טאַקע געווען איינער פון די דריי רעדנער אויף דער גרינדונגס-מאַסן-פאַרוואַלטונג פון אַרבעטער-ראַט. ער איז געווען אַן עקזעקוטיוו מיטגליד אין אַרבעטער-ראַט און האָט זיך פאַרנומען מיטן סעקרעטאַריאַט פון די קיבוצים. ער איז געווען שטאַרק באַליבט ביי די צוואַנגס-אַרבעטער און גלייכצייטיק איז ער פאַרפאַלגט געוואָרן דורך דער געטאָ-פּאָליציי און איז פיל מאַל אַרעסטירט געוואָרן.

אין קליינעם געטאָ איז ער געווען איינער פון די אַרגאַניזאַטאָרן פון דער יידישער קאַמפּס-אַרגאַניזאַציע און אַרויסגעוויזן גרויסע אַרגאַניזאַטאָרישע פעאַיקייטן און איז געווען אַ נאַטגליד אין דער קאַמענדאַנטור.

אין דער צייט פון דער ליקוידאַציע און אויפשטאַנד פון קליינעם געטאָ איז ער אין באַוואַפנטן קאַמף געפאַלן.

די מאַסטאַווע גאַס אין קליינעם געטאָ. די פּייל ווײַזט אָן אויף דעם קאַלעך-גרוב אין וועלכן דער יידן-מערדער לאַשינסקי, אַ פּאַלקס-דייטש, האָט אַריינגעוואָרפן די קרבנות פון קליינעם געטאָ.

יאָטל קאַנטאַר

געבוירן אין טשענסטאָבאָו אין יאָר 1917. זייענדיק נאָך אַ שילער, האָט ער געהערט צו דער אַרגאַניזאַציע „השומר-הצעיר“, וווּ ער איז דערצויגן געוואָרן אין גייסט פון אַ חלוץ און ספּאַרטסמאַן. דאָס איז געקומען צום אויסדרוק אין זיין באַנעמונג, אויסערלעכן אויסזען און קליידונג. זיין גרעסטע שטרעבונג איז געווען צו קומען אין ארץ-ישראל, אָבער צוליב אַ צופאַל איז זיין ציל פאַר דער מלחמה נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן.

ווען די נאַצי-מלחמה איז אויסגעבראָכן, פרוווט ער, אין ווינטער 1939, אַוועק-צופאַרן אין די סאָויעטישע געביטן. עס געלינגט אים אָבער נישט. די דייטשן האָבן אים געכאַפט מיט הונדערטער אַנדערע, אַריינגעשלידערט אין וואַגאַנען, זאָגנדיק, אַז זיי ווערן אַוועקגעשיקט אויף די סאָויעטישע געביטן. אין דער ווירקלעכקייט זיינען אַלע צעשלאָגן און אַוועקגעפירט געוואָרן קיין קראַקע. פון דאָרט איז ער צוריק-געקומען קיין טשענסטאָבאָו, שטאַרק צעשלאָגן און פאַרביטערט. ער האָט פאַראויס-געזאָגט דעם אַנקומענדן חורבן און אונטערגאַנג. ער האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ ברויזנדיקן אומרו. ער האָט זיך און אַנדערע צוגעגרייט צום טראַגישן און העראַאישן מאָרגן.

אין דער צייט פון גרויסן געטאָ האָט ער זיך געשטעלט אין דינסט פון דער חלוצישער ווידערשטאַנדס-באַוועגונג און געפירט אַ סקאַטיש-דערציערישע טעטיקייט צווישן דער יוגנט.

מיטן אַנטשטיין פון קליינעם געטאָ איז ער געווען איינער פון די הויפט-אַרגאַניזאַטאָרן און אָנפירער פון דער באַוואַפנטער ווידערשטאַנדס-באַוועגונג. זיינע פריינט, וואָס האָבן אים געקענט פון פאַר דער מלחמה און פון גרויסן געטאָ, דערקענען אים נישט. ער איז דערגאַנגען צו דער העכסטער שטופע פון קאַמפּס-ליסטקייט און גרייטקייט מקריב צו זיין דאָס לעבן פאַרן כבוד פון יידישן פאָלק.

אין דער צייט פון דער ליקוידאַציע און וויפּשטאַנד פון קליינעם געטאָ איז ער אין העלדישן ווידערשטאַנדס-קאַמף געפאלן.

נאַטע סלאָמניצקי

געבוירן אין טשענסטאָבאָו אין יאָר 1914. פון די פריסטע יאָרן האָט ער געהערט צו דער אַרגאַניזאַציע „פרייהייט“, זייענדיק דער ראש הקו. שפעטער איז ער לאַנגע יאָרן געווען דער לעבנס-נערוו און דער סעקרעטאַר פון דער פאַרטיי פועל-ציון און יוגנט-אַרגאַניזאַציע „פרייהייט“. ער איז אויך געווען שטענדיקער מיטאַרבעטער און קאַרעספּאָנדענט פון „ייוואָ“ (יידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט) אין ווילנע.

אין די צייטן פון גרויסן געטאָ איז ער געווען אַקטיוו אין דער געהיימער חלוצישער באַוועגונג, זייענדיק פאַרוואַלטונגס-מיטגליד פון „החלוץ“. ער איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס מיטגליד אין אַרבעטער-ראַט, ווידמענדיק פיל צייט אויף צו זאַמלען מאַטעריאַלן וועגן דער שעדלעכער טעטיקייט פון יודענראַט.

נאך דער ליקוידאציע פון גרויסן געטא, איז ער צוזאמען מיט זיין יונגן ברודער, יצחק מאיר סלאמיניצקי, וואס איז אויך געווען אן אקטיווער מיטגליד פון דער ארגאניזאציע „פרייהייט“, אריינגערעטן אין דעם דורך רבקה גלאנץ נייגעשאפענעם קיבוץ, און איז דערוויילט געווארן אין דער פארוואלטונג. ביידע ברידער האבן גענומען אן אקטיוון אַנטייל ביים ארגאניזירן און שאפן די באוואפנטע קאמפס-ארגאניזאציע.

אין דער צייט פון דער ליקוידאציע און אויפשטאנד פון קליינעם געטא זיינען ביידע ברידער געפאלן אין קאמף.

יחזקאל קאנטאר

געבוירן אין טשענסטאכאוו אין יאר 1917. זון פון אינדוסטריעלער לייבל קאנטאר, אייגנטימער פון דער סטראדאמער מיל און קאלאניאל געשעפט.

נאכן ענדיקן די אלגעמיינע שולע האט ער געלערנט אין דער שלאסעריי אפטיילונג פון דער האנדווערקער-שולע אויף גארנצארסקא 8-10.

ווען ער איז געווארן זעלבסטשטענדיק האט ער געעפנט א דרוקעריי אויף דער ערשטער אלע און נאכדעם זי איבערגעטראגן אויף דער ווארשעווער גאס.

ער איז געווען טעטיק אין ספארט-קלוב „אסכלה“, אויסצייכנדיק זיך אין פוטבאל און פינג-פאנג. ער איז אויך באקאנט געווען אלס גוטער שאך-שפילער און געהערט צום שאכיסטן-קלוב.

יחזקאל קאנטאר האט געהערט, פון די פריסטע יוגנט-יארן, צו דער רעוויזא-ניסטישער יוגנט ארגאניזאציע „ביתר“ און האט זיך אויסגעצייכנט מיט אן אנט-וויקלטן פאליטישן חוש, שטארקן אומבויגזאמען ווילן און כאראקטער.

אלס 12-יאריק יינגל, ווען עס זיינען פארגעקומען אין יאר 1929 בלוטיקע געשעענישן אין ארץ-ישראל און יידן האבן אין טשענסטאכאוו געזאגט תהילים, האט יחזקאל קאנטאר דערקלערט, אז די לייזונג פון די אומרוען קען קומען נאר דורך אן ארגאניזירטער באוואפנטער יוגנט.

אין געזעלשאפטלעכן לעבן האט ער זיך אויסגעצייכנט אלס הומאריסט, פאר-נעמענדיק דאס ערשטע ארט פון צוזאמענשטעלן אקטועלע פאליטישע וויצן.

אין דער צייט פון די דעפארטאציעס, סעלעקציעס און אויסזידלונגען פון סעפטעמבער 22, 1942, ביז אקטאבער 4, 1942, ווען די מערהייט פון טשענסטאך-כאווער יידנטום איז אומגעבראכט געווארן, האט ער פארלוירן זיין גאנצע משפחה.

יחזקאל קאנטאר האט געברויזט צום קאמף און אין קליינעם געטא האט ער ארגאניזירט א ווידערשטאנדס-גרופע. ער האט געזוכט פארבינדונגען מיט דער פוילישער ווידערשטאנדס-באוועגונג. ער האט באזארגט געווער פאר זיך און פאר זיין גרופע. ער האט געשאפן דעם קאנטאקט מיטן אפיציר לאנגעוויטש, פון דער פוילישער ווידערשטאנדס-באוועגונג. יחזקאל קאנטאר האט קאנפערירט מיט אים עטלעכע מאל, אויף קוצעלינגא 61, וועגן ארגאניזירן פארטיזאנער אטריאדן, מילי-טערישע אויסבילדונג, באוואפענונג און קאמפס-מעטאדן.

נאכן אנטשטיין פון דער פארייניקטער יידישער קאמפס-ארגאניזאציע „זשאב“, צו וועלכער עס האט געהערט די גאנצע יוגנט, אן אונטערשייד פון פאליטיש-אידעאלאגישער אייגנשטעלונג, האט ער זיך מיט זיין גרופע אנגעשלאסן אין אירע רייען און גענומען אן אקטיוון אַנטייל אין אלע אירע אקטיוויטעטן און אקציעס.

אין דער צייט פון דער ליקוידאציע און אויפשטאנד פון קליינעם געטא אין ער געפאלן אין העלדישן קאמף.

אריה מאנדעלבוים

געבוירן אין יאר 1916 אין טשענסטאכאוו. ער איז זייער יונג געווארן א יתום און זיך געראנגלט אין שווערע מאטעריעלע באדינגונגען און דאך געלינגט אים צו ענדיקן די גימנאזיע. ער האט געהערט צו דער חלוצישער ארגאניזאציע „גורדוניה“, זייענדיק, א דאנק זיין איינגעבוירענער אינטעליגענץ, איינער פון די אקטיווסטע און אנגעזעענסטע מיטגלידער. אין יאר 1935 איז ער אוועקגעפארן אויף „הכשרה“ קיין ודנסקא-וואלא אין דארט געווען דער סעקרעטאר פון קיבוץ.

אין דער צייט פון גרויסן געטא איז ער געווען אן אקטיווער טוער פון „החלוץ“ און אקטיוו מיטגעארבעט מיטן „ארבעטער-ראט“.

אין קליינעם געטא איז ער געווען אקטיוו אין דער יידישער קאמפס-ארגאניזאציע. צוליב א צופאל איז ער געכאפט געווארן מיט נאך א גרופע יידן און אוועקגעשיקט געווארן קיין בליזשין. נעבן ראדאם. ער האט זיך בשום אופן נישט געקענט צופאסן צו דעם מערדערישן רעזשים אין יענעם לאגער און האט געשטרעבט צוריקצוקומען צו דער קאמפס-ארגאניזאציע אין קליינעם טשענסטאכאוו געטא.

אריה מאנדעלבוים צוזאמען מיט אלטער שילדהויז און בערל רודניצקי זיינען אנטלאפן פון בליזשיןער לאגער. די נאצי-טיראנען האבן געמאכט א געיעג פון אלע זייטן און עס איז זיי געלונגען צו כאפן אריה מאנדעלבוים און דורך שווערע פייניקונגען איז ער אומגעבראכט געווארן.

אריה מאנדעלבוים איז געווען איינער פון די אידעאלסטע געשטאלטן, וואס די חלוצישע יוגנט אין די קאמפס-ארגאניזאציע אין טשענסטאכאוו האט פון זיך ארויסגעגעבן.

יאנעק קראווע

געבוירן אין טשענסטאכאוו אין יאר 1919. זון פון מאנופאקטור-סוחר זיסמאן קראווע. געענדיקט פאלקס-שולע און נאכדעם געלערנט אין דער שלאסעריי-אפטיילונג פון דער האנדווערקער-שולע אויף גארנצארסקא 8-10.

נאך זייענדיק א שילער איז ער אריינגעטרעטן אין דער יוגנט-ארגאניזאציע „הנוער הציוני“ און אין ספארט-קלוב „מכבי“, אויסצייכנדיק זיך אין פוטבאל און באקסן. די ארגאניזאציע האט אנטוויקלט זיין געזעלשאפטלעכן וויסן און אריענטאציע און דער ספארט-קלוב — קאמפס-גרייטקייט.

יאנעק קראווע איז געווען פון די ערשטע מיטגלידער פון דער יידישער קאמפס-ארגאניזאציע אין קליינעם געטא. זיין קאמפס-נאטור האט אים נישט געלאזט ווארטן אויסצופירן געוויסע אקציעס. ער רייסט זיך ארויס פון קליינעם געטא און שטעלט זיך אין פארבינדונג מיט פארטיזאנער אויספירנדיק גאר דריסטע אקציעס. זיין ערשטע אקציע איז געווען אין קאמיק, ווו ער און נאך א גרופע פארטיזאנער האבן אנטוואפנט א דייטשן זשאנדארם-פאסטן, צוגענומען דאס געווער, דריי מונדירן און פארניכטעט אלע דאקומענטן.

זיין צווייטע אקציע איז געווען מיט א גרופע פארטיזאנער, אנגעטווענע אין דייטשע אוניפארמען, וואס זיי האבן צוגענומען פון העניגערס כעמישער וועשעריי אין טשענסטאכאוו. אלע 35. די אקציע איז געווען אויף דער רעגירונגס-באנק און האט דעמאלט געמאכט א גוואלטיקן רושם אין גאנץ פוילן צוליב איר געוואלט-קייט, דרייטקייט און דיסציפלינירטקייט.

נאך יעדער דערפאלגרייכער אקציע איז יאנעק קראווע געווארן קאמפס-
לוקטיקער, ענערגישער און דרייסטער. ער האט אנטוואפנט א ווערקשוץ, וואס האט
געפירט יידישע ארבעטער צו צוואנגס-ארבעט און זיך אויסגעצייכנט אין א גאנצע
רייע אנדערע.

מערץ 18, 1943, האט ער זיך געגרייט מיט א גרופע פון זיבן קעמפער
אדורכצופירן אן אקציע פון אראפלאזן פון די רעלסן א צוג מיט דייטש מיליטער
און אמוניציע. צוליב א צופאל זיינען זיי ארומגערינגלט געווארן פון אן אפטיילונג
עס.עס. פארן פארלאזן זייער אויסגאנגס-באזע. איינעם איז געלונגען צו אנטלויפן
און די איבעריקע זעקס זיינען שרעקלעך געפייניקט געווארן און צומארגנס,
מערץ 19, 1943, דערשאסן געווארן אויפן יידישן בית-עולם.

נאך דער באפרייאונג, דאס הייסט, נאכן פאלן פון דער נאצי-מאכט, האט דער
יידישער קאמיטעט אין טשענסטאכאוו אויסגעזוכט דאס ארט פון די דערשאסענע
זעקס פארטיזאנער און געשטעלט א מצבה.

די אויפשריפטן אויף דער מצבה זיינען אויף יידיש און פויליש. דער אינ-
האלט איז פאלגנדער:

דא רוען זעקס יונגע קעמפער, געפאלענע אין קאמף פאר פרייהייט אין טאג
פון מערץ 19, 1943.

פלאמענבאום מאניעק, 21 יאר אלט

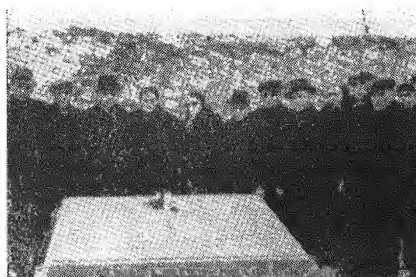
הערשבערג אלעק, 26 יאר אלט

קראווע יאנעק, 23 יאר אלט

ריכטער העניעק, 19 יאר אלט

ראזענטאל יעזשיק, 18 יאר אלט

שיין שלאמעק, 23 יאר אלט.

כבוד זייער אנדענק.

דאס זיינען עטלעכע געשטאלטן פון דער יידישער באוואפנטער קאמפס-
ארגאניזאציע, וואס האבן זיך מיט זייער בלוט רומפול איינגעשריבן אין דער
געשיכטע פון יידישן קאמף קעגן נאציזם.

די ראָלע פון טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין אויפשטאַנד אין טויטן-לאַגער טרעבלינקע

טרעבלינקע געפינט זיך זיבן קילאמעטער, אומגעפער פינף מייל, פון מאלקין.
אין 1941 איז טרעבלינקע אנטשטאנען אלס אן ארבעטס-לאגער. עס זיינען אויסגע-
האקט געווארן די ביימער פון א וואלד און אויף דעם ארט האט זיך אנגעהויבן
דאס אויפשטעלן באראקן, ווירטשאפטלעכע איינריכטונגען און דאס מאנטירן מאשינען.
קיינעם פון די ארבעטער איז נישט איינגעפאלן צו טראכטן וועגן ציל פון די מאשינען,
קיינער האט זיך נישט געקענט פארשטעלן, אז די דייטשע טעכניקער האבן אויסגע-
טראכט אַזא טייוולאגישן פלאן פון פארגאזן און פארברענען מענטשן.

די ערשטע פרווון צו פארגאזן מענטשן האבן די נאציס אדורכגעפירט אין
יאנואר-פעברואר 1942 און עס האבן זיך גלייך אנגעהויבן די מאסן-אויסזידלונגען
פון לובלין, ווארשע און פון דער גאנצער אומגעגנט.

די קליידער, שייך און אלע אנדערע זאכן פון די ערשטע פארגאזטע טראנספארטן
זיינען אוועקגעשיקט געווארן קיין דייטשלאנד. די נאצי מאכט-האבער האבן די צוגן
מיט זאכן צוריקגעשיקט, ווייל זיי זיינען נישט געווען אויססארטירט. דאס האט

געצוונגען די טרעבלינקער מערדער צו פארטראכטן א פלאן ווי אזוי צו באקומען ארבעטס־הענט. אז קיינער זאל נישט וויסן, וואָס עס קומט פאַר אין טויט־לאַגער. ווי אזוי זאלן זיי זיך פאַרשאַפן אַרבעטער, וואָס זאלן נישט טאָרן פאַרלאָזן קיין לעבעדיקע דעם טויט־לאַגער. זיי האָבן, דעריבער, באַשלאָסן, אז פון יעדן טראַנספּאָרט וועלן זיי אַ געוויסע צאָל אויסקלויבן צו אַרבעט.

פון די טשענסטאָכאָווער טראַנספּאָרטן זיינען אויך אויסגעקליבן געוואָרן אַ געוויסע צאָל און צווישן זיי זיינען געווען: אהרן געלבאַרד, מענדל פישעלעוויטש, גרשון פרענטקי, משה לובלינג, אברהם־לייב באַמבא, יעקב אייזנער, חיים שטייער, העניעק שפּערלינג, משה ראַפּאָפּאָרט, לאַנגנער, קודליך און אנדערע.

די צאָל באַשעפטיקטע יידן אין טויט־לאַגער טרעבלינקע האָט דערגרייכט די צאָל פון 1.250 יידן. די אַרבעט איז געווען אַ פאַרשידנאַרטיקע. יעדע גרופּע אַרבעטער האָט געהאַט אַ באַשטימטע פּונקציע אויסצופירן און געטראָגן אַ ספּעציעלע אָפּצייַכענונג.

די מערהייט פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט זיינען געווען געזעלשאַפטלעכע טוער און קענענדיק איינער דעם אנדערן האָבן זיי זיך גלייך, אויף אַ שטרענג געהיימען אופן, פאַרשטענדיקט וואָס צו טאָן אין די גרויזאַמע באַדינגונגען. דאָס ערשטע האָבן זיי געשאַפן אַ געהיימע גרופּע, וואָס האָט זיך שפּעטער פּאַנאַנדער־געוואָקסן אין אַן אויפשטאַנדס־באַוועגונג.

צו דער ערשטער געהיימער גרופּע האָבן די ערשטע געהערט טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט און צווישן זיי אַזעלכע באַקאַנטע געזעלשאַפטלעכע טוער ווי: גרשון פרענטקי, משה לובלינג, אהרן געלבאַרד, איין וויעלונער ייד און איין לאַדזשער.

די אויפגאַבן פון דעם קעמערל, געהיימע גרופּע, זיינען געווען: (1) אויספאַרשן דעם לאַגער פון געאַגראַפישן שטאַנדפּונקט; (2) געפינען וועגן ווי אזוי צו אַנטלויפן און (3) זוכן פאַרבינדונגען מיט דער אויסערלעכער וועלט.

דער שטח פון לאַגער איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכיקע דראַטן, אַנגע־לאַדענע מיט עלעקטרישן שטראָם, אזוי אז יעדער אַנריר מיט אַזאָ דראַט איז טויט. די איינציקע מעגלעכקייט פון אַנטלויפן איז געווען אַרייַנצולייגן זיך אין אַ וואַגאָן און צוגעדעקט ווערן מיט זאַכן און נאָכדעם, ווען דער צוג איז שוין ווייט אַוועק פון לאַגער עפענען די טיר און אַרויסשפּרינגען.

דאָס קעמערל, געהיימע גרופּע, האָט באַשלאָסן, אז אהרן געלבאַרד זאל דער ערשטער אַנטלויפן פון טויט־לאַגער און איבערגעבן דאָס, וואָס עס קומט פאַר. דער פלאַן איז געלונגען. אהרן געלבאַרד איז אַנטלאָפן, נאָכן אָפּזיין 19 טעג אין טויט־לאַגער, וווּ זיין אַרבעט איז באַשטאַנען אין שניידן שטריקלעך צונויפצובינדן די שיך פון די אומגעבראַכטע. ער איז אַנטלאָפן אַקטאָבער 21, 1942, דורכמאַכנדיק אַ וועג פון כסדר־דיקע געפאַרן. ער איז פיל מאל טעראָריזירט געוואָרן דורך פּאָלאַקן און דאָך איז ער בשלום, נאָוועמבער 9, 1942, אַנגעקומען אין קליינעם טשענסטאָ־כאָווער געטאָ.

אהרן געלבאַרד האָט זיך גלייך גענומען צו אַקטיווער טעטיקייט אין דער קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע און דאָס ערשטע איבערגעגעבן די שוידערלעכקייטן פון טרעבלינקע. געלבאַרד איז אויך געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט טרעבלינקע דורך שיקן בריוו דורך פּוילישע באַן־אַרבעטער. אַכט בריוו זיינען דורך געלבאַרדן געשיקט געוואָרן צו משה לובלינג און נאָר דריי ענטפּערס זיינען אַנגעקומען צוליב די אומגעהויערע קאַמפּליקאַציעס פון די פאַרבינדונגען.

שלמה וואגא

שלמה וואגא איז דער מחבר פון בוך
"חורבן טשענסטאָאָוו", וואָס איז דערשינען
אין בוענאָס-אירעס אין יאָר 1949, אַרױס-
געגעבן דורך דעם צענטראַל פאַרבאַנד פון
פּוילישע יידן אין אַרגענטינע. דאָס בוך
אַנטהאַלט 225 זײַטן און איז אויסגעפילט מיט
אַ שלל עפּיזאָדן פון נאַצישן באַרבאַריזם,
רױב און מאָרד. עס געפֿינען זיך אַזעלכע

עפּיזאָדן ווי דער נאַצישער אָנפאַל אויף דער לענטשנער פּאַמיליע און דער טראַגישער
גורל פון די קראַנקע און מעדיצינישן פּערסאָנאַל אין די צוויי שפּיטאַלן. פאַרן
אַנאַליזירן די עפּיזאָדן און די באַדייטונג פון בוך און אויך אַנדערע וואַגאַס שריפטן
איז קודם כל נויטיק זיך צו באַקענען מיט זיין ביאָגראַפֿיע.

שלמה וואַגאַ איז געבוירן געוואָרן אין טשענסטאָאָוו דעצעמבער 22, 1900.
צו 18 יאָר האָט ער פאַרענדיקט די יידישע האַנדווערקער שולע אין טשענסטאָאָוו,
וואָס האָט געהאַט אַ גרויסן רוים אין פּוילן. אין די יאָרן 1919—1922 איז וואַגאַ
געווען אין דייטשלאַנד, אין דארטמונד, און דאַרטן געאַרבעט אַלס מעכאַניקער.
גלייכצייטיק האָט ער שטודירט אין די אַוונטן און דערפאַלגרייך גראַדואירט די
דארטמונדער טעכנישע הויך-שולע. אין די יאָרן 1922—1924 האָט וואַגאַ געדינט אין
פּוילישן מיליטער אין נאָוידוואָר, נעבן מאַדלין. אין דעם איינציקן מאַשין-באַטאַליאָן,
וואָס פּוילן האָט פאַרמאָגט. זייענדיק אין מיליטער האָט ער אַ יאָר צייט שטודירט
אין דער אַפּיצירן שולע און איז געווען דער איינציקער, וואָס האָט גראַדואירט מיט
אויסצייכענונגען. נאָכן מיליטער דינסט, אין 1924, איז ער צוריקגעקומען קיין
טשענסטאָאָוו און געפירט מיט זיין פּאַטער און ברודער אַ גלאַז-שלייפּעריי ביז 1931
און נאָכדעם געעפנט אַ פאַבריק מיט אייגענע געבויטע מאַשינען און פּראָדוצירט
שטאַלענע איזאָלאַציע רערן. די פאַבריק איז געווען איינע פון דריי פון ענלעכע
אויסאַרבעטונגען אין גאַנץ פּוילן. ווי נאָר די דייטשן זיינען אַריין קיין טשענסטאָאָוו
איז די פאַבריק רעקוויזירט געוואָרן און איז אונטערליגן דעם דייטשן אינדוסטריע
צענטער. וואַגאַ איז אין דער ערשטער צייט פון דער נאַצי אַקופאַציע געווען
באַשעפטיקט אין זיין אייגענער פאַבריק אַלס ספּעציאַליסט. עס איז כאַראַקטעריסטיש
דער פאַקט, אַז די פאַבריק עקזיסטירט ביז דעם היינטיקן טאָג און איז נאַציאָנאַל-
ליזירט געוואָרן דורך דער פּוילישער רעגירונג.

גלייך ווי די נאַצי אַרמיי האָט אַריינמאַרשירט קיין טשענסטאָאָוו איז שלמה
וואַגאַ צוזאַמען מיט אַנדערע אָנגעזעענע פּערזענלעכקייטן פון טשענסטאָאָווער
ייִנטום אַרעסטירט געוואָרן אַלס זאַקלאַדניק. די דייטשן האָבן געדראָט צו דערשיסן
אַלע זאַקלאַדניקעס אויב די ציווילע באַפֿעלקערונג אין שטאָט וועט אָנגרייפן אַ
דייטש. נאָכדעם ווי די נאַציס האָבן איינגעשטעלט זייער אַדמיניסטראַציע, זיינען
ביסלעכווייז די זאַקלאַדניקעס באַפֿרייט געוואָרן. פאַר וואַגאַן ווי פאַר אַלע יידן
הויבט זיך אַן אַ שווערער געראַנגל. טאָג טעגלעך ווערט די לאַגע ביטערער און
שוידערלעכער. וואַגאַ קענענדיק יעדן שטיין, יעדעס הויז און יעדן יידן אין
טשענסטאָאָוו, ליידט נישט בלויז פון זיינע אייגענע צרות, נאָר אויך פון אַלעמענס
צרות. יעדן טאָג זיינען געווען קרבנות, דערשיסונגען און אַרעסטן. די אַלע זיינען

געווען די פריינט זון באקאנטע פון וואגא. יעדע געשעעניש פון אזא כאראקטער האט אים פיזיש רואנירט. ער אינטערעסירט זיך מיט אלע געשעענישן. באמיט זיך צו באקומען אינפארמאציע וועגן דער יידישער לאגע. אט דא רעדט ער מיט אנטלאפענע פון לאדזשער געטא. וואס זיינען געקומען זוכן שוין אין טשענסטאכאוו. דא רעדט ער מיט אנטלאפענע פון לאגער טשעשאנאוו. ווו עס האט גרויזאם געוועל-טיקט דער נאצי רוצח מאיאר דאלף. ער רעדט מיט מיטגלידער פון יודענראט און מיט געטא פאליציאנטן זון די אלע אינפארמאציעס גיבן אים א קלאר בילד וועגן דער טראגישער לאגע און גרויזאמען גורל פון אלע יידן. וואס זיינען ארונטער-געפאלן אונטער דער נאצי הערשאפט. וואגא איז דער עדות פון אלע געשעענישן אין טשענסטאכאוו און אויך די טראגישסטע — די סעלעקציעס. אויסזידלונגען און דעפארטאציעס אין וועלכע עס זיינען אומגעקומען זיינע עלטערן: דער פאטער ר' יעקב-צבי, די מוטער ביילע-גיטל, פון דער היים בינדער, דער ברודער משה, פילצאליקע משפחה מיטגלידער און א גאנצע שטאט פון פריינד און באקאנטע. נאך די בלוטיקע געשעענישן איז דער אמאל בליענדער און לעבנס-וויברירנדער ישוב געווארן אן אויסגעשטאכטענע שטאט און די הייזער ווי מצבות נאך די אמאליקע איינוווינער. דאס שנעל געשאפענע קליינע געטא איז געווען פאר די נאך דעמאלט לעבנדע יוגנט. וואס איז דורך די נאציס אויסגענוצט געווארן צו שקלאפישער ארבעט. וואגא האט זיך אין קליינעם געטא נישט געקענט אויפהאלטן. ווייל עס איז געווען א געראנגל צווישן לעבן און טויט. ער אנטלויפט פון קליינעם געטא צוזאמען מיט זיין פרוי רענא און זון לודוויק און באהאלטן זיך אויס אין א פארשטאט פון טשענסטאכאוו אין א בונקער ביי א פוילישער פאמיליע. פארשטענדלעך פאר א באדייטנדער סומע געלט. דער בונקער איז באשטאנען פון א לעבעדיקן קבר, אן זון-שיין, אן לופט זון אן א פענצטער. זיי האבן געמוזט זיין אויסבאהאלטן פון א מענטשלעך אויג. אומעטום האבן גרוי, אמע אויגן פון פוילישע פארברעכערשע עלעמענטן געלויפערט אויפן יידישן לעבן. אין אט דעם פינצטערן קבר האט וואגא געשריבן זיין בוך „חורבן טשענסטאכאוו“, וואס דער מאנוסקריפט האט אנטהאלטן 600 זייטן און טיילווייז איז עס אפגעדרוקט געווארן אין דעם דערמאנטן בוך. וואס האט וואגא געשריבן? נאר דאס. וואס ער האט אליין אדורכגעלעבט און נאר דאס. וואס ער האט געזען מיט זיינע אויגן און דאס וואס ער האט געהערט פון די ערשטע קוועלן.

דאס ערשטע וואגא אליין. זיינע אייגענע איבערלעבונגען איז א מאטעריאל פאר עטלעכע ביכער. זיין בוך הויבט זיך טאקע אן ווי די דייטשן זיינען אריין אין שטאט און די גרויזאמקייטן פון „בלוטיקן מאנטיק“, דער נאצישער יאך און ווי אזוי איז געווען די פראצעדור פון נעמען די זאקלאדניקעס און די מאראלישע און פיזישע פייניקונגען. די ווייטערדיקע קאפיטלען האבן צו טאן מיטן יידישן פארצווייפלטן געראנגל אין געטא. די אויסזידלונגען און דאס לעבן אין קליינעם געטא. די באשרייבונג אויף די זייטן 49—52 וועגן דעם אנפאל פון די „געשטאפא“ באנדיטן אויף דער פאמיליע לענטשנער איז א היסטארישער דאקומענט. אז יעדער דייטש, יעדער נאצי, וואס איז געווען אין פוילן איז א באנדיט, א מערדער, א פארברעכער, וואס האט אין גייציקייט פון צורייבן יידיש פארמעגן געמארדעט אומשולדיקע מענטשן.

גאר שוידערלעך איז די באשרייבונג וועגן די צוויי שפיטאלן. אויף זייטן 173-174 גיט איבער וואגא וועגן א באפעל פון דעגענהארטן. דעם הויפט-מערדער פון טשענסטאכאווער יידנטום, אז דאס מעדיצינישע פערסאנאל זאל דורך איינשפריי-צונגען פארסמען אלע קראנקע.

אין א גאנצע רייע קאפיטלען ברענגט וואגא צום אוסדרוק זיין מיינונג וועגן דער ראָלע פון דער געטא פאליציי. ער קריטיקירט נישט סתם אין דער וועלט אריין, נאָר גיט אַן פאקטן און די פאקטן ריידן אליין פאַר זיך מער ווי א באַשול־דיקונגס־אַקט. אויף זייט 194 גיט איבער וואגא, אַז דער הויפט־מערדער דעגענהאַרדט האָט צונויפגערוּפן די יידישע געטא פאליציי קורץ פאַר דער ערשטער „דעפּאַרטאַציע“ און זיי געגעבן אינסטרוקציעס וועגן זייערע אויפגאַבן. וואגא שרייבט ווערטלעך, אַז די יידישע געטא פאליציאַנטן „האַבן דערפילט די טרויעריקע ראָלע, וואָס זיי דאַרפן אויספירן, אָבער זיי ווילן דאָך געגאַנגען דערפילן די אויפגאַבע“.

אין ליכט פון די פאקטן, וואָס זיינען באַשריבן אין דעם בוך און אין די באַדינגונגען אין וועלכע דער מאַנסקריפט איז געשריבן געוואָרן, אונטערליגט נישט קיין שום צווייפל אַז דאָס בוך איז אַ היסטאָרישער דאָקומענט און אַ בייטראַג צו דער דאָקומענטאַציע ליטעראַטור פון דריטן חורבן.

ד״ר וואָלף גליקסמאַן האָט געשריבן, אַז „וואַגאַס בוך איז אַן איינדרוקספולער זויפּשריפט אויף דער מצבה פון טשענסטאָכאָווער יידנטום“ (זען „טשענסטאָכאָו“; ניו־יאָרק 1958, זייט 209).

הערי קליין דערקלערט, אַז וואַגאַס „בוך איז אַ היסטאָרישער דאָקומענט דורכ־געווייטיקט מיט בלוט און ליידן. דאָס איז אַ בוך פון ליידן, פייך, אומקום און העראַאיום פון טשענסטאָכאָווער יידנטום“ („דער יובל פון צוויי ביכער“, מאַנטרעאַל 1958, זייט 13).

שלמה וואַגאַ האָט פאַרעפנטלעכט אַ גאַנצע רייע אַרטיקלען און נעמלעך:

1. די ערשטע אויסידלונג אין טשענסטאָכאָו. „מאַרגן־זשורנאַל“, אַקטאָבער 22, 1950.

2. די לעצטע טעג פון קליינעם געטא אין טשענסטאָכאָו. (צו דער ייבעטער יאַרצייט) „המשך“, אַרגאַן פון פאַרבאַנד פון שארית הפליטה אין טאַראַנטאָ. 1950.

3. אַ פריילעכער יום־טוב מיט טרויעריקע געדאַנקען. (פסח אַרטיקל). „המשך“, טאַראַנטאָ 1950.

4. דער אומקום פון טשענסטאָכאָווער יידנטום. „בלעטער פון אומקום און קאַמף“. טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין מאַנטרעאַל, 1958, זייטן 10—7.

5. מיין חלום. „בלעטער פון אומקום און קאַמף“, טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין מאַנטרעאַל, 1958, זייטן 31—29.

6. דאָס בלוט פון די אומגעקומענע שרייט פון דער ערד. „טשענסטאָכאָו“, ניו־יאָרק 1958, זייטן 56—52.

וועגן דער באַדייטונג פון שלמה וואַגאַ'ס שרייבן וועט זיין גענוג צו ציטירן די באַדייטונגספולע מיינונג פון דער אויטאָריטאַטיווער פערזאָן אויף דעם געביט חיים ליבערמאַן, וועלכער האָט געשריבן וועגן וואַגאַס „דאָס בלוט פון די אומגע־קומענע שרייט פון דער ערד“ פאַלגנדעס. „עס איז אַ בילד, וואָס קען דינען ווי אַ סימבאָל פאַר דעם גאַנצן חורבן. יענע מיידל — זי איז אַ סימבאָל פון דער שיינער כנסת ישראל פון אייראָפּעישן יידנטום, וואָס די דייטשן האָבן דערמאַרדעט. קיין מער אויפשיידערנדיקס, ווי דאָס, קען איך זיך נישט פאַרשטעלן“ („פאַרווערטס“ מיטוואָך, נאָוועמבער 25, 1959).

* * *

נאָכן פאַלן פון דער נאַצי־מאַכט איז וואַגאַ מיט זיין פאַמיליע אַרויס פון „בונקער“ אויף דער פריי. נאָך 22 חדשים האָבן זיי דאָס ערשטע מאל געקענט אָפּטעמען מיט פרישער לופט און דערזען די ליכטיקע שיין. די וואַגאַס האָבן זיך געגרייט צו כאַרלאָזן פוילן. דערווייל איז וואַגאַ געווען געלשאַפטלעך אַקטיוו

אויף פארשיידענע געביטן. כאראקטעריסטיש איז דער פאקט, אז די צענטראלע פון קרן-היסוד אין לאדזש האט זיך צו אים געווענדעט מיט א בריוו דאטירט יאנואר 7, 1948, אין וועלכן זיי האבן אים געבעטן צו ארגאניזירן אן אפטיילונג אין טשענסטאכאוו און אדורכפירן, פארשטענדלעך, א געלט זאמלונג. דער רעזולטאט איז געווען, אז איין חודש מיט זיבן טעג שפעטער איז געווען א גוט ארגאניזירטער קאמיטעט מיט אן אפטיילונג פון קרן קימת אין טשענסטאכאוו, 144 אפיציעל דעקלארירטע מיטארבעטער און א געשאפענע סומע פון איין מיליאן זעקס הונדערט און פופציק טויזנט און פינף הונדערט זלאטעס. דאס דערווייט מען זיך פון א באריכטס בריוו פון דער צענטראלע פון קרן-היסוד אין פוילן אונטערן נומער 919/48 דאטירט פעברואר 19, 1948.

אין דעצעמבער 1948 איז שלמה וואגא אָנגעקומען קיין קאנאדע, מאנטרעאל. זיין ווונטש איז געווען זיך צו טרעפן מיט זיין איינציקער שוועסטער, מרס. חיה'לע רויטמאן-וואגא, וואס וווינט פאר לאנגע יארן אין ניו-יארק.

שלמה וואגא איז גלייך נאך זיין אַנקומען געוואָרן אַקטיוו אין דער לאַנדס-מאַנשאַפֿט, פֿאַרנעמענדיק די הויפט אַמטן: פֿאַרזיצער, סעקרעטאַר, פּאַבליק ריליישאַנס און אַנדערע. צו יענער צייט זיינען די ניי געקומענע לאַנדסלייט נאָך נישט געווען ווי געהעריק איינגעאָרדנט און זיך נישט געקענט באַטייליקן אין אַלע אַרבעטן האָט וואַגאַ אַלע געזעלשאַפֿטלעכע אויפגאַבן דערפֿילט. זיין הויז איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ לאַנדסמאַנשאַפֿט מיט אַ סעקרעטאַריאַט. ער האָט דערהאַלטן די קאַרעספּאָנדענץ, ער האָט געענטפֿערט אויף אַלע בריוו, צוגעגרייט לאַנגע באַריכטן, געווען אין קאָנטאַקט מיט כמעט אַלע טשענסטאָכאָווער אינסטיטוציעס אין דער גאַנצער וועלט. געשאַפֿן געלט און געשיקט צו נויטבאַדערפֿטיקע. ער איז אויפגעטרעטן אויף די אַקאַדעמיעס, פֿאַרזאַמלונגען און לאַנדסמאַנשאַפֿט מסיבות. זיך באַטייליקט אין די פּובליקאַציעס פון דער לאַנדסמאַנשאַפֿט אין ניו-יאַרק און אין מאַנטרעאַל. מיט זיין איבערגעגעבנקייט פֿאַר דער לאַנדסמאַנשאַפֿט האָט ער זיך דערוואָרבן אַ זייער גוטע רעפּוטאַציע און דינט ווי אַ מוסטער און אַ ביישפּיל פֿאַר דער עקזע-קוטיווע מיטגלידער.

ענדע אפריל 1958 האָט וואַגאַ זיך איבערגעצויגן קיין טאָראַנטאָ און נישט געקוקט דערויף איז ער אין אַ שטענדיקן קאָנטאַקט מיט דער מאַנטרעאַלער לאַנדס-מאַנשאַפֿט. שיקט צו זיינע באַשטייערונגען און ווען ער קומט קיין מאַנטרעאַל נעמט ער אַנטייל אין די זיצונגען פון דער עקזעקוטיווע.

טשענסטאכאווער לאנדסמאנשאפט אין מאנטרעאל

די ערשטע

אויסגאבע פון דער טשענסטאכאווער לאנדסמאנשאפט און ליידס אקוילערי
געוויידמעט:

די אקטיוויטעטן פון דער לאנדסמאנשאפט

היסטארישע אפהאנדלונגען וועגן אומקום און ווידערשטאנד

טשענסטאכאווער אין די יארן פון חורבן און אומקום

טיפן און געשטאלטן פון אן אומגעקומענער וועלט

אונטער דער רעדאקציע פון:

ד"ר בנימין ארענשטיין

TECHNICAL SUPERVISION AND LAYOUT BY
HARRY KLEIN

מאטעריאל צוזאמענשטעל אונטער דער טעכנישער אנטפערונג פון

הערי קליין, סארויצער פון בוך קאמיטעט

מיטגלידער פון בוך-קאמיטעט:

מ. אלטמאן	ל. יאקובאוויטש	מ. פרידלענדער
ב. איצקאוויטש	ש. סילווער	טש. קאנארסקי
ש. וואגא	ש. פראקאש	ה. ראזענבלום

THE YIDDISH SECTION

Sources

Articles from the English and Yiddish Media.

Brener, L., *Destruction and Resistance in the Czenstochover Ghetto*. Poland: 1950 (book written in Yiddish).

Edelist, N., *Editorial Committee Sefer Czenstochov*. Israel, 1967 (book written in Yiddish and Hebrew).

Federman, R., *Czenstochover Yidn*. New York: United Czenstochover Relief Committee, 1947 (book is written in Yiddish).

From the files of Beth Hatefutsoth, Tel Aviv.

Gliksman, William, *A Kehillah in Poland During the Inter-War Years*. Philadelphia: M.E. Kalish, 1969.

Hamer-Jacklyn, Sarah, *A Miracle*, 1954.

Holocaust Memorial Center, "Zchor", West Bloomfield, Mi.

Traditional Anti-Semitism, "Zchor", Chicago.

Waga, Sz., *Churban Czenstochov*. Buenos Aires: 1949 (book is written in Yiddish).

לזכר יוסל

In Memory of

Yosel Zilberberg

Yosel Zilberberg was born in Szczekocin, in the vicinity of Czenstochova. At the age of 11, he left his parents' home, where he lived in great poverty. Yosel, a teenage boy, decided to go to the nearest city which was Czenstochova, where he found a person who was willing to teach him to be a tailor. Yosel was a young and ambitious person, and very proud of having a trade. He decided to become independent by opening a small tailor shop.

The Second World War started on September 1, 1939. Yosel was in Czenstochova and shared the same fate as all the Jews under the barbaric German occupational rules. All of his family perished in the Holocaust. After the liquidation of the large ghetto, he was in the small ghetto and was working in Hasag Pelcern. He then was liberated on the 16th of January 1945.

After his liberation in Czenstochova, Yosel Zilberberg met Mania Ickowicz. They got married and have two lovely children, a girl, Rosalie, and a boy, Jacob. They came to Montreal in 1948.

Yosel Zilberbrg became an active member in the executive of the Czenstochover Society of Montreal. He was active in the Aid Committee. He was most generous giving contributions for this great cause and helping financially the needy Landsleit in Poland and Israel.

Then one day the Czenstochover Society was shocked to learn that Yosel Zilberberg was no longer with us. He died on April 13th, 1956. The Czenstochover Society had lost a Landsman and a good friend. He will always be remembered.

לזכר אבי עולם

*In Memory of
My Beloved Parents*

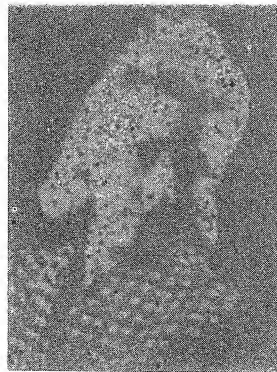
Anna and Binem Zielonka

Sisters and Brothers

and

in Cherished Memory of

My Beloved Sister

Frieda (Zielonka) Fischer

Ever in My Thoughts

WHO PERISHED UNDER NAZI TYRANNY

BARBARA PRYOR

In Loving Memory of
My Husband, Father and Zaidi
SIMCHA SILVER (Zilberberg)
survivor of the Holocaust

Executive member and Secretary of
the Czenstochover Society of Montreal,
and instrumental in all projects,
such as:
the Yiddish Yizkor Book
and the Holocaust Monument
erected in Montreal.

CHAYA ZILBERBERG and FAMILY

לזכר אב ואם
עולם

In Loving Memory

of my Parents

Sarah Levy
1910-1991

Sam Levy
1913-1989

My parents were lucky enough to survive the tragedy of the war. They came to the U.S.A. in 1949 and began a new life. Times were hard but they always managed to get by. As Passover approaches, my fondest memory of them comes to me. The first Seder was always at our apartment. Approximately 30 people were always invited and no one ever went away hungry. It was a time of laughter, love and sharing. This is how I remember my parents. Our whole family has an empty space in our hearts because we miss them very much.

With fondest memories
JOE LEVY and FAMILY

לזכר אברהם עולם

*In Memory of my beloved father
and our grandfather*

LEON WINDMAN

who was deported from France
to Auschwitz in June 1942 and perished there

He will always be remembered
as a wonderful father.

Jacqueline Windman
Schupper and Family

*In Loving Memory of
my Dear Parents*

LEIZER and MANIA WINDMAN

who perished in the Holocaust, together with all other
Czenstochover martyrs.

My sister, POLA, and her infant baby, and my younger
sister, SHEVA, were deported from Czenstochov, at the
time of the second deportation to Treblinka.

My brother, LEIBL, who lived for many years in Paris,
France, and was deported in 1942 to the Auschwitz death
camp, and perished together with all other Jewish mar-
tyrs of the Holocaust.

WOLF WINDMAN

לזכר אצל עולם

אין טיפן טרויער, מיט ליבשאפט
און בענקשאפט דערמאנען מיר
די יארצייט פון אונדזער
טייערע פרוי און מוטער

האלינא ראזענבלום

מיר וועלן זי אייביק געדענקען

ישראל-הערשל (העניעק)
רוט, הענרי און ראזאלין

In loving memory of a dear wife and mother

HALINA ROSENBLUM

You were with us for many happy years,
Now we are left with fond memories and tears
Of that beautiful smile upon your face,
Filled with love, friendship and grace.
As each day goes by, we wish you were here,
But in our hearts you are always near.

You knew how much we loved you
We miss you

Always remembered

HARRY, RUTH, HENRY and ROSALYN

In Memory of
Josef & Pola
(Zylberszac) Orbach
and Daughter, Madzia
who perished in the Holocaust

PAUL ORLAN

In Loving Memory
of the
SREBRNIK FAMILY

SOPHY HANDMAN and HELEN WISE

In Loving Memory of
Rosyna (Rachel) Berkowicz,
Ester Oderberg (née Berkowicz),
Moishe Oderberg.
Rosyna (Rachel) Berkowicz was killed in Treblinka.
Ester Oderberg-Berkowicz and
Moishe Oderberg were shot in Czenstochova
JONAS BERK

In Loving Memory of
my dear parents and family
Hendel and Rachel Rosenblum
who perished in the Nazi Holocaust
HERSHEL (HARRY) ROSENBLUM

*In Loving Memory of
my Dear Husband, Father and Zaidi*

MOISHE RAPAPORT
a Survivor of Treblinka

and his parents
ELIEZER and FEIGE RAPAPORT
and daughter ESTHER

All perished in the Holocaust

ROSE RAPAPORT and FAMILY
HARRY, PENNY, AMY and BRENDA

In Memory of

SZYMON MARKOWICZ

On the second of December in 1909, Szymon Markowicz was born to Sarah and Elias Markowicz, in Czenstochova. At the age of eighteen he left his family to study engineering in Prague. At the outbreak of World War II, Szymon married Guta Goldstein. They lived through the war in Tynda, Siberia.

Upon his return to Poland in 1945, Szymon worked at Warsaw's Ministry of Energy.

In 1967 Mr. Markowicz moved with his wife and two children to Haifa, Israel. There he worked up to his last days at the Hevrat Hashma (Israel's electricity company). He died in Israel in 1986.

In Memory of

JOACHIM MARKOWICZ

Joachim Markowicz, known by his friends as Marek, was born in Czenstochova in 1898. Marek studied at the Jagelon University in Krakow. He returned to Czenstochova to practice law.

During the war Marek escaped death by fleeing to Russia. After the war he moved to Warsaw and became one of Poland's most prominent lawyers.

Today he lies in Warsaw's only Jewish cemetery.

In Memory of

SAMUEL GOLDSTEIN

Samuel Goldstein was born in Mlava, Poland. He was a well admired figure in Czenstochova. Samuel was the chairman of the city's Jewish community and a co-owner of a Czenstochova metal industry.

Samuel Goldstein died in Treblinka during the Second World War.

From his family of five children, only one survived the war. Her name is Guta (Goldstein) Markowicz.

לזכר עולם

MOISHE LEFCOVITCH

Moishe Lefcovitch was a man who always had a twinkle in his eyes and a word of wisdom on his lips. He commanded and received the respect of all who knew him. He exuded warmth, charm, compassion and humour.

Moishe, as a young man, was unusually intelligent, eager to learn; the quest of knowledge outweighed all else. The range of his learning, the impact of his personality, his wise approach and the conduct of everyday life made him a role model. Moishe was fluent in Yiddish, Polish and English.

Moishe was the son of Menachem and Rose. He had a brother, Yidel, and a sister, Lipka. His brother and sister perished in the Holocaust. His father died when Moishe was just a young boy. His beloved mother died in Israel in 1968.

Moishe was very active in the Czenstochova Society. He was Chairman of the Cultural and Financial Revision Committee. He used to love to talk about his home town of Czenstochova, where his roots were.

Moishe passed away on October 22, 1985. He was a devoted husband to Regina, and a loving father to daughters Pearl and Miriam. He was the proud grandfather of Rasalie, Tara, Jason and Stefanie.

We miss him so, so much. His memory lives in our hearts everyday and it will remain there forever.

לזכר אדם
עולם

In Loving Memory of

My Dear Wife

ANNA KREMSKI

born in Czenstochov, née Rotensztain

A HOLOCAUST SURVIVOR

who passed away on October 26, 1992

We have spent our life together.

This photo was taken at our
Golden Wedding Anniversary
on April 14, 1991

*You will always be in my heart
and in my memory forever.*

JACK KREMSKI

לזכר עולם

Grandfather Mordechai and grandmother Pesa, parents of Szmul Leib, Tsudik, Nuchim and Jeikil Kremski

Monument of Mordechai and Pesa Kremski, Jeikil and Brandl Kremski, Nuchim and Traya Kremski, Tzudik and Laya Kremski, Mordechai and Sara Herszlikowicz and Simon Mlodinof.

THE FAMILY KREMSKI

was well known for many generations in Czenstochova.
They were liked for their generosity and help
to friends and neighbors.

All of them perished 1942 in Treblinka.

WE WILL ALWAYS REMEMBER THEM

JACK and ANNA KREMSKI

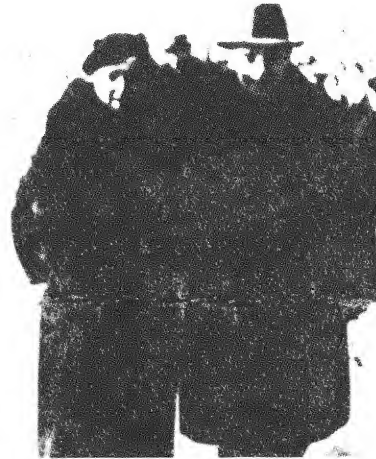
Monument of Blima Rifka, Grandmother of Jack Kremski.

*Standing:
The Kremski family.*

לזכר עולם

Szmul Laib and Baila Kremski

Emanuel and Raizil Rotensztain

*In Memory of my beloved parents
SZMUL LAIB and BAILA KREMSKI
who perished 1942
during the Nazi Holocaust in Treblinka.*

*My father's brothers
YEIKY and BRANDIL KREMSKI and Family
NUCHIM and TRANA KREMSKI and Family
CUDIK and LAIA KREMSKI and their son WOLF
Brother-in-Law YOSIL GRUCA and Family
My mother's sister SARA and husband
MORDECHAI HERSZLIKOWICZ and Family*

*In Memory of my beloved parents
EMANUEL and RAIZIL ROTENSZTAIN
and my sister JADZIA ROTENSZTAIN.*

*My father was shot near the cathedral
of Czenstochova on "Bloody Monday" of 1939.
He was buried at the Jewish Cemetery,
exhumed in 1971 and brought to Israel
where he is buried on Mt. Olive in Jerusalem.
My mother and sister perished 1942 in Treblinka.*

ANNA and JACK KREMSKI
survivors

לזכר עולם

In Memory of
Mrs. DORKA ZILBERT
(née Kopinska)

Beloved "Aunt Dora" of
 IRWIN and RITA KOPIN
 and lovingly remembered by
 JUDY, ALAN and GAIL

GUTKA (GITA) KARTUS

In Memorium to
Gutka (Gita) Kartus

This is in memory of Gutka (Gitka) Kartus (née Nirenberg) – mother, confidante, and best friend. Gutka, a wonderful, caring, and vibrant person, died suddenly and tragically on November 21, 1982. During her lifetime, Gutka was always very active in the Czenstochover Society, having also served as Vice-President of the Ladies Auxiliary. On the tenth anniversary of her death she

is still missed and remembered by many. The writing on her headstone is so true – "So full of life and love for others, she gave joy to all who knew her".

Even though her grandchildren, Carrie and Genna Solomon, did not have the privilege of really knowing her in life, they often feel as if they do remember her because they have been told so much about her.

Our love for her as a mother and a grandmother really does transcend death!

Lovingly remembered always by your family,

EVY KARTUS SOLOMON, HOWARD SOLOMON,
 CARRIE and GENNA SOLOMON

In memory of
THE MIETKIEWICZ FAMILY

*Josef, Sara and their children,
Malcia, Dorka, Regina,
Andzia, Markus and Adolf
all died in Treblinka in 1942*

In memory of
THE MIETKIEWICZ FAMILY

*Wolf, Tbsia (Kopinski)
and son, Jerzy
who died in Treblinka, 1942*

In memory of
Ignac & Rozia (Kopinski) Sobol
and son, Oles

*who were killed at the
Cemetery of Czenstochova in 1943*

In memory of
THE KOPINSKI FAMILY
*Maurycy, Terenia (née Fajgenblat)
son, Adam, and daughter, Haneczka
who were killed at the
Cemetery of Czenstochova in 1943*

In memory of
LEON KOPINSKI
and Family

Leon Kopinski, son of Golda & Wolf, was born in Czenstochova. He was a very active Zionist before the war – involved, also, in community work. When the war broke out, he was in charge of the Judenrat.

Leon, his wife, Karola, and son, Wladek, were killed at the Cemetery in Czenstochova in 1943.

In memory of
THE ZILBERT FAMILY

Tadek, Ted Zilbert (Zylberszac) was born in Czenstochova. He was the son of Shulim and Brandla. His wife, Dora Kopinski, was also born in Czenstochova. She was the daughter of Wolf and Golda (Wiener). The Zilberts had been in the ghetto and Labour Camp Hasag. They were liberated in Czenstochova in January 1945, and came to Montreal via France in 1948. From the beginning, until their death, they were both very active members of the Czenstochover Society of Montreal. Tadek passed away in 1984, and Dora passed away in 1990.

They are survived by their daughter, Lucy,
2 grandchildren and 5 great-grandchildren.

לזכר אבא עולם

*In Loving Memory
of*

GEORGE KLEIN

THE KLEIN FAMILY

לזכר אברהם עולם

*In Loving Memory
of
NATHAN GELBER*

לזכר אברהם עולם

*In Loving Memory of
my Dear Husband, Father and Zaidi*

MENDEL FRIEDLANDER

SURVIVOR OF THE HOLOCAUST

A long-time member of the Executive of the
Czenstochover Society of Montreal,
Executive Vice-Chairman and Treasurer.

CHANKA FRIEDLANDER and CHILDREN

In Loving Memory

of my Dear Parents

MOSHE MORDECHA KLEIN(ER)

RIFKA ZYLBERSZATZ-KLEIN(ER)

and my Dear Brothers

YAKOV and YECHIEL

who perished in the Holocaust

HARRY KLEIN FAMILY

In Loving Memory

of Our Parents

MOSHE & MIRIAM ALTMAN

Holocaust Survivors

CYPORA LEB, YAIR ALTMAN and ANETTE ALON

In Memory of our

Dear Departed Parents

JOE and MADZIA ROSENBERG

survivors of the Holocaust

Sadly missed by their

Children and Grandchildren

SAM ROSENBERG and RENEE FINEBERG

*With pain in our hearts and everlasting love
we remember our parents, family, and friends
who perished at the hands of the Nazis
in the gas chambers of Treblinka and Auschwitz
and in the fields and on the roads of Poland.*

FEIGENBLATT FAMILY

Father Shlomo Josef
Mother Ryfka
Brother Leibel, his wife Malka,
their 2-year-old child, Josele
Brother Shimon
Sister Malka

HOLENDER FAMILY

Father Moshe David
Mother Tova Yentil
Brother Yankele
Brother Chaim and Family
Brother Eliezer and Family
Sister Balcia Langer,
her husband and five children
Sister Chanele Goldstein
and her children, Sabcia and Molly
Sister Frymcia Szwartz and Family
Sister Ryfcia Szmulewicz and husband, Avraham

*We also remember with pride and love
our dear brothers
who survived to see and participate
in the rebirth of our Jewish Nation,
and saw their children living
in a free and secure Israel:*

Brother Avraham Holender
who fought the Nazis as a member
of H.M. Jewish Brigade Group
Brother Shlomo Holender

DANIEL and BERNICE FAGAN

*In Loving Memory of
my Dear Parents*

YITZCHAK and MALKA BORENSTEIN
(née Gastfreund)

and my Dear Brother

MOSHE JOSEL

who perished in the Holocaust

EVA BORENSTEIN-KLEIN
and FAMILY

*In Memory of
our Dear Parents and Families*

Father : MOSES KIRSCHENBAUM

Mother : SOPHIE KIRSCHENBAUM
(née Tvuatschor)

Brother: MUNIO KUPFERMAN

Sister : REGINA WURMBERG

Father : AARON FISCHER LEDERMAN

Mother : MIRIAM LEDERMAN
(née Schwartzbaum)

Brother: CHAIM LEDERMAN

ESTHER and KOPEL LEDERMAN

In Loving Memory of Our Parents
ABRAHAM and CYRIL NEUFELD
and

FISHEL and HELA FIKSEL
and our brothers and sisters who perished.

ISAK and ESTHER FIKSEL

לזכר אברהם וטובה
עולם

In Loving Memory of
BERL and TAUBA BOMBA

AVRAHAM LEIB & CHANA (née Kozuch)
ISRAEL & RACHEL BOMBA (née Milstein) (Grandparents)
BERL, son of Abraham Bomba; HENRY & NACHA
(née Lefkowitz) (brother);
RACHEL & JACK CHATKANY (sister);
YANKEL & SARAH & son BOYRECH YEHUDA (brother)
YEHUDA LEIB & DWORA LEIHA HAMBURGER
MOSHE & PERL ROSENBLUM (Grandparents)
OYZER BETZALAL and BEILA ROSENBLUM (Parents)
RUBIN & MIRIAM ZWILLICH; ESTER LEIHA (daughter);
POLA & son, MARK, HAMBURGER; SZLOMO,
YEHUDA LEIB and MOSHE HAMBURGER (brothers);
DWORA LEHA HAMBURGER (sister)

ABRAM & REGINA BOMBA

In Memory of my Dear Departed
Sister and Brother-in-law
CHARLES & MANIA KONARSKY
(née Klein)

survivors of the Holocaust

HARRY KLEIN

In Loving Memory of my Parents
RUCHEL and SHIMSZA SKOWRONEK
and Sisters

ESTHER DINA, HANDL and BAILA

Perished in Treblinka

I am the only survivor

MIRIAM SKOWRONEK

לזכר עולם

In Memory of
SHLOMO and RIFKA BIALYSTOK

Shlomo Bialystok was born in Czenstochova in 1899 to Hodel Feifer and Moshe. At the age of 20, he was mobilized into the Polish army. After a few months, he escaped to Frankfurt, Germany where he married Rifka Hoffstadter. They had two daughters, Malka (Mali) and the late Blima (Mimi). The family lived in Cologne until 1939. With the impending threat of the Nazis, Shlomo fled to Tangiers, Morocco. Blima and Malka were evacuated by the American Red Cross and Rifka joined Shlomo in Tangiers. Together they came to Montreal in 1944 where Shlomo became active in the Czenstochover Landsmanshaft. Shlomo and Rifka have four grandchildren and, to date, four great-grandchildren. They are greatly missed.

MALI RUBIN

לזכר עולם

In Loving Memory

of

HARRY BERK
(BERKOWICZ)

THE BERK FAMILY

XI

May Their Souls Rest in Peace

In Memoriam

לזכר עולם

Tablice poświęcone pamięci
częstochowskich Żydów
ufundowane zostały
przez Urząd Miasta Częstocho-
w oraz Fundację Odbudowy
Cmentarza Żydowskiego
w Częstocho-
wie oraz Opieki nad Zabytkami
Kultury Żydowskiej,
reprezentowaną przez
P.P. Arye Edelistę,
Jacka Krenskiego
i Wollę Windmanę.
Stanowią one trwały dowód pamięci
mieszkańców Częstocho-
w i częstochowskich Żydów,
żyjących poza granicami Polski
o społeczności żydowskiej,
która w dziejach tego miasta
odegrała ważną rolę.
Projekty i realizacja tablic
są dziełem artysty rzeźbiarza
Macieja Kędziory.

Завпросженіе

III rocznicę
Ukhorzenia Gotta
w Częstocho-
wie

ZARZĄD MIASTA
CZĘSTOCHOWY

ma zaszczyt zaprosić na uroczyste
odsłonięcie tablic upamiętniających
życie i martyrologię społeczności
żydowskiej w Częstocho-
wie.

*One of several Memorial Tablets recently put up in the City of Czenstochova
in memory of its Jewish Community.*

THE HOLOCAUST MONUMENT IN MIAMI, FLORIDA

In the fall of 1984, a small group of Miami's Holocaust survivors joined to develop the idea of building a permanent memorial to the memory of the six million Jews who perished from the hands of the Nazis. It seemed only fitting that a community with one of the largest Holocaust survivor populations in the world should follow the lead of Philadelphia, Atlanta, San Francisco and Detroit in erecting a Holocaust memorial that would stand as a permanent reminder to future generations of Nazi persecution, as well as a symbol of the world's indifference to genocide.

The last official Jewish burial, that of David Albert, took place on May 3rd, 1970. In 1973 another (anonymous) interment took place, this one without official permit. Since 1973 the cemetery fell victim to neglect, looting and vandalism.

It is assumed that the first burial took place at the Czenstochova Cemetery circa 1799–1800. The grave of Izaak ben (son of) Moszek (Jews didn't use last names at the time) was closely guarded in fear of desecration until the death years later of Eleazer ben David. In 1803 there were no funerals. In 1805, two Jews died leaving behind no record. Year 1910 marks the death of one of the richest Jews in Czenstochova, Szymon Goldman. In 1812 Wolf Landau was buried and in 1813 Pinchas Landau.

Although unlisted in the publication "Jewish Cemeteries", the Czenstochova Cemetery is rated highly by scholars and researchers. It housed 4,500 tombstones around 20 of which dated to the early 19th century, circa 700, the latter part of the 19th century. About 3,000 were raised between 1900–1946, and 450 after World War II.

Among the tombstones executed prior to 1920 true works of art can frequently be found which can provide valuable socio-historical information for scholars, as well as serve as commemorative monuments of what once constituted the Jewish–Polish culture.

Along with the linguistic mosaic (inscriptions in Hebrew, Polish, Russian, German) the epitaphs are a source of invaluable demographic information for students of the Jewish way of life. The monuments of martyrs murdered in the Czenstochova ghetto or symbolic graves of people annihilated in concentration camps are there as a reminder of recent history.

Moses Finkelstein representing the Board of the Jewish Organization recently signed an agreement, relating to the cemetery reconstruction. However, the concrete procedures connected with the project are somewhat complicated, the sandstone tombstones disintegrated, the brick entrance gate collapsed, etc.

The Foundry Czenstochova will rebuild the surrounding wall and the collapsed gate. It will also provide the lighting to illuminate the grounds.

The City of Czenstochova undertook to construct a road from Zlota Street leading through a tunnel to the main gate.

Since the mere road construction and electrical installations are estimated to take 3–4 years, the total renovation project may not be realized until the first decade of the year 2000.

The Jewish Cemetery Shall Be Salvaged

*Reprinted from the Polish paper of Czenstochova**

At the end of September 1990 the Legal Department of the Czenstochova Regional Office ratified a document establishing the "Foundation in charge of the Reconstruction (rebuilding) of the Jewish Cemetery in Czenstochova and Protection of the historical remains (heirlooms) of the Jewish Culture". The members of the Foundation are Jack Kremiski, Arye Edelist and Wolf Windman. The plan of action outlined by them contains the following key issues:

- 1) Commemorative plaques to be placed on the building of the National Philharmonie (former synagogue), Hospital Rydygier (financed before the war by the Jewish community) and on Garibaldi Street (the area of the former ghetto).
- 2) Establishment of a center of study and research of Jewish culture and customs.
- 3) Renovation and rehabilitation of the Jewish Cemetery in Czenstochova.
- 4) Publication of a monograph dealing with (or outlining) the Jewish population in Czenstochova.

The Foundation has many sponsors and benefactors who will fulfill various tasks of the programmed agenda, including the President of Czenstochova, who serves as its general coordinator.

In the 1960s the cemetery was absorbed and devastated by the neighbouring industrial complex "Foundry Czenstochova" (then called Bierut Foundry). In 1981 the cemetery, ruined by pollution and neglect, was fenced off and made accessible to outside visitors. Although there was no industrial activity on its grounds, only people with special permits and accompanied by a guide could visit. In spite of the existing restrictions, 63 foreign guests visited in 1987, 64 in 1988 and 17 in 1990.

*Translated from the Polish by Lucy Niskier

The Foundation to Restore the Cemetery and Heritage of Czenstochova lays a wreath at the Warsaw Ghetto Monument, on August 13, 1989.

BOOK COMMITTEE MEMBERS

Executive Members of the Czenstochover Social Club of Miami, Florida:

*Willie Windman
President*

*Frank Zaidman
Entertainment*

*Morris Wolf
Trustee*

*Cesia Jacoby
Sunshine Secretary*

*Morris Semsky
Vice President*

*Abe Bomba
Recording Secretary*

*Morris Offman
Trustee*

*Miriam Semsky
Membership*

*Julius Jacoby
Financial Secretary*

*Sidney Schwartz
Treasurer*

*Harry Klein
Trustee*

*Mr. Schwartz presents
a "Pikuach Nefesh" plaque
to Mr. Windman*

Members of the Czenstochover Social Club of Miami Dedicate Ambulance to Israel

Reprinted from Broward Informer, April 17, 1986

THE SURVIVORS OF THE CZENSTOCHOVER COMMUNITY of Poland have chosen to donate an ambulance to the people of Israel as fitting memorial to those members of their community who perished during the Holocaust.

This purchase and donation was preceded by an extensive fund-raising drive undertaken by members of the Czenstochover Social Club among survivors of Czenstochova from Dade, Broward and Palm Beach Counties in Florida, as well as throughout the country. The purchase of this lifesaving gift represents the fruition of the successful and meaningful efforts on the part of these survivors, their friends and relatives.

The ambulance was recently dedicated at a well-attended gathering and collation held at Temple B'nai Zion, 200 178th Drive in Miami Beach. Reflecting on the significance of this gift in saving lives in Israel were guest speakers, Robert L. Schwartz, Southeast District Director of ARMDI and Rabbi Jacob Green, spiritual leader of the Congregation.

The "Pikuach Nefesh" Plaque for the saving of lives was presented on behalf of the People of Israel to Wolf Windman, President of the Czenstochover Social Club of Greater Miami by Robert L. Schwartz, District Director.

There were over 200 members and friends of the Czenstochover Social Club present, celebrating the fulfillment of their efforts in making this vital gift to Israel.

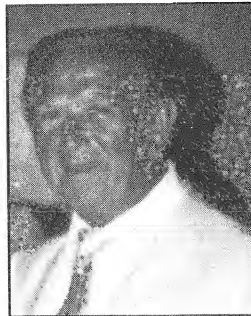
The American Red Magen David for Israel (Southeast District), the sole U.S. support wing of Magen David Adom, Israel's official emergency medical ambulance, first-aid and blood service society, arranged for the ambulance to be sent to Israel. They will also inform the members of the Club when the ambulance will arrive in Israel and where it is stationed, so that members may visit the ambulance if they so desire.

Social and Cultural Activities

BOOK COMMITTEE – JOINT CHAIRPERSONS

W. WINDMAN
President

A. BOMBA
Recording Secretary

The Czenstochover Social Club of Miami, Florida

By A. Bomba

THE CZENSTOCHOVER SOCIAL CLUB OF Holocaust Survivors of Miami was founded in 1982, and the following people have been appointed as the Executive members of the Czenstochover Social Club in the following order:

Wolf Windman, *President*

Joe Oderberg, *Treasurer*

Joe Gelber, *Secretary*

David Guterman, *Rec. Secretary*

Julius Jacoby, *Fin. Secretary*

Morris Semskey, *Social Event*

Frank Zaidman, *Vice President*

Board Members: M. Geverts, M. Wolf, M. Orenstein, Mrs. M. Semskey,
Mrs. C. Jacoby.

Activities

Meetings are held three times a year – Main event: The Liberation Party from the concentration camp of Czenstochova; Purim Party; Chanukah Party. Our social activities: A donation of an ambulance to the State of Israel. Donations were also given to Israel's Defence Dept (IDF), Ben Gurion University in Baar Sheba, Holocaust documentation centers, The Jewish Press "Forward" in New York, and visiting sick friend at home and in hospitals.

We are also in contact with landsleit in Israel, Paris, Australia, Canada and the United States.

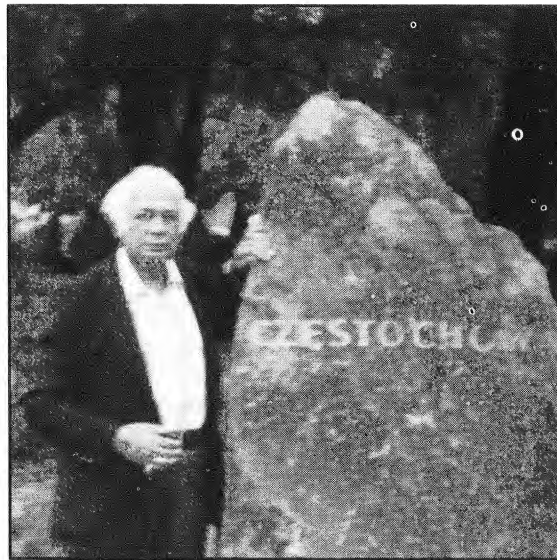
We are now taking part in a project of restoring the Jewish Cemetery in Czenstochova, and we are very much involved in the publishing of a book to be written in English about our city of Czenstochova and its survivors, a project of the 2nd generation of Montreal, Canada.

A newly appointed committee for the year 1992, with the following changes: M. Semskey, *Vice President*; Frank Zeidman, *Social Director*; Abram Bomba, *Recording Secretary*. *Board Members:* Z. Szwartz, M. Offman, Harry Klein.

X

U.S.A.

Czenstochover Survivors in MIAMI

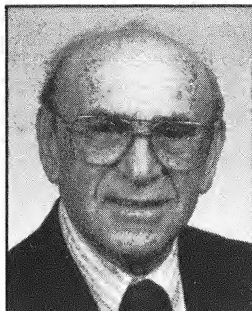

*Mr. Wolf Windman standing at the
Czenstochover Monument in Treblinka.*

**The Monument in the Chicago Jewish Cemetery
for the Martyrs of the Chenstochover
and Vicinity Jewish Community
who Perished in the Holocaust**

Chenstochover Society of Chicago - Officers 1989-1990

Mr. Daniel Fagan
Vice President

William Zarnow
Vice President

Selek Goldberg
Vice President
Financial Secretary

Mr. Jos. Fifer
President

Mrs. J. Pryor
President

Mr. Abe Yelen
Treasurer

Mrs. Joseph Steiner
Recording Secretary

Morris Secemsky
Vice President

We, the Presidents, Officers, Board of Trustees, and membership of the Society, are Holocaust survivors. Our common bonds and common experiences have given us great resolve in our efforts. We have lived to see the rebirth, establishment and growth of the State of Israel, which was only a dream to our forefathers for so many generations. We are very proud of Israel, our homeland, which is a reservoir of talent, strength, and hope brought forth. For us, for our children and for our generations to come, "No More Wandering".

Barbara Pryor and Joe Fifer
Presidents,
Midwest Chenstochover Society

Standing, from left to right: Selek Goldberg, Abe Yelen, Sara Yelen, William Zarnow, Daniel Fagan and Morris Secemsky.
Seated, from left to right: Sylvia Goldberg, Sima Steiner, Barbara Pryor and Joseph Fifer.

The Midwest Chenstochover Society

Chicago, Illinois

A not-for-profit organization

THE MIDWEST CHENSTOCHOVER SOCIETY has been recognized as an outstanding organization in the Chicago-land area. We are well known in the Jewish community for our activities and accomplishments.

The history of our organization begins in 1927, when a group of Chenstochover landsleit founded the Chenstochover Educational Society. They came together to raise funds and support the Kinderheim, as well as a home for the aged and other needs of the Jewish community in their old home town, Chenstochova, Poland. The Society continued its good work until frustrated by the Holocaust.

Following the war, there was a substantial influx of survivors from Chenstochova and other nearby areas of Poland to the Chicago-land region. Our organization grew and flourished, with new purpose and resolve. We became the Midwest Chenstochover Society, and our focus has continually been on charitable efforts and support for the Jewish community, the Jewish People, and the State of Israel.

Our program includes regular and substantial fundraising efforts for Magen David Adom, the Jewish United Fund, Israel Bonds, and other Jewish charities and causes. We have donated a fully-equipped ambulance to Magen David Adom, and in 1967, we built a First Aid Station located in Dimona, Israel, which we support and maintain to this day. We have built a monument for our martyrs from Chenstochova at the Waldheim Jewish Cemetery in Chicago, in honor and commemoration of their lives and the liberation of our People from the Nazi concentration camps. Our response to and support for the State of Israel has been continual and constant, and not limited to times of emergency.

IX

U.S.A.

Czenstochover Survivors in Chicago

Social and Cultural Activities

BOOK COMMITTEE – JOINT CHAIRPERSONS

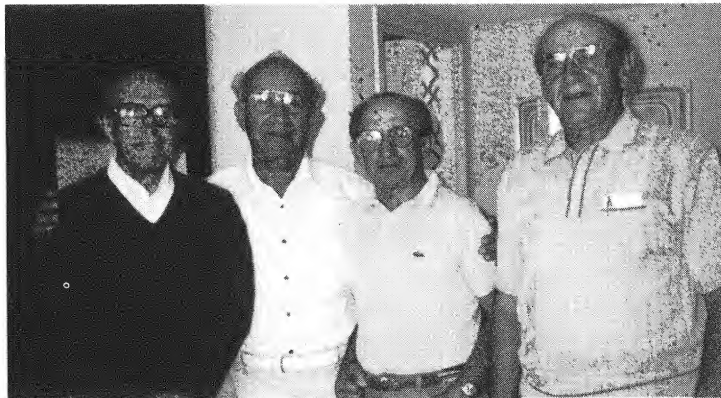

JOS. FIFER
President

MRS. J. PRYOR
President

BOOK COMMITTEE MEMBERS

(From the right)
Daniel Fagan, Jack Bowitz, Abe Yelen, Selek Goldberg

IN ETERNAL MEMORY

Of the Czenstochover Jewish Community's victims of Nazi tyranny, erected by the Holocaust Survivors in New York at the Beth David Cemetery.

to taste? Where is my one-room “apartment” in the basement? Where are the pear trees and the lilacs that once grew in our yard? Where are my playmates with whom I played in Ferdlach, Matke and soccer? Everything, everything is gone! Nothing left but decay and ruin.

Where are the happy couples in the “Alleyes”, walking hand in hand to Pazderskis clock and back? So in love and full of hope for the future. Where are the beautiful store windows, where we used to stop and admire the displays? Left are empty eye-sores.

I looked at the Warta, our Jewish river. In summertime, Jewish children used to wade in her cooling waters to escape the heat. There is nothing left of our beloved river. Just a narrow little stream, as if she has cried out her water-tears after her Jewish children, who are no more. The Warta is dying of a broken heart, and so is the city of my youth.

The next day, I left Czenstochova, never to return again.

Czenstochover Book Committee members at the 50th Wedding Anniversary of Miriam and Morris Semsky, in Miami, March 1993.

Miriam and Morris Semsky celebrating their 50th Wedding Anniversary, among their guests, Eva and Harry Klein, March 1993. The Semskys are active in the preparation of this book.

vided for a decent education of the children, but also helped provide a warm and healthy environment. In a desert of disease and poverty, many a child was spared the ravages of typhus, diphtheria, scarlet fever and rickets, so prevalent in the homes of the poor working people of Czenstochova. It is said, "He who saves one life, is as if he saved the world". The Czenstochover Young Men and the Czenstochover Relief Committee saved the lives of Jewish children. Of all their great achievements, this is the greatest.

This noble work went on until the fateful year 1929. The year of the great depression that hit America. The members of our two organizations became themselves impoverished. Many lost their jobs and became recipients of government relief. The help from America had stopped, and little by little, the Great Folkshul shrank. The classrooms became dark and grim reminders of a glorious past. Attendance grew smaller but the administrators and the teachers did not give up. With superhuman efforts, they kept the school going, albeit in a diminished format. The school limped along until the terrible year of 1939. The Nazi murderers did not spare our beloved school, and it shared the fate of the Jewish people. A bright star on the firmament of Yiddish culture shines no more. Just a few of us are left, old men and women left in various corners of the world to recall its glory. Soon there will be silence.

Rest in peace Lerern Feigele, Lerern Vagele, Lerern Rivkele, Lerern Tsine, Lerern Weisenberg, Lerern Zabłudowska, Lerern Zorska, Lerer Zaks, Lerer Tabachnik, Lerer Kaplan, Lerer Melman, Lerer Datner, Lerer Willenberg. You will never be forgotten.

Epilogue

I was in Czenstochova, my home town, this year of 1988, the hundredth anniversary of my Society and the birth of my father. As I got off the train, I was on Pilsudski street, the street where I was born and raised. A deep sadness overcame me as I looked – where is my street? Through tears, I saw decay and emptiness, neglected houses, darkness where once there was light. Where is the happy noise of Jewish children playing? Where are stores lining the street? Where is Wigotski's store where my mother used to buy her groceries. (He used to charge next to nothing, his way of helping a poor family.)

Where are the crowds walking into the meeting hall of the "Bund"? Where is the Gordonia and the Bethar? Where is my boss, Mr. Weisblum, Reb Isroel who blessed me on the day I left for America? Where is Mrs. Weisblum, who, every Friday at noon, brought down into the factory, a plate of the Sabbath soup for me

So the Jewish working people began building schools for their children. Schools in which every subject would be taught in Yiddish, a language they spoke and loved. But this seemed an almost impossible task. The Polish authorities refused all financial help, and so did the Jewish Community authorities (Gmineh), albeit for different reasons. Again the eyes of the Jewish poor turned to America, and the eyes of the poor of our home town turned to New York – to the Czenstochover Young Men's and Relief Committee, and they were not found wanting. A delegation of members of both our organizations went to Czenstochova to find a suitable site, and start building. Members of the Czenstochover Young Men's and Relief Committee set aside part of their meager earnings for this all-important undertaking.

And the building grew and grew, and was finished. It was a building such as a child of the ghetto had never seen. For them, raised in one-room dwellings or dark basements, on streets without trees and flowers, the Folkschool on Krutka street number 23 was a revelation. The yard was roomy and airy. Colorful peonies, crocuses and pansies planted all around, beautified the yard. In the back of the yard, a small garden exuded pleasant aromas of green trees and shrubs. The children played there all day, and their pale faces took on color. Their weak lungs gained strength. Their rachitic legs began to straighten and a new Jewish child was born – a happy, healthy and bright-eyed youngster, such as the street of the River and the street of the Potters have never seen.

The school had three stories of large and bright classrooms. Teachers were brought in from such far-away cities as Grodno, Wilno and Bialystok. The teachers spoke in the beautiful cadences of Lithuanian Yiddish, never heard in our environment. We listened in awe and admiration to these wonderful, courageous and devoted people, who started teaching such subjects, never heard by man or beast, as Yiddish grammar, physics, chemistry, geography, literature, arithmetic and art. The parents were poor, and they seldom, if ever, paid the tuition. Paid or not, these teachers stayed on their jobs. More often than not, coming to class hungry. (I remember once, in the laboratory, we were boiling a fish to detach the skeleton, which we were studying at the time. I watched the teacher as he ate the discarded flesh of the fish.)

During all this time, the Czenstochover Young Men's and Relief Committee kept the school going. Beside money, there was Nestlé milk for a cup of hot cocoa, warm fluffy underwear for the cold Polish winter, and shoes! Oh those beautiful American shoes, the dream of every Jewish child in the ghetto.

I am deeply convinced that these tremendous efforts of the Czenstochover Young Men's and Relief Committee not only pro-

and pointed with his finger, “There! There he is.”, and turned back into Crotona Park. I looked with bewilderment at the man my uncle had pointed out. It was August 1939, and New York was in the throes of the biggest heat-wave in years. The street was baking in the torrid sun. And there was this little man, pushing a tall barrel, mounted on two wheels. At the side of the barrel were affixed a tall broom and a dust-pan. I watched Mr. Banoff as he wearily pushed the barrel. Occasionally he stopped, took off the broom and pan, and started to sweep up little piles of dirt, which he dumped into the barrel. And so he pushed his burden, so small and bent, sweat washing his sunburned face. I did not move forward. I did not want to shame this man. Through eyes clouded with tears, I watched him turn into Bathgate avenue. I never spoke to him of his grateful brother. Perhaps it was just as well. Hitler came and it didn’t matter anymore. Nothing mattered anymore. I still weep silently for Mr. Banoff and my shattered dream of the golden land.

The years passed and the “Czenstochover Young Men” kept growing. Despite restrictive immigration quotas, there was a continuous flow of emigration from our home town, enough to replenish the ranks of our organization. The membership grew and so did the scope of its activities. Cemetery plots were purchased, to extend the desire for togetherness even beyond the grave. And laws were established to use these cemeteries according to our faith.

Extreme poverty became a way of life in our home town, and our people there turned their hungry eyes to America. The Czenstochover Young Men did not fail them: help, in all forms, kept on flowing to the people we left behind in our Old Home. It was a sacrifice for many a member. Prosperity has not yet arrived in America.

With the enlightenment of the Jewish people, there arose a great need to educate the children of the Jewish poor. Compulsory education was still a thing of the future. Only the rich had their religious and secular institutions of learning, privately administered and funded. A poor Jewish child had not a chance to enter such a school. (My own parents could never read nor write.)

For a thousand years, Jews spoke Yiddish, derided by its antagonists and enemies as a worthless jargon. (Cecil Roth, in his “History of the Jews”, devotes about three paragraphs to the Jewish language.) The Jewish masses kept on speaking it in ever increasing numbers. Jewish literature came into full bloom, with the appearance of Mendele Mosher Sphorim, Sholem Aleichem, Peretz and others, who wrote in Yiddish. The creation of a Yiddish school system became imperative.

*“Tribes of the wandering and weary breast,
How shall ye flee away and be at rest!
The wild dove hath her nest, the Fox his cave,
Mankind their country – Israel but the grave.”*

Who was this Hershl Grynszpan? Who was this Hershl Grynszpan, this child of the ghetto, this eighteen-year-old boy with the curly earlocks and long kapoteh? By what magic of erudition and inborn intelligence did he turn away from the pages of the Talmud to cast his eye to the verses of Lord Byron? To remind me, the blessed one, who was going to America: Do not forget my friend, you are going to the “Golden Medineh”. But we are still, all of us, in exile.

In 1888, the eighteen men of Czenstochova founded our Society. The founding of the Society was an inevitable result, given the devotion of the Czenstochover to their families and friends in the “Old Home” and to their Landsleit in New York. Their aim was to keep in contact by having regular meetings, help one another financially, and help the people they left behind. (Acquisition of cemetery plots came later.)

The beginnings were modest: there was a ten-cents-a-week membership tax. But, so were the founders – no arrogant intellectuals, no people of property or wealth. Just simple working people, imbued with the high ideals of the Jewish working class, and to help one’s brother, here, and in the old home, when in fact, none of them could truly afford it.

Before one emigrated to America, it was customary to visit friends and kin in their houses to say good-bye, and collect addresses of their kin in New York. When one arrived in New York, one looked them up and gave regards.

On the street of the butchers, lived a poor seller of thread. When I was a boy of fifteen and apprenticed to a tailor, my boss used to send me there to buy thread, making sure that I took along some empty spools on which to wind the thread. I went to say good-bye to this man. Before I left, he gave me the address of his brother in the Bronx, with the words: “My brother’s name there is Abe Banoff. But you know, when he was still here, he was Avrom Pacanowski. Amerike Gannef! My brother must be now in ‘di hoyche fenster’ in America. Thank my brother for the money he sends, and tell him that without his help, I would be out of business.”

When I arrived in the Bronx, I asked my uncle to take me to Mr. Banoff. “I can’t take you to Mr. Banoff’s house”, said my uncle. “He lives too far, but I will take you to his place of work.” We crossed Crotona Park and came to Fulton street. My uncle stopped

The streets of the ghetto were narrow and mostly unpaved, with deep mud in summer and deeper snow in the winter. Crooked little houses lined both sides of the street. The little houses were old and bent to the ground, as if in prayer. Somehow, these little houses never fell. They stood old and proud even when hordes of soldiers from the nearby camp invaded the streets of the ghetto during a pogrom. The soldiers pushed their bayonets into little Jewish windows, and hacked away at the houses. The little, old houses held – the houses and the Jews: both stubborn – both surviving.

As time passed by, the Jewish population kept growing. Fed by an increasing stream of Jews wandering in from the little villages and townships that surrounded Czenstochova, villages and townships with the most wondrous Jewish names: Vloin, Dzurik, Klobuck Ovepole, Meriv and many others. The incoming Jews pressed hard against the ghetto walls into adjoining streets. From River street, from Potters street and the Street of the Goats, they flowed into the Warsaw, Kracow and Garden streets. And, to the street named after Marshall Pilsudski, the great friend of the Jews.

Czenstochova blossomed with the vitality of Jewish life of culture, industry and commerce. There were a hundred little houses of prayer, and two synagogues. From the yeshivos and houses of study could be heard the chanting of the Talmud: the sweet songs of the ages. The Jewish people of our town lived in peace, observed their holidays and the holy Sabbath. The streets of the ghetto smelled of fresh-baked challah and rye bread. Early Friday mornings, the fishers pulled out of the river the heavy wooden crates, full of live carp, pike and perch, to sell to Jewish women for the adornment of the Sabbath table. A sweet sound could be heard in the streets of the ghetto: the ringing of brass on brass, as the women were pounding pestle on mortar to crush the cinnamon and vanilla sticks for the Sabbath cakes and pies.

On the Sabbath morning, a holy silence descended on the streets of the ghetto. The Sabbath was queen. A queen to all. To the old and the young, the rich and the poor. The Sabbath was universal and eternal.

I have a little memory-book, such as one used to buy before “Going to America”. A little book with covers of wood, on which there was usually a carving of a Polish mountaineer. In this little book, friends and relatives inscribed expressions of love, good wishes and farewells, with little poems and proverbs, imploring at the same time: “When you cross the great sea, do not let the water wash away your memory. Remember us, and help us!” In this book, it was my friend, Hershl Grynszpan, who penned these lines:

One Hundred Years of Czenstochover Young Men

REFLECTIONS. . . .

By Kopel Lederman

THIS YEAR, 1988, WE ARE CELEBRATING the 100th anniversary of the Czenstochover Young Men. A whole century has passed, since a small group of eighteen young Jewish men, former inhabitants of a small town in the south-west of Poland called Czenstochova, gathered at the corner of Delancey and Norfolk streets, all recent arrivals to the teeming lower east side of New York. They gathered to talk of their hard life here, in this Golden Land. Of the airless and sunless environment in the crowded tenements. Of the terrible conditions in the dark and dank sweatshops, where one spent the hours of daylight hunched over the sewing machine, pumping the foot pedal ever faster and faster, to bring home the two or three dollars a week to feed wife and children.

Yes! Life was hard, and the foreman in the sweatshop was ruthless in his demands: "Faster! Faster, Greenhorn, or you will wind up in the street!" But when these eighteen young men came together after a days' work at the corner of Delancey and Norfolk, their talk was cheerful and their hopes high: "We will make it in this America, and if we will not make it, our children will. America is free for all. With G-d's help, we will get our children out of the tenements and sweatshops."

Eighteen means life. And so did these eighteen young tailors, cigar makers, peddlers and street cleaners, dream of a better life. And they talked of their home town.

Czenstochova was a town young immigrants could not easily forget. The town was beautiful, with that quiet beauty of the Polish countryside. Three wide boulevards, lined with stately houses and elegant store-fronts, shaded by great chestnut trees, where every autumn Jewish children came to gather chestnuts to decorate the Succot booths. Then came the new and the old markets leading into the ghetto, nestled along our beloved river: The Warta.

The Officers of the Czenstochover Society and Relief Committee in New York are (as in July 1992):

<i>President</i>	Murray Mruvka
<i>Vice President</i>	Morry Markuse
<i>Treasurer</i>	Stefa Markuse
<i>Financial Secretary</i>	Esther Lederman
<i>Recording Secretary</i>	Kopel Lederman
<i>Trustee</i>	Hyman Rotenstein
<i>Trustee</i>	Rubin Hersch
<i>Trustee</i>	Walter Lublinski
<i>Cemetery Chairman</i>	Louis Lazarovitch
<i>Cemetery Chairman</i>	Leon Gongola
<i>Entertainment Chairman</i>	Zev Silbergleith

Our Society is one of the oldest Benevolent Societies in the United States. The so-called "Landsmanshaftn" were founded mostly by immigrants from Eastern Europe in order to help the new immigrant members to acclimatize themselves in this "New Golden Land".

Conference held in Detroit of the Central Executive of the Czenstochover Landsmnshaften in the U.S.A. and Canada.

fateful day, when the Nazi hordes took our Home Town, razed it to the ground and murdered our people. There was nobody left for us to help.

Today our Society has taken on a new look and agenda of philanthropic activities. Most of our members now are holocaust survivors. Most of the charities and contributions are directed to the State of Israel in many forms: Israel Bonds, Defense Forces, Magen David Adom, Disabled Soldiers, Library and Kindergarten. The Kindergarten in Qfar Saba was funded by our Society. At this time, to do justice to history, I cannot fail to note that our members, Anne and Jack Kremski, have on their own accord and with their own funds, built a fine park for children in the city of Tel Aviv. Contributions are also made to local Jewish organizations and individuals (U.J.A. and others).

Ours is an aging membership. For generations our Society replenished it's waning membership from a small but steady flow of immigrants from our Home Town. Today, there is only the silence of death and desolation in Jewish Czenstochova.

For years our Society has made efforts to induce the children of our members, the so-called Second Generation, to join our ranks in The Society, but except for a few, we have failed. The blame can't be fixed on anyone. It is more the fault of the conditions that now prevail in the Jewish communities in America, and the flight of the Jews to the suburbs and the Florida sun.

Some of us still cling to our beliefs and to old friends, the "Last of the Mohicans". How we wish for someone to pick up the reins !

Conference of Czenstochovers living in the United States and Canada prior to World War II.

Czenstochover Society and Relief Committee in New York, Then and Now

By Kopel Lederman

OUR SOCIETY IS ONE OF THE OLDEST Benevolent Societies in the United States. The so-called “Landsmanshaftn”, founded mostly by immigrants from Eastern Europe — in order to

- help the new immigrant members to acclimatize themselves in this “New Golden Land”;
- to lend the members in need some money;
- buy cemetery plots for “Yber hundert un tzvantzik”;
- and call weekly or monthly meetings, so as not to lose contact with the old dear friends from the same home town, the beloved “Alte Heim”.

Our Society was founded in 1888. In the beginning the membership was poor. They worked long hours in the sweat-shops, for three dollars a week. They lived a miserable life in the steaming tenements of the lower east side; but they never forgot their Home Town and the terrible poverty of the people they left behind. Poor themselves, they kept on sending continuous help to their Home Town: Matzos for Passover and help for other Holidays. They sent booties and warm underwear for children and practically saved their lives in the cold, dark Polish winters. But the greatest achievement of “Czenstochover Young Men”, (former name of the Society) was the building of The Yiddish Folk School in Czenstochova. It was a three-story building, the most beautiful of all the elementary schools in Czenstochova. In this school, where all the subjects were taught in Yiddish, the child of the poorest of the poor came for an education and found a warm home and modern teaching, from A.B.C. to algebra. I am proud to say that I attended and graduated from this wonderful school, and will be grateful to the end of my days to the devoted teachers, who taught me right from wrong, and to The Czenstochover Society which built the school. This great work of charity went on unabated until that

VIII

U.S.A.

Czenstochover Community of New York

Social and Cultural Activities

With the coming of Purim 1943, which symbolizes victory of the Jews over their enemies, the Germans did not hesitate to take revenge for their victory. They devised a scheme to fool the remaining intelligentsia, promising them that the Third Reich had negotiated an agreement with the International Red Cross permitting their resettlement in Palestine. Doctors, engineers, lawyers and bookkeepers presented themselves, including the president of the Jewish Community Council, Morris Kopinsky and family. Tarpaulin covered trucks, marked with the Red Cross were provided for transport. Instead of Palestine, they were taken to the Jewish cemetery, where gendarmes with machine guns and opened graves awaited them. Only one person survived, Kopinsky's son, who jumped from a truck.

The Jewish underground carried out a death sentence on two traitors. They were read their sentences and were executed on the spot. The sentences were placed in a bottle and buried with the two traitors in the Talmud Torah building.

As the result of the treachery, preparations for the Jewish uprising did not come to fruition. The houses in which the arsenal was stored, together with their heroic occupants were dynamited by the Germans. The street where this uprising was being prepared was Nadrzeczna Ulica.

Czenstochova, before the war, had a Jewish population of between thirty-six and thirty-seven thousand, with a vibrant, well organized Jewish community. The Community Council ("Gemine") conducted democratic elections for Council Members ("Dozers") and President of the Council. The council was concerned with the welfare and health of the Jewish populace and clergy. It supported the Jewish hospital and orphanage as well as providing financial support for the indigent. We also had branches of organized political parties and factions; professional organizations and unions; and an organized workers' movement; sport clubs; a music club with its own orchestra (LIRA); a health clinic (TOZ); as well as Yeshivas and Rabbis. And all of us present were part of Jewish Czenstochova of which we are proud.

Dear friends, in memory of Jewish Czenstochova we gather together to have this Yizkor. With bowed heads and in deep sadness, we pay our respects to our martyrs, holy ones and their families and do honour to their memory.

tration camps. The accommodations and working conditions are well known to you. I believe you remember the deprivation of civil liberties and the degradation to this day.

Those persons who presented themselves to the First Aleja gathering point were herded to loading ramps and loaded like cattle into barred cattle cars without water, sanitary facilities and without seating, locked up and sent to Treblinka. Those who passed out, were exhausted or died en route were unloaded. What awaited our dear ones? You and I know well . . . gas and crematoria.

The coldblooded monsters had established different work details. One detail emptied the abandoned housing and apartments of all possessions and goods of the departed Jews. The Germans converted the residences on Garibaldi Street into warehouses and the remaining Jews sorted, packed and shipped the goods to Germany. In the abandoned houses, the Germans discovered hidden Jews in make-shift bunkers. The terrified souls they uncovered were shot on the spot.

Massive executions were carried out on the site of the destroyed German Synagogue. Amongst those shot at this location were the Cantor Rishel and his family.

At the intersection of Krutka and Waty Streets was another execution place. Amongst the murdered was my father, Josef Shaje Wajsberg, bless his soul. The murderers chose men as a "transport kommando" to collect the bodies and transport them to a previously prepared open mass grave at Kawa Street.

It's worth to recall, that a member of the Jewish underground (resistance), Fishlewicz from Radomsk, attempted to shoot Hauptmann (Captain) Rohn during a selection at Rynek Warszawski. However, his pistol, purchased from Polish underground sources, the "A.K." (Armia Krajowa), failed to work. He and every tenth person at the selection were shot in reprisal. Amongst those shot was an old member of the Bund, Harshel Friman, a noted achiever for the Jewish working class. Another heroic event occurred at Rakow Railroad: The Jewish underground blew up a fully loaded troop train en route to the Eastern Front. In reprisal, the Germans took every tenth person of the kommando at Ost-Bahnhof and Rakow and shot them. Among them was my comrade, Icek Dorenfeld.

On the 5th of January 1943, the remaining working men of the small ghetto, performing what was known as the useful or needed occupations and their women and small children were gathered by the Germans and sent to Radomsko. Together with the Radomsk women and children there were sufficient persons to make up a full transport to Treblinka. This was the last transport from Czenstochova to Treblinka.

A Yizkor Speech to the Second Generation

By Benjamin Waisberg

A HISTORY OF THE JEWS BY SOLOMON GRAYZEL is considered to be one of the best books on Jewish history, comprising 760 pages. Only one half page is devoted to the liquidation of European Jewry. Imagine, how future historians will deal with the Holocaust's obliteration (or annihilation) of six million Jews! I appeal to you esteemed landsleit, to pass on to your children your survival experiences of the war years as a testament to them, so that the innocent blood of our mothers, fathers, sisters, brothers, and children should not be forgotten.

Dear friends, how can we be at this Yizkor and not go back in thought, to the Yom Kippur of 1942? Our fathers and mothers were in holy places fasting and praying for a good year to come. However, like lightning and thunder, the news spread that Sonderkommandos, hooligans in black uniforms, had encircled and blockaded the ghetto. We felt as if our chests were in a vice and we choked as if a black cloud was suspended in the air. We asked ourselves where to flee and to whom. However, we Jews had no friends outside the ghetto.

By night the Jewish police notified us to be prepared for resettlement (repatriation) and to take with us twenty kilograms of clothing and food for a two day journey. At six o'clock in the morning came the second order: those Jews who have work permits should register at the "Metalurgia". Those without work permits must present themselves at the First Aleja and be prepared for a two day journey. At the "Metalurgia" we were welcomed with batons; we were herded and beaten and our work permits were confiscated and destroyed. Those arrivals at the "Metalurgia" who were not admitted, were driven by the police (Polish, Ukrainian, German, Estonian, and Lithuanian) to the resettlement point. In the "Metalurgia" we formed into rows and were driven to different work locations: "Hagen East Railroad, HASAG Pelzern, HASAG Rakow, Czestochowianka, and Warta", the future sites of concen-

1939, The Year of Crisis

The most critical year of all was 1939. The Second World War began with its blitz and annihilation, the skies became dark with terror and the foreboding spectre of the enforced ghetto arose over millions of Jews. The beginning already presaged something of what was to come: the destruction of the Jewish community of Eastern Europe and the decimation of the Jews of Western Europe.

Officers for 1940 were elected by acclamation: Mr. Kaman president and A. Weinstock vice-president. Aided by the administration and executive they gave the society their devoted leadership.

In 1941 certain changes took place in the composition of the executive and committees. A. Weinstock was elected president and Frank Goldfarb vice-president.

In 1946 a new name appeared in the masthead of the society, that of Izzy Feldman the new president; L. Sedlovsky was vice-president.

One of the meetings took up the question of approving the erection of a monument in memory of the martyrs of Czenstochova to be located at the entrance to the cemetery.

1954–1964**Years of Growth Under New Conditions**

Elections for the year 1954 again brought new blood. The officers were K. Tarnofsky, president; S. Geller, vice-president.

The Last Five Years

The chief officers in the year 1960 were the same: S. Abrams, president; G. Bialik, vice-president.

New officers were elected in 1964: H. Kaman, president; S. Yakubowitz, vice-president.

And, speaking of the future, may there prevail among the Czenstochover the same spirit of intimacy and friendliness and may they not remain backward in their contributions to the State of Israel through all Welfare Institutions whether they be local, national or international. May we extend the traditional wish of “double” strength (ko l’chai) to the fiftieth Jubilee and to a wonderful and bright future for all.

1925–1930

These were quiet years according to the society's veterans. The society's affairs progressed in a routine and satisfactory manner. The presidents were: H. Honickman 1924; M. Tarnofsky, 1925-26; M. Caplan for a third time 1927-28; A. Richtiger, 1929; M. Tarnofsky, 1930.

The society assisted Jewish schools both religious and secular, Hebraist and Yiddishist. Assistance was given to the project which brought Jewish war orphans from the Ukraine to Canada in 1926.

1930–1939

These were the years of economic crisis, difficult years for the world which were reflected in Jewish life. The new Poland which arose after the war provided no hope for the Jews. The only solution was to emigrate. But where?

The USA had closed its doors and set up the quota system. Jews looked for new emigration opportunities and found some, albeit limited, in the Latin American countries and in Canada. But the economic depression had penetrated here too — it could not be escaped.

The depression had provoked tension but M. Tarnofsky, who was president from 1930 to 1932, made great efforts to preserve unity. His successor, I. Rodness who assumed the chair in 1933, continued along the same lines.

The ominous year 1933 had its tragic repercussions across the world. The Hitler decrees and the anti-Jewish manifestations in other countries provoked demonstrations to awaken the conscience of the world. A local committee was formed to help the victims of Nazism and the Chenstochover Society took its place on this committee.

In that tumultuous year D. Finer was elected president and Jacob Lubek recording secretary. His minutes, incidentally, present a clear record of the reaction of the Society to the events of the day.

In 1934-1935 M. Tarnofsky again assumed the presidency and Harry Garelick was vice-president. D. Danziger was treasurer, D. Bernholtz was named chairman of a special committee to carry on relief work. Despite the economic severity and the difficulty in raising dues and money, he succeeded in raising the Society's contributions to relief work and aid.

For the year 1936 D. Finer was elected as president for the second time and A. Appelbaum as vice-president.

Czenstochover Aid Society

A Chapter of Jewish Communal Activities in Toronto

The Beginning

THE SOCIETY WAS FOUNDED ON December 18th, 1914, in the house of the first secretary Hersh-Wolf Switzer at 51 Baldwin Street. Founder and first president was Joe Bochner. The founders and first members were “landsleit” who had already organized an aid society to collect funds for the war victims of their native town. They found it difficult, however, to maintain an organization solely for this purpose. The money had to be put in reserve to be distributed after the war was over when contact could be established. The 60 members saw that an organization had to be set up which they could maintain on a permanent basis and which would provide constant content and contact, an organization which would do both relief work for overseas and mutual assistance here on a fraternal basis.

In 1916 when A. Winter was named president the society advanced to new achievements. Meetings were held at the Zionist Institute of that day at 206 Beverley Street. Each meeting brought something new and the group expanded in depth and in breadth. The treasury grew, sick benefits were extended and cemetery plots were acquired. A constitution was drafted.

The Post-World War I Years

In this crucial period the presiding officers were the late S. Shrott; in 1919 his successor was M. Caplan. After this year the semi-annual election system was dropped. In 1920 Joe Rubin was elected president. He was followed by B. Jacobs, and the late Kalman Shiff. Both of whom strove to interest the members in communal obligations. The latter even wanted the society to take a stand in the then current kashruth dispute, though the membership successfully maintained their neutrality.

In 1923 M. Caplan was re-elected and he was instrumental in organizing a women's auxiliary — which has been a constant asset to the society's growth and development.

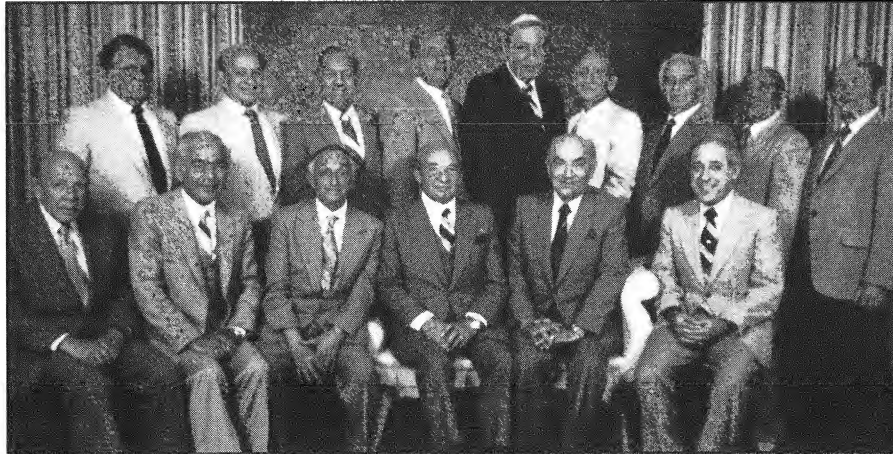
**The Presidents of the Czenstochover Aid Society
for the Past 75 Years**

I. Bochnik	1914-1915
A. Winter	1916-1917
M. Tarnofsky	1915, 1925-26, 1930-31, 1934-35
M. Caplan	half year 1919, 1920, 1923-24, 1927-28
S. Shrott	1919
L. Rubin	1921
B. Jacobs	1921
K. Shiff	1921-22
Shogolov	1922
H. Honickman	1924
A. Richtiger	1929
R. Rodness	1933
D. Finer	1933, 1936
H. Kaman	1937-38, 1940, 1961-62, 1964-65
I. Shulman	1939, 1946-48, 1963
A. Weinstock	1941-42, 1946, 1957-58
F. Goldfarb	1943-44
I. Feldman	1946
L. Sedlofsky	1947-48
Max Rosen	1945
S. Abrams	1932, 1952, 1959-60
K. Tarnofsky	1953-54
S. Geller	1955-56
F. Goldfarb	1965-66-67
J. Nightingale	1968-69-70-71
S. Yakubowitz	1972-73-74-75
P. Skovronek	1976-77-78-79-80-81
A. Weinstock	1982-83
P. Skovronek	1984-85-86-87-88-89-90-91-92

*Holocaust Memorial
on Bathurst Lawn Cemetery, Toronto, Ontario, Canada*

**EXECUTIVE MEMBERS OF THE
CZENSTOCHOVER AID SOCIETY OF TORONTO – 1984**

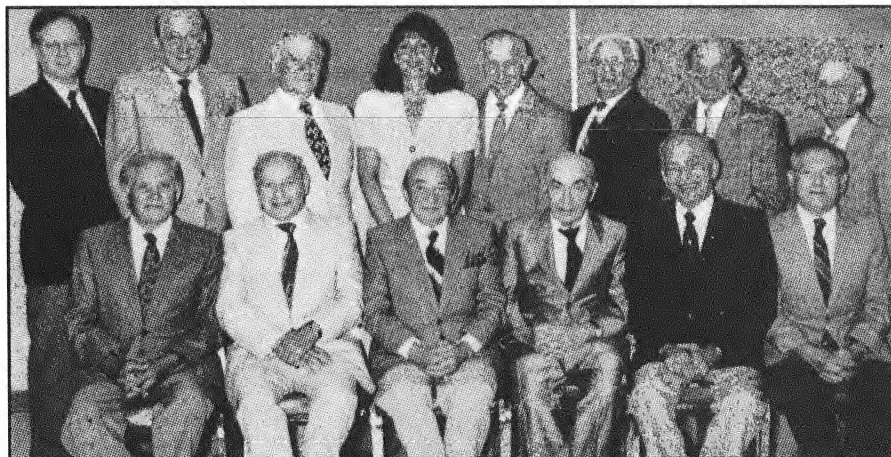

Sitting from left to right: B. Walsberg, Board of Directors; A. Weinstoch, Past President; M. Frank, Recording Secretary; P. Skovronek, President; S. Yakubowitz, Vice-President; S. Gelkopf, Treasurer

Standing: J. Swan, Hospitaler; B. Waisberg, E. Srebrnik, Financial Secretary; J. Nightingale, G. Bialick, J. Krakowsky, A. Kochen, Trustee; B. Ickowicz, P. Fiksel

Absent are: Harvey Nightingale, Efraim Fiksel and M. Gerichter

**EXECUTIVE MEMBERS OF THE
CZENSTOCHOVER AID SOCIETY OF TORONTO – 1990**

Sitting from left to right: J. Swan, Hospitaler; B. Waisberg, Vice-President; P. Skovronek, President; S. Yakubowitz, Honorary President; A. Weinstock, Treasurer; H. Fishman, Recording Secretary

Standing: E. Fiksel, G. Bialik, P. Pioro, Sandy Garber, Financial Secretary; I. Fiksel, Board of Directors; A. Kochen, Trustee; P. Fiksel, J. Krakowski, Board of Directors

Czenstochover Community of Toronto

Social and Cultural Activities

Czenstochovers from Toronto at a Liberation Dinner in Miami in 1992

VII

CANADA

**Czenstochover
Survivors in
TORONTO**

די נאציס האבן צעשטערט דעם טשענסטאָכאווער בית-עולם
 The devastated Jewish cemetery in Czenstochov

חאָניפעסטאַציע פון שארית טשענסטאָכאָוו צום צעשטערטן קליינעם געטאָ
 A demonstration by Czenstochover survivors in 1946
 moving towards the destroyed small ghetto

At a Yizkor Memorial Service in Montreal

Harry Klein, Chairman of the evening

חזן משה קאופלער מאכט א „מלא“ אויף דער יארצייט אקאדעמיע

ד"ר בנימין ארענשטיין רעדט וועגן ווידערשטאנדס־קאמף
פון טשנסטאָווער יידנטום

Speaker: Dr. Benjamin Orenstein

דוד באַרוכאָווסקי צינדט אַן אַ ליכט
David Boruchowsky lights a candle

**The President of the City in Czenstochova
Speaks at the Exhumation of the 27 Martyrs
Killed on January 4th, 1943**

דער פרעזידענט פון טשענסטאָכאָוו האָלט אַ רעדע ביי דער עקסהומאַציע

עקסהומאַציע פון די 27 קדושים און מאַרטירער, וואָס זיינען
געפאלן יאָנואַר 4, 1943

At a Yizkor Memorial Service in Montreal
Harry Klein, Chairman of the evening

דאס פרעזידיום פון דער 22-טער יארצייט אקאדעמיע

הערשל ראזענבלום רעדט אויף דער 22-טער יארצייט אקאדעמיע וועגן אומקום
פון טשנסטאָאָווער יידנטום

Speaker: Harry Rosenblum

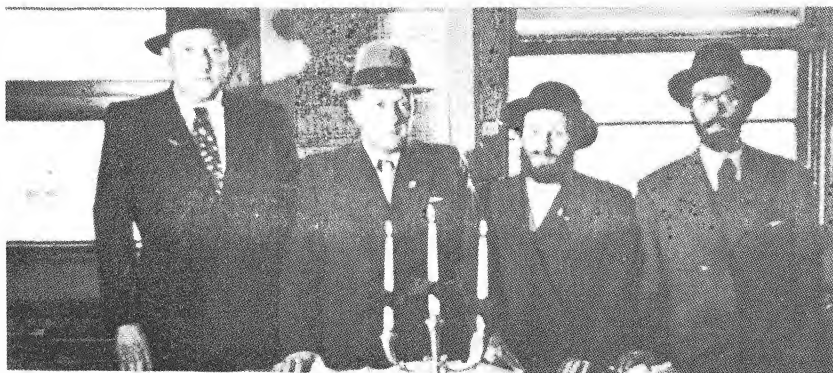
סיימאָן לערנער צינד אַ ליכט
Simon Lerner lights a candle

At a Yizkor Memorial Service in Montreal

אַקאַדעמיעס

יחזקאל סילווער ע"ה צינדט אן ליכט
Yecheskel Silver lights a candle

פרעזידיום פון רעכטס: הרב גאטליב, הרב ב. באַזשיקאווסקי, שלמה דילעווסקי ע"ה,
ד"ר ב. אַרענשטיין

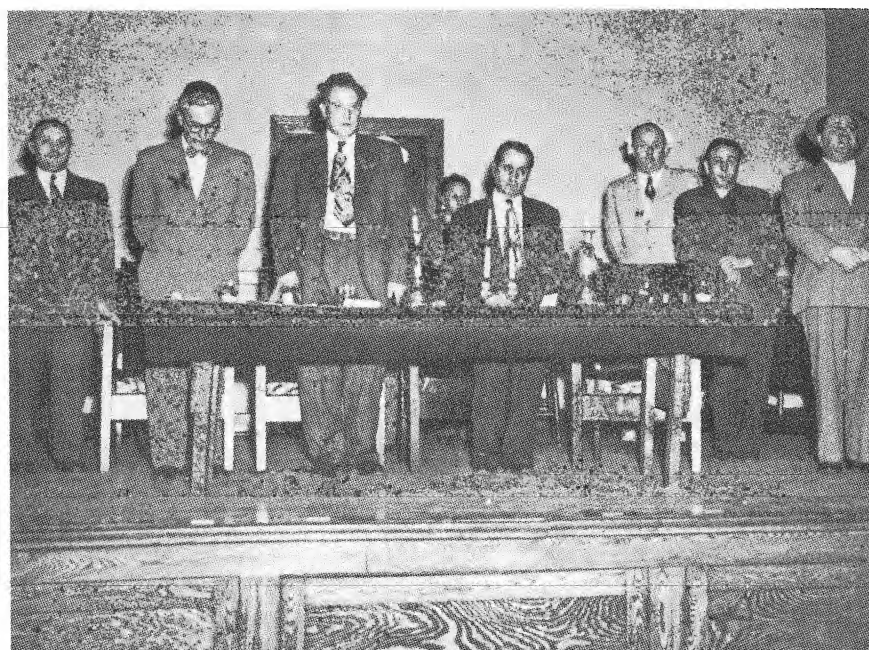
From the right: Rabbi Gotlieb, Rabbi B. Borzykowsky,
Szlomo Dylevsky, Dr. Benjamin Orenstein

פרעזידיום פון דער אַקאַדעמיע אין דײַץ קעמפּ בערגען-בעלזען
Yizkor in the D.P. Camp in Bergen Belzen

דאס פרעזידיוק
Speaker: Rabbi Benjamin Borzykowsky

דאס פועזידיוס פון דער זיבעטער יאָרצייט אַקאַדעמיע
from left: Ch. Silver, G. Klein, Dr. B. Orenstein, A. Meyrowicz and
W. Yablon

At the 7th Yizkor Memorial Service in Montreal in 1949

רעדנער אויף דער אַקאַדעמיע אין יאָר 1949

דזשארזש קליין
George Klein

ד"ר בנימין אָרענשטיין
Dr. B. Orenstein

דאָס פרעזידיום פון דער אַקאַדעמיע אין בערגען-בעלזען
Memorial Service in Bergen Belzen

זכור ואל תשכח NEVER FORGET

This Monument is erected at the Jewish Cemetery (de la Savane) in Montreal to the memory of the Czenstochover Jewish Community who perished in the Holocaust.

The revolt in the Warsaw and other ghettos aroused the admiration of freedom lovers all over the world against insuperable odds. These are the objective facts and there is no point in suffering from feelings of guilt.

Therefore, as it is by the grace of G-d, that we were given to live, we must resolve that we must prepare the future generations to know of our tragic and heroic past.

Have forty-three years really passed since the uprising of the Jews in the Warsaw Ghetto? It was in 1943 that they used their naked fists against the Nazi tanks and cannon. And not only against the Nazis. They beat their fists against the silence of the world.

We must perpetuate the memory of Six Million Kedoshim. We must record every detail of our past, so that we can pass it on from generation to generation. *Let us Remember!!!*

Two Thousand Years of Jewish Life in Europe by 1933			
AUSTRIA 1,030 years	ESTONIA 600 years	LITHUANIA 600 years	RUMANIA 1,800 years
BELGIUM 700 years	FRANCE 1,930 years	LATVIA 400 years	BAAR 312 years
BULGARIA 1,900 years	GERMANY 1,612 years	LU. EMBOURG 647 years	UKRAINE 816 years
CZECHOS- LOVAKIA 1,000 years	GREECE 2,233 years	MEMEL 269 years	WHITE RUSSIA 550 years
CRIMEA 1,900 years	HOLLAND 800 years	NORWAY 82 years	YUGOSLAVIA 1,000 years
DENMARK 311 years	HUNGARY 1,900 years	POLAND 800 years	
DANZIG 400 years	ITALY 2,100 years	RHODES 2,000 years	

Gilbert – "Atlas of the Holocaust".

significance of what happened, the full scope and magnitude of six million brothers, sisters, and children . . . gone.

Forty-two years later, we are filled with the shattering realization that there is no substitute for our losses: for those Jews, for those Communities, for the houses of learning, the libraries, the synagogues, the arts, the professional and scientific achievements, there is no substitute for European Jewry, for its people, for its Yiddishkeit, for its treasures. Their almost total absence is not only a loss for our generation of survivors, but a loss for mankind and for Jews everywhere, for generations to come.

We say we know what happened in the Holocaust of the 20th century. We recall that six million died, and we think of the uncounted millions left maimed in body and in spirit. We say we know, because we can record fact and deed, and can list the names of our loved ones in the Yad v'Shem of our hearts. We grow bitter, when we encounter those today who lie and say it never happened — who say so either because they cannot face the truth or — far worse — who say, it never happened, because they want to make it happen again.

We do know what happened. What we do not know — what nobody can explain — is *why* it happened. For us as Jews, of course, the Nazi Holocaust has special significance. This was to be the “Final Solution”. Not a Jew was to be left in the world — not a Jew in Germany or Austria, or France, or Britain, or Russia, or America. Not a Jew anywhere in the world.

The period of the European Holocaust causes some Jews, especially among the younger generation, feelings of uneasiness and even of guilt. The question has often been asked: Why did the Jews go like lambs to the slaughter, instead of putting up a resistance? The question has only one answer: Whoever asks it shows ignorance and a lack of understanding of what actually happened in Europe during World War II. Today, in retrospect, we are beginning to grasp the power of the forces of evil at work then. At the time, however, nobody in his wildest dreams could have imagined that human beings were capable of what the Germans did.

But to return to the question: Why did the Jews not revolt? The answer is clear. During World War II the Germans killed over 20 million people of various nationalities. We heard hardly anything of revolt from them. Apparently it was made almost impossible to resist physically and if this was true of the gentiles who dwelt in their own countries and possessed armies and armaments, it was even truer of the Jews. The Jews, after all, constituted a minority and to a large extent an alien element in the countries of Europe.

Our Story Must Not Die with Us, but Live on Forever

By Harry Klein

**A speech made at a Yizkor Memorial
in Montreal on November of 1986**

Dear Friends,

We gather again, to pay tribute together to our dear ones, who perished in the Holocaust, and to the Six Million Kedoshim, to recite Kaddish and to remember. We remind others who might tend to forget and we pass on the legacy of a tragic and heroic past to our future generations.

In the past 40 years, much has been written about the cruelty of the Nazis, about the annihilation of millions of Jewish men, women and children. We have learned of the destruction of hundreds of Jewish communities, and of how the world stood by, allowing it all to happen. We know of how the Jews rose up and resisted the Nazis all over Europe, both actively and passively, how they fought in the camps, in the ghettos, and the forests, and we know of the heroism of the martyrs of the Warsaw Ghetto.

A substantial body of literature already exists in many languages about the Holocaust and Resistance. But this is a mere fraction of the story. Ask any survivor, who went through the Holocaust experience and he will tell you that there is yet much more to tell. Each survivor has something new to add. The complete story has not yet been told, perhaps it never can be.

For us, the survivors of the Holocaust, this day of commemoration serves not only to evoke memories, but also as a reminder, that inside each of us there is a part of ourselves that shall forever remain destroyed.

Forty-two years after the Holocaust, which inflicted on our people the greatest tragedy in our national history, we still live with the painful sense of bereavement which we cannot and shall not overcome. We still cannot free ourselves of the sadness and sorrow that has become a part of our lives. Only now we begin to grasp the full

historical one, with speakers delivering talks which brought us back to pre-war Czenstochova and the destruction of its Jewish community (Kehilah).

Tradition

Those members of the Society who regularly devoted their time and energy carrying out various functions, continued working in their roles over the years in what seemed to become a tradition. Some of the executive members who originally began to lead the annual Yizkor Memorial Service continued to fulfill this duty each year. Eventually it became a tradition to them. The speakers remained constant for many years: Dr. Benjamin Orenstein, Harry Klein, Szlomo Waga, Berl Ickowicz, Harry Rosenblum, Ted Zilbert.

The 22nd Yizkor Service was held on October 4, 1970. The president, Lajbke Jakubowicz, opened the Yizkor Academy and Harry Klein, the chairman of the event, led the Yizkor, followed by the speakers, Dr. Benjamin Orenstein and Harry Rosenblum.

The Life That Is No More

A hundred years ago, the majority of the world's Jews lived in Europe in the Polish provinces of the Russian empire, in the Austro-Hungarian Empire, and in the German Empire. To be sure, it was a world of poverty and hardship, of sacrifice and struggle, but it was also a world of scholars and poets, of impressionable matchmakers and philosophers. It was a world where each week men and women confronted new perils and hazards, and where each Sabbath they sat with their children around a table surrounded by song and joy. It was a world of synagogues and houses of study where young and old crowded together by the candlewick to study late into the night; where mothers and grandmothers rocked their loved ones to sleep with lullabies of hope and faith; where a neighbor's joy was a shietl's day of rejoicing, and where his pain was its day of sorrow. It was a world where the price of respect was good deeds, but where the right to friendship had no prerequisites. Such a world were these 10,000 tiny dots on the map – Belz, where the Hasid hurried to be at his rebbe's table; Vilna, where the ordinary cobbler conversed in the Talmud; Pnsk and Lodz, where vendors rose at the crack of dawn on Monday and Thursday to hurray their wares to the marketplace; there was Warsaw, where writers leisurely sipped tea, and interpreted the life of the times. . . Vienna, her parks and broad streets bustling with artists etching out moments of memory and violinists transforming cafes into symphonic halls...

Yizkor Service in Memory of the Martyrs

The First Yizkor Academy

THE SEVENTH YIZKOR IN THE memory of the martyrs was organized by the Czenstochover Committee of Montreal and took place on Sunday, February 17, 1948.

The religious ceremony was conducted by Cantor A. Matz. Rabbi Dr. Ch. Denberg gave a speech on the theme, "The duty of the Jewish people at the present moment". George Klein dedicated an address to the Czenstochover Jewish Community and the martyrs. The legal advisor, Leon Krystal, made a moving appeal for reconstructive financial aid to the survivors of the Holocaust. The two delegates from the Czenstochover Society of Toronto, David Birenholtz and Harry Goldberg, expressed their thanks for organizing a Czenstochover Society in Montreal. A. Myerowicz and Sz. Grund spoke of the deceased Nora Klein. Grund read a poem about the genocide of the European Jews written by Nora Klein prior to her death. The guest speaker, Mr. R. Federman of New York, spoke in detail about the life and the tragic calamity of the Jewish Community and the Holocaust Survivors. Mr. Harry Berk was the Chairman of this very impressive Yizkor Academy.

One of the principal tasks of our society was to ensure the memory of martyrs (kedoshim) who perished in the Holocaust. The newly elected executive of the Czenstochover Society began its activity at the end of 1948. The first item on the agenda was to organize a "Yizkor memorial service" which was to be held in 1949.

As of 1949, the Yizkor services were held in the Workman Circle Centre, Jewish Public Library, the Zionist Movement Centre and in the Beth Hamedrash Hagadol Congregation.

The speakers of the Memorial Yizkor Academies were: Dr. Benjamin Orenstein, Rabbi Benjamin Borzikowski, Szlomo Waga, Harry Klein, Kuba Goldberg, Harry Rosenblum, Berek Ickowicz and Ted Zilbert. The memorial service was conducted in two parts: the first, a religious one with six candle lights and the memorial prayers for the martyrs, the second part, an

Ruth Klein Tatner, Joyce Nisker Takefman, Aaron Dudkiewicz, Evelyn Kartus Solomon, Susan Wallace Ship and Cypora Altman Leb.

We are all extremely proud to have supported Mr. Klein in writing this book which traces our roots and opens doors to catch a lasting glimpse of the life of our ancestors in Czenstochova. This book is a compilation of records, memorabilia and photos of our heritage, past and present, which will create a legacy for our future generations.

Executive Book Committee

From left to right: H. Klein, L. Nisker, E. Klein, J. Nisker, R. Tatner, M. Szwimer, C. Leb.

So It Shall Be Written; So It Must Be Told . . .

**By the Executive Committee of the First and Second Generation
of Czenstochover Holocaust Survivors of Montreal**

GROWING UP IN THE 1950s and '60s, we were the baby-boomers. We represented the hopes and aspirations of our parents who survived the horrific atrocities of the Holocaust.

Yet, many of us were raised in very protected environments, where history was only whispered. As our parents clung to their "lands-men" for moral and social support, their children, for the most part, were excluded from this interaction. We were shielded from their wartime experiences which was their sorrow to carry.

It came as a surprise in the late 1970s when many of us were invited to become involved in the Czenstochova Society. Until then, our only contact was as spectators, watching our parents leave to attend meetings, bond drives, bazaars, dinner-dances. Even their annual Yizkor service was limited to their own generation. They did not want to upset the children.

However, as we matured into adults and the survivors neared retirement age, they realized that they must share their past with us, or it would remain untold. Moreover, they desired a continuity to their Society, to maintain their cemetery and their cherished monument, dedicated to those Czenstochovers who perished in the Holocaust.

In Montreal, we were a small group. Many of our peers had left Quebec. Mostly out of respect for our parents, we began to participate in meetings in the early 1980s. We planned several successful events: in 1982, a three-generation picnic; in 1987, a dinner-dance. It was not until 1990 that we became particularly inquisitive about our roots. Although a book about the Montreal Czenstochover group had been published in Yiddish during the 1960s, most of us were unable to read and understand it.

As a dynamic leader, Harry Klein formed a book committee in order to publish a book in English about the history of the Jewish community of Czenstochova. The committee was comprised of Harry Klein, Harry Rosenblum, Lucy Nisker, Morris Szwimer,

Executive Meeting at the residence of Mr. & Mrs. Harry Klein in Montreal.

Mr. & Mrs. Harry Klein and Mrs. & Mrs. Berel Ickowicz at the Czenstochover Liberation Party of the Miami Social Club.

CZENSTOCHOVER OF MONTREAL

From the left (top): A. Birenbaum, M. Herzlikowicz, L. Jakubowicz, N. Sporn, I. Yablon, Mr. & Mrs. H. Rosenblum, Mr. & Mrs. M. Lefkovicz, Mr. & Mrs. T. Zilbert, I. Leichter, H. Klein, Mr. & Mrs. E. Srebrnik, Ch. Konarsky, Mr. & Mrs. E. Freiberg, Mr. & Mrs. Z. Neufeld, Mr. & Mrs. M. Friedlander, B. Ickowicz, G. Kartus, M. Leichter, Mrs. E. Klein, Mrs. S. Ickowicz.

Ladies Auxiliary of the Czenstochover Jewish Community of Montreal, 1965

Seated from right: Mrs. Milchin, H. Rosenblum, H. Silver, E. Klein, D. Lerner, Ch. Segal and M. Konarsky. Standing from right: M. Altman, G. Kartus, Ch. Boruchowska, Ch. Friedlander, N. Sporn, R. Lefkowitz, R. Herszlikowicz, M. Leichter, S. Ickowicz and E. Srebrnik.

Service. The reading of such messages would leave a deep impression and would serve to strengthen our ties with other Czenstochover Landsleit.

At the 15th Yizkor Memorial Service in New York (which is considered to be the largest center of Czenstochover in the world), a message was sent by the Montreal executive members which read as follows: "To the Czenstochover Relief Committee and Ladies Auxiliary in New York: Dear Landsleit. Together with you we deeply grieve the tragedy of the destruction of the Jewish Community of Czenstochova which was the 8th largest in Poland, and the loss of those who perished in the Holocaust, together with all the others comprising the 6 million Jewish Martyrs. Our feelings of great loss and sadness are shared and, therefore, we have to be strong and proud that the Czenstochover Jewish people will never be forgotten for their heroic resistance in the struggle with the Nazi barbarians. We must never forgive or forget, in our thoughts, the cruel days of the Nazi atrocities against the Jewish people."

Fairwell Receptions

A get-together was organized by the Fairwell Committee for those families who planned to move away from Montreal. The first fairwell reception was held for Mr. and Mrs. Kuba Goldberg who were moving to New York. The celebration was held in the Zionist Movement Centre on Esplanade. Many came to honor the Goldbergs and congratulatory speeches were made in a lively atmosphere. Dr. Grenstein and his wife presented a humorous program. Other such events took place, honoring the Buchwalter family, who moved to Toronto and the Peper family, who moved to New York.

An impressive evening of slight variation was the fairwell to Mr. and Mrs. Waga, who moved to Toronto. This event was combined with activities including the election of a new executive committee and the review of two books, one by Dr. Orenstein, "Chorban-Czenstochov" in Latin transcription, and the other by Mr. Waga, "Chorban Czenstochov" in Yiddish.

bears the photo of the Synagogue. You deserve the greatest recognition for that marvelous idea which serves as a symbol of our great Jewish community of Czenstochova. That consideration proves the importance of your activities. Thank you and I wish everyone a Happy Passover."

The content of the letters demonstrates the strong interest of our Landsleit who were seeking some practical and moral support in their difficult times.

Sick and Welfare

The Landsmanshaft, being faithful to the traditions of their parents in Czenstochov, considered the visiting of a sick landsman to be a great Mitzvah (good deed). Such a visit, by a delegation of his landsleit, had a positive psychological effect on the person's recovery. The same support was being shown by the Financial Aid Committee. An answer to the call for help was always available.

Czenstochover Landsleit in Israel

The contact with the Czenstochover Society in Tel-Aviv, Israel, has significant meaning for our landsleit in Israel to whom we directly send financial support. Despite the restraints in carrying out large projects, we continued to offer our financial support. The necessity of assisting them which was of great importance, was shown by the many letters of recognition and thanks in our files. Each letter from Czenstochover landsmen in Israel is in itself an historic document and reflects the activities among our Czenstochover landsleit everywhere. It is a symbol of the once-upon-a-time Jewish Community in Poland, destroyed in the Holocaust.

Czenstochova in North America

The Czenstochover Aid Society of Toronto has been in regular contact with the Landsmanshaft of Montreal. Information of important decisions is officially reported by mail. In 1959, when the executive in Toronto decided to build a Medical Centre in Israel, an official letter was sent to the Czenstochover Society in Montreal.

In 1957, Dr. Benjamin Orenstein was invited to Toronto as guest speaker at the 15th Yizkor Memorial Service. Later that evening, he was invited to attend an important executive meeting to discuss future actions towards the creation of new projects.

The Czenstochover Society of Montreal is in contact with the Landsmanschaften and Aid Societies throughout the world. It has been a practice for these Societies to send a message to the Yizkor

From our Archives The Ladies Auxiliary of the Czenstochover Society

A very important group in the Landsmanshaft has been the Ladies Auxiliary, most of them wives of the executive members. Apart from graciously hosting society meetings, these ladies were strongly involved in annual fund-raising activities, such as the Bazaar and "money shower". The funds raised were used to support Israel as well as others in need of assistance. They maintained a special book to register the demands for financial support. An acknowledgement of our appreciation to Mrs. Sala Ickowicz is in order for keeping this book under her control for over 12 years. A special thank you and recognition to the Ladies Auxiliary of the Czenstochover Society of Montreal for all their hard work and devotion.

Letter of Thanks from Czenstochover Landsleit in Israel

June 10, 1957:

"Dear friends, Czenstochover landsleit. I received a letter, including a money order, for which my family and I are thanking you whole-heartedly. I deeply appreciate your devotion towards your landsleit by sending them your kind support. Your gift to us has great significant meaning."

Haifa, June 10, 1957:

"Dear Czenstochover landsleit, heartiest brothers and sisters. You should be blessed for your kindness. When I received your package of clothing, a ray of joy came into our house. I could never have imagined providing such good clothes for my family, as everything is so costly. I would like you to know that you have done a good deed. Our best regards and many thanks to all of you."

Tel-Aviv, April 11, 1957:

"Dear friends. I would like to thank you for the money-order I received from you. I was deeply moved by your letterhead which

Canadian Association for Labor Israel

ASSOCIATION CANADIENNE DES TRAVAILLEURS D'ISRAËL
אגודת העובדים קנאדית לארץ ישראל

NATIONAL EXECUTIVE OFFICE

7005 KILDARE ROAD, SUITE 14 - CÔTE ST. LUC, QUÉBEC H4W 1C1 TEL.: (514) 484-9430

September, 3, 1991

Mr. Harry Klein
President, Czenstochover Society

Dear Mr. Klein:

I am very pleased to extend our best wishes in the preparation of your book about the Czenstochover Society.

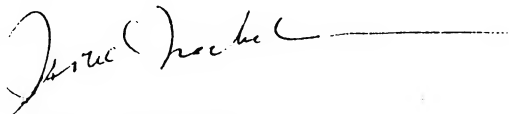
Over the past few years, you and your colleagues have been most generous to our special Campaign for the Beth Rivka Geriatric Hospital in Petach Tikva, Israel. Your donations have helped in establishing facilities for the people who are in need of the services of Beth Rivka.

I am sure that you and your members can be proud of your participation in our Campaign and the appreciation has been shown by the Certificates which were presented to your Society as well as the appreciation from the Beth Rivka Geriatric Hospital in their affixing Plaques in honor of your contributions.

I wish you and your Society continued good health and we look forward to your support for our cause in helping the people in Israel who require the services of Kupat Holim.

I take this opportunity to extend to you, your family, and the families of all the members of the Czenstochover Society, best wishes for a healthy, happy and peaceful New Year.

Shalom,

Israel Nachshen
Executive Director
Eastern Region

IN/fk

Canadian Friends of Amal

National Office:
7005 Kildare Road, Suite 14
Côte St. Luc, Quebec H4W 1C1
(514) 484-9430

November 19, 1992

Mr. Harry Klein, President
Czenstochover Society of Montreal

Dear Mr. Klein:

We acknowledge with thanks receipt of a donation from your Society for \$3,430.00 Canadian, which will be used for Amal Scholarships.

This project provides scholarships for needy students attending the Amal Education System.

Contributions through Canadian Friends of Amal to the Perpetual Scholarship Fund permit us to increase the number of scholarships awarded annually.

We look forward to your continued support and with best wishes,

Shalom,

Israel Nachshen
Executive Director

IN/fk

מכון הנדסה וטכניקה
TECHNION - ISRAEL INSTITUTE OF TECHNOLOGY

December 3, 1984

קריית הטכניון
TECHNION CITY

Dear Mr. Klein,

We have learned from the Montreal Office of the Canadian Technion Society that the Czentochover Society, with your kind guidance, has giving substantial support to the completion of the Canada Nuclear Engineering Institute building.

The establishment of an Academic Staff Office, by your Society, goes a long way towards making this most important Canadian project a fully operational part of Technion, a very vital part in our search for alternate sources of energy.

As we enter our seventh decade, we carry with us the knowledge that our overseas donors are fully aware of the importance of their support. Please convey to all your members our appreciation and warm thanks for your fine contribution, which is of inestimable value in assuring future success of our endeavours in training the best possible minds for Israel's high-technology enterprises.

With all good wishes for a Happy Chanukah.

Sincerely yours,

Professor Josef Singer
President, Technion Israel Institute of Technology
JS/gr

**Fund-raising Projects of the
Czenstochover Society of Montreal,
1967 - 1992**

- 1967 – First day of war
 - Emergency Fund for Israel
 - \$5,000 for medical supplies
- 1971 – Donated a fully equipped Ambulance, serving now in Israel – \$10,000.

The year 1971, donated a fully-equipped Ambulance, serving in Israel.

- 1973 – Yom Kippur War
 - Emergency Fund-Drive Campaign – \$12,000.
- 1974 – Project Shaar Zedek Hospital in Jerusalem
 - Endowed a Doctor's Office – \$5,000.
- 1978 – Project Shaare Zedek Hospital in Jerusalem
 - Technology in Haifa – \$10,000.
- 1983 – An Academic Staff Office for "Technion", Israel Institute of Technology – \$5,000.
- 1986 – Golda Meir Nahalat Zvi Clinic, Petach Tikvah, Israel – \$5,000.
- 1989 – Beth Rivkah Geriatric Hospital, Petach Tikvah, Israel – \$5,000.
- 1990 – Beth Rivkah Geriatric Hospital, Petach Tikvah, Israel – \$5,000.
- 1992 – Scholarship fund to the trade school Amal in Israel – \$3,430.

Harry Klein accepts a token of appreciation in the name of the Czenstochover Society of Montreal, for supporting a project of the Canadian Technion Society, in 1979.

From Left: Mr. T. Zilbert, Mr. Yitzhak Rabin (elected Prime Minister of Israel, July 1992), Mr. H. Klein, Mrs. H. Rosenblum, Mrs. E. Klein, Mr. H. Rosenblum.

**Editorial Committee of the Book
“Czenstochover Yidn” – 1947**

A. Chrobolowsky

R. Federman

A. Kaufman

Dr. W. Gliksman

Dr. R. Mahler

**Administrative Committee of the Book
“Czenstochover Yidn” – 1947**

Josef Kaufman

Avraham Yakov Sendzer

*Yankel Kopinsky
(Kopin)*

Yakov Ber Silver

Lucy Nisker is treasurer and chairperson of the fund-raising campaigns in Montreal, for the Czenstochover Book to be published in English in 1993. Lucy's determination to see that there are funds to cover this Book Project makes us confident that the project will become a reality.

Among other outstanding members of the executive, I should mention Szlomo Waga who was Chairman of our Society, an influential personality who has earned everyone's respect. Szlomo Waga also was a frequent speaker at the annual Yizkor gathering.

To be fair to all of our landsleit, I must underline that all of us deserve to be praised for the work we have done in Montreal. We should be proud as well, to know that our members have played a part, all in their own special way, by participating in the many projects to support the institutions of our choice in the State of Israel.

Supporting the Technion Society in Israel

From left: T. D. Zilbert, H. Klein and H. Rosenblum, with Canadian Technion Society's Eugene Stearns.

Executive members of the Czenstochover Society of Montreal have endowed a second project at the Technion Israel Institute of Technology: an academic staff office in the Canada Nuclear Engineering Institute. This gift is in memory of Czenstochover Jews who perished in the Holocaust.

The presentation of the cheque was made at the home of Mr. and Mrs. Harry Klein, to Eugene Stearns, national chairman of the Canadian Technion Society board of directors.

In Recognition of our Past and Present Members of the Czenstochover Society of Montreal

By Harry Klein

The activities of the Czenstochover Society of Montreal are most meaningful to those who have devoted their time and energy to keep the survivors of the Czenstochover Jewish Community together. They were instrumental in helping us rebuild our shattered lives, after we survived the Holocaust.

It was not an easy task for us Czenstochovers who arrived in Montreal after the war, but we were determined to keep alive the traditions of our parents who perished.

To begin with, I would like to talk about a landsman who lived in Montreal for many years. When we arrived, we found his house open to all of us. He was Yecheskel Silver, the first president of the Czenstochover Society. He was a great help to those who sought his advice and he was devoted to helping us until the last minutes of his life.

Our next president was Lajbke Jakubowicz, known lovingly to us all as "Feter Lajbke". Always the first to arrive at an executive meeting and the last to leave, he was truly a remarkable individual.

Berel Ickowicz, who was Chairman of the Society for many years, showed great interest and determination in offering his advice for the good of our Society, until he moved with his family to Toronto.

Symcha Silver (Zylberberg), as Secretary, took upon himself to inform all our members of the Society's activities and to encourage everyone's participation. Through our joint activities, we became very good friends.

It was also our great privilege to have Dr. Benjamin Orenstein as our General Secretary and top advisor. I had the pleasure to work with Dr. Orenstein on our project of publishing a Yiddish book, sponsored by the Czenstochover Society. Dr. Orenstein published the book in 1965.

Teddy Zilbert, supported by his wife Dorka, was our Public Relations person. Thanks to their active involvement in our activities and their great efforts in fund-raising campaigns, organized by the Ladies Auxiliary, these campaigns were always a great success.

Harry Rosenblum, as Chairman of the first and second generation Czenstochover Survivors, has been very effective in all his endeavors. With particular reference to our yearly Yizkor service, he is among the prominent speakers about our tragic past. It became a tradition for Harry Rosenblum and I to alternate each year as chairman and speaker at those Yizkor services.

The Executive of the Czenstochover Society of Montreal, 1954

Seated from left: B. Ickowicz, Sz. Waga, G. Frajtag, Ch. Cilver, Dr. B. Orenstein, L. Buchwalter.

Standing from left: M. Herszlikowicz, H. Klein, M. Friedlander, Ch. Konarsky, S. Silver, L. Jakubowicz, Sz. Lerner.

Executive Members of the Czenstochover Society of Montreal, 1975

Seated from left: M. Altman, S. Silver, L. Jakubowicz, Dr. B. Orenstein, M. Friedlander, A. Birnbaum.

Standing from left: Sz. Lerner, D. Kaminsky, M. Herszlikowicz, M. Lefkowicz, H. Klein, B. Ickowicz, Ch. Konarsky, H. Rosenblum, Z. Neufeld.

Who are those executive members? The fact that all the members are Holocaust Survivors speaks for itself. Who could have understood better those who were seeking assistance and direction to their daily lives?

The newly elected executive members in November 1948:

<i>President</i>	Yecheskel Silver (1948)
<i>President</i>	Lajbke Jakubowicz (1959)
<i>President</i>	Harry Klein (1987)
<i>Chairman</i>	Berl Ickowicz
<i>Vice-Chairman</i>	Mendel Friedlander
<i>Treasurer</i>	Harry Klein
<i>Secretary General</i>	Dr. Benjamin Orenstein
<i>Public Relations</i>	Ted Zilbert
<i>Secretary</i>	Simcha Silver
<i>Recording Secretary</i>	Charles Konarsky
<i>Financial Secretary</i>	Edward Srebrnick
<i>Cultural Committee</i>	Harry Rosenblum
<i>Financial Aid Committee</i>	Moshe Altman
<i>Monument Committee</i>	Szmuel Prokosh
<i>Monument & Cemetery Comm.</i>	Mordecha Dudkiewicz
<i>Cultural & Fin. Revision Comm.</i>	Moshe Lefkovich
<i>Arrangements Committee</i>	Simon Lerner
<i>Reception Committee</i>	Aaron Birenbaum
<i>Telephone Committee</i>	Max Herszlikowicz
<i>Sick and Welfare Committee</i>	Abraham Kaminsky
<i>Hospitality Committee</i>	Zelig Neufeld

Not listed above were others who served briefly on the executive: We mourned the passing of Szlomo Dilevsky (*Chairman*), Yosef Zilberberg (*Member of the Executive*), and Dr. Harry Lazarovicz (*Chairman*). We bid farewell to the following who departed from Montreal: Kuba Goldberg (*Secretary and Chairman*), Berek Fefer (*Campaign*), Szlomo Waga (*Secretary and Chairman*), and Louis Buchwalter (*Arrangements Committee*).

HARRY KLEIN
President

HARRY ROSENBLUM
Chairman

LUCY NISKER
Treasurer

LEIBKE JAKUBOWICZ
President (Deceased)

**Executives of
Czenstochover Survivors
of Montreal
1948 - 1993**

6. to participate in the fund-raising activities and to be active in the Jewish social and cultural life of Montreal;
7. to create a friendly atmosphere among our Landsleit so as to share the times of joy and sorrow;

The members of its Executive must:

- a) be devoted and able to fulfill such activities;
- b) possess deep commitment to the tasks of the Society;
- c) be ready to volunteer time as needed.

Czenstochover Landsleit, giving a helping hand in the promotion of this book at a Luncheon Meeting in Miami, Fl., 1993

The Montreal Czenstochover Society Reorganized

From our Archives

IN 1947, A GREAT NUMBER of Czenstochover Landsleit began to arrive in Montreal from the D.P. Camps in Germany and also from Czenstochova itself. Considering the number of newly arrived in Montreal, the Czenstochover Aid Society decided to call a general meeting of all the Landsleit in Montreal in November, 1948.

Mr. George Klein, vice president of the Aid Society had suggested that the Landsleit survivors of the Holocaust take over the leadership of the Czenstochover Society and the founding members become the Senior Advisory Consulting Committee who would participate in all activities of the newly-formed Czenstochover Society, including the financial support. At that meeting in November 1948, a resolution was accepted to change the name of the organization to the "Czenstochover Society of Montreal". In early 1949, the previous executive transferred the sum of 90 dollars to the newly elected treasurers of the society, Mr. Harry Klein and Mr. Yecheskel Silver, who continued as president for a few years..

The Executive of the Czenstochover Society of Montreal

The "Czenstochover Landsleit of Montreal" elevated itself to very high standards as a result of the activities it initiated in Montreal. It served as a model for other Landsmanshaften and Societies through its positive efforts and undertakings:

1. to continue the traditions of the Czenstochover Jewish Community;
2. to perpetuate the memory of the martyrs in the heroic struggle against the brutality of Nazi Germany;
3. the commitment to organize a yearly Yizkor Service in memory of the martyrs who perished in the Holocaust;
4. to bring to justice the Nazi German murderers who bestially destroyed the Jewish population of Czenstochova;
5. to give financial aid to our Landsleit overseas, victims of the Nazi regime;

Willie Yablon (Yablonkiewich)

Willie Yablon was born in Czenstochova to Berish and Chavah (née Fishof). He came to Montreal in 1930 and married Adela Goldberg of Lodz. They had two sons and a daughter. His family was prominent in Czenstochova. They had participated in all social activities of that city. He maintained contact with his family until the Second World War. After the war he too, looked for an opportunity to help the survivors of Czenstochova. The Czenstochover Aid Society of Montreal elected him Chairman. He gave his time and effort with great devotion. As a member of the Senior Advisory Committee, he was always ready to give generous financial assistance.

Bessie and Yecheskel Silver (Zylberg)

In 1929, Bessie Perelman married Yecheskel Silver in Czenstochova. They came to Montreal in 1931. They had two children, Louis and Roslyn. The Silvers were very active members of the Czenstochover Society.

When the Czenstochover Holocaust survivors arrived in Montreal in 1947, they were invited to meet with the existing Aid Society. A new group was formed under the name of "Czenstochover Society of Montreal". Yecheskel Silver was elected its President and Treasurer. He has been active in the Society for many years and his family's home was an "open house" for the Society until his death on September 12, 1959. During his years as President, intensive work was done to provide financial aid to the many Czenstochovers overseas. Many meetings of the executive were held to organize fund-raising activities. The Society's campaigns were always very successful. The Silver family were always helpful in the projects of the Czenstochover Society in Montreal.

M. Silver (Zilberg)

Motel Silver was born in Czenstochova to Chayim and Mania (Staszewska). The family came to Montreal in 1926 and established their home. Motel Silver was in contact with his parents until the outbreak of World War II. He was among the founding members of the Czenstochover Aid Society and was elected Secretary. Later he belonged to the Senior Advisory Committee of the Society.

David Gelber

David Gelber, son of Kasriel and Sarah, was born in Czenstochova to a nationalistic and orthodox family. This environment influenced his entire life. The depression following World War I brought misery to the Jewish masses, particularly to Czenstochova. Hunger and poverty were widespread. David, in his desire to escape the life of poverty, was planning to leave Czenstochova, but he was too young for this venture. Finally, at the age of 17, he left home for Vienna, Austria. He was very impressed with the Viennese lifestyle. However, he did not want to remain there. His dream was to be a pioneer in Israel, or to be reunited with his brother, Nathan, who lived in Canada. After three years in Vienna, he received a visa, through the efforts of his brother, which enabled him to move to Quebec City, Canada. He learned English and French and, also, found himself involved in the social life of the Jewish community. He became Treasurer of the Talmud Torah. Five years later, he became a Canadian citizen. In Quebec City, David met and married Saydie Evan, daughter of George and Jessica Evan. They had three children, two sons and a daughter. When their eldest son, Nachum, became Bar-Mitzvah, the family moved to Montreal. All three children received a traditional Jewish upbringing and graduated from University as professionals.

Mrs. Saydie Gelber was well-known in Montreal and played a prominent social role. (She passed away recently.) David Gelber was one of the founders of the Czenstochover Aid Society and was its Treasurer. He made valuable contributions to many cultural causes and institutions.

Avraham Mayerowicz

As one of the old-timers in Montreal, Mayerowicz influenced the formation of the "Aid Society" in Montreal. It was at the time when the atrocities of Nazi Germany against the Jewish people of Europe became known to the world. The Jewish community of Czenstochova was destroyed — over 35,000 of its members slaughtered by the Nazis. Czenstochovers living in Montreal were anxious to help survivors from their hometown, now in D.P. camps. Mayerowicz is known in many institutions of Talmudic study in the Montreal Jewish community. The Yeshiva "Maor Hagolah" conducted by Rabbi Benjamin Borzykowski, himself a survivor of the Holocaust, is among those he patronizes.

Nathan Gelber

Nathan Gelber was among the first organizers of the Czenstochover Society of Montreal. He was born in Czenstochov to Kasriel and Sarah, who raised him in a religious, nationalistic environment. His character and views of life were formed in his parents' home.

Nathan was the first of the Gelbers to reside in Montreal. He was successful in sponsoring his family's immigration to Canada. He was a long-time resident of Montreal and was instrumental in the development of many religious, national, and cultural institutions for the general population. As Honorary President of the Czenstochover Survivors Group of Montreal, he was a great financial supporter and assisted in all the activities of the Society.

Harry (Berkowicz) Berk

Harry Berkowicz was born in Czenstochova to Rachel Szpitz and Moshe Aaron. They were a wealthy family. His father was the president of a celluloid factory, the firm of Berkowica, Spitz and Kinstlicher. In 1920, the Berkowicz family immigrated to the United States. Harry lived in New York for 9 years. In 1930, he came to Montreal, Canada, where, in 1935, he married Bessie. They have three children, two daughters and a son.

After World War II, with the news of the murder of 6 million Jews in Europe, the annihilation of the Jewish community of Czenstochova, and the sick and displaced Czenstochover survivors in the D.P. camps, Harry was one of the first Czenstochovers in Montreal to assist, financially, those in tragic circumstances.

Berk was the President of the Czenstochover Aid Society of Montreal, and was a well-known supporter of many charitable institutions, both national and local, religious and cultural. He was also instrumental in the publication of the Montreal-Czenstochover book, written in Yiddish, in 1956. He participated in the activities of the Czenstochover Society of Holocaust Survivors in Montreal.

George Klein

George Klein was born in Czenstochova into a very prominent, strictly religious family. He attended the “Cheder” of Yechiel Grylaks and later enrolled in the High School where he graduated with honors. Subsequently, he attended the University of Shudaika.

Under the influence of world literature (Haskala), he turned in the direction of the Zionist movement. He linked up with the Tzeirei Zion movement. At the age of 16, his intelligence and dedication led to his election as secretary of the Keren Kaymet Commision. At the first conference, held in Warsaw, he was nominated as delegate. There he was introduced to Professor Dr. Chayim Weitzman as the youngest secretary of the nation. After a short time, he became a member of the Poale Zion movement. George Klein played an important social role and was very active in association with such prominent personalities as J. Berman, H. Prudelski, I. Danziger and M. Weisberg.

George was involved in the Trade Union, the Jewish library and sports clubs. At the age of 19, he left Czenstochova and moved to Brussels, Belgium. From Belgium, he and his wife, Hela (née Brukner) emigrated to Montreal, Canada, with their infant son Jack. Several years later a second son, David, was born. Soon afterwards, he was elected President of the Canadian Hebrew Sick Benefit Society. As delegate of the Society, he was present at the laying of the cornerstone of the Jewish General Hospital in Montreal.

After the passing of Hela, George married Bess (née Arbes) in 1939. Bess had one daughter, Annette, from her previous marriage.

After World War II, he was among the founders of the Czenstochover Society and was elected Honorary President. He gave a great deal of financial assistance to the Czenstochover survivors of the Holocaust. George Klein was instrumental in the publication of “Czenstochover Yiddin”, a book printed in Yiddish which appeared in New York in 1947.

The Founders of the Czenstochover Aid Society of Montreal

די גרינדער פון טשענסטאכאווער און אומגענוגט-הילפס-סאייטע אין מאנטרעאל

זיצנדיק פון רעכטס: דאָויד געלבער, רעפּעל פּעדערמאַן, האַררי בערק און אַבראַהאַם מעַרעוויטש

שטיינדיק פון רעכטס: ווילי יאַבליאָן, געאָרג קליין, נאַתאַן געלבער, מוֹטל סילבער און אַבראַהאַם וועיסקאָפּ.

Seated from right: David Gelber, Refuel Federman, Harry Berk and Abraham Meyrowicz.

Standing from right: Willy Yablou, George Klein, Nathan Gelber, Motel Silver and Abraham Weiskop.

Establishment of the Czenstochover and Vicinity Aid Society of Montreal

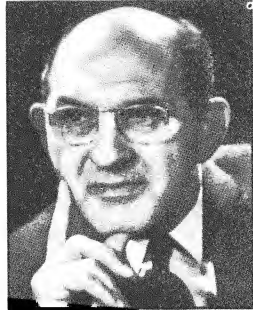
News of the slaughter and suffering of European Jewry, and specifically of the Czenstochover Jewish Community, under the Nazi regime, moved a group of Czenstochovers, who had settled in Montreal prior to the outbreak of the Second World War, to convene a meeting on December 16, 1945.

A committee of the following people was elected:

GEORGE KLEIN *Honorary President*
JACK WIEGENSBURG *Honorary Vice President*
LEON KRYSTAL *Legal Advisor, Honorary Chairman*
HARRY BERK *President*
NATHAN GELBER *Honorary President*
DAVID GELBER *Treasurer*
M. BORZIKOWSKI *Membership Secretary*
M. SILVER *Recording Secretary*
L. YABLON *Chairman of the Aid Committee*
Y. SILVER *Public Relations*
A. MAYEROWICZ *Chairman of the Steering Committee*

Ladies Auxiliary

MRS. BELT	MRS. BORZIKOWSKI
MRS. YAROST	MRS. KLEIN

NATHAN GELBER
Hon. President

HARRY BERK
President

GEORGE KLEIN
Hon. President

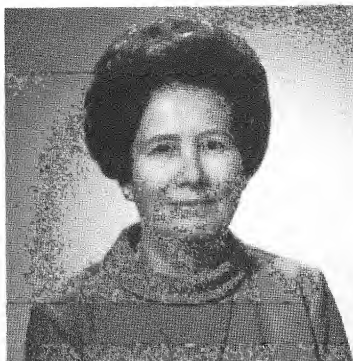
YECHESKEL SILVER
Public Relations

Executives of the Czenstochover Society of Montreal 1940-1948

VI

CANADA

**Czenstochover
Survivors in
MONTREAL**

THE ZYLBERBERG FAMILY MONTREAL

Simcha Zylber(berg), son of Chayim and Mania (née Staszewska) — Chaya Silver (née Bergman), was born in Czenstochov. They lived in France since 1934, and came to Canada in 1955. They have two children, Margerit and Michel. Simcha and his wife, Chaya, have been very active in the Society and in the Ladies Auxiliary. Simcha held the position of secretary for many years and participated in all of the activities of the Landsmanshaft. They have three grandchildren and one great-grandchild.

FOUR GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE YELEN FAMILY CHICAGO

Abe Yelen, born in Lelov, son of Leib Aron and Esther Golda Yelen. His family perished in the Holocaust. Abe was in a German concentration camp, and survived in Russia. He left Russia with Ander's army and went to Israel. He is married to Sarah Weinberger, daughter of Mordechay and Brandel from Rzeszow. They have a son, Arje, and two daughters, Esther and Adina. They have lovely grandchildren. Mr. and Mrs. Abe Yelen are active in the Czenstochover Society of Chicago.

PERISHED AT THE HANDS OF THE NAZIS IN TREBLINKA

Father Leib Aharon Yelen
Mother Golda Esther Yelen
Yehudith Yelen
Brother Shyja Yelen
Sister Leya Yelen

Sister Bluma Yelen
Sister Ruchele Yelen
Brothr Berele Yelen
Sister Cyla Kalter
Sister Neshka Kalter

Abe Yelen and Family,
Michael Yelen and Family, David and Lola Kwinter

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE WOLFOWICZ FAMILY
U.S.A.

Moishe Wolfowicz (Morris Wolf), born in Czenstochova, son of Berish and Rivkah Wolfowicz, born May 2, 1910. Moishe was in Bergen Belzen and liberated in May of 1945. He married Sala Schotland on June 28, 1946, and moved to Des Moines, Iowa, in 1950. They have three sons and seven grandchildren. They are currently living in North Miami Beach and in Des Moines, Iowa.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE WINDMAN FAMILY

U.S.A.

Wolf Windman, born in Czenstochova, is the son of Leizer and Mania Windman-Shopa. Wolf was in the large and small ghetto. On January 16th, 1945, Wolf was deported to Buchenwald. He was liberated May 8, 1945. He lived in Paris until 1960 when he came to the United States.

The extermination of six million must never be forgotten. There are people today who declare the Holocaust was a myth, that it never happened. Through education of all people, the Holocaust must be told over and over again to assure that what was must never again be. Our most sacred task now is ensuring that the memory of this greatest of human tragedies, the Holocaust, never fades, that its lessons are not forgotten.

As an infant, born in Paris in 1941, I was too young to realize the events of the time. I have educated my children to always remember and never to forget.

I also want to pay a special tribute to my uncle Wolf Windman, President of the Czenstochover Social Club of Greater Miami, and to my mother Paulette Windman Cohen who during the Holocaust made sure that I was hidden and safe from the Nazis until I came to the United States with her, where we live and worship the way we want.

When my uncle Wolf came to the United States, he told me of the atrocities he lived through and saw. I am very proud of him for the work he does and his commitment to the United States and Israel, and the cause to assure that there will never be another Holocaust.

JACQUELINE WINDMAN SCHUPPER

HOLOCAUST SURVIVOR

Peter and Susan Ship

THE WALLACE (WROCLAWSKI) SHIP FAMILY

MONTREAL

Felicia Szaja was born in Czenstochova. She married Adam Wallace (Wroclawski) who was born in Bendzin, but as a married couple they lived in Czenstochova. They were blessed with a son Mietek, but his life was a short one as he perished in the Holocaust at the age of 6.

The Wallaces survived the Czenstochover Ghetto and then in the Labor Camp "Hasag", where they were liberated in 1945.

They lost many members of their family. After the liberation they left for Czechoslovakia and in 1947 made their way to Montreal, Canada, where their daughter, Susan, was born shortly thereafter.

Felicia passed away in 1961 and Adam in 1971.

Mona Ship

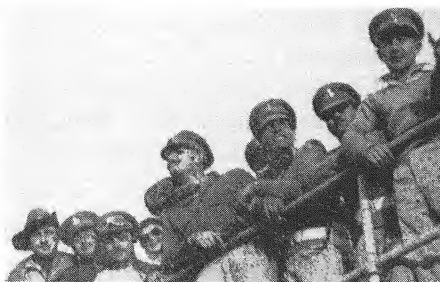
Their daughter Susan married Peter Ship. They have a daughter Mona, a son Darren, died in 1985. The Ships reside in Montreal.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

**THE SZWIMER FAMILY
MONTREAL**

Szlomo Szwimer, born in Czenstochova, the son of Joseph and Faiga (née Gelber). His parents and immediate family all perished in the Holocaust. Szlomo survived both ghettos and then was incarcerated in the concentration camp at Hasag Pelcern, after which he was sent to camps at Buchenwald and Dora. After being liberated from Bergen Belsen, Szlomo spent some time in the town of Saltzheim. Here he became active in sports and involved in activities devoted to aiding Jews in the struggle to make illegal aliya to Israel from Germany. In 1946 he made the journey

to Israel himself; however, the British intercepted the boat on which he was travelling. All of the ship's passengers were placed in an internment camp known as Eilit. After two days in this camp, he managed to escape with the help of outsiders. Establishing a normal life was a difficult task under British occupation. Szlomo became involved in the underground military and trained at Givat Olga, a training facility for special forces. In 1948, he was mobilized through the Palmach as a member of the Harel unit and sent to open a way to Jerusalem, which at the time was surrounded by the Arabs. Fought in these successful battles, as well as the fight for old Jerusalem and numerous battles on the Negev. Married in 1952 to Laja Friling, they had their first son, Joseph and moved to Canada. Szlomo established a successful furniture business working long and hard hours. Soon the couple had two more sons, Morris and Philip. The Szwimers have achieved a very happy family life and have enjoyed the additions of two daughters-in-law and the birth of a grandson, Jason.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE SWAN FAMILY**TORONTO**

Jack Swan (Swietarski) was born in Predborz, Poland, in 1918. He is the son of Favish and Leah (née Saifert) Swietarski. He had three sisters and one brother. His father was a Felsher (paramedic) for the town. Frances (Frania) Windman was born in Czenstochova, Poland, in 1920, the daughter of Fischel and Chava (née Shinert) Windman. She had twelve brothers and sisters. The family was involved in running a successful bakery.

Jack and Frances were married in Czenstochova in 1939, and spent most of the war years in Germany. Eight of Frances' family and only Jack's youngest sister survived.

In 1946, they travelled back to Czenstochova and then made their way to a refugee camp in Einring, Germany. From there they went to Belgium, where their daughter, Evelyn, was born in 1947.

They settled in Toronto, Canada, in 1948, where Jack worked as a barber until he retired in 1987. Frances worked as a hairdresser. Their second daughter, Lynn, was born in 1953.

Jack and Frances still reside in Toronto with their family, which now includes five grandchildren, Felicia and Mitchell Cohen, and Marnie, David and Daniel Goodman.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

EDWARD & ESTHER SREBRNIK

grandson in Toronto. Edward and Esther, both very active in the Czenstochover Society of Montreal and Toronto.

THE SREBRNIK FAMILY TORONTO

Edward and Esther (née Gabel) Srebrnik were born in Czenstochova. Edward is the son of Chava Rosen and Hershel, Esther the daughter of Golds Zilberman and Faiwish Gabel. They were in both ghettos and Hasag Pelcern, liberated on January 17, 1945. Edward's mother and four brothers and sisters perished in the Holocaust. His father died during the war. Esther's parents and two brothers also perished. They came to Montreal in 1948 with their son, Henry, born in Czenstochova in 1945. They have two daughters in Montreal, Grace and Evelyn, and one

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE SKOVRONEK FAMILY TORONTO

Philip Skovronek, born in Krzepic, son of Chaskiel and Hendl Faige Skovronek–Cincinatus, was taken away from his home on April 10, 1942, and sent to Niederkirch, and from there to Markstad, Finfteichen, Gross–Rosen, Flossenburg, Dresden and was liberated by the Russian army in Theresienstadt, May 9, 1945.

Arrived in Toronto, September 1948, and was married the following year to Esther (born in Toronto), the daughter of Meyer and Rachel Schnittman.

Philip joined the Czenstochover Aid Society and became active in the executive. He was elected as President in 1976. Esther is active in the sisterhood. They have three daughters, Harriet, Cheryl and Marilyn, and four grandchildren, Brandon, Rebecca, Gillian and Daniel.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE SILVER FAMILY

UNITED STATES

Frank Silver (Froim Zylberglait), born in Czenstochova, Nadrzecna 18, son of Moishe and Esther Leah (née Bomba). Both parents, two brothers, Baruch and Itzhak, four sisters, Faige, Yeta, Reisel and Lieba, perished in the Holocaust. Has one brother, Israel, now living in Jerusalem, Israel. Was in both ghettos and the Hasag. Was liberated in Czenstochova in 1945.

Lola Silver (née Slawna), born in Czenstochova, Aleja 36. Daughter of Chaim and Esther Binah (née Eilenberg). Was in both ghettos and in the Hasag. Liberated in 1945 in Czenstochova. Lost both parents, two sisters, Gitel and Hannah, and one brother, Abraham. Has two sisters living in New York, Bala and Rose, and one sister, Sarah, living in Israel. Has one brother, Motek, living in Montreal, Canada.

The Silvers emigrated to Canada in 1949, and moved to New York in 1957. Both are active in the Czenstochover Society, where Frank was president in 1986-7. Lola is a Life-member of Hadassah. The Silvers have two daughters, Esther and Phyllis.

FRANK, LOLA & ISRAEL ZYLBERGLAIT

TWO GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE SEMSKY FAMILY

(CONTINUED)

The ghetto was a horror. People were beaten and killed for no reason. After a short while, the small ghetto was burned down and everyone was sent to the Hasag. We all worked in the ammunition factory, making bullets that were used to kill us. When they built the kitchen, I was sent to work there. Life became a bit easier because I was able to feed our families. I stole food to give to others to stay alive. This went on for three years. In mid-January we heard that the Russians were near and on January 16, 1945, we were liberated.

A new life was to begin as we tried to remember how human beings lived. In March of 1946, our son, Arnold, was born in the same town where my husband and I were born. We decided that we had to raise him in America, where people were free. We arrived in America in 1949. Our daughter was born in September of 1952. That completed our family. A new life in a new country.

– REMEMBER –

Miriam and Morris Semsky

**THE VOICE OF A
SECOND GENERATION
HOLOCAUST SURVIVOR**

My name is Cheryl Freda Semsky. I am named after Charna and Faivel Majorczyk – grandparents I have never known.

Recently my parents, Morris and Miriam (née Majorczyk) Semsky added their names to the Holocaust Memorial wall in Miami.

It is the only gravestone I can visit, being the child of Survivors. This is both good and bad. I was taught valuable lessons, mostly on the importance and closeness of family. How unfortunate is the history of those lessons!

“I CAN NEVER FORGET. . .”

Cheryl Semsky

MR & MRS. MORRIS SEMSKY

THE SEMSKY FAMILY NEW YORK

This is dedicated to our future: Our son, Arnold and his wife Lorraine, their children Michele and Michael, and our daughter, Cheryl.

I, Miriam, was born in Czenstochova in 1922, to Faivel and Chana Majoreczyk. I adored my parents. I am the oldest of the family. I had three sisters and a brother. My childhood was happy. I was very athletic and had lots of friends. When the Germans came on September 1, 1939, everything changed.

Bullets flew for a day and night as an introduction to the misery to come. We were sent out of our homes to slave labor for the Germans. I worked in the kitchen. The Germans decided that there were still too many people and made a selection.

ARNOLD & LORRAINE SEMSKY and children, Michele and Michael

Some to the left, some to the right — no one knew where they were going. Within five minutes, all I had left of my family was my youngest sister, Lola. We were sent to Metalurgia and from there to the small ghetto. It was there, in the kitchen, that I met my husband, Morris. My sister stayed with us.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

(continued)

THE MORRIS SECEMSKY FAMILY
CHICAGO

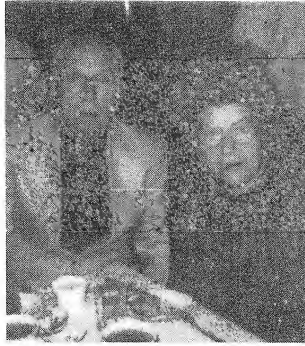
EMMA AND MORRIS SECEMSKY

Survivors of the Holocaust, Morris and Emma married in Germany in 1947, following their liberation. They immigrated to Chicago in 1949, where Morris was in business until his retirement. The Secemskys have three children, Rebecca (a teacher, married to Jeffrey Morris), Solomon (a physician, married to Ginnie), and Rochelle (an attorney, married to Bernie Dyme). All the Secemsky children, together with their nine grandchildren, live in the suburbs of Chicago, enabling Morris and Emma to "shep nachas" from their true "yiddishe kinder" on a regular basis.

Emma and Morris Secemsky have been members of Anshe Motele Congregation in Chicago for over 31 years. Morris has been an active board member of the shul for 20 years, and currently serves as chairman of the board.

The Secemskys have dedicated their lives to Jewish communal service. They are involved in the work of Shearis Hapleitah, LaOr and Israel Bonds. Morris is currently the Treasurer of LaOr, and has served as its president, as well as an honoree of this organization dedicated to Holocaust education. Morris and Emma are strong supporters of Israel Bonds, and have been Bond Honorees of Anshe Motele.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE ROSENTAL FAMILY U.S.A.

Manny Rosental, born in Czenstochova, son of Shmuel and Freda Rosental. His parents, aunt, two brothers (Malech and Moshe) and sister (Malka) perished in the Holocaust. Molly Rosental, also, lost her parents (Chaskel and Faigil Rosental), her two brothers (Yaakov and Simcha) and her sister (Leah) to the Holocaust.

Manny and his wife, Molly, survived both ghettos. Liberated in Czenstochova, Hasag, January 16, 1945. Manny volunteered in the Israeli Army in 1948, then came to the United States in 1963 with his wife, Molly. They have two daughters, Ziporah and Freda, and five grandchildren.

Manny Rosental was mobilized in Poland August 20, 1939. After three weeks, he became a prisoner of war. Six months later, the Germans sent the Jewish prisoners of war home to the ghetto.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE ROSENBLUM FAMILY
MONTREAL

Harry Rosenblum, born in Czenstochova, son of Heindl and Rachel Rosenblum-Chlopak, was in the large and small ghetto and in Hasag Pelcern. Deported to Buchenwald in January of 1945. Liberated in Gardelegen.

Halina Rosenblum-Opatowski, born in Lodz, daughter of Berish and Rivka-Lea, was in the Lodzer ghetto, deported to Auschwitz and later to Bergen-Belzen, liberated in 1945.

Harry came to Montreal together with his wife, Halina, in 1953. The Rosenblums became very active in the Czenstochover Society and in the Ladies Auxiliary, also elected executive members. They have two daughters and a son.

TWO GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE ROSENBERG FAMILY MONTREAL

MADZIA & JOE ROSENBERG

Madzia Rosenberg (née Kleiner) was born in Czenstochova to Rivkah (née Zylberszatz) and Moshe Mordchai Kleiner. Madzia was in the large and small ghetto and in Hasag Felcarn. Her parents and two of her brothers, Yacov and Yechiel, perished in the Holocaust. She was deported to a German concentration camp in Ravensbruek, Germany and was liberated in May 1945. Madzia married Joseph Rosenberg, son of Hinda (née Gastfreund) and Shmuel Rosenberg. His four brothers and one sister all perished in the Holocaust. They have two children, Sam and Renee (Fineberg)

four grandchildren, Sam's children, Lara and Morgan, and Renee's children, Lonny and Mandy.

RENEE & BRIAN FINEBERG

SAM & SANDY ROSENBERG

Standing (from the right): LONNY, LARA, MORGAN and MANDY

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

The Families
REKSZOWICZ & MAYEROVICH
of Nova Wies
and the Families
CHARNEY, SCHIFF & CRACKOWER
of Czenstochova

after living in these communities
for generations,
were left with only two known survivors
after the Holocaust –
JOINE REKSZOWICZ & HELEN REIBER

ANNETTE RENSCHOWICZ

A survivors “get-together”

Mrs. Eva Klein (née Borenstein) was born in Olkush. She is seen here at a Survivors “get-together” in Miami, Fl. in March, 1993, at the residence of Mr. & Mrs. Frank & Rose Besser.

**THE PACK FAMILY
TORONTO**

Manny Pack (née Chlopak) and Fania survived the ghettos of Czenstochova. From 1942 to 1945, they worked at Hasag Pelcern and escaped during the Russian liberation on January 17, 1945. Their son, Samuel, was born in December of 1945 in Czenstochova, where they lived until 1950, when they moved to Tel Aviv. In 1952, they emigrated to Toronto, Canada, where they successfully established themselves in their business and personal lives. Their son is married to Linda, and they have two grandchildren, Andrew and Jessica.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE NISKER FAMILY MONTREAL

Lucy Mietkiewicz Zilbert Nisker was born in Czenstochova. She is the daughter of Wolf and Tosia (Kopinski) Mietkiewicz. She is the only survivor of her family. She was in the large and small ghetto, then in the labor camp Hasag. Her parents were shipped to Treblinka and she was being taken care of by the Zilbert family, who later adopted her. The three of them came to Montreal via France in 1948. Lucy is married to David, they have two children: a daughter, Joyce married to Steven Takefman, and son, Dr. William married to Diane Sandler. The Niskers have five grandchildren. Lucy is active in the Czenstochover Society of Montreal.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE NIRENBERG FAMILY MONTREAL

David Nirenberg, son of Avraham and Ester (née Aranowicz). David was in both ghettos and Hasag Pelcern. Deported to Buchenwald and many other KZ. camps. Liberated in Germany, David came to Montreal with his wife Miriam, daughter of Szmul Greenberg and Tzivia (née Puterman) of Pabianitz. They have a son and one grandchild.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE MRUVKA FAMILY U.S.A.

Ruth Mruvka (née Bialek), born in Czenstochova, daughter of Szulem and Pearl (née Laicher) Bialek, was in both ghettos and Hasag Pelcern. Liberated on the 16th of January 1945. Murray Mruvka, son of Zelda (née Czarna) and Alan Mruvka, was born in Czenstochova. Liberated in Austria, lived as a Polish boy in Austria.

Ruth and Murray's parents and their family perished in the Holocaust.

The Mruvka family have two children, Pearl and Alan. Pearl is married to David Forman and has two sons, Ethan and Ryan.

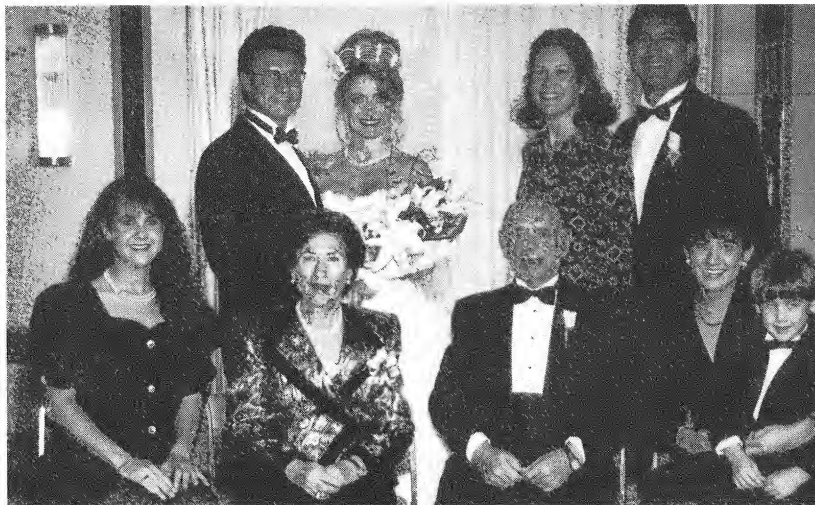
THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE MAYERCZAK FAMILY

MIAMI

Leon and Pola (née Szwarcbaum) were born in Czenstochova. They were liberated in Hasag Felcern on January 16th, 1945. They live presently, together with their family, in Miami Beach, Florida.

They have two sons, Joseph and Michael, daughters-in-law, Rhea and Linda, and five grandchildren, Marjorie, Sari and Justin, Ian and Ejay.

RUTH PECHWASSER AND FAMILY

TO ALL THE PEOPLE WE LOVED AND LOST,
AND TO ALL WHO SURVIVED,
LET GENERATIONS TO COME NEVER FORGET !

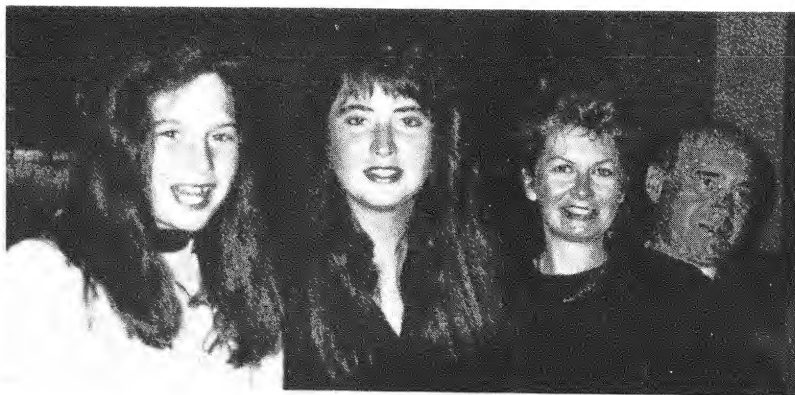
THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE MARKOWICZ FAMILY UNITED STATES

Victor Markowicz, son of Szymon and Guta Markowicz (both born in Czenstochova), was born in Tynda, Siberia. He spent his childhood in Warsaw and moved with his parents and sister to Israel at the age of twenty. After having studied mathematics at the Haifa Technion, he moved to the United States. He presently lives with his wife, Monica, and his two daughters, Clara and Daniela in Englewood, New Jersey. His older sister, Ewa Jagermann, lives with her

husband, Marcel Jagermann, and daughter, Beatrice Warecki, in Montreal. Guta Markowicz continues to live in Haifa.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE LERNER FAMILY MONTREAL

Dorka Lerner, born in Czenstochova, daughter of Refuel and Fradel (née Haberman). Dorka was in both ghettos, later worked in Hasag Pelcern together with her two sisters, Sala and Bluma. Their parents and two brothers perished in the Holocaust. Dorka was liberated on January 16th, 1945 in Czenstochova. She was married to the late Simon Lerner and has one daughter, Frances, son-in-law Bernard Fried and two granddaughters, Sabrina and Simone. She has recently moved to Toronto.

Simon Lerner, born in Czenstochova, son of Szlomo and Sarah (née Berkenstadt). After the liquidation of the large ghetto, Simon was together with his father, Szlomo, and his brother Daniel in the small ghetto and in Hasag Pelcern. The Lerner's came to Montreal in 1949. Simon was an active member in the executive of the Czenstochover Society in Montreal.

THE LERNERS DURING A VISIT IN ISRAEL

Dorka and Simon Lerner are standing at the fully-equipped Ambulance donated by the Czenstochover Society of Montreal in 1971.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE LEICHTER FAMILY MONTREAL

Mania Leichter was born in Dzialoshin to Yakov Ickowicz and Gitel (née Kirshenbaum). Their family of nine moved to Czenstochova in 1927. During the Nazi regime, Mania's parents and four children were deported to Treblinka. Mania, her brother Berl and sister Genia (residing in Israel) were in the ghetto and Hasag Pelcarn. She was liberated on January 16, 1945, and arrived in Canada in 1947. She has two children, Roselyn and Jack, and five grandchildren.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE LEFKOWICZ FAMILY MONTREAL

Moshe Lefkowitz was born in Czenstochova to Menachem and Rose (née Szaia). He was in the ghetto and in Hasag Pelcarn. Liberated on January 16th, 1945.

Regina Lefkowitz (née Krakovska), was born to Szlomo and Pearl of Radomsko. She was in the ghetto and in Hasag Pelcarn, and liberated on January 16th, 1945.

Moshe and Regina were married in Czenstochova in 1946. They came to Montreal with their daughter, Pearl, in 1948. Their other daughter, Miriam, was born in Montreal. The Lefkowitz's have two daughters and four grandchildren.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

LOLA KWINTER

THE KWINTER FAMILY TORONTO

Lola Kwinter (née Yelen), born in Czenstochova, daughter of Abraham and Chana Yelen (née Nudelman). Lola was in both ghettos and in Hasag Pelcarn. She was liberated on the 16th of January, 1945. Lola was married to the late David Kwinter. Their son, Moshe, perished in the Holocaust. Survivors are daughter Marilyn and son Alan. Lola has two grandchildren, Julia and David. She was remarried to the late Mike Mietkiewicz, born in Czenstochova, survived by two sons, Henry and Mark.

LOLA and DAVID KWINTER

MIKE and LOLA MIETKIEWICZ

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE KOPIN FAMILY U.S.A.

In 1926, Jacob Kopin, born in Czenstochova, and his American bride, Eva, traveling on the same passport, visited family in Poland. Their son, Irwin, was born in New York several years later. After the War, only his sister, Dorka, her husband, Ted Zilbershatz, and a niece, Lucy Nisker (née Mietkiewicz), survived. They settled in Montreal. Irwin attended McGill University where he met and married Rita (née Brownstein). They have three children, Judy, Alan and Gail, and three grandchildren.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE KOHN FAMILY

FAIRLAWN, N.J., U.S.A.

Samuel Kohn was born in Czenstochov, son of Jacob and Sara (née Genislav). His parents and two sisters, Renia and Rachel with her two-year-old daughter, Marylka, perished in the Holocaust in Treblinka. Sam was confined in several ghettos and in the concentration camp, Blizin, then to Auschwitz-Birkenau. Sam was liberated in Seshaupt near Munich on May 5th, 1945. Sam came to New Haven, Connecticut in April of 1951, and in 1953, he met Celina (née Markowicz). Celina survived as a "Catholic" child hidden by a Polish family on a farm near Czenstochowa. Sam and Celina got married in June of 1953. The Kohn's have two children, Jeff and Sharon Jacobs. Sharon has a daughter, Jennifer Laura.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

EVA & HARRY KLEIN

THE KLEIN FAMILY MONTREAL

Harry Klein(er), born in Czenstochova, is the son of Moshe Mordcha and Rivka (née Zilberszatz). His parents and two of his brothers, Yacov and Yechiel, perished in the Holocaust. Harry was in the large and small ghetto, later deported to Blizin, from there to Auschwitz and to Germany. He was liberated in Allach-Dachau on May 5, 1945. In August 1947 he married Eva (née Borenstein), daughter of Yitzchak and Malka (née Gastfreund). They came to Montreal in June, 1948. Eva's parents and her only sibling, Yosel, perished in the Holocaust. The Kleins have three

daughters, Marilyn (married to Marvin Kobric), Ruthie (married to Howard Tatner) and Janet (married to Steven Slavin); and seven grandchildren, Danny and Jeffrey; Lauren, Jonathan and Bradley; and Jaime and Ryan.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE KARTUS FAMILY MONTREAL

STASHEK KARTUS

GUTKA KARTUS

Stashek (Samuel) Kartus was born in Czenstochova, Poland, as the son of Wilhelm Kartus and Eva (née Majtlis). Gutka (Gita) (née Nirenberg) was born in Czenstochova, Poland, as the daughter of Abraham Nirenberg and Esther (née Aronovitch). Both were in the large and small ghettos and in Hasag Pelcern. Stashek survived a number of concentration camps, including Buchenwald and Terezin.

Stashek and Gutka were re-united after liberation and arrived in Montreal in October, 1949, where their only child, Evelyn, was born in January 1950.

Stashek worked as a salesman for many years. Both were active and vital people with many friends. Stashek and Gutka were extremely involved in the Czenstochover Society until Gutka's tragic accidental death on November 21, 1982.

Stashek later re-married and lives with his wife in St. Laurent, Quebec. He has two lovely granddaughters, Carrie Solomon and Genna Solomon.

SAM KARTUS, GITA KARTUS
& EVY KARTUS SOLOMONCARRIE SOLOMON
Age 11GENNA SOLOMON
Age 7

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE ICKOWICZ FAMILY TORONTO

Berl Ickowicz, born in Czenstochova, son of Jacob and Gitl (née Kirshbaum). Sala (née Nudelman), born in Lelov and lived in Czenstochova, survivor of the Holocaust, liberated on January 16th, 1945 from Hasag Felcarn. Came to Montreal in 1950. They have two daughters, Gloria and Paulette, and five grandchildren. Both have been very active. Berl was the Chairman of the Czenstochover Society in Montreal, until they moved to Toronto.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE HERSZLIKOWICZ FAMILY
MONTREAL

Motek Herszlikowicz, born in Czenstochova before the War, the son of David and Hasag Pelcern. He survived Buchenwald and Dora and was liberated April 15th, 1945 from Bergen-Belsen. Motek lost both parents and all brothers and sisters in the Holocaust. He immigrated to Montreal in 1948, where he met and married his wife, Rosalyn. Together they have two daughters, Arlene and Sandy, three grandsons and two granddaughters. Motek is still an active member of the Czenstochover Society of Montreal.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE GELBER FAMILY

MIAMI, FLORIDA

Joseph Gelber, son of Louis and Esther, and Rose Gelber (née Charny), daughter of Harry and Devorah, survivors of the Holocaust, came to New York in 1947. The Gelbers have two children, Dorothy and Harry, and one grandchild. Since their arrival in the United States, they were very active in both the Czenstochover Society and the Relief Committee. In 1974, they moved to Miami, Florida, where Joseph was involved in the founding and organization of the

David Ben Gurion Culture Club and the Czenstochover Social Club, contributing his creativity and invaluable service until he died in 1985.

From left to right: Stewart and Dorothy Sandberg, Elaine and Harry Gelber, Rose and Steven Sandberg.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE FRIEDLANDER FAMILY MONTREAL

Mendel Friedlander, born in Czenstochov, son of Szlomo and Raizel. Chana Friedlander, born in Zaglembe to Abraham and Zisel (née Erlichman), and lived in Czenstochov. Both were in the large and small ghettos. Mendel was deported to Buchenwald and liberated in January 1945. He met Chana in Czenstochov after her liberation in January 1945. They arrived in Montreal in 1948. They have two children, Rosa and Sam, and five grandchildren.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE FELDBRILL FAMILY
CALIFORNIA

Mendel Feldbrill was born in Czenstochova and lived with his family at Krotka 8. He was in the large and small ghetto and was placed into the Rakov work camp, then transferred to Buchenwald. Mendel was liberated by the Russian Army in May 1945. His wife Mila Feldbrill (née Milstein) was born in Czenstochova. She lived with her family at Targowa 17. She was in both ghettos and worked in Hasag Pelcern. Mila was liberated by the Russian Army in January, 1945. Their parents and siblings perished in the Holocaust.

After gaining freedom, they were married and lived in Germany, then Israel, later in Toronto, Canada. In 1956 they moved to the United States. They have two sons, one a dentist, the other an investment mortgage broker who is married and has given them restitution – a granddaughter.

At the Treblinka Memorial Headstone

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE FISHMAN FAMILY TORONTO

Chayim Fishman was born in Czenstochova to Moshe Leib and Gitel (née Zarnowiecka) from Radomsko. His parents, two brothers and a sister, perished in the Holocaust. Chayim was in both ghettos and in Hasag Pelcern, where he was liberated on January 16, 1945. Bess Fishman, daughter of Szmuel and Rachel Glatt (née Applebaum), lost her parents, two sisters and a brother, in the Holocaust. The Fishmans came to Toronto in September, 1948. They have two children — a daughter, Roslyn, and a son, Martin — and five grandchildren.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE DUDKIEWICZ FAMILY MONTREAL

Mordechai Dudkiewicz, son of Aaron and Bella, was born in Koniecpol in 1906. Before the war he resided at 27 Pilsudskiego in Czenstochov. With the outbreak of World War II, Mordechai managed to make his way to Russia. There, he joined the Polish Army, Cavalry Division. Mordechai arrived in Israel in the early 1940's where he met and married Sara Fishman. They had two children, Issie and Aaron. Mordechai moved to Montreal in 1956, his wife and children joining him in 1958. Mordechai became an active member of the Czenstochover Society to which he held various executive positions. He remained

a devoted member until his death in 1978. Sara died in 1973.

MARCY, AARON
STEVEN, DAVID and BRIAN
DUDKIEWICZ

ISSIE, ZINA,
MICHAEL and ALLAN
DUDKIEWICZ

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE DANKO FAMILY

CHICAGO, ILLINOIS

My name is Abe Danko and I write this story to honor the memory of my parents and brothers who perished at the hands of the Nazis.

My father, Isaac Dankiewicz was born in 1895. My mother, Bluma, was born in 1899. My brothers were Daniel Wolf (1917), Berek (1923) and Hershel (1930). I was born Avraham Dankiewicz in 1920 in Czenstochova.

In German-occupied Czenstochova, bread cost 40 zloty in 1940 if you were lucky enough to find any for sale. With two of my friends, we crossed the border into Klobucko 14 kilometers away. In Klobucko, bread cost two marks, equal to 4 zloty. We bought 15 loaves of bread and smuggled them back to Czenstochova. We sold 8 loaves to help pay for the other seven that we kept to feed our families. The third time we attempted to smuggle bread we were captured and sent to German forced labor camp at Kochanovice, later transferred to Blahhammer. I was transferred many times and lost track of my friends. I never knew what happened to my family. I was liberated in Theresienstadt (Terezin) in May of 1945 and promptly hospitalized for four weeks with typhus. In June I returned home to Czenstochova but I found no trace of my parents or brothers. The memory of my family will remain within me as long as I live.

My name is Edith Danko and I write this to honor the memory of my parents, brothers and sisters who perished at the hands of the Nazis.

My father, Hershel Hershkowitz, was born in 1889. My mother, Rivka Lox Hershkowitz, was born in 1891. My oldest sister, Zisel, was born in 1915. Then came my brother Leib in 1916, Yesrael in 1918, and I was born Chiah-Idel in 1920. My sister, Sarah, was born in 1922, brothers Efraim and Antchell in 1924 and 1926. My youngest sister, Dobra, was born in 1930.

My father was a small businessman in Seleszcze, Czechoslovakia. In 1943, the Germans took my entire family to Kamienice Podolsky. At the urging of my grandmother, I hid in the forest and witnessed my family being taken away. After two days I returned to my house and waited for three months for their return. The final transport took me to the ghetto in Chust. Six weeks later we were aboard a train to Auschwitz. Shortly I was sent to an airplane factory at Boytzenburg. I was liberated on May 5, 1945 by the American army. I spent 2-1/2 years at the Ferenwaldt D.P. camp, where I met Abraham and married him 6 weeks later.

We now live in Morton Grove, Illinois. We have two children, Celia, a teacher, and Henry, a medical doctor. The memory of my parents, brothers and sisters lives within them and my six grandchildren.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE BOWITZ FAMILY CHICAGO

Jacob Bowitz (Jakubowitz) was born in Czenstochova, son of Shloma and Chaya (née Bratt). His parents and one sister, Mala, perished in Treblinka. Jacob was in the Czenstochova Ghetto, and later was deported to Cieszanow, Buchenwald and Allach-Dachau. He was liberated in Staltach, April 30, 1945. Jacob and his wife, Mania, came to Chicago in December, 1950.

Mania Bowitz (née Kohn) was born in Czenstochova, daughter of Markus Mordechai Kohn and Eva Hawil (née Waynereich). Her parents and two

sisters, Adele and Ruchcia, perished in Treblinka. Mania was in the ghetto and Hasag Pelcern.

Mania and Jacob have one daughter, Helen, and four grandchildren, Adam, Emily, Corey and Jane.

IN MEMORY OF:

KOHN
ROSENWALD
BRAM
OPPENHEIM
BRATT
HERSCHEL
and
FRANYA GRANEK

WAYNEREICH
HAMBURGER
SYLMAN
ROSENBLAT
ROSENTHAL
MALA JAKUBOWITZ

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE BOMBA–HAMBURGER FAMILY

U.S.A.

Abraham Leib Bomba, born in Czenstochova, was active in the "Freiheit" and in the "Poale Zion". He was, also, the secretary of the Barbers Union in Czenstochova. During the war, Abraham was in the large ghetto. On the 26th of September, 1942, he was deported, together with his family, to Treblinka, where he was working in the gas chamber as a Barber, cutting off all the women's hair before they were gassed.

In January of 1943, he managed to escape from Treblinka, and returned back to Czenstochova into the small ghetto. After the liquidation of the ghetto, he worked in "Hasag Pelcern". Abraham Bomba was liberated in Czenstochova on the 16th of January, 1945. After his liberation, he went to Falkenstein, Germany, where he was the president of the Jewish Community. Abraham emigrated in 1951 to the United States, and became very active in the Czenstochover Relief, and in the "Czenstochover Young Men" as Secretary and President. In 1985 he moved to Florida.

Regina Bomba (née Hamburger) was in the Lodzer ghetto, later deported to Radomsko, then to Czenstochova — in the ghetto and in Hasag Pelcern. Regina was liberated on January the 16th 1945.

They have one daughter, Bonnie, and , grandchildren, Anny and Karen Levy, who live in Israel.

HOLOCAUST SURVIVORS

FRIMET BIRNBAUM
(née KONOPINSKA)

Born in Sosnowiec, wife of Aron Birnbaum. They lived in Czenstochova. She was in the large and small ghetto and Hasag Pelcern. Frimet was liberated in Czenstochova on January 16, 1945 and came to Canada together with her husband, Aron Birnbaum, in 1949.

Frimet was an active member of the Ladies Auxiliary of the Czenstochover Society.

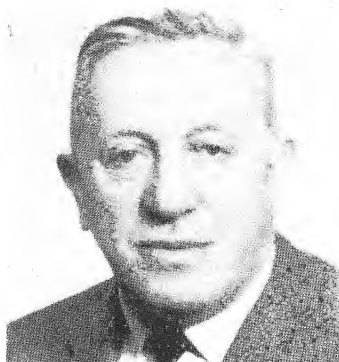
Frimet Birnbaum died February 14, 1980 and was buried at the Jewish cemetery in Montreal.

ARON BIRNBAUM

Born in Kamik, son of Szlama and Malka. Aron lived in Czenstochova and was in the small and large ghetto and Hasag Pelcern. He was liberated in Czenstochova on January 16, 1945, and came to Canada together with his wife, Frimet, in 1949. Aron was active in the Czenstochover Society and was a member of the executive committee. He participated in all the activities of the Society.

Aron Birnbaum died April 2, 1981, in Montreal and was buried next to his wife, Frimet Birnbaum.

LEIBISH BIRNBAUM

Born in Kamik, son of Szlama and Malka, Leibish lived in Czenstochova on Warszawska Street. He was in the small and large ghetto and Hasag Pelcern, and liberated in Czenstochova on January 16, 1945. He then lived in Germany. He visited Montreal and took interest in the Czenstochover activities of Montreal.

Leibish Birnbaum, brother of Aron Birnbaum, died on October 31, 1987 in Munich where he was buried at the Jewish cemetery. He was survived by his son, Szlama Birnbaum.

SZLAMA BIRNBAUM

Born in Czenstochova, son of Leibish and Hela. Lived in Czenstochova on Warszawska Street. Szlama was in the small and large ghetto and liberated on the 16th of January 1945.

He is a nephew of Aron Birnbaum. Szlama was on a visit to Montreal and took interest in the Czenstochover activities.

Szlama Birnbaum is currently living in Munich, Germany, where he started a new generation of the Birnbaum Family.

THE SZLAMA BIRNBAUM FAMILY

MUNICH, GERMANY

Szlama Birnbaum was married in Israel on October 3, 1962 to Hinda Birnbaum, daughter of Mordechai and Mala Mintus. Her family survived the war in Russia and emigrated from Lodz, Poland, to Israel in 1950. Szlama and Hinda have 4 children, Zwi, Abraham, Ilan and Ester.

Zwi, the oldest, is living in Montreal. He graduated from Concordia University as Bachelor of Science in 1987 and is currently enrolled in the Chartered Accountancy program at McGill University.

Abraham, who resides in Munich, deals primarily in real estate and is managing a Hotel together with his father. He got married July 28, 1987 to Miriam, daughter of Hershel and Mania Daitelzweig.

Ilan who also resides in Munich is a wholesaler and retailer of electronic merchandise. November 12, 1989 he married Mira, daughter of Hershel and Zila Putzer.

Ester is 16 years old and still lives with her parents.

The picture below was taken at the wedding of Ilan and Mira Birnbaum. From left to right: Ester, Abraham, Hinda, Ilan and Mira, Szlama, Miriam and Zwi.

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

THE ALTMAN FAMILY MONTREAL

Moshe Altman Z''L, son of Chayim and Dvora (née Zylbershatz Z''L) and Marisia (Miriam) Altman Z''L, daughter of Leibish and Feigel Cukierman Z''L, born in Czenstochova, were survivors of the Holocaust and were liberated from Hasag Pelcern on the 16th of January, 1945.

In 1948, they arrived in Israel after a two year stay in Italy, where their daughter Cypora was born. In Israel, tragedy struck. They lost a one-and-a-half year-old son Chaim Z''l to polio. However, they were blessed later with two other children, Yair and Annette.

In 1959, the family arrived in Montreal, where Moshe founded the Almet Co. Both Marisia and Moshe were very active members of the Czenstochover Society and the Ladies' Auxiliary in Montreal.

Moshe was an executive member and Marisia – the president of the Ladies' Auxiliary.

Moshe Altman died on the 11th Nissan, 1983.

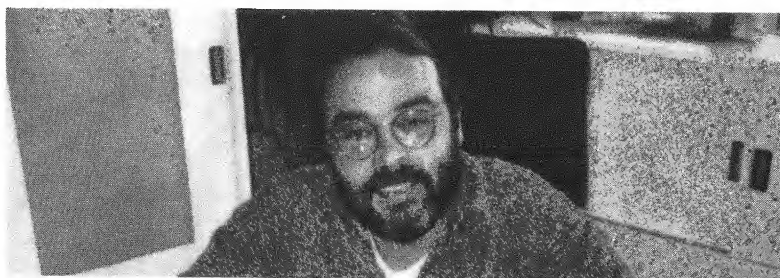
Marisia Altman died on the 25th Av, 1986.

CYPORA LEB

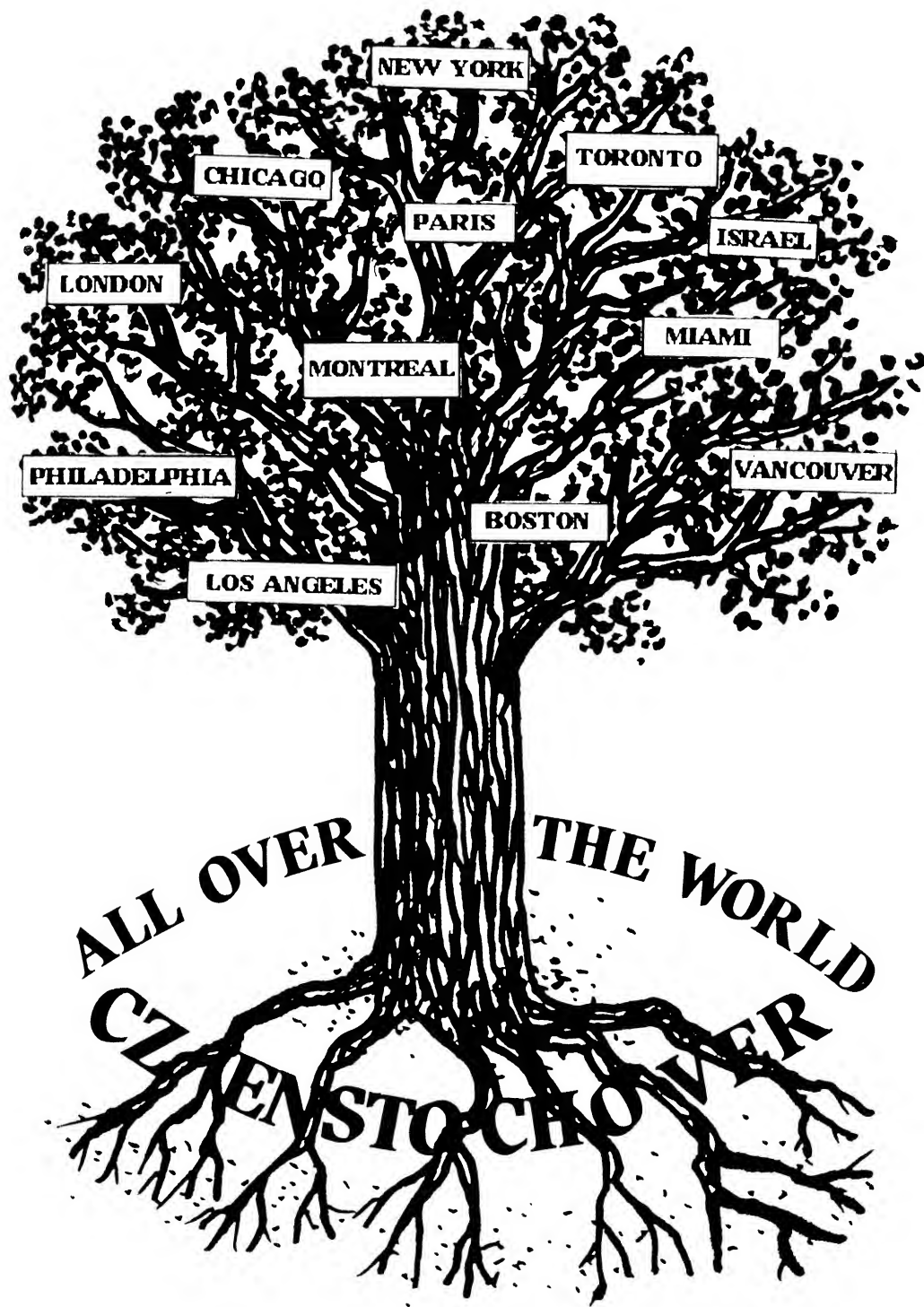

ANNETTE ALON

YAIR ALTMAN

THREE GENERATIONS OF HOLOCAUST SURVIVORS

A Special Thanks

Working with Mr. Harry Klein on the “Czenstochover Book Project” was a great experience and we are looking forward to seeing the book in print. Throughout the many hours of work we have always admired his tremendous stamina and dedication to this project and the iron will he had demonstrated in wanting to get this book done. We are sure that his committee will appreciate the great effort and work he has put into it. He deserves great applause.

This book will be of special value to the next generation who must know what has happened in Czenstochova so many years ago. No matter how many books are written on the Holocaust, each one has different tales to record and this one, in particular, is so personal and comprehensive.

With best wishes to you and your family for good times ahead.

David and Ursula Feist

Our Testimony

THANK YOU

*to all the Czenstochover
who participated in the
“photo album section” of our
book. We have accomplished
a mission that the victims
have assigned to us –
TO REMEMBER!*

**THE BOOK
COMMITTEE**

Congratulations and Best Wishes

*Mazel-Tov to
EVA and HARRY KLEIN
on the occasion
of the publication of the Book
“Czenstochov – Our Legacy”
ISSIE & ANNETTE WERK
MONTREAL*

*Mazel-Tov to Our Friends
EVA and HARRY KLEIN
on the occasion of
the publishing of the Book
“Czenstochov – Our Legacy”
EMIL and DORA LIPSHITZ*

*Congratulations
on the
publication of
The
Czenstochover Book
“Our Legacy”*

JAY and LINDA
SILVERBERG
NANAIMO, B.C.

*Best Wishes
to the publisher of
The
Czenstochover Book
and the
Book Committee
of Montreal*

FRANK & SHALENE
ZAIDMAN
MIAMI, FLORIDA

Congratulations and Best Wishes to:

HARRY ROSENBLUM

Chairman of the Book Committee

on the occasion

of the publishing of

“CZENSTOCHOV – OUR LEGACY”

and to

all the participants

of the Czenstochover Society

and

the Book Committee

who made this historic document

a reality

RUTH, HENRY and ROZ

ROSENBLUM

מזל טוב

*To the
Czenstochover Society of Montreal
and
to my good friend
HARRY KLEIN
our heartiest Mazel Tov*

Dear Harry, I am pleased
to be a Sponsor of your book
"CZENSTOCHOV – OUR LEGACY".

*This publication is a sign
of your sensitivity to the need
to document aspects of the Holocaust.*

*OUR BEST WISHES
TO YOU AND YOUR FAMILY*

MR. and MRS. HENRY SAMEL
MONTREAL

Congratulations and Best Wishes

*Mazel-Tov on the
completion of the book
“Czenstochov – Our Legacy”*

In Honour of Our Parents

EVA & HARRY KLEIN

With Love and Best Wishes

from your

Children and Grandchildren

MARILYN & MARVIN KOBRIC

DANNY & JEFFREY

RUTHIE & HOWARD TATNER

LAUREN, JONATHAN & BRADLEY

JANET & STEVEN SLAVIN

JAIME & RYAN

**Sincere Thanks to our Friends
Whose Support
Made this Project Possible**

Mr. & Mrs. Y. Altman
Mr. & Mrs. C. Alon
Mrs. R. Abramson
Mrs. M. Ackman
Mr. M. Abman
Mrs. S. Achtman

Rabbi B. Borzykowski
Mrs. E. Birenbaum
Mrs. M. Blankrot
Mr. F. Blum
Mr. W. Biberkraut
Mrs. S. Bedzow
Mrs. J. Buber
Mr. & Mrs. S. Bruck
Mrs. J. Burdman
Mrs. G. Baum

Mrs. J. Chenciner
Mrs. D. Cola
Mrs. S. Cuplowski

Mr. & Mrs.
A. Dudkiewicz

Mrs. M. Einhorn
Mrs. M. Eastman
Mrs. R. Engel
Mrs. E. Eichler

Mrs. A. Federman
Dr. S. Friedlander
Mrs. D. Feingold
Mrs. Froman
Mrs. N. Fuhrer
Mr. & Mrs. I. Fayerman
Mrs. E. Frajberg

Mrs. S. Germanitski
Mrs. H. Goldstein
Mrs. G. Gorfinkel
Mrs. M. Gruenwald
Mrs. I. Gomulinski
Mr. & Mrs. B. Granek
Mrs. & Mrs. S. Grushka
Mr. & Mrs. M. Gutberg
Ms. B. Goofman

Mr. & Mrs.
M. Herszlikowicz

Mrs. B. Hirshtal
Mrs. L. Horn
Mrs. M. Hirshfeld
Mr. & Mrs. M. Jagerman

Mrs. R. Kenigsberg
Mrs. C. Kaminski
Mrs. B. Kneller
Mrs. F. Kupferstein
Mr. Sam Kartus
Mr. & Mrs. H. Klein
Mrs. A. Kotler
Mrs. I. Kornfield
Mr. & Mrs. M. Kobric
Mrs. S. Kleinplatz
Mrs. Krymalowski

Mrs. A. Liberman
Mrs. M. Lande
Mrs. M. Lechman
Mrs. B. Landau
Mrs. Levcowicz-Freiman
Mrs. Leichter-Silverman
Mrs. S. Lesniak
Mrs. B. Landau
Mrs. E. Landau
Mrs. S. Lesniak
Mrs. L. Lydinia
Mr. & Mrs. J. Leb
Mr. & Mrs. M. Lipshitz

Mrs. I. Mandelbaum
Mr. & Mrs. W. Markowicz
Mrs. R. Milner
Mrs. M. Minzberg
Mrs. A. Munk
Mr. & Mrs. C. Makowsky
Mrs. H. Mansfield
Mrs. E. Magier
Mrs. B. March
Mrs. L. Maltz
Mrs. M. Meiler

Mrs. S. Neuman
Mrs. J. Nattel
Dr. & Mrs. B. Niskier
Mr. & Mrs. D. Niskier
Mr. & Mrs. D. Nirenberg
Mrs. B. Rezyka

Mrs. A. Rauchman
Mrs. S. Rosenblat
Mrs. A. Rosenman
Mr. I. Russ
Mr. H. Rosenblum
Mrs. M. Rotmensh
Mrs. D. Rudnicki
Ms. R. Rosenblum
Mr. H. Rosenblum

Mrs. L. Shefner
Mrs. S. Shmerer
Mrs. H. Schnitzer
Mrs. S. Samuels
Mrs. J. Solomon
Mrs. N. Safir
Mrs. L. Schwartz
Mrs. R. Stone
Mrs. S. Stermer
Mrs. S. Stermer
Mrs. S. Schipper
Mrs. R. Slonovic
Mrs. N. Stermer
Mr. Henry Storozum
Mrs. S. Sonabend
Mrs. H. Silberstein
Mrs. E. Solomon
Mrs. M. Steinmetz
Mr. & Mrs.

M. Szwimer
Mr. & Mrs.
Sz. Szwimer
Mrs. H. Takefman
Ms. M. Takefman-
Backman
Mr. & Mrs.
S. Takefman
Mrs. E. Tooberman
Mrs. S. Trokenber
Mr. & Mrs.
H. Tatner

Mrs. M. Weis
Mrs. B. Wiesniecki
Mr. I. Yablon
Mrs. B. Zajman
Mrs. M. Zylbergold
Mrs. M. Zysman

SPECIAL ACKNOWLEDGEMENT

*The Book Committee wishes to
express their appreciation to those
who have shown exceptional
generosity in supporting this project.
Our special thanks go to:*

Mrs. Bessie Berk
Mr. & Mrs. Aaron Gelber
Mr. & Mrs. Harry Klein
Mr. & Mrs. David Nisker
Mr. & Mrs. Harry Rosenblum
Mr. & Mrs. Arnold Semskey
Mr. & Mrs. Steven Slavin
Mr. & Mrs. Issie Werk

and to the

Czenstochover Society of Montreal
Czenstochover Society of Toronto
Czenstochover Society of Chicago
Czenstochover Society of New York
Czenstochover Social Club of Miami

**Are People's
Memories
So Short ?**

“Young people today all over the world are frighteningly ignorant about Hitler and the Holocaust and, as a result, frighteningly vulnerable to revisionist lies and other messages of antisemitic hatred.”

“Equally alarming is that this upsurge of antisemitism is world-wide. Hate apparently knows no boundaries. Are people's memories so short? Every year, there are fewer and fewer survivors of the Holocaust. Their unique ability to testify to the horror of World War II disappears with their passing. That helps to explain why many children of Holocaust survivors are now beginning to play an increasingly significant role in remembering the past in order to avoid its recurrence. We, the Second Generation, are called upon to perpetuate and preserve our legacy and pass it to our children, so that they become the link in time.”

Toronto

**Torn
Between
Remembering
and
Forgetting**

“Questions that survivors expected to hear 25 years ago finally began to be asked. The second generation of Holocaust survivors is taking over to perpetuate the memory of those who perished in the Holocaust.”

“The survivors of Hitler's “final solution”, however, did not have the luxury of

abstraction. For ordinary survivors, it was an unbelievable ordeal they happened to survive.”

“Whether silent or outspoken, survivors were torn between remembering and forgetting, between shielding their children from their unhappy history, and warning them that the world was a dangerous place. They urged each other to “forget the gruesome things, and look forward and see the good”, but the speed with which the Holocaust was receding into history frightened them. The Holocaust is a crime that will never be forgotten. It is not to be repeated. Those tales deserve of everlasting hatred of the barbarians whom we should never forget or forgive. We live in the bloodiest century in the history of the Jewish people and in the history of mankind.”

Toronto

Second Generation – Speaking Out!

Barbarism of Modern Science far beyond cruelty of Past History

“To call something history means that it has come to an end. Now you can clap it in a book: it is finished.”

“The truth we are here to assert is that the Holocaust did not begin in the 1930s and it did not begin in the 1940s. You might think it began in the Middle Ages, but we who lived in the 20th century, know that the

Middle Ages never ended; they reemerged in the 20th century. Now the torture chambers of the Inquisition, made more horrible by modern science and technology, chemistry, physics, engineering and even medicine, produced a barbarism far beyond the limited powers of the Dark Ages. The mind still stumbles over the problem; how could this happen; how could the world let it happen? Reason falters; logic is paralyzed. For us Jews, of course, the Nazi Holocaust has special significance. This was to be the “Final Solution”, and that means that we must be prepared to carry the burden of the survivor, for generations and generations to come.”

Montreal

We, the Second Generation of Holocaust Survivors

“It took them more than 30 years before the Survivors of the Holocaust could speak openly of their experiences to a world ready to listen. Now, quite suddenly, it appears the children of these survivors are coming of age. As they do, they are speaking out in a voice of their own. That voice is an intense, sharp one, which gives expression to their

special legacy. Until recently, the burden of that legacy was seldom discussed among survivors and their children.”

“Words alone can not convey the shock and horror that accompanied this tangible evidence of the Nazi regime’s systematic program of genocide. We must never forget these crimes against humanity. We must study and understand the record of the Holocaust. From this we must learn to remain eternally vigilant against all tyranny and oppression. We must rededicate ourselves to the principle of equality and justice for all people, remembering the terrible fruits of bigotry and hatred.”

Montreal

“There has also been increasing interest in recent years in the role non-Jews played in saving Jews from the Nazis,” he observed. Yad Vashem, which maintains an Avenue of the Righteous at the site of the memorial and museum to honor those who risked their own lives or freedom on behalf of Jewish friends or neighbors, now lists 8,000 Righteous Gentiles who hid or otherwise saved Jews from the Nazis.

On a per capita basis, Holland leads in the percentage of Christians who helped Jews. Yad Vashem lists 3,000 Righteous Gentiles from Holland. Poland, with a much larger Jewish and non-Jewish population, also has 3,000. The remaining 2,000 persons represent the total from all the other nations of Europe.

Arad noted, however, that Righteous Gentiles in the U.S.S.R. are only now being discovered, because until recently the Soviet government maintained a tight lid on documentation of anti-Jewish atrocities.

He also said that although Denmark managed to save almost all of its Jews, very few individual Danes are honored at Yad Vashem. “The Danish Jews were saved as a group through a nationwide effort, leaving little or no need for individual acts of heroism,” he explained. “Virtually all Danish non-Jews were Righteous Gentiles.”

During his visit to the United States, Arad spoke at a reception in his honor given by the American and International Societies for Yad Vashem. Eli Zborowski, president of the American and International Societies, reported that Yad Vashem’s historic Valley of the Destroyed Jewish Communities, adjoining the museum and memorial in Jerusalem, was nearing completion and would be formally opened at solemn ceremonies next year. On huge stone pillars in the Valley, covering an area of six acres dug out among the hills surrounding Yad Vashem, will be engraved the names of some 5,000 European communities where Jews once lived.

A group of elderly Jewish people in front of the Old Peoples Home in Czenstochova

Grandchildren Hear Survivors' Tales

From The New York Media

FOR MANY JEWS WHO SURVIVED the Nazi Holocaust, telling their children about the suffering they endured proved too emotional a task. But they are finding it easier to speak with their grandchildren about their experiences, according to Dr. Yitzhak Arad, chairman of Yad Vashem, the Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority in Jerusalem.

"Holocaust families have gone through an unusual metamorphosis," Arad said during a recent visit to New York. "Many survivors deliberately refrained from discussing their suffering in order to spare their children — and themselves — the pain of remembrance. In an effort to build new lives, survivors often buried themselves in their business or professional lives, leaving little time to dwell on the past."

"Today, with the passage of time and the softening of memory, survivors feel differently. They can never forget, but today more and more of them can talk about the terrible losses they knew. And they are telling their stories to their grandchildren, who are learning about the Holocaust in a way that the survivors' own children never did."

"Moreover," said Arad, an historian who has spent 20 years as head of the Yad Vashem memorial, "renewed interest in the Holocaust is not confined to the grandchildren of Holocaust families but appears to be worldwide. The 1.2 million visitors to Yad Vashem each year includes a growing proportion of young people from all countries, many of whom are not Jewish."

"Germany," Arad said, "is understandably one of the nations most involved in raising the consciousness of young people to the Nazi murder of Jews." He explained that the German government allows young people to do voluntary work in Israel as an alternative to military service through an organization called Sünden-Zeichen — "Mark of Sin" — as part of Germany's effort to repent for its crimes against the Jewish people.

They began to work hard to build a new family and a life for themselves in a foreign country. On March 7, 1948, almost a year after arriving in the U.S., a baby daughter was born and named Dorothy Esther Gelber. Three years later on July 5, 1951, a baby son and brother for Dorothy was born, Harry Charles Gelber — the beginning of a new family. They followed the same religious practices as in Europe, raising their children in the kosher and orthodox tradition. The children attended public schools as well as Hebrew School. My grandparents brought up their children as Americans.

In October of 1974, Joseph retired and moved with his wife, Rose, to Miami, Florida. They had a car, a new condo, personal belongings, and love for each other.

On July 1, 1985, Joseph Gelber died. This was four days before his son's birthday and eight months before his 50th Anniversary. He is survived by his wife, his brother, his sister, his children and his only grandson, me.

He is buried in Beth David Cemetery, in New York City. His marble head stone reads:

- Devoted Husband
- Beloved Father and Grandfather
- Holocaust Survivor

Czenstochover Committee in Paris, 1946

Seated from right: Tenenbaum, Levi, Wroclawski, Dawidowicz

Standing from right: Weinman, Firstenfeld, Krzepicki, Duman, Landau, Pankulawski

a large and busy port city on the Baltic Sea, owned and controlled by Poland. England and France agreed to become allies of Poland. Soviet Russia arranged a peace treaty to be signed by Polish and German delegates. Hitler, of Germany, and Mussolini, of Italy, signed a military treaty joining forces. On August 31, 1939, the treaty between Stalin and Hitler was ratified in Moscow.

Trouble was also brewing in the heart of Czenstochov, the home of my grandparents. German spies were seen on every street corner. My grandparents gathered together with other family members, so that they were with one another in case something should happen. On the radio, they heard that German officials were falsely accusing the Jews of crimes they had never committed. From then on Jews were persecuted all through Europe. Every Jew was forced to wear an arm band with the Star of David on it. David decided to give up the name "David" because, in Poland, it was a very Jewish name. Ever since, he has been only known as Joseph Gelber. Hitler started to have a desire to capture or even kill every Jew, so he began establishing concentration camps to house and execute the Jews. My grandparents spent months trying to hide and avoid the concentration camps, but they were eventually found. Joseph Gelber was moved from camp to camp along with his wife, aunts, uncles, cousins, brothers and sons-in-law. He was with his brother Charles for the most part, but was separated from his wife and everyone else. Later on, he was miraculously liberated by a Jewish-American soldier, Seymour Zipper. Other family members were liberated by other soldiers of the American or Russian armies.

Many fatalities resulted from the war. My grandfather's brothers, Charles and Abe, were killed in the concentration camps. His sister, Molly, was also killed, along with their parents, Leon and Esther Rachel. Her three children perished. Aunts, uncles, cousins, in-laws, and close friends perished.

All but a few of the liberated survivors immigrated to foreign countries, such as France, Israel, England, the Netherlands, Czechoslovakia, Canada, Australia, the United States and others. On March 14, 1947, my grandparents arrived in the United States, after being rejected by the Netherlands. They landed in New York Harbor because Ellis Island had, already, been shut down. They, along with old friends and close family, settled in the Bronx. They had to go to night school to learn English after a hard day's work, earning money for the basic needs of the family. Along with furniture making, my grandfather took on the trade of designing and making picture frames. Some of his frames have been sold to famous museums, such as the Metropolitan Museum of Fine Arts.

Life of a Holocaust Survivor

By Steven Sandberg, Age 12

ON AUGUST 13, 1907, David Joseph Gelber, my grandfather-to-be, was born in the small Jewish community of Czenstochova, Poland. He was the oldest son of Leon and Esther Rachel Gelber, who had five other children, three boys and two girls. The next eldest was his brother Charles, followed by his sister Miriam, another brother Abe, his second sister Molly, and finally his little brother Philip. His father was a proud and respected furniture maker. The family was very religious, living by strict orthodox and kosher rules. They probably considered themselves poor, but their love was very great. Each person in the household had specific chores and responsibilities. The father was considered the head of the home and family, responsible for everyone.

As David became more responsible for his actions, he chose his own friends and started to date girls around his age. One of the girls he met and dated was Rose Czarny, my grandmother-to-be. Although she was a year younger than David, they had a lot in common and enjoyed each other's company. On March 15, 1936, they were finally married. They had three children, two boys and one girl. David, like his father, was a furniture maker. He was very talented in many fields, but most of all, his art. His hobby was painting and drawing. David never sold his paintings because of his modesty. He thought, "Well, it's just something I like to do in my spare time". So, he gave them as gifts or mementos to friends and family. In their home, like the one they grew up in, they spoke Yiddish, along with their native language, Polish. Most women were not allowed to learn Hebrew because it was against orthodox laws; Yiddish was taught instead. As World War II was approaching, Jews were starting to be considered inferior or second class.

In March, 1938, the German Army, under the leadership of Adolf Hitler, took over the Sudetenland, Czechoslovakia. World War II began on September 1, 1939, with the invasion of Poland, the homeland of my grandparents. Hitler wanted to control Danzig,

feel is a strong sense that life is precious and there will always be good times and bad times. The trick is to have faith that the bad times will not last forever and look for the moments of love and humour that will occur; even in a holocaust.

I also feel a strong drive to live my life in a way that is unselfish and has significance for others. I believe that fate and not just luck made my parents survive among the very few and that they are here for a special reason; and that I am too.

It has been my personal challenge, to raise my own children to be sensitive and responsible to the needs of others and always appreciative of what they have. I hope they can remember the strength and courage of their ancestors and pass on the story of survival to their children.

I have not as yet realized the total impact my family's past has had on my life. However, as I get older and deal with more of life's struggles, I feel that somewhere inside me is a voice, telling me that I will land on my feet. My parents did and so can I.

The 2nd Generation

By Lynn Goodman

I am the child of survivors of the Holocaust. Until recently, that in itself had no special meaning to me.

I heard other “children” discussing the feelings of guilt and sadness they lived with, but I could not identify with them. I assumed quite simply, that I was different.

Now, as I find myself in a very difficult and stressful time, I realize that being the child of survivors has had a significant impact on my life.

My parents, Jack Swietarski and Frania Windman, were born in Poland and came to Canada in 1947 at the ages of twenty-nine and twenty-seven respectively. They were fortunate in having family members survive with them. Of the thirteen children in my mother's family, eight survived and most settled in or near Toronto. My father had relatives in Canada who had come before the war and his only surviving sister settled in Israel.

The focus of my nuclear family was never centered on ourselves. This seemed very different to me from my Canadian friends. We were deeply involved in and cared about all of our extended family and friends. The bonds I formed during those years remain strong today.

Jewish holidays were celebrated at large dinners and while we did not attend synagogue or practice all religious customs, I did develop a strong sense of my Jewish heritage from my family's togetherness. There was always story telling and laughter and although we heard many tales about the “old country” and the war, they were never told with hate or bitterness. Somehow my relatives could see life beyond the atrocities and even managed to find some humour in very tragic circumstances — like the time my mother was given oxen and a cart to travel with on her own. Her story could have focused on the terror of being alone and running for her life. Instead, her story was told laughing at herself, as she tried to manage animals she knew nothing about !

I am sure that my family's positive attitude is the reason I do not feel the guilt many of my contemporaries do. Instead, what I do

Thoughts and Feelings of Second and Third Generation Holocaust Survivors

WE WERE BROUGHT UP IN A HOME where the Czenstochover Landsmanschaft was at the centre of all our activities. Our father and mother, Berel and Sala Ickowicz, took the concerns for the “landsleit” very much to heart. From them, we learned that working for and with the Landsmanschaft meant helping, sharing and friendship.

As far back as we can remember, our dear father, who died on June 15, 1988, was chairman of this vibrant society. He strongly believed that fundraising was everyone’s job. He had all of us actively involved in selling tickets for different fundraising projects. It also seems like just yesterday that our father and our mother both worked aggressively in setting up Passover packages to be sent to needy families, both in Poland and in Israel. They worked relentlessly for this cause.

Our door was always open to the Landsmanschaft. These characteristics and values they gave us will live within us forever and have been handed down to their five granddaughters.

Gloria Brumer
Paulette Kestelman

I AM THE GRANDCHILD OF HOLOCAUST SURVIVORS. My name is Jennifer Deborah Brumer. Both of my Hebrew names once belonged to other young women like me. These two women, my great aunts, were in their late twenties and married. Deborah had a young son. They and their families died in the concentration camps. I remember these women I never knew with sadness and respect. I also remember their brothers and sisters and parents who perished and I think about all the aunts and uncles and cousins I will never have.

Within these thoughts of those who died, I celebrate the bravery and courage of my grandparents who lived. I realize that without their strength and perseverance, the Nazi plan would have succeeded, and I would not be here to write about what I think, remember, realize and celebrate.

So, I have a hope, a prayer, a dream for you: A dream that never again will having different beliefs or different heritage become a death warrant for the innocent. Never again, anywhere, anytime, for any reason, will people experience such evil. And never again will people die as a result of ignorance and fear.

Jennifer Brumer

At times I found it surprising that my mother could watch movies about the war and would want Dad to watch them too. It seemed as if they confirmed to her in a very concrete way that somehow, miraculously, she and my father had survived these war atrocities.

I was always impressed with their incredible will to surmount obstacles, despite their horrible experiences in the Holocaust and their struggles and success in adjusting to their new country, Canada. Their marvelous zest for and capacity to enjoy life, their continued respect for humanity, their tolerance of other peoples' ethnic differences, and their love for and commitment to family and friends made my parents' house a warm and vibrant place.

Most of all, I am left with memories of two wonderful people who taught me a lot about survival, about life, about "Menschlichkeit" and how they represented a whole generation of survivors who were as incredible as they were! Mom's amazing optimism and sense of humour in good times and in bad and Dad's tenacity and feisty approach to life have left a lasting impression on me.

I can also honestly say that they made me proud to be their child and a Jew – despite Hitler's maniacal design to destroy us all!

Special People

I never really knew my Bubby Gittel but I know my Zaide Sam. I have heard a lot about the Holocaust and I think it's great that some people lived through this horrible thing and I think that the people who lived through it are very special people.

Carrie Solomon

Age 11

Granddaughter of Samuel Kartus
and the late Gita Kartus

At a much later point in time Dad again met this Jewish Capo who was now an inmate at Theresienstadt. The Capo was close to dying from an illness. He begged Dad for forgiveness for the injustice and pain he had caused Dad. Dad forgave him.

I am still in awe of my father's tremendous courage and the consequences he had suffered, risking his life to rescue my mother.

I remember Dad telling me about his suffering at a war factory in Colditz towards the end of the war.

He had been stabbed in the lower back, with a bayonet, by a drunken Oberscharführer. Dad was seriously wounded and sent to the "Lazaret" (military hospital) where he remained for ten days. Some Jewish doctors there urged Dad and other recovering patients, to muster all the strength they had and march hundreds of kilometres to their final destination.

Eight kilometres away from Terezin, Dad collapsed, succumbing to total exhaustion. A German officer threatened to shoot him if he didn't get up. Dad vividly recalls those moments when his life hung in the balance because he could no longer go on. Instead the officer saved Dad's life by throwing him onto a wagon of hay which took Dad to Terezin, where he was finally liberated during Passover 1945.

My parents always made me feel as if I had known their parents (my late grandparents) personally. They told me anecdotes about their personalities and stories about their lives. They truly made my grandparents and their own childhood come alive for me.

On one occasion, when Mom and I had one of our cozy evening chats over a cup of tea, she told me about the time when the Germans were invading the ghetto and were taking many of the older people away to Treblinka to be gassed. She described how her mother, a wise and clever woman, tried to reassure her and calmly reminded her to look after her younger sister and brother, because she knew she would never see any of them again. In the meantime, my grandfather ran frantically around the roof of their apartment building, crying that he so much wanted to live.

I remember sobbing about the vision of my poor maternal grandfather – who, in his pictures resembled a cuddly teddy bear – running about helplessly, begging for his life and also about my mother's terrible desperation about failed efforts to get her parents out of the ghetto to safety.

I was always astonished at how my parents had come through the war at all, but even more so, at how they had used their wits in so many difficult and dangerous situations.

Memories Of My Parents' Experiences

By Evelyn Kartus Solomon*

FROM THE TIME WHEN I WAS STILL quite young, I remember my parents having animated discussions with other survivors about what it had been like in the Czenstochover ghettos and in the camps. They talked about their experiences and about who had survived and who hadn't. Amidst many a tragic tale there were often bursts of laughter and episodes of unbelievable acts of heroism and courage. When they shared this horrible time in their lives with each other and their friends, it was generally with those who had also been through it and really understood.

My mother was always more open about her experiences than my father. Perhaps this was because hers were somewhat less traumatic than his. She was in "Hasag", in camps and in "Selections". But Dad was in these too and also in a number of concentration camps where he came daily face to face with death.

It was always more painful for Dad to talk about what he had been through. I have never felt comfortable pressing him for information, but I always wanted to know more, so that I could be sure to pass on this legacy of our heritage to my children.

In particular, I remember both my parents telling me about an incident that happened in "Hasag".

My mother and father were working the night shift in this work camp when Mom was being verbally insulted and beaten by a "Capo" (camp police) for smoking a cigarette at one of the machines. My father tried to rescue my mother from this abusive man and defended her by punching him back. The Capo was also a Jew who took advantage of his position and the power he had over his fellow Jewish captives.

In retaliation the Capo reported Dad to the German authorities who dragged him out of his bunk in the middle of the night and gave him 25 lashes, beating him almost senseless.

* Evelyn Kartus Solomon is the daughter of Stashek (Sam) Kartus and the late Gutka (Gita) Kartus.

A meaningful argument against inter-marriage is this legacy we are obligated to perpetuate. We must not only remember for ourselves, but we must continue to tell and retell future generations that the Holocaust was not a fictitious horror, as some will have us believe, but the reality of what happened to our ancestors. We were the tragic scapegoats for a generation's fears and weaknesses. To allow our children and the world to forget this, would be to diminish not only the horrors suffered by our parents, but also the memories of those who paid with their lives.

My husband's parents are also Holocaust survivors. Despite the emotional and physical horrors our parents endured, they turned adversity into success by leading exemplary lives. Both sets of parents have enjoyed (to this point) forty-six years of marriage. They have experienced life's trials and tribulations together without the loving guidance of their own parents or the support of an extended family. Despite this, they have raised their children to have a true appreciation of family and traditions, and to enjoy love of freedom and dignity.

Our love, admiration and respect for our parents know no bounds. Their love and strength have allowed them not only to endure themselves, but also to enrich a part of mankind through their existence.

Czenstochover in the United States at a Yizkor Memorial Service in 1954.

A Voice from the Second Generation

By Roslyn Gail Keri

My name is Roslyn Gail Keri. I am the daughter of Hyman (Chaim) Fishman and Bess Fishman (née Glatt). My father, paternal grandfather and great-grandfather were all born in Czenstochova. As my father has recounted to my brother and me, his was a large family, comprised of a sister, two brothers, many aunts and uncles, and a score of cousins. Sadly, my father and three of his cousins were the only survivors.

My grandfather was a man whose life was centered around Torah, Veavodah. He belonged to an Hassidic Shtibel and a religious Zionist Organization (Mizrachi); his family led a rich, cultured life.

My mother's family lived in Warsaw and was very religious. My mother and her sister survived because their parents managed to send them out of Warsaw to a small town, where they had family. From there, they were taken to a labour camp.

Unlike other families who did not experience the Holocaust, my brother and I grew up with little sense of family history. Our family was grounded in the here and now. There was always a profound sadness in the fact that most of our extended family was missing. We were unable to enjoy the close bonds that many of our peers formed with their grandparents. We never knew most of our aunts, uncles and cousins.

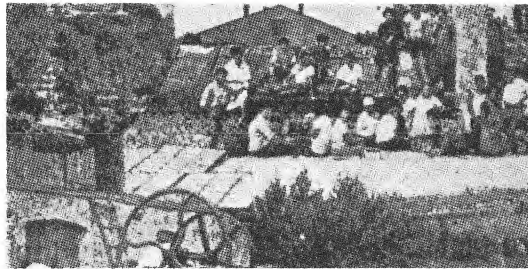
We had no sense of who our parents were as children or how they evolved into the adults they had become, as they were our main sources of information. Although they would sporadically recall their childhood memories of family and holidays, these memories were bittersweet; for many of them were of siblings who never reached adulthood.

As second generation Holocaust survivors, we have learned not to take family and loved ones for granted. There is joy (in that we are perpetuating their memories) and yet a distinct sadness, when naming our children for those loved ones whose lives were so tragically ended.

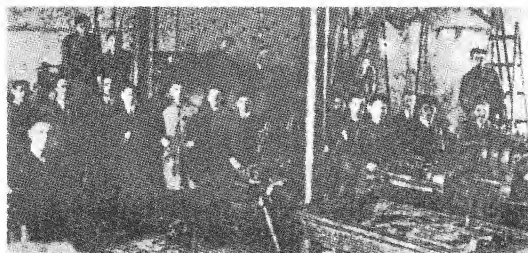
small! They hardly had any food, but a kind Christian family occasionally brought them food; but they had to be very careful that they wouldn't get caught by the Germans. They lived in the attic for a while. One day, a German came in and found out where they were hiding, and took each of them to different concentration camps.

In 1945, Anne and Margot both died of typhus fever. Mrs. Frank died, but Mr. Frank survived because his camp was freed by the Russian army. Someone got hold of Anne's diary and showed it to Mr. Frank. Anne's diary got published in Holland in 1947 and was translated into many different languages. Children studied it in school because Anne had such great willpower to survive and she had an incredible amount of courage! Anne never was and never shall be forgotten! "I shall not remain insignificant!" were Anne's last words.

Reading this book, made me realize that a long time ago the Jewish people had a very rough time living and were mistreated. They were put into concentration camps – some were slaves, some starved to death; but most were gassed or murdered. This was only because Adolf Hitler decided to hate all of the Jews and commanded that they all be executed. I find it very hard to believe that human beings can be so cruel with one another. World War II was a very surprising nightmare, but now that we know that it has happened once, we will never ever let it happen again!!!

General view of the "Farm School"

Students in the mechanical workshop of the Jewish School of Crafts, 1945

Anne Frank

A review by Lauren Klein Tatner, 11 years old

THE BIOGRAPHY OF ANNE FRANK, written by Angela Bull, is an interesting but frightening story about Anne's life.

Anne Frank led a very hard and difficult life, but at the beginning, not one person would have guessed what a terrible tragedy was going to happen before long! Anne's life used to be perfect! She was born on June 12th, in the year 1929, in Germany. The Franks were very rich. She had a very smart sister named Margot and two caring parents, Edith and Otto Frank, who always wanted their children to be happy.

When Edith and Otto found out that Adolf Hitler was now the leader of Germany and wanted all of the Jews (such as them) to be killed, Edith and Otto moved to Holland. They hoped that now they would be safe. Anne and Margot were in excellent schools. Anne was very popular; she had many friends and boyfriends! Anne was also very smart. They lived in peace for quite a while.

Soon it was Anne's 13th birthday. She got many great presents, although she especially loved the notebook that she had gotten, and decided to use it as a diary.

The Franks were very upset when they heard that Hitler now invaded Holland too! Hitler made many restrictions for the Jewish people. They had to wear a yellow star badge everywhere they went that said "Jew" on it. The Jewish people all had to be indoors by 8:00 p.m. They were not allowed to take public transportation or drive cars or ride bikes! Soon the Jews were all being captured and taken away to different concentration camps.

The Franks were not caught immediately. Early one morning, they left their home behind forever and went to hide in the attic of an old building. They celebrated Shabbat and other holidays. It was very hard to do so, because they always had to be quiet so that no one would find them. The attic was very dark and gloomy, and everyone was always squashed together because it was so

Lauren Klein Tatner, Age 11 Reviews:

Child of the Holocaust

By Jack Kuper

Paperjacks, 294 pp.

WHO COULD BELIEVE THAT a 9 year old Jewish boy could survive three years on his own during World War II in constant hiding in Poland, as did Jack Kuper. *Child of the Holocaust* is Jack Kuper's autobiography. It tells of how he disguised himself as a Catholic orphan in order to stay alive.

Wasn't Jack afraid without his parents? Where would he go now that he was alone? What if it was found out that he was Jewish — what would happen to him? These were some of the questions continuously on my mind as I read this book. It made me very sad to think that Jack was no longer with his parents and brother and would probably never see them again.

Though Jack Kuper survived his adventures, he leaves readers breathless, wondering what this brave and creative boy will do next.

I would recommend this book to others my age as it would give them, as it gave me, a good understanding of what children and adults lived through during the Holocaust. I find it hard to believe that it is a true story.

This book is very well written and not too difficult to follow. It touches every emotion: I felt sad, happy, angry and excited at different times throughout the book.

If ever a film version of this book was made, I would definitely go to see it, although it would likely be painful to view.

We Must Learn More About the Holocaust

By Lauren Klein Tatner

I CANNOT BE MORE THANKFUL that my Bubby Eva and my Zaidy Harry survived the War. The reasons are many, but most of all, without them, all those people in my family, including myself, would not be here today. I find that a very troubling thought.

My grandparents and the millions of Jewish children and adults were all innocent people! I still cannot understand why anyone would want to harm or even kill them! I find that thought very disturbing!

Whenever I have the opportunity, I choose to read books about the Holocaust, to learn more about what the Jewish people went through in the past. Usually it is very difficult for me to get through those books. I find it very upsetting just to think about all that they suffered. *Child of the Holocaust* by Jack Kuper and the *Diary of Anne Frank* are two books which I read, both of which deal with the stories of children my age.

I am very pleased that my Zaidy wrote the book “Czenstochov – Our Legacy”, as it is his generation that can best recount what happened during the Holocaust. Many actually lived through that horrible nightmare!

When there will be no more of his generation, the people of the following generations will appreciate reading this book. If everyone reads and realizes that something this tragic has happened in the past, we can all work together to ensure that this will never happen again!

Beyond a Single Word or Thought

By Janet Klein Slavin

WHEN I THINK ABOUT MY PARENTS and the Holocaust, not a single word comes to mind, not a single thought. A large lump in the middle of my throat will not allow me to ever visualize a single moment of time my parents must have suffered during that terrible period in their lives.

When I think about my parents, I see them now, as the caring, loving and proud parents who are always and have always been there for us, their special children. We, their children, who are special because they survived and were able to give life to us. We are special because they survived and we then were blessed to have them as our parents.

In my growing years, my parents never for a moment burdened us with stories of the many years they had suffered. Yet we always knew. In fact, they even tried to shield us from any hardships of their more recent years.

Because of my parents, who have been there to protect, to teach and to love, I aspire to do as wonderful a job with my children. I love them very much.

These few words and the ability to express them in writing have been inspired by my beautiful niece, Lauren, who has demonstrated her courage and sensitivity in expressing her emotions on paper. Thank you sweetie !

In light of their tragic past and incomprehensible losses, I have marvelled at their continued ability to overcome life's hardships, stoically endure life's difficulties and maintain and project a positive and healthy outlook on life.

As a child of Holocaust survivors, I cannot say that my growing-up years were filled with horrid stories of my parents' tragic past. Any stories recounted, grew out of questions I posed to try to understand all that they had been through. Their comfort level in sharing these stories only grew as I grew older.

I know that I can never understand all that they had lived through during that hideous period in Jewish history. They, too, know that I can never really understand all that they had experienced. What I can understand, is the importance, to them, of the strong sense of identity they have given to me, which has allowed me to feel that strong sense of family and my roots, which I hope will continue to be passed on through the generations.

I am very proud of my father's efforts and tremendous display of strength, perseverance and dedication as he relentlessly worked to compile this English language book on his hometown, Czenstochov. I admire my mother's patience and support to him as he clocked 7-day weeks, during these, their retirement years, in preparation of this book.

This book is a compilation of historical material, memoirs, memorials and photographs pertinent to Czenstochov and its inhabitants who, like my parents, lived through the Holocaust and began anew in North America. I believe in the value of this book, which will serve as memories of the families, such as my own, who struggled to rebuild their lives, and will serve as the photo album to families, such as my own, who search for the links with their past.

*Malka and Yitzhak Borenstein
in the ghetto in 1940*

*Yosel Borenstein,
1939*

A Strong Sense of Family and Roots

By Ruth Klein Tatner

FAMILY AND PHOTOGRAPHS — two terms that evoke so much emotion and hold so much meaning for me. My close ties with my family and my passion for the camera have grown throughout the years, alongside the sadness and anger of the tragedy and horrors of the Holocaust, which, for me, were represented by the annihilation of my parents' family, their photographs and sweet memories.

Oh how I would have loved to have known my Bubbies and Zaidies — only how much I comprehend really more today, as I watch the interactions between my children and their grandparents.

Oh how I would have loved to have known my parents as adult children — only how much I comprehend really more today, as my children watch the interactions between me and my parents.

Oh how I would have loved to have seen photographs of my parents as children, as teenagers; photographs of their parents, my grandparents — only how much I comprehend really more today, as my children joyfully study the many photographs of their parents and grandparents.

Despite the void that I speak of, I feel most fortunate today as I think of the warmth, caring and memories that my parents imparted to our family during my growing up years. Despite their tragic past and incomprehensible losses, they were strong and loving in their role as parents and friends to me and my sisters. Despite the linguistic, cultural and generational gap, they were strong as role models.

I would often smile (albeit with a certain child-like skepticism, for nobody could have been such perfect children all the time) as they searched the photographs of their minds and shared with me and my sisters anecdotes of their own childhood, as lessons in family respect and caring. These vividly-described anecdotes came to serve as my photo album of their past, my roots.

Reflections

By Marilyn Klein Kobric

THE DEFINITION OF THE WORD “survivor” is to continue to live, to exist.

Against all odds my parents, Eva and Harry, “survived” the unspeakable horrors of the Holocaust. After their liberation they met, married and immigrated to Canada. They did not know the language or customs of their adopted home but found the strength, determination and courage to rebuild their lives.

I often listened to my parents discuss the past but I found myself disassociated from their words. I could not even for one moment imagine my own mother and father living through the horrors they described. It was less painful for me to watch movies or read books about the lives of strangers.

I remember looking at photographs of my grandparents. As they looked back at me I wondered what it would be like to have my own grandparents who would love me and make me feel special. I am named in loving memory of my grandmothers Rivka and Malka and they continue to live through me.

I have tremendous gratitude, respect and love for my parents. They have given me an appreciation for life. I am their child – a child of “survivors”. I continue to draw on their endless supply of love and courage. This will remain with me for all of my life. I hope to pass this on to their grandchildren.

V

THREE GENERATIONS Testify. . .

The Czenstochover Jewish Community was uprooted. But we – the survivors – started new lives. We have pledged to make sure that our children and grandchildren will know and remember where their roots are. They must know that their ancestors suffered and died, only because they were Jews.

It is because of us that Hitler's "final solution" has failed. We made a new beginning towards a Jewish future in dignity.

His wife contradicts him. "When you come back after 45 years, and you speak Polish, for sure you were Jewish."

They walked through the houses where they had been reared, now occupied by Poles, who the Feldbrills say were very hospitable but didn't ask many questions.

"I wanted to be where my parents were born," she says, "to be in that place once before I die."

We Cannot Go Back to Where Our Parents Grew Up

By William Zimmerman - Second Generation

AS A MEMBER OF THE SECOND GENERATION, I view the concentration camp as the central theme in my life. It is, for me, the reference point against which all else is measured. We have a common bond with our parents, the first generation. We, too, are survivors. We share the guilt, mourn the past and think about what might have been.

No, we were not there. We were not even born yet. However, the picture is so vivid in our minds. How many times have we pictured the transports, felt the fear, smelled the horrors? How could we have fared under those conditions? Do we really understand what it means to suffer to the extent that our parents did? These and other questions constantly weigh on our minds.

Yet there is a part of the suffering that is uniquely ours. We are the generation who never had an extended family. We have no grandparents, aunts, uncles, cousins. We cannot go back to where our parents grew up, to the schools they attended, to the friends and neighbors that remember them as young children. This is part of our legacy. We have very little in terms of a tangible past. It is mostly our parents' recollections and a few photographs.

So how are we to compensate for the deprivations that resulted from the camps? No, we will never take away the bitterness of the mass killings. We do not and cannot make up for the lives that were lost. Yet, we are living proof of the spirit and determination of the first generation. They, the true heroes who reconstructed what they could of their lives and built upon that foundation, have done the best that they could.

As survivors, both first and second generation have ongoing responsibilities, some shared and others unique to each group. Both groups must strive to preserve the truth of the past, to assure that those who perished did not do so in vain and to pass this spirit on to third, fourth and future generations. In essence, then, both first and second generation have a common past and a common future. What about the present? Here we have two groups that come from totally different worlds. Their bond is, of course, the concentration camp. Can first generation ever really appreciate the problems and concerns of their children when compared to those of their past? Can second generation ever really comprehend all that their legacy implies? These are difficult questions, perhaps never to be answered to the fullest extent. So, we go on, both groups striving to ease their respective paths through life through mutual support, understanding and love.

They walked through the streets of Czenstochova, where Mila had been a schoolgirl and Mendel a teenage tool and dye maker before the war.

She recalls one day in the ghetto where they were forced to live during the war. She had been excused from work by her foreman, and everyone who was not working was called by the Nazis to line up.

Ten people were discovered. “The Nazis found and shot them. I never forgot this. They were just lying there in the street. It was horrible.”

The Feldbrills had to leave the ghetto in 1942 and go to work in Rakow, a munitions factory just outside town, until Czenstochova was liberated in 1945.

“It was a place where people were forced to work until all their strength was drained. Then they were shipped off to Auschwitz to die.”

That was where they met. “We fell in love there – what a laugh,” says Mila.

The day before the Germans retreated from the advancing Soviet army and deserted Czenstochova, Mendel was sent to Buchenwald. He survived because his skills were of use to the Nazis. He escaped two days before the Russians came in.

He returned to Czenstochova and found Mila.

They first moved to Germany and lived in the apartments of former Nazis. When they got the chance in 1948, they sailed for Haifa and lived there until 1956, when they moved to San Francisco to be with their sons. They have lived in Millbrae for 17 years. During the interview, they stare at photographs and reflect on the past.

“We’re glad we can tell these stories for people,” Mendel says. “We want other [survivors] to know it’s safe, they can go back.”

The Feldbrills found Rakow, the work camp, now is a working machinery factory. The couple walked into the building where they were held captive and talked with the employees.

“I’m not angry at them,” Mendel says of the employees there. “Now I am a free person. I can walk in and go out” of the factory.

The site of the ghetto is now a bus depot. “I said to a woman there, ‘this is something new here,’ ” Mendel Feldbrill recalls. “ ‘Oh,’ she said, ‘you see, this was a smelly little ghetto. The Jews were here.’ ”

That was their only encounter with anti-Semitism. “We didn’t want to argue with people and many people didn’t recognize us as Jews,” he says.

San Francisco Couple Returns to Site of Painful Holocaust Memories

By Garth Wolkoff

Staff writer of the San Francisco Jewish Bulletin

MILA FELDBRILL RETURNED TO THE PAST hoping to find someone who had survived the Nazi decimation of her native Poland – a friend from high school, a cousin, a neighbor.

She found no one.

“We were looking for anyone alive,” she says of the people she knew before the war in Czenstochova, where she was born and later imprisoned. “It’s hard to believe that everyone is dead.”

Her husband Mendel, also born in Czenstochova, returned there 45 years after the war to “take a few pictures and to talk to people.” He walked the streets of his hometown over and over again “to find peace.”

But his wife interrupts with the refrain, “There is no one left.”

In an interview, he describes their summer tour of Polish concentration camps as a trip “we needed to make” to finally put the horror behind them.

The man sighs, then looks out a window. Mournful resignation shows on his face. “I don’t feel anger anymore,” he says.

Several days after the interview, he calls the *Bulletin* to say he has, in fact, found peace – embodied in his two grown sons, Leon and William Feldbrill. “They are our restitution,” he says, “for all that we went through.”

During three weeks in July and August, the Feldbrills engaged in an emotional archaeological dig through the ruins of their childhoods and the traces of a nearly extinct Polish Jewry; through Treblinka, where their parents died, through the Warsaw Ghetto, through Auschwitz.

“I was searching for something there in my own town,” he says. “I was looking, I don’t know, maybe for my mother,” he says with a laugh, “but I didn’t see her.”

Here is the text that my family reads at the seder, as reprinted from the *Jewish Spectator*, April 1950:

“Perform this ritual after the third of the Four Ceremonial Cups, just before the door is opened for the symbolic entrance of the Prophet Elijah. All rise, and the leader of the seder recites the following:

“On the night of the seder we remember with reverence and love the six million of our people of the European exile who perished at the hands of a tyrant more wicked than the Pharaoh who enslaved our fathers in Egypt.

“Come, said he to his minions, let us cut them off from being a people, that the name of Israel may be remembered no more. And they slew the blameless and pure, men and women and little ones, with vapors of poison and burned them with fire.

“But we abstain from dwelling on the deeds of the evil ones lest we defame the image of G-d in which man was created.

“Now, the remnants of our people who were left in the ghettos and camps of annihilation rose up against the wicked ones from the sanctification of the Name, and slew many of them before they died.

“On the first day of Passover the remnants of the Ghetto of Warsaw rose up against the adversary, even as in the days of Judah the Maccabee. They were lovely and pleasant in their lives, and in their death they were not divided, and they brought redemption to the name of Israel through all the world.

“And from the depths of their affliction the martyrs lifted their voices in a song of faith in the coming of the Messiah, when justice and brotherhood will reign among men.”

All sing “Ani Ma’amin” (I Believe), the song of the martyrs in the ghettos and liquidation camps:

“I believe in perfect faith in the coming of the Messiah:

“An though he tarry, nonetheless do I believe.”

Why on the seder night ? In part, because it was on the first night of Passover 50 years ago, when the Germans had surrounded the Warsaw Ghetto and were preparing to destroy it, that the last remnants of the half-million Jews of Warsaw rose up against their oppressors and fought one of the most valiant battles of Jewish history.

The other reason for choosing the seder is that we are commanded on Passover to tell the story of the Exodus from Egypt, over and over again. "And the more one tells the story of the Exodus from Egypt, the greater one's merit," the Hagadah says.

And so we are commanded from the depths of Auschwitz, by those who did not survive to tell the story of European Jewry, over and over again.

We who survived consider the recounting of the tale to be the fulfillment of a solemn oath made to those who were killed. "Promise us you will remember," they said. "Promise us you will tell."

And so, on a holiday when we are gathered with friends and family to celebrate our freedom, we tell. We tell not only of the destruction, but also of that which was destroyed.

There was, we tell, a great Jewish people in Europe for more than 1,000 years. They formed thousands of communities; they built trade and commerce and erected houses of learning and worship. They created their own language, their own literature, their own theater, their own music. They spewed forth into the world some of the greatest geniuses of the last centuries.

And then we must tell of the destruction of the methodical dehumanization of the Jews first in ghettos and then in concentration camps, of the torture and the starvation, of the carefully orchestrated murder of millions.

We tell Nahum Rembo's story, of children being led to their deaths in Treblinka, and in that we tell the end of a civilization.

And then, after we have recited all this, we can tell of the young heroes who rose up on the first seder night in 1943, who lashed out against these murderers of children and gave expression to the bitter outcry of a people in their darkest hour.

The struggle of a small and virtually unarmed group of young Jews, led by the likes of 24-year-old Mordechai Anilevitch and 28-year-old Tzivia Lubetkin, was the first uprising in occupied Europe and lasted longer than the German invasion of Poland.

We must continue to give life to these unlive lives and some meaning to their horrible deaths.

On the seder night, let us tell their stories and give voice to their cries.

loomed so large in my life. For if, after all Czenstochova goes on, sublimely indifferent now to what happened to my parents, and my whole people, how can I go on endlessly grieving about what occurred there? It is now impossible to mythologize Czenstochova. And so life must go on, for people like me — but elsewhere. In Canada, maybe, or Israel, or who knows where. But Poland is no longer a ‘romanticized’ (if such, be the appropriate word) part of my life.”

Passover Remembrance of the Warsaw Ghetto, 1943

By Zvi Rosenwein

Jewish Telegraphic Agency

NEW YORK — “IT WAS A DAY THAT BROUGHT ME down completely,” recalls Nahum Rembo, secretary of the Warsaw community, in his memoirs.

It was a hot day in August, 1942 and Rembo had been told that the Germans were evacuating schools and orphanages, including the one run by Janusz Korczak.

The Germans began loading the trains that would take the children to Treblinka. “The death march started by Korczak with his children — that, I will never forget,” wrote Rembo.

“That was not a march to death, it was a silent organized protest against the savagery.

“It was surreal. The children were lined up in groups of four, with Korczak leading them, his eyes lifted skyward, his hands holding those of two children.

“At night, I thought I heard the marching of the little children. They are marching to the tune of the teachers. I heard their march without stop, going in an unknown direction.”¹

Every year in our home, we pause in the middle of the Passover seder to retell Nahum Rembo’s story — and the many other stories, including my own, that made up the destruction of European Jewry.

We pause at the passage in the Hagadah that says, “In every generation, every individual must feel as if he (or she) personally had come out of Egypt.”

My modern-day Egypt was WWII Poland, and not a day goes by without my thinking of my enslavement there. On the seder night, I ask my family, and all Jews, to think back with me.

¹ Emanuel Ringelblum, *Notes from the Ghetto*. Vol. 2, pp. 213–214, translated from the Yiddish, L.L. Peretz Publishing, Israel, 1985.

After years of neglect, a thick forest had envelopped all but about 30 of perhaps 2,000 or 3,000 tombstones. As night was falling quickly, they headed back to the hotel.

The receptionist had good news: a Jewish resident of Czenstochova who thought he knew Srebrnik's parents wanted to see them tomorrow in the lobby.

Moshe F. was a robust, 78-year-old pensioner, one of approximately 150–200 Jews still left in Czenstochova. On the eve of the war, 28,500 Jews, or one-quarter of the total population, made their homes here. Most of the Jews were deported to death camps; a lucky few, including Srebrnik's parents, worked at HASAG, the German arms factory at the edge of town.

Moshe survived the war by fleeing to the Soviet Union; his wife, who remained behind, died. After the war, Moshe remarried, and now, he told the visitors, he lived in a flat in the old ghetto area with his second wife and 24-year-old daughter.

He said that he had indeed known the Srebrnik family, and added that he would be pleased to show Henry where Moshe and Abba were buried. The burial site on Kawia Street was not far from his own house. It was a small field marked by an unobtrusive granite stone memorializing 4,000 Jews — including Moshe and Abba — shot by the Germans.

Moshe F. accompanied Srebrnik to the cemetery, and led him to the weathered, mossy headstone of his mother's grandfather. Srebrnik, normally a voluble person, was so awed by the sight that he was unable to talk for many minutes. When he got into the car, he had to fight back the tears.

Later, back at the Hotel Centralny, his composure intact again, he spoke animatedly of what he had seen in Czenstochova.

"It's like catching up with your past," he said of the visit to his ancestral roots. "You've known the place but you've never seen it. It's like having been blind all these years and then, miraculously, regaining your vision and seeing the world you once knew only in your mind.

"The oddest thing about being in the town was that I simultaneously felt myself to be a complete stranger; a phantom outsider; almost an intruder from the past, yet at the same time I had a very intense feeling of belonging there. The feeling was an abstract, metaphysical one — as though I shared some sort of private communication with the town itself, rather than its actual living physical inhabitants of today.

"Seeing the actual hustle and bustle, the cars on the street, the ongoing day-to-day life of a city, in a sense made me sign my own private 'peace treaty' with that part of my past that has always

He got to Czenstochova, 125 miles southwest of Warsaw, at dusk and checked into the Hotel Centralny on Swierszewskiego Street. In a way, the hotel seemed like a second home, for his parents knew it well in their youth.

Srebrnik unpacked, then consulted the black notebook in which he had written explicit instructions on how to find the apartment flats in which his parents, Edward and Esther, once lived. Though they were unable to tell him whether Czenstochova's Jewish cemetery was still standing, or whether the unmarked graves of his mother's brothers were located in the city rather than the suburbs. Srebrnik told his friend that he was determined to find both sites.

He had no trouble finding the various crumbling apartment buildings where his parents lived before and after the war. And he also found the flat where he was born on July 19, 1945. But Srebrnik had no luck in finding the cemetery, nor in locating the graves of Moshe and Abba, his late uncles.

One late afternoon, 24 hours before he was due to leave Czenstochova, he happened to glance at a large city map thumb-tacked on the wall opposite the Hotel Centralny receptionist. By sheer chance, his eye caught the Jewish cemetery. (City maps he had earlier consulted did not show the cemetery.)

This sudden discovery excited him so much that he asked the receptionist if she knew anything about the existence of an organized Jewish community in Czenstochova. She promised to make inquiries. Meanwhile, Srebrnik and his friend decided to go to the cemetery.

They drove past the old town square and Warszawska Street, where his parents lived before the ghetto was liquidated by the Germans; past the former Jewish hospital on Mirovska Street and up Zlota, a narrow, cobble-stoned country road, on either side of which were small frame houses and gardens.

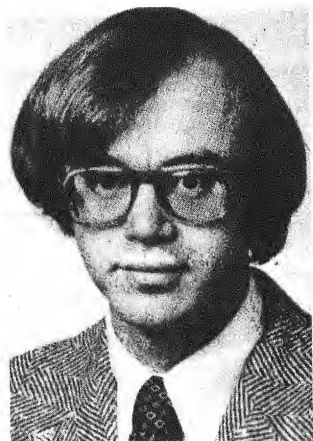
When they reached the end of the road, they asked a passing boy where the cemetery was. "There's a cemetery there, but it's only a Jewish one," he said. Abiding by the boy's directions, they went up a wooded path, but were unable to find a cemetery. They returned to the parked Renault, and a girl gave them different directions.

They retraced their path, crossed a short bridge, walked along a long gray wall affixed with rusty barbed wire, squeezed under two low-slung pipelines, traversed a railroad track and came to a quiet forest glade. It was already growing dark, but they could make out the ruined remains of an arched gate, which led to an eerie, forlorn Jewish cemetery.

Exploring Ancestral Roots in Czenstochova

By Sheldon Kirshner

Reprinted from The Canadian Jewish News of September 30, 1977

Henry Srebrnik:
searching for roots

CZENSTOCHOVA, POLAND — Henry Srebrnik was in Czenstochova, the source of his familial roots, and he could hardly believe it.

Even as he walked along Czenstochova's main street, Najswietzet Marii Panny, which leads to the Jasna Gora, one of Roman Catholicism's major shrines, he felt like a somnambulist in an extremely vivid dream.

A 32-year-old native of Czenstochova had good reason to be amazed that he was finally here. "My parents and my forefathers were born and raised in this city. Through stories — good and bad —

it has always been part of me," explained the lecturer in political science and Jewish studies. "I wanted to see it for myself."

Srebrnik arrived in Poland in July, following visits to Germany, Austria and Czechoslovakia. He and his friend, whose parents hail from Lodz, another Polish city, crossed into Poland at Szczecin. For Srebrnik, Szczecin was not just an obscure frontier post separating Poland and Czechoslovakia. In 1938 several Polish divisions occupied Szczecin, and his father, a bookkeeper; was a soldier in the invading force.

On the way to Czenstochova, Srebrnik stopped at Auschwitz. Though the sombre concentration camp did not move him to the extent he thought it would, he was glad that he had seen the infamous place where some of his parents' relatives had perished.

A sudden wind brings rain. I'm alone in the rain in the cemetery. Only the peasant women know I've come here. They'll wonder and tell their husbands who'll have a few drinks; the vodka is cheap but good. One forgets, but remembers what there is to remember: "That American Zydowka wandering around the old Jewish cemetery all by herself."

A branch crackles, leaves rustle; some prowler, some drunkard – yes, I saw empty whisky bottles near the gravestones, broken glass, human excrement. A jungle, this Jewish cemetery, teeming, rotting.

I've lost my way.

Look for the wall, look for the light, away from the trees, from the dark twisted forest.

Stumble through the branches, the knee-high grass, the wet clay earth. Scratch at a stone. Find one familiar name, one witness from the long-ago dead past, in this Jewish graveyard in Poland – Poland, graveyard of the Jews.

On a huge pink block of marble with many names, a name jumps out: "Pola Kutner". My mother's sister. The pretty one. The youngest. Not yet married. Shot in this cemetery, buried in this mass grave for smuggling some bread into the camp.

"Even during the war, we had enough to eat," Maria's aunt had said, speaking of the privation the Poles are suffering now. "We can't even get ham now. Who couldn't get ham during the war?"

Yes. And Pola was shot for a piece of bread.

The rain has let up. The wind has dropped.

A bit of sun shines through the leaves. A sparkle. A beam. A halo. And now, again, in the open garden, in the high grass, in front, where my great-grandfather Yekl's gravestone should have been. It's gone and soon the others will be gone, too. If my daughter ever comes here, all she will find will be the great, sprawling, glowering Huta. The peasant women will be gone and no one will remember the Jewish cemetery.

And what of it – if the Jews are gone?

“They steal the flowers off the gravestones and sell them,” Maria had told me, speaking of Polish poverty and Polish greed and Polish thieves; she herself a Pole. “They steal gravestones and smooth them over and sell them. My neighbour breaks the stems of the flowers she leaves on her husband’s grave so they shouldn’t steal them.”

Deeper into the cemetery, the open garden becomes a grove, a forest. Trees block out the sky, uproot tombstones which themselves seem to sprout vines and branches. The wet earth soft under my feet. Twigs snap back, brambles catch on my rain poncho, my hair. (Later this summer there’ll be berries.) Looking for names, I scratch at the moss and grass covering a stone. A thorn pierces the palm of my hand. My blood mixes with the dirt. (Dirt and snow in the young girl’s mouth. Snow on her open eyes.) A train whistles past, filling the graveyard with roar and coal dust. In the little house way out of the country, the train whistled past in the night. I was six years old and I wanted my mother, and the night was loneliness and a train hooting through. (The man with the grey-blond hair rocked in his chair sucking on a pipe. Flora, her golden braid a crown around her head, was laying out the cards. “We will have money, yes. But who will bring it? And when?” They say she betrayed him, her husband. He was a Jew and she betrayed him and the Germans killed him.)

Is it true, this memory, this sound of a train rushing through the night calling my loneliness, loneliness of a train hooting in the dark and the smell of petunias at night?

Poland. The smell of petunias at night. Lilacs. Apple trees. Tar melting in the sun after the rain on a Polish afternoon. Mushrooms. Mushrooms in a Polish forest.

The young girl we found in the forest. Snow and dirt in her mouth. Open eyes. Garbo hair. The nun and her little girls were going for a walk through the snowy woods. We passed the keeper’s cottage. A peasant woman was preparing dinner, peeling potatoes. When we came back, she was dead.

“Toppled right over into the potatoes she was peeling, onto the knife,” we heard the nuns whispering. “The knife stuck in her face. And we spoke with her just an hour before.”

But the girl. Oh, the young Jewish girl! Beautiful with Garbo hair, thin white body in the snow. Jewish girl dead in the Polish woods, mouth packed with snow, open eyes covered with dirt and snow.

The snow was high in the empty fields. We walked quickly, two bundled figures – a woman and a little girl. She was scared, this Polish woman. She knew my mother was never coming back and she was scared. “If the Germans find you with me. . . Hurry, lift your feet!” We walk to the train through the snow-covered fields. Everything is white and still.

“Ah, then Pani is a Jewess. Well, never mind, that’s all right. Yes, Pani must walk right back past the tracks. And where is Pani from? America? Life is good there, isn’t it. Better than here?”

“Yes, America is wonderful.”

“But, excuse me, Pani. Was Pani here during the war? And Pani survived? Yes, those were hard times. I remember how they took the Jews away. So Pani survived.”

“Well then, yes, that’s the graveyard over there right behind those trees. Of course, Pani may not find it as Pani expects. Who knows if Pani will find anything. They took over part of the cemetery for the foundry. They wanted to build over the whole place, but the Jews protested. Jews from America. So they signed an agreement not to build anymore. For fifty years. Some of the – you know, the remains – were transferred to other towns. To Radomsk. Pani understands. And the gravestones, well, there’s not much left.”

“Oh, she’ll find some of them. Sure, there’s a Rubinstein, I remember. Of course, the Germans took away the best ones, the fine marble.”

“Yes, it’s open. Pani can go right in. They pulled the gate down long ago.”

Walk back past the dogs – quiet now – across the tracks, through the trees, to an old greyish-pink stone wall. The archway dazzles in the after-rain sun. The gate is gone.

“Grandfather Yekl was buried right in front. His tombstone really stands out. You can’t miss it when you walk in,” my father had said when he heard I was going back to Czeszochowa. “But don’t go there by yourself. It’s very isolated, out in the country. We’d always go in a group, a few of us. The *shkutzim* used to throw stones.” And he bent his head and parted his hair to show me a fifty-year-old scar.

Right in front, where great-grandfather Yekl’s grave should have been, the grass grows high, soft, inviting. An open garden, this city of dead. Yellow sunshine beams through the leaves, raindrops glisten on overturned tombstones. Moss and earth, young grass, yellow flowers, tender sprouts hiding, protecting, obscuring the hands of the Golden upraised in blessing: “A just man Zelig Katz 1880–1935.”

(Forgotten. Children and grandchildren dead. In the ovens, in stacks of corpses. Resurrected in the rich earth, the fields, the neat unobtrusive flower beds of the camp.)

Great-grandfather’s stone is gone. Maybe it was stolen by the Germans. Maybe by the Poles.

Wasteland

By Ruth Kiel Everett*

COMING HERE I TOOK THE WRONG PATH. A quiet muddy country lane with the Huta – the foundry – behind the fields, farm houses along the way, dogs barking.

Polish dogs barking and snapping. Jewish school boys, bearded peddlers, old men running from Polish dogs. And now I.

And now I, alone on a country road in Czestochowa, Poland of the Jew haters now finally without Jews – looking for my great grandfather Yekl's grave.

Dogs are more afraid than people, I tell myself, walking slowly. They gather warily behind me as I pass house after house. A pack of Polish dogs barking and growling in the quiet air.

Two women come out from behind a house. I approach them, smiling. I won't let them see my fear.

"Good day. Could you tell me the way to the Jewish cemetery?"

They exchange glances. Peasant women. Gaps in their teeth, making them look older than they are.

"It's over on the other side, right across the railway tracks. And what would Pani want with the Jewish cemetery?"

"My family is from Czestochowa. My great-grandfather was buried here." (But not my grandfather. My grandfather, Berl, died in Treblinka.)

*"Wasteland" by Ruth Kiel Everett, the daughter of Chanan Kiel (Kielczyglowski) and Sara Kutner-Kielczyglowski, from Czestochowa, was published in 1983 in "Ariel", an English-language review of Arts and Letters, published in Israel. This special 1983 edition of "Ariel", was dedicated to the Jewish Resistance during the Second World War.

Ruth survived as a child in a Convent for children, near Warsaw. Her mother, Sara, a nurse, perished in the Holocaust. In 1977, Ruth visited Czestochowa and went to the Jewish cemetery, to witness what was left of her Kehillah.

Ruth Kiel Everett lives in Jerusalem with her husband, Yaakov, and daughter, Sarah. She is a tourist guide and a free-lance writer.

In Memory of the Jewish Victims in Europe

THERE HAS BEEN AN UNPRECEDENTED increase of interest in the Holocaust. It is the subject of numerous books, movies and television features. Until some 25 years ago, survivors often did not wish to talk about their experiences. They felt guilt or pain. This changed only recently, as the ranks of the survivors began to dwindle and “revisionists” claimed that the Holocaust never occurred.

The Holocaust remains, however, an undeniable historic event. To teach its history, a vast, complex and profoundly disturbing subject, may be deeply upsetting. But its lesson must be transmitted and understood by every generation. It ought to be shared by all faiths, all ethnic groups and nationalities. If we do not learn from past tragedies, we risk their repetition.

This attempt of genocide did occur in reputedly “civilized” countries. We are forced to realize that people are not only capable of great achievements, but also of unspeakable cruelty. To ignore it, is to deny reality. The Holocaust represents the most extreme and destructive consequences of bigotry. In its systematic planning and cold-blooded efficient execution, the Nazi persecution of the Jews was a unique event in the history of genocides.

With few exceptions, the treatment of Jews in the Nazi-occupied countries followed the example of Germany. Civil rights were denied, property was confiscated and all aspects of daily life were controlled by the Nazis. Gentiles had a choice: they could follow the majority in aiding and abetting the murderers, or they could quietly retain their humanity and follow their conscience. In doing the latter, some of them became heroes, unsung heroes until now. May the perpetrators of evil never be forgotten and the Righteous forever remembered.

YOM HASHOAH

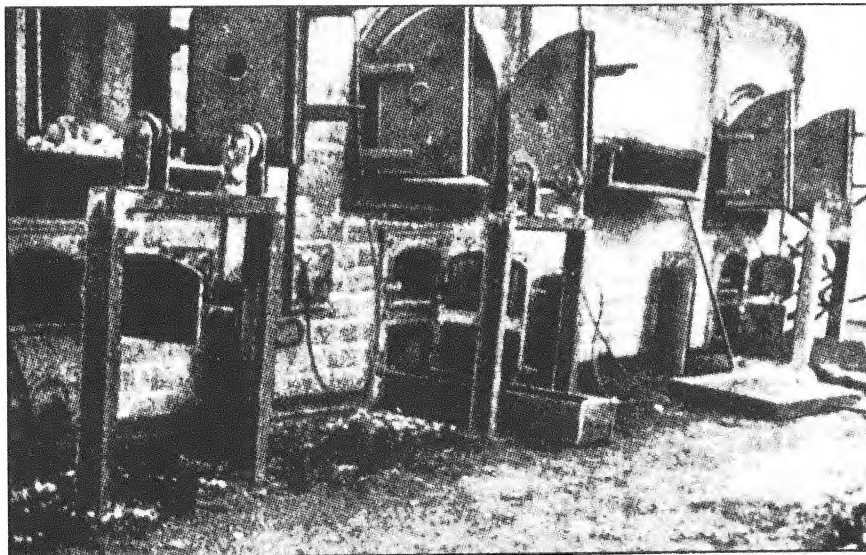
Yom Hashoah, or Holocaust Remembrance Day, is designated to commemorate the 6 million Jewish people who were murdered in the Holocaust. The 27th day of Nisan was declared by the Knesset of Israel as Yom Hashoah because it marked the beginning of the Warsaw Ghetto uprising. It is observed by Jews around the world and has become an integral part of our heritage and calendar. Rituals of the day include the lighting of a memorial candle the night before and special services in the synagogue.

*Mordechai Anielewicz, Commander of the Ghetto Uprising.
Monument in Kibbutz Yad Mordechai, Israel.*

Jewish Victims of the Nazis by Country

COUNTRY	JEWISH POPULATION IN 1939	NUMBER OF JEWS KILLED BY THE NAZIS	PERCENTAGE KILLED
Poland	3,250,000	2,850,000	87.7
Soviet Union	2,100,000	1,500,000	71.4
Romania	850,000	425,000	50.0
Hungary	400,000	200,000	50.0
France	300,000	90,000	30.0
Czechoslovakia	315,000	240,000	76.2
Germany	193,000	110,000	57.0
Austria	90,000	45,000	50.0
Lithuania	150,000	130,000	86.2
Latvia	95,000	80,000	84.2
Holland	150,000	105,000	70.0
Belgium	90,000	40,000	44.4
Yugoslavia	75,000	55,000	73.3
Greece	75,000	60,000	80.0
Italy	57,000	15,000	26.0
Bulgaria	50,000	7,000	14.0
Others	15,000	5,000	33.3
	8,255,000	5,957,000	72.1

The crematoria at Auschwitz which worked day and night to burn the millions of victims.

All of these conquests brought more and more Jews under the rule of the Germans and invited even more stringent measures, culminating in extermination in the notorious death camps.

The roundup of Jews and their shipment to the death factories was organized and executed by the SS. But the rest of the German army was not adverse to taking part in shootings and humiliation of Jews.

It was almost standard procedure. Right after the victorious German armies, came the Gestapo with their files. In those files were the names of Jewish leaders and prominent persons whom the Gestapo would round up in order to ship them to Auschwitz.

The Jews were expendable and their extermination continued at a rapid pace. The railway lines leading to Auschwitz were never bombed — the area was out of reach of American warplanes, the men in the War Department claimed.

But these same men could order the air force to bomb factories five miles from the concentration camp. Jewish leaders in this country swallowed it all. They did not want to hamper the war effort.

That September 1st brought countless tragedies, enough to fill the history books forever.

Transport of Jews waiting inside the Auschwitz gates.

Jews Viewed as Expendable as German Armies Advanced

By Arno Herzberg

(JTA)

FOR JEWS, SEPTEMBER 1, 1939 is a day that confirmed the old adage that Jews will be victims of upheaval and war; that they are expendable, that their fate is of no concern to the great makers and shakers of this world.

This day was significant not only because it showed how little the Western democracies were prepared to cope militarily with the power, tactics and methods of Nazi Germany. For Jews, it was the end of all efforts to save our people from the clutches of the most vicious criminals in history.

Emigration out of Germany slowed to a trickle on that day, and the physical extermination of Jews was brought a decisive step closer.

I had always feared that the Nazis would resort to measures beyond the imagination of a normal person if war ever broke out; that they would want to get rid of Jews so that they did not have to feed them.

When war did break out, the Nazis were no longer concerned how the world would react to their behavior. The so-called civilized nations saw the cruelties the Nazis dealt out in Austria and Czechoslovakia, as in Vienna, where the Jews had to scrub the sidewalks with their bare hands. The Allies had signaled to them long ago, in the Conference of Evian and elsewhere, that they could do with the Jews as they pleased.

In this war, the fate of the Jews was bound up with the advance of the German armies. First came the conquest of Poland, with its millions of Jews; then France, Belgium, Holland, Denmark, Norway; then Hungary, Yugoslavia and Greece, and finally, the Soviet Union.

One of the Torahs is to be dedicated to Abramowicz's and Rapaport's synagogue, Temple Beth Torah, in Westbury, and one to Harry's parents' synagogue, Congregation B'nai Israel, in Fairlawn, New Jersey. Another will go to the Jewish War Veterans Museum in Washington, D.C., and Harry said he hopes a fourth will go to a Holocaust museum in the United States.

The fifth Torah was given to the Mid-Island Y during the recent Kristallnacht ceremony.

Czenstochover in Israel

The Publication Committee, of the book "Czenstochov" printed in 1967 in Israel.

(Seated from right): G. Frajtag, N. Edelist, A. Gotlieb, J. Leslaw, J. Levitt, Dr. A. Horowicz, M. Ch. Tiberg, L. Richer.

(Standing from right): H. Wiernik, Ch. Z. Rosen, C. J. Kaufman, I. Ben-Moshe, Ch. Bierenholtz, D. Koniecpoler, S. B. Szancer, A. Pelui, M. Jaskiel.

The Arrangement Committee.

(From right): M. Ch. Tiberg, S. D. Jeruszalmi, J. Leslaw, A. Gottlieb, I. Ben-Moshe.

After the war, the elder Rapaport went back to Czenstochova. He found his father's gravesite, and nearby, he spotted the stone which had been removed to make a sidewalk. He repaired the monument and visited again a few times. About eight years ago, four years before he passed away, Moishe returned with Harry and Penny.

"In the town," said Penny, "you could see where all the Jewish houses were. You could see the outline of a mezuzah on every door, and you could see the holes where they had been nailed on. Every place I walked, I walked in blood," she said.

The Jewish cemetery "was like a jungle," recalled Harry. "It took all day to clear away the weeds. We were ready to leave, without finding [my grandfather's grave], when my wife stumbled over some rocks. She had found the well. My father counted off 25 paces and there, protected by some trees, he found the grave.

"I became interested in restoring this particular cemetery. The Abramowicz and I formed a committee and we are negotiating with a Polish contractor now to restore the gate of the cemetery."

Last spring, Abramowicz made a similar pilgrimage to Czenstochova with his father, Froim Abramowicz. While there, they were told by a local resident that "a whole bunch of Torahs and books" were lying in the factory on the cemetery grounds.

"I brought home some proof," Abramowicz said, "in case they didn't believe me." He took a few books and a megillah with him to Long Island and showed them to Harry and Penny.

Together, the Rapaports and Abramowicz went back to Poland a few weeks later. They visited the factory, and there, in a room off to the side of a corridor, were boxes of prayerbooks and Torahs, covered by an old blanket.

"There were books from floor to shoulder high," said Harry. "They were all in very bad shape."

The two families decided to bring out as many books as they could.

"To get a Torah out is almost to be able to save a soul," said Harry.

Five Torahs and many prayerbooks were crammed into every available space in the luggage, thus making their way to the United States.

Inside the covers of some books are names of Jews who used them. In one, someone had used a blank page to write of his woes:

"All day long I'm working at the factory. There is no food . . . My wife is very sick and she can't nurse the child. My heart aches."

"You feel the souls of these people," said Harry.

Rapaport, this and four other Torahs are back in Jewish hands. It is possible that if the Rapaport and Abramowicz families had not gone to search for their roots several years ago, those books might still be lying in oblivion.

But, in a way, the discovery was inevitable. Something about Czenstochova kept calling to those families, although there is almost nothing left of the once-vibrant Jewish life there.

What remains is a strong memory of and pride in Czenstochova, kept alive largely through a New York-based fraternal group of Holocaust survivors with branches around the world. Rapaport and Abramowicz met each other and their spouses, Penny Hemd and Donna Jeseniewicz, respectively, through this group, in which their parents were all members.

All four were born just after the war in Europe. Now the two families are next-door neighbors in Melville. There are probably more Czenstochova Jews on their street than in all of Czenstochova today.

Rapaport's father, Moishe, was able to give his father a proper Jewish burial, violating a Nazi-imposed curfew, and he memorized the plot's location: 25 steps from an old well inside the gates of the Jewish cemetery.

A Torah scroll that survived the Holocaust was presented to the Mid-Island Y by (from left): Donna and Jack Abramowicz and Penny and Harry Rapaport. At right is Michael Soroaka, president of the Y's Board of Directors.

Torah Scroll Survived “Hells of Europe” in Czenstochova Warehouse

By Toby Axelrod

*Reprinted from Long Island “The Jewish Week”
November 25, 1988*

Cradling the small Torah in his arms like a baby, Jack Abramowicz stood next to his long-time friend and neighbor Harry Rapaport. They faced a crowd of nearly 1,000 people, packed into the gym of the Mid-Island Y in Plainview, L.I.

“This Holocaust Torah survived the hells of Europe,” said Rapaport. “It is dedicated to the Mid-Island Y as a memorial to our lost six million.

As the Kristallnacht commemoration drew to a close that night of Nov. 9, hundreds of people pushed their way to the front of the room where the 200-year-old Torah, swathed in a tallis cover, lay on a small table beside six memorial candles.

One by one, people reached out to touch and caress the Torah as if it were a long-lost child suddenly come home.

For more than 40 years, this Torah had lain with other damaged scrolls and prayerbooks in a corner of a warehouse in Czenstochova, Poland. And now, thanks to Abramowicz and

Examining and reading the Holocaust Sefer Torah for the first time are (l. to r.): Rabbi Dr. Yaakov Thompson and Harry Rapaport.

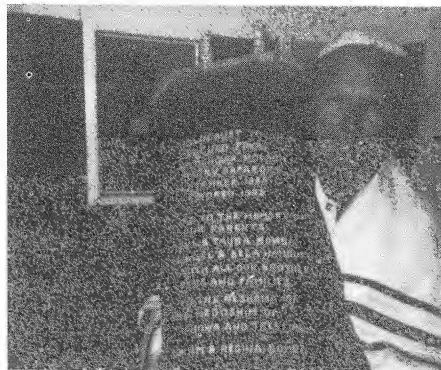
young Jewish people who had decided to organize illegally, such as Szmulewicz, Lahnaz, Mandelbaum, were also confined.

That commanding group was realized on the historic day of May 12, 1940. On that date, most of the people did not return home after work, but went directly to the illegal meeting which took place at the former public bank of Aleia 22. All the entrances and exits were barred. Over a thousand people attended this meeting. Strong words to protest the enforcement of compulsory labour among the Jewish people came first from Rosenwein, Szyldhaus and Szmulewicz. It was decided that all those in the forced labour group, regardless of their political views, would be protected. This illegally organized group became the basis for the future resistance movement in the small ghetto.

Zvi Rosenwein was one of the pioneers of the resistance movement in Czenstochova. This resistance to the oppression of the Jews by the Nazi regime was followed by the leader of the uprising in the Warsaw Ghetto. Rosenwein was advised to continue to spread his revolutionary movement in other cities and, while on a mission to Bendzin, he became the actual leader of the resistance movement in that town. After the downfall of Hitler's Germany, Rosenwein was in a D.P. Camp at Einring, in the American zone of Germany. He soon became a member of the Central Committee of the Czenstochover survivors and a member of the cultural committee. He was also involved in the preparations of the book "Churban Czenstochov".

In 1949, Zvi Rosenwein moved to New York and became the secretary of the Czenstochover Society and Social Club. He continued his activity and was co-editor of the book "Czenstochov", which was published in New York in 1958. That same year, he was involved in the publication of a series of articles under his literary name, Zvain.

Zvi Rosenwein is one of the outstandingly colourful personalities in the history of Czenstochova. He will always be remembered for organizing the heroic resistance against the barbaric Nazi regime.

Abram Bomba, a Holocaust Survivor, holding a "Holocaust Tbrah" rescued in Czenstochova.

Zvi Rosenwein

Translated from Yiddish

THE NAME ROSENWEIN grew to be a symbol of resistance among those of the younger generation of Czenstochov who were ready to fight under his leadership in their besieged city of Czenstochova during the Nazi regime of World War II.

Zvi was born in Czenstochova on December 18, 1918, to a strictly orthodox family. He received a general religious education and was an avid reader. He was influenced by the works of A.D. Gordon who called upon the Jewish youth to abandon their lives in the diaspora.

In 1932, Zvi became involved in the organization “Gordonia”, and subsequently climbed the social ladder. In the following year, he represented his organization with lectures on Zionism and Socialism. In 1938, at the age of 20, he wrote a column “Under the Shadow of Extinction” in the weekly Czenstochover Press.

World War II, 1939, the German motorized military units occupied Czenstochova. Rosenwein continued to face the fight against hunger, starvation and epidemic sickness. He had to reorganize “Halutz farm”, long-time known to Czenstochova. In this activity, he could continue to do the illegal work among the Jewish youth in the city. He called an emergency conference in Warsaw with the participation of Tzivia Lubetkin and Joseph Kaplan. The path for an international alertness was paved at that conference. Rosenwein became one of the main leaders of this illegal organization. Illegal meetings were held regularly at the homes of Malka Weltman on Berka Joselewicza 1, Cela Katz on Warszawska, Hela Friedman on Garncarska, and Mania Szczeczura on Kedrzynska. Rosenwein attended all of these meetings and encouraged actions to fight the Nazis.

Very unpleasant times had begun with the steady hunting down and rounding up of Jewish people who were sent to forced labour. At the working sites, they were beaten and insulted. Zvi Rosenwein was among those apprehended for forced labour. Many

arrested and now I was to return there for another five months, until my nerves cracked and I was given an agricultural trainee visa for England, "to leave England upon completion of the training".

On September 1, 1939, World War II broke out. By then about 170,000 German Jews were left to be exterminated, now that emigration had become an impossibility. The phase that Crystal Night had opened enabled perhaps 80,000 German Jews to emigrate in 1939, as the result of world indignation. It made room for the "final solution", which affected my brother, Fritz Hermann, and many other relatives who did not make it before the closing of the gates.

Would it have been possible to save more in 1939? The lesson of Crystal Night is simple: People who can be saved today should not be left waiting for tomorrow. It may never come.

A Survivor Writes

By Sonia Games

FROM MANY PARTS OF NORTH AMERICA and of the world came memories of the tragic days in the Jewish Community of Czenstochova. Mrs. Sonia Games writes to us from Phoenix, Arizona:

Dear Mr. Harry Klein

" . . . I am enclosing a copy of my book, ESCAPE INTO DARKNESS, which recently came out in paperback by Shapolsky Publishers, N.Y. This is the second printing; the first was in hard-cover in April of 1991.

"My family was deported from the Czenstochova Ghetto, and the book might be of particular interest to you and to our second and third generation readers. . . .

" . . . It was only five years ago that I was able to write it, as you can surely imagine. But I had this box of yellowing notes on my shelf, and the obligation.

"We are a fading generation and I wanted to share my experiences. My reward is an opportunity to lecture in schools about the Holocaust, an opportunity I am immensely grateful for. I haven't made a cent on this, nor do I expect to. Sufficient that my effort provided me a forum to confront and rebuke those who would deny history.

"Yes, to this day I well remember the Czenstochova Ghetto. . . ."

A book to be recommended!

There was a canteen where you could buy some cheese or sausage or, believe it or not, boxes of candy. The profit that went to the SS was unbelievable.

One morning the PA system bellowed: “All Jews who own a car report at the gate immediately”. Many did — and were relieved of their property at one-tenth or less its value. We were working in the quarries and were told to avoid looking at the house of the Commander, SS Colonel Koch (later executed by the Nazis themselves). His wife, Ilse (known for her interest in tattoos and lamp shades made of human skin showing interesting tattoos), was looking for potential victims. The work in the quarries was make-believe work, seemingly without value, but a great opportunity for the supervisors to beat us. Young men who were healthy could survive, as I did; men in their 50s and 60s were just driven to “normal” deaths.

Even among the SS, there were human beings as well as beasts. Some used every opportunity to be cruel, others seemed curiously matter-of-fact. Inside the camp proper, you saw the bulk of the “real” inmates, mainly Gentiles. Some were political activists (who seemed to fare quite well), some homosexuals, some ex-jail-birds who had not been let go after their sentence had been served but placed in Buchenwald; some Jehovah’s Witnesses, some old and practically dying, some looking rather healthy in spite of all the suffering.

But I recall an old, slim man, with a two-by-four in place of a leg. An SS officer who knew him, exclaimed upon seeing him, “Are you still alive? I’ll bring you some rope tonight and you can hang yourself.” The next morning we had a long roll call while they cut him off a tree and dragged him to his block comrades so that the elder could report “Strength, 380. Now, 379 present, and one corpse”.

On another occasion, as I stood at the fence and near a watch tower, suddenly something was thrown down at me. It turned out to be a perfectly good and tasty sandwich. Obviously, the SS man on the tower had a heart.

After a week or two inside the real camp, we were returned to the stables. By that time rumors had it that those whose emigration papers were ready could be released. Indeed, this is what happened. After about 2½ months in Buchenwald, my name was called to report at the gate. I was told that I would be released the next morning “to continue to prepare Jewish youth for emigration at the ‘Juedische Anlernwerkstatt’ in Frankfurt/Main.”

It turned out that this ORT-type school had been taken over by the Gestapo, or SS, to further Jewish emigration through vocational training. I had taught there for over two years when I was

Others had committed suicide by various means, or died from natural causes. Our arrests had been chaotic: some of the black-shirts were relatively human, others sadists with a killer instinct.

I still recall the Frankfurt/Main exhibition hall where we were assembled and thoroughly disoriented, the transport to the railway station on trucks (“keep your heads on your knees, whoever raises his head only a second will be shot”), the long train ride to Weimar, the renewed cruelties on the way to Buchenwald and then the long wait on the parade grounds, from 6 in the morning to 4 p.m.

Suddenly, over the PA system, a voice shouted, “If another of those Jews hangs himself, will he please first put a piece of paper with his name on it in his pocket so that we know who the hell he is.”

As the day progressed and we stood and waited, we relieved ourselves in our pants, tried to help some older men who had fainted by just propping them up. Now and then a Kapo came along and beat some up. The machine guns on the watchtowers were moved like searchlights over us. When one man screamed out loud, “Sh’mā Yisrael”, a crackling and seemingly drunk voice shouted over the PA “Pick him up and take him to the bunker; we’ll take care of him tonight.” We knew what it meant without being told.

Late in the afternoon, we were given something to eat, whale goulash. It caused immediate diarrhea. By then we had been put in barracks which were really stables. Rows of planks in three or four layers served as beds, and we were so crowded that most of us could only sleep on our sides to save space. Of course, there were no blankets, not even straw. In fact, the man on my right did not get up next morning. He had died in his sleep and we dragged him out for roll call.

I will never forget this first night — it was, again, a preview of hell. Men who had to relieve themselves, used their hats; ten-mark bills served as toilet paper and, as had happened the night before, some went insane and were beaten to death. Early in the morning we were permitted to use the “toilets” — open ditches with raw lumber to sit on.

Rumours spread like wildfire: we would be working at something; we would be released soon; we would stay on and on; and our hopes made a skydive when we were properly admitted and some of us, perhaps 1,000, put into the real camp. I was one of them.

Of the many impressions that I gained and often recall in nightmares to this day, one will do: the utter corruption of the place.

Witness of Shattering Crystal

By Henry Warschauer

Reprinted from the "Canadian Jewish News" of November 10, 1978

THE MOST BRUTAL REHEARSAL for the Holocaust took place inside Germany, in full view of a passive German population, between November 9 and November 12, 1938. The event, known as if to prettify the pogrom, was "Crystal Night", the night of broken glass, and remembered by Jews all over the world as the beginning of the "final solution". The 40th anniversary of the event gives me cause to jot down these facts and memories which I feel should never be forgotten.

Under the Goebbels-organized cover of "spontaneous demonstrations of irate citizens" following the death of a German embassy official in Paris on November 9, which also was the anniversary of the unsuccessful Hitler uprising of 1923. 171 synagogues were set ablaze all over Germany, and others wantonly destroyed.

In the course of these operations, which stretched into November 10, 91 Jews were murdered, many others severely wounded and, in broad daylight, more than 7,000 Jewish-owned businesses, including 29 of the largest and world-famous department stores, destroyed. Also, beginning November 10, and ending only November 12, some 25,000 male adult Jews were arrested by the Gestapo and taken to the three largest concentration camps.

So it was that on November 11 or 12, I found myself in the recently established concentration camp Buchenwald, together with almost half the 25,000 arrested Jews.

The camp was completely unprepared for our arrival. As we now know, on November 9, before our arrival, the camp count had been 9,842 inmates. Four days later, thanks to us, it had risen to 19,676.

There was not enough water or food, nor barrack or toilets, to accommodate us. In fact, by the time we arrived, the first group had already been decimated by men who had gone insane, run berserk and been clubbed to death by Kapos, as well as Jews who had taken it upon themselves to "put some order into this chaos".

The Holy Bible for the Germans was Hitler's "Mein Kampf", an inspiration for hate, brutality and murder.

Idzikowsky, the lawyer who was officially appointed to defend Kestner, declared that his client was only a small pin in Hitler's machine. He asserted that the whole world was to be blamed for allowing the spread of Hitler's plague in Germany and around the world.

Kestner was sentenced to death.

Nazi murder Kestner during his arrest in Czenstochova after the war.

Ch. Kiel

*E. Chrobolowski
and wife Helen*

L. Brener

The Nazi Murderer Kestner Before the Court of Justice

Translated from Yiddish

Kestner, a typical German gendarme, born in Sosnie (Silesia), spoke fluent Polish. Of sadistic behavior, just like the other Nazi degenerates, he was appointed, along with another bandit, Lashinsky, to liquidate the so-called “small ghetto” in Czenstochova. Their level of brutality was far greater than that of the ghetto Commandant Tzopot.

When, in the summer of 1943, the German rulers suspected that the Jewish resistance movement was preparing a military attack, they found it necessary to give Kestner and Lashinsky, the job of removing and liquidating the small Jewish ghetto in Czenstochova. Kestner completed his mission splendidly.

As witness and accused, Kestner declared that he did not recall exactly how many people he had murdered with his own hands . . . “maybe 300 or 800 people”. He admitted that he had murdered “only” 22. As the trial progressed, it became clear that his crimes were horrible.

Statements by witnesses, such as Owieczka, Koniecpolski, Szpitz, Kromolowski and Zelkowicz, were heard. They had lived through the liquidation of the small ghetto where thousands of our brothers and sisters were murdered. They described how Kestner coldbloodedly shot several bullets into the heart of a little girl whom he swung by her hair. Savagely he murdered children and helpless elderly. These are only fragments of Kestner’s “activities”.

The prosecutor, Kazinsky, called the German nation “a horde of cattle who followed their leader blindly, even into inhumanity”. Hitler, one of the greatest criminals in history, lived by the teachings of Friedrich Wilhelm, who believed that the Germans could only be ruled by a dictator. According to Hans Frank, who was sentenced to be hanged by the 1946 International Tribunal in Nürenberg, “Whatever served the German Nation was lawful”.

The disappearance of so many started rumors. Himmler stated that all Jews were being “resettled in the east”. The mails were in operation throughout the war, but there were no letters. Swiss salesmen were allowed in and out of Germany and some said they had met soldiers who told them of seeing “hundreds of Jews in big open graves”. The Swiss did not believe it.

On December 8, 1942, Joseph Goebbels said “treatment of the Jews is a delicate question” that ought not to be asked. The International Red Cross was kept from the concentration camps, and ordered not to transmit messages to and from Jews.

The news reached London, however, and the slaughter of a million Jews was reported. Winston Churchill had no comment. Foreign Secretary Anthony Eden said he didn’t believe the story. The U.S. Embassy in Berne cryptically told the story as a sort of postscript to its regular messages.

The New York Times published British reports about the holocaust on June 30, 1942, and July 2, but printed the story in the middle of the paper. In Palestine, Hebrew newspapers deplored the publishing of “unproven and exaggerated rumors”. Influential British Jews wanted to suppress the story for fear of arousing Hitler to greater crimes.

New York’s Rabbi Stephen Wise, worried about whether to keep silent, but held a press conference in October, 1942, and announced that half of Poland’s Jews — 2 million — had been killed by the Nazis.

The same month, Prof. Felix Frankfurter saw Roosevelt and told him the story. The president said not to worry. The Jews were being used by the Germans to build fortifications on the Russian frontier.

At almost the same time, a Polish emissary named Jan Karsky related to Frankfurter the detailed story of the Holocaust. Frankfurter said: “I can’t believe you.”

The leaders of the free world felt they could do nothing about it. It was all too far away.

Matzohs for Pesach 1945

By Cheryl Semskey

THERE WAS A RELIGIOUS MAN IN CZENSTOCHOVA named Noah Edelist. After the liberation, Mr. Edelist came to see my father, Morris Semskey. He was very concerned that there would be no matzohs for Pesach. He asked if there were any other bakers still alive. My father told him about Jack Shipper and Nathan Eilenberg. Mr. Edelist and his friends found a “bakery” that was very dirty. They got to work, rolled up their sleeves and cleaned it. They were given some flour. Thanks to Mr. Edelist, Czenstochova had matzohs for Passover.

Holocaust was “Too Far Away”

By Jim Bishop

WHEN WORLD WAR II ENDED, a grave question arose: “When did the Allies learn of the extermination of the Jews, and what did they do about it?” The question has been asked for many years. Authors in untold numbers have ransacked the old files in Washington, London and Berlin; but they have all drawn blanks.

Except one, Walter Laqueur, a writer with the tenacity of a bulldog. I read his book, “*The Terrible Secret*”, all day yesterday and part of the night. It is a document that portrays an eerie partnership between Hitler and Churchill and Roosevelt.

Many historians date the beginning of the Holocaust as January 1942, because that is when Himmler convened the Wannsee conference for the “final solution” of the Jewish problem. The conference endorsed what had been going on since June 1941 — the killing of 500,000 Jews.

The special SS units, Einsatzgruppen, had been selected for the extermination. The first camp, Chelmno, was already operating.

A few camps were set up in Germany, but the big ones were all in Poland. Some observers forget that over 3 million Poles were slain, as well as 6 million Jews.

In the fiery fury of a world at war, very few — even among Jews — wanted to believe that a selected group of civilians, all across the face of Europe, would be slaughtered. Some cited the tremendous cost to Hitler and the loss of manpower at the front, to afford thousands of Einsatzgruppen working hard to round up and ship the defenseless in cattle cars from such remote areas as Brest and the Crimea.

The Germans began the killing on June 22, 1941, slaughtering 2,000 Jews in Bialistock and, a few days later, 7,000 in Lvov. The Nazis didn't master the technique of their holocaust until the summer of 1942. By that time, big camps were at Belzec, Sobibor, Treblinka, Auschwitz and Majdanek.

The revolts in the Warsaw and other ghettos against insuperable odds aroused the admiration of freedom lovers all over the world. It was the faith and conviction of the Jewish resistance which enabled them to make the Warsaw ghetto into a symbol of heroism for all times.

A basic law of sociology states that a minority tries to resemble the majority among which it lives, as far as life-style and even ways of thinking and cultural values are concerned. This is also true of the Jews, especially since they had broken out of the ghetto walls and become members of the Western world's open society. Yet in this "civilized" world, heroism and physical bravery are often thought to be identical. People are brought up on this concept and are prepared to shed their own and others' blood in its name.

No effort was spared by Jews to continue the observation of religious precepts under German rule, to keep the Sabbath as commanded, to refrain from forbidden foods, to hold prayers on the holy days, to blow the shofar and eat matzot. All this actually went on at the time of the Holocaust in all the camps.

It was this spiritual heroism that existed in the dark years of the Holocaust. Despite the horrifying conditions resulting from the Nazi's crimes in the labor camps, ghettos and concentration camps, the Jews — rabbis and leaders, as well as the common people — preserved the image of human beings. This was true heroism and it is this type of heroism that we must stress.

One is amazed to read documents written underground which reveal the Jewish spirit in all its splendor. Wonderful manifestations of mutual help and of leadership frequently encouraged the Jewish people at that fateful hour. Here was the real greatness!

It is within this framework, therefore — and not as a separate and isolated phenomenon — that one should regard the ghetto rebels, the overwhelming majority of whom were Zionists. They drew their inspiration from the spiritual greatness of the Jewish people . . . from their belief both in its past and its future.

Czenstochover Independent Society in Chicago

Jews Shouldn't Feel Guilt nor Shame for Holocaust

The period of the European Holocaust causes some Jews, especially among the younger generation, feelings of uneasiness and even guilt. The question has often been asked: Why did the Jews go as lambs to the slaughter instead of putting up resistance?

The question has only one answer: whoever asks it shows ignorance and a lack of understanding of what actually happened in Europe during World War II.

Today, in retrospect, we are beginning (and only beginning) to grasp the power of forces of evil at work then. At the time, however, nobody in his wildest dreams could have imagined that human beings were capable of what the Germans did.

However, the post-Auschwitz world, far from faultless as it certainly is, does not resemble the world before the gas chambers and concentration camps. A new dimension of man's degradation now accompanies us from here to eternity. We often experience a sense of insecurity and uncertainty out of fear of the possibility that what happened may recur, against the Jewish people and other human groups.

But, to return to the question: why did the Jews not revolt? The answer is clear. During World War II the Germans killed over 20 million people of various nationalities. We heard hardly anything of revolt from them. Apparently it was made almost impossible to resist physically and if this was true of the gentiles who dwelt in their own countries and possessed armies and armaments, it was even truer of the Jews. The Jews, after all, constituted a minority and to a large extent alien element in the countries of Europe.

These are the objective facts and there is no point in suffering from feelings of guilt or shame just because there were no Davids to fight the German Goliath. David, in his time, fought in his own country, using a sling and stones as weapons.

The most important fact to remember is that the Nazi Holocaust was a singular event in the history of humankind, without precedent. Never before had the might of the military, the power of the legislature and enmity of the general population united against a segment of its citizens that comprised 0.8% of the total population. The mechanical mass-murder system of an Auschwitz had never happened before. There was no ready-made psychological weapon to meet it.

Miraculously, throughout this unrelenting tale of horror, barbarism and evil, there also were many instances of morality and righteousness, all the more to be emphasized and celebrated as they happened truly at the lowest point of human conduct. Often putting their own and their family's lives in danger, some Christians hid Jews from the Nazis, or helped them escape to safety. The people of Denmark as a whole defied Hitler's orders and Germany's military might, and refused to hand over their Jewish citizens for slaughter. These individuals have come to be known as the Righteous Gentiles. One of these brave and resolute individuals was Raoul Wallenberg, a young Swedish diplomat who saved 100,000 Hungarian Jews in 1944 at great personal danger, and who may still be held prisoner by the Soviet Union. On a smaller scale, but nevertheless just as bravely, the German factory owner Schindler saved 300 Jewish laborers by single-handedly retrieving them from transports to concentration camps. He fed and housed them in his own labor camp, and kept them working in his factory until the war was over. Others took Jewish children, raised them as their own, and thus saved their lives. Had any been found out, they and their families could have been executed.

These Righteous Gentiles, and many thousands of others, proved that there was a choice: they could follow the majority and aid and abet the murderers, or they could quietly retain their humanity, follow their conscience and be the until-now unsung heroes of a horrendous and shameful time in history.

May the perpetrators of evil never be forgotten, and the Righteous forever remembered.

ד"ר עמנואל רינגעלבלום
איינער פון די איינציגסטע פון א געשיכטלעכן בוך
וועגן סטענסטאכאוו

Dr. Emanuel Ringelblum was among the first to write an historical book about Czenstochova.

Hitler was quick to exploit the world's failure to act on behalf of the Jews. It vindicated his policies, and hastened the implementation of the "final solution".

With few exceptions the treatment of Jews in the Nazi occupied countries followed the example of Germany. Civil rights were eliminated, property and businesses confiscated, and daily life was subject to the whim of the Nazis.

Ghettoization of Jews began in earnest now, which meant that all Jews living in a particular town or city were herded into one sector, the area was closed off, usually with barbed wire and guards outside the entrance. Jews of small towns were also brought to this gathering point, so that thousands of people inhabited space meant for a few hundred. Having their intended victims in one convenient location simplified the work of the Nazis for the time when transports of Jews began leaving for the death camps. Meanwhile, inside the Ghetto, life was unbearable. Food was almost impossible to get, water supplies were inadequate, medicine not available, and the sanitary system, primitive at best, was totally insufficient. Disease ran rampant among the half-starved inhabitants, and typhus outbreaks killed thousands daily.

With the benefit of hindsight, we now wonder why the Jews allowed this to happen. Why didn't they fight back, we ask. There were many reasons, but we can discuss some of the most important ones. The humiliating treatment, loss of all civil rights and physical and economic deprivation had its desired effect. The Jews were demoralized, helpless, totally at the mercy of a murderous governmental policy. One of the most difficult to accept was the complicity, or at best indifference, of the neighbors and the rest of the world. People they grew up with, lived and worked with suddenly became deadly enemies. The soul crushing realization of having spent one's life as a loyal German subject, going and trying to be as much like a "true" German as possible all were exercises in futility. The tragic self-delusion of the emancipated and assimilated Jew culminated in passive resignation to the inevitable. The normal human reaction to such extreme contradiction was shock and a denial of reality. The emotional *trauma*, together with the insidious, deceptive way the government carried out its plans for the "final solution" of the Jews, checked the ability of the victims to organize and fight back. There were exceptions, of course, as some Jews did join partisans and other counter insurgency groups. The Warsaw Ghetto uprising is probably the best known act of resistance by Jews, but certainly not the only one. Resignation and denial were the operative emotions of the majority of the victims, however.

The danger these “subhumans” represented was described as so great that any means at the disposal of the Aryans had to be implemented to save the world from the evil designs of the Jews. Mob hysteria has nothing to do with logic. It must be added that the confiscation of “Aryanization”, of Jewish property did not fail to please the masses. The later boycotting of Jewish businesses also benefited the German merchants — it eliminated competition. The first step in the Nazi “race purification” program was the exclusion of all Jews from government position, civil services, and the army, followed by the firing of all Jewish teachers, professors, scientists, artists, musicians. This move accomplished two important goals: by removing their means of making a living, it impoverished the Jews, while at the same time separating them from the rest of society. This separation was later enhanced by the mandatory yellow arm band all Jews had to wear in public. In 1935, when the infamous “Nuremberg Laws” were passed, the effective exclusion of Jews from the economy was complete, as well as the total loss of their legal and civil rights. These laws decreed that only persons of “German blood” (Aryans) could be citizens of the Reich, while persons of “impure blood” (non-Aryans) were inferior and were “subjects” of the State but not citizens. Thus, Jews legally became second-class citizens at the mercy of the government, defenseless to fight against eviction from job and property.

Hitler was figuratively “testing the water” with his progressively more restricting and more brutal laws and actions, and he was not getting opposition to them from the population or from the countries of the free world. In 1938, during the “Kristalnacht”, the Night of Broken Glass, Nazi thugs destroyed and looted Jewish businesses, assaulted and murdered Jews they caught, burned synagogues and much Jewish property all across Germany. Between 20,000 and 30,000 Jews were arrested that night and sent to concentration camps. Then, to add insult to injury, Jews were forced to pay one billion marks in fines so that the German insurance companies could reimburse Christian businessmen who might also have suffered losses during the looting and vandalism. The resulting silence of the international community seemed to provide Hitler with a carte blanche for his policies. No one would raise a hand on behalf of the Jews. Hitler received more encouragement for his repressive, brutal policies that year from the free world at the conclusion of the Evian Conference. 32 countries sent representatives to Evian in July, 1938 to formulate a plan that would get the beleaguered Jews out of Germany and Austria and help them be absorbed in volunteering free nations. The Conference was no more than an empty gesture.

Traditional Anti-Semitism

Zehor-Chicago

Traditional anti-Semitism was based on the fact that Jews refused to accept Jesus as their redeemer, and as the centuries rolled on, still refused to convert to Christianity. It was standard church teaching to condemn and ostracize the Jew for this refusal. Their eternal wandering and constantly being at the mercy of Christians served to confirm the seeming truth of church teaching that their wretched condition was a punishment from G-d for refusing to believe in the "true" faith. The fact that Jews were forced to flee from one place to the next due to the hostility of the Christian community, and did not choose this miserable form of existence of their own volition, did not seem to negate the argument of the church. By the 18th century, greater stress was placed on economic and political anti-Semitism. Under Hitler, racial anti-Semitism took on a still newer slant. According to Nazi theory, the inherent evil of Jews did not arise from their "mistaken" religious beliefs, or their economic role, but from their very being, their very identity, as Jews. Literally, he claimed the evil was in their blood. Also according to Nazi ideology, Germans were the highest level of the Aryan "race", while Jews were subhuman. These subhumans, amazingly, were accused of trying to subvert and undermine the structure of world affairs, and deprive the Aryan super-race of its rightful position — that of world domination. Nazi theorists insisted that democracy, liberalism, socialism and communism were all destructive Jewish notions that would only deprive the superior race of power and authority. How subhumans who were described as vermin could obtain the power to be a threat to a super-race was never questioned. The German people, conditioned by centuries of anti-Semitism, fell into line once again and helped Hitler into power.

Once Hitler was appointed Chancellor on January 30, 1933, racist doctrine became an integral part of the totalitarian regime, openly expressed and practiced. Hitler appointed himself a kind of "Defender of the Race". Sporadic violence by Nazi thugs against Jews accelerated and was condoned, even justified, by the State.

G-d was never more immediate nor salvation more attainable. As an adult, sitting next to my parents in shul on the high holidays, I often wondered what gave them the strength to return to the house of prayer and what meaning they possibly could have found in those prayers after That Night.

A second eventful date and turning point in my mother's psycho-emotional calendar was the 17th of January. She was *liberated* that day, gaining her physical freedom from the bondage of Hasag. She was fond of recalling how four starving young women held on to one another, barely able to walk until they found and occupied an abandoned apartment on Krutka Street. The place was freezing cold and the girls, wearing heavy men's boots and mink coats they found in the apartment, had to drag coals from another part of Czenstochova in a wheelbarrow.

There were other 'little' miracles which took place after the 17th. When their meager supply of coal ran out Tolla, Hella, Malla and Lutka went into a Russian-run factory which manufactured heating ovens and asked to be hired. The Soviet officer in charge, his chest full of medals, understood that what they really wanted was an oven. To their astonishment he dispatched one of his employees with a brand new oven saying: "Make sure it works perfectly before you come back!" As the girls thanked him he whispered: "Ich bin oich a Yid."

As I reflect upon my relationship with my own children I become conscious of the child that I am. None of us are quite as free as we would like to believe; there is more of our parents within us than we are willing to acknowledge, for better or for worse. We, whose parents were tried and tested against their will in the worst of all possible crucibles, somehow must distill from their experiences only the noblest lessons and incorporate them into the fabric of our lives. Then we must pass these lessons on. For all times.

Menachem Rotstein and his mother, Tolla Rotsztajn

shortly before my birth they must have made a conscious decision never to speak Polish in the presence of their children. To their mind Polish, rather than German, stood for all that was despicable and evil in their world. I have not understood it nor have I sought an explanation.

I know, however, that were it not for my mother's gentile friend, Hella, who risked her life on several occasions, one of my uncles would surely have perished. Also, my mother's blond hair, blue eyes and fluency in Polish must certainly have been the reason she was permitted to move freely carrying goods between Klobuck, on the so-called German side of the border, and Czenstochova which was part of the General Gubernement during those terrible days. Ironically, in the final hours of her life, under heavy sedation, my mother again spoke Polish, praying to G-d to bless and protect those whom she was leaving.

As their rejection of Polish symbolized bitterness toward their birthplace, my parents' steadfast devotion to Yiddish was perhaps their way of holding on to the memory of their beloved kin. Growing up in Israel, I recall my mother often being chided publicly: "Why don't you speak Hebrew to your son?!" To which she would reply: "I'm not worried about his Hebrew. But how will he know what his grandfather said?" If a miracle should occur and my grandparents would once again walk on this earth, how would I address them, was her concern. I am indeed indebted to my parents' foresight and to their courage to withstand the criticism of the enlightened ones. Yiddish has provided me some wonderful moments of emotional as well as intellectual delights.

Children of survivors have learned another way of reckoning time. For their parents, time came to a standstill on one fateful day. Nothing was ever the same since. The calendar is a heartless calculator, evolving with precise regularity, triggering at given times uncontrollably powerful inner responses. For as long as she lived my mother dreaded the coming of Yom Kippur, lending an added dimension to the meaning *Days of Awe*.

Inevitably, on that day she became withdrawn and silent. Her fasting brought on a severe migraine resulting in her losing consciousness, accompanied by fits of nausea and hallucinations. A doctor would have to be summoned. It was only during my late teens when I realized that it was on the night following Yom Kippur in 1942 that the first massive roundup (aktion) of Czenstochover Jews took place, when my mother's parents and all of her married siblings and their children were taken away. That Yom Kippur was to be the last time my mother had a 'home' in the most elementary sense of that word. That Yom Kippur, I was told, there was not a dry eye in the shtetlekh and synagogues of Czenstochova. Everyone fasted, all felt compelled to be in shul.

Growing Up with Czenstochov

By Menachem David Rotstein

In memory of Tolla Unglik-Rotsztajn

One of the first books I remember looking at was written in a language I could not then read. What remains in my mind quite vividly however, is an illustration of a female angel, her back arched and a bayonet piercing her slender body. Below her is a headstone – a matzevah – inscribed in Hebrew. Page after page the same illustration on the glossy paper; only the names of the dead are different and the number of gravestones seems endless. I think that this was how I first learned to count.

Had they known what an unsettling effect these drawings had on my impressionable mind, my parents would no doubt have hidden the book and kept it under lock and key. I must have asked what kind of book this was, where it came from, and how it came into their possession. I don't remember their answer, but now I know.

The book which still remains etched upon my memory is called *Churban Czenstochov*, the first memorial book printed in commemoration of that destroyed Polish community. It came out less than two years after liberation, written in Yiddish, and printed in German font. The book had a brown cover depicting menacing factory chimneys with the letters HASAG boldly written across the top.

Hasag is one of those words survivors' children like myself grew up with. Other words were *Lager*, *Far die Krieg*, and *Die Dritte Alley*. In between I heard these names: Soreh-Iteh, Moishe-Isser, Frimmet, Roochel, Pineches, Hendle and so on and on and on. I know them all. I know them in the order they were born and the profession they practiced, which of them were married and which had children. As well, I know the names of the towns around Czenstochova from which some of their spouses came: Klobuck, Kshepitz and Yanov.

I know the language they all spoke. I know that my parents both learned Polish, but I never heard it spoken in our home. Sometime

When it came my turn to say a few words of comfort to the few hundred people, words these Jews so desperately needed to hear, I could only say the following:

‘If this is what is left of our great community of Czenstochova, then our destruction is more complete than we thought.’

Then I broke down in tears. and all the rest of the gathering cried with me.

Dr. Benjamin Ornstein, another speaker at that meeting, writes more about that episode on page 64 of the book “Czestochowa”, published in New York in 1958.

Many changes took place in the life of each individual and in the lives of Jews in general since 1946. And yet, those frightening pictures follow me wherever I go. I see those pained and thin faces, those fear-filled eyes, full of pleading to hear a consoling word from me. And I fear to see their eyes full of tears. How badly I wanted to say some consoling words to them, but instead they heard only my cries.

In my sleepless nights, they appear again in my mind, the shadows of those faces from that barrack in the camp of Feldafing. And I pray that they should never leave me, for they are a part of me. I carry them with me in all my wanderings, and in all my deep, lonely struggles. Sometimes I wish that I could be back in Feldafing, in that sad gloomily-lit barrack, and that I could again look in their young, sad faces, and again see that deep sorrow that will never leave me.

I hope that all of you with whom I met at that gathering, live now in peace and in comfort, and that you have built yourselves your family nests, and that you have nachas from your children and grandchildren. But the cry and the sadness of that evening in the camp of Feldafing will always be with us to the end of our days in this “world of lies”, the world in which we live.

Montreal Book Committee, 1966

(From left): W. Yablon, H. Berkowicz, N. Gelber, G. Klein

The Jews in the Displaced Persons Camps in Germany

By Zvi Rosenwein

(Translated from the Yiddish by Rifka Rosenwein)

THE LIFE OF THE JEWS, in the displaced persons camps after the destruction, marks a heartbreaking and awesome chapter in Jewish history. The theme is rife with boiling hot drama. It is frightful to touch that theme and go back to that abyss of sadness and wails; one filled with deep emotional struggles.

It is there that you see the absurdity of continuation and the drive to live. While at the time of the destruction, there was the struggle to survive, in the DP camps emerged a more inward-looking conflict – the question *is it worthwhile to survive?* Is it right to survive when so many of our nearest are no more? It was an intense struggle with G-d and the world; Jewish morality combined with physical weakness.

The struggles and tensions of those times are burdening me forever. Sometimes I try to free myself of those thoughts, to rid myself of those episodes of despair.

About one of those episodes, I would like to write a few lines. It was the 26th of June, 1946. I was in the DP camp of Einring, which was near the Austrian border. It was also close to the Hitler residence in Berchtesgarden. A group of Jews from Czenstochova were, at that time, in Camp Feldafing in Bavaria. They invited me to be one of the speakers at a memorial meeting on the *yahrzeit* of the liquidation of the small Czenstochova ghetto.

Feldafing was a large camp for sick DPs. When I arrived there and saw how the Jews walked around in hospital uniforms, a year after the liberation, I was terribly saddened. I came to the "hall", really a large wooden barrack. There I was met by several hundred Jews from Czenstochova. Most of them were still dressed in hospital clothing.

To that gathering, also, came Czenstochover Jews from other cities in Germany, like Munich and Frankfurt. Many I recognized, but some I couldn't: the years in the ghettos and camps had changed their looks completely. I cannot recall a time that I was as depressed as when I met these Jews.

IV

Aftermath

Revival and Remembrance

I AM ALIVE

*My bluebird will swing our grandson's dream
with buckeyes and green Aprils
with barefooted youth
in the white foam of ancient watermills.*

*My bluebird will fly far away
to the honey-nest of grandfather Berl
from the windy fern he will drink
our tearful pearls.*

*And I, myself, a pre-holocaust echo,
a tiny beam in my grandson's
golden web
will rejoice in Warsaw Yiddish
Yach leyb, yach leyb.*

CHANAN KIEL

THE OLD SYNAGOGUE

*The old synagogue — a shrivelled grandfather
with dreamy windows,
drowsy Jews reciting the Psalms.
On the roof — homeless doves
begging for alms.*

*The old synagogue — shrunken, gray,
hiding its sadness and fear,
quiet and shy,
afraid of an evil eye.*

*The old synagogue — in gloomy days
guards the yellow pages of the sleechet,
the hasty evening prayers of a cousin,
and the children
late for Shofer-Blozn.*

*The old synagogue — burned to the ground,
my town murdered in cold blood,
and we still write them letters
from abroad.*

CHANAN KIEL

grave shall also be here''. Nonetheless, he gave me great courage to carry out my plan, so that I could be among the people to avenge the flow of innocent Jewish blood in the death factory.

During the nineteen days I spent in Treblinka, we tried to save as many as we could. We succeeded in sparing the lives of many Czenstochover Jews: Jacob Eisner (now in Israel), Rapaport (now in the U.S.A.) and a few others who managed to escape; Pacenovski (now in Israel), Abram Bomba (now in America)

I escaped on October 21, 1942, and the following day, I was attacked in the forest, one kilometer from Treblinka by some Poles who took my clothing. I was left in my underwear.

In the middle of November, 1942, I returned to Czenstochov, to the small Ghetto. When I told my horror story of what I had witnessed in the death camp of Treblinka, of our families being killed by gassing and the burning of their bodies, everyone thought that I was insane and was speaking nonsense.

From the small Ghetto, I went to work in the "Meble lager" and made contact with the underground and encouraged them to fight and escape.

In June of 1943, the planned revolt in the small Ghetto was unsuccessful. In that revolt the greatest of our ghetto heroes were killed, including my brother, Yitchak Gelbard. It led to the liquidation of the small ghetto in Czenstochova.

Pupils in the Czenstochover public school, with its director Ms. Szacher in 1932.

bands. They were shouting “All men to the right and women to the left, all undress fully”. Women and children were chased, in the nude, by armed S.S. who wished to cut off their hair. Then the people were driven through an alley, “Alley of Heaven”, to the gas chambers. They believed that they were going to take a shower.

In the meantime, the men were to pick up the strewn clothing and, running naked, they were to bring the clothing far away to a designated sorting place.

All the undressing was done under pressure and harassment, accompanied by horrible yelling and beating, so as to confuse the victims about what was actually transpiring.

When a subsequent transport of victims arrived, loaded into six cattle cars, no sign of the previous victims remained.

Another group worked in the “Red Camp” at the doors that opened from the other side of the gas chambers. At the entrance of the gas chambers, the floor was elevated and gradually sloped. After the gassing, the doors would open and all the corpses would slip into the pits. A bulldozer would dig day and night to clear the pits for the new victims.

The deportation of the Czenstochover Jewish population began the day following Yom Kippur, on September 22, 1942. The transports began to arrive in Treblinka. I went with the fourth transport and arrived in Treblinka on October 2, 1942, after spending twenty hours in the cattle train.

When the Czenstochover transport arrived, there were many of our transport chosen to remain working in the camp. I was among them. My work was to cut cord to a certain size to be given to each person as he arrived from the transport, to tie together his or her shoes. I must confess that for the first two days, I did not realize what was happening around me. I came back to my senses to understand what I saw with my own eyes — the tragedy and the destruction of the Jewish people. Among those Czenstochover chosen to work in the camp, I met Aron Berliner, Moshe Glick, two Gelber brothers and many others, whose names I do not recall.

I had decided that I would not remain there. I was actually helping in the destruction of the Jews by not making an attempt to escape. I also wanted to return to the Ghetto and to the underground fighters to make them aware that we had to be prepared to fight the inhuman murderers of our Nation.

I had met my friend and teacher whom we had saved, Gershon Prentke. I wanted to convince him to partake in my plan to escape. However, he was very depressed and weak and he said: “Here is the grave of my wife and child and close relatives; therefore, my

Nineteen Days in Treblinka

Originally written in Yiddish by A. Gelbard

TREBLINKA —a place that has never been printed on any map of Poland, and I am in doubt if any Polish Jew ever knew that such a place existed. Millions of Jews are now aware of that “unknown” place which became the cemetery of their loved ones.

Where is Treblinka? The road that links Warsaw to Bialistock was a place called Malkin. There was a train station with many train rails that branched out in many directions. One of the rails led to a small village called Treblinka. Its inhabitants did not know about the technology of the civilized world. They continued to cultivate the fields in a primitive way. They used the wood from the nearest forest to heat their homes and cook their meals. In 1941, the Nazi beasts ordered the trees of the forest cleared and, on that location, they erected an extermination factory of German precision.

The cleared area of the forest was enclosed with barbed wire, that was covered with tree branches and leaves in order to mask what was going on. There, in a very short time, were built thirteen gas chambers.

During my 19-day stay in Treblinka, I witnessed the daily arrival of three to four transports of six to eight thousand persons per transport. Quite a number of transports arrived during the night.

Special train rails were layed through the camp to allow the transport to drive directly into the Treblinka station. A locomotive with six wagons would ride into the camp. The transport would then be surrounded by the S.S., Ukrainians and Jewish groups, forced to do the dirty work.

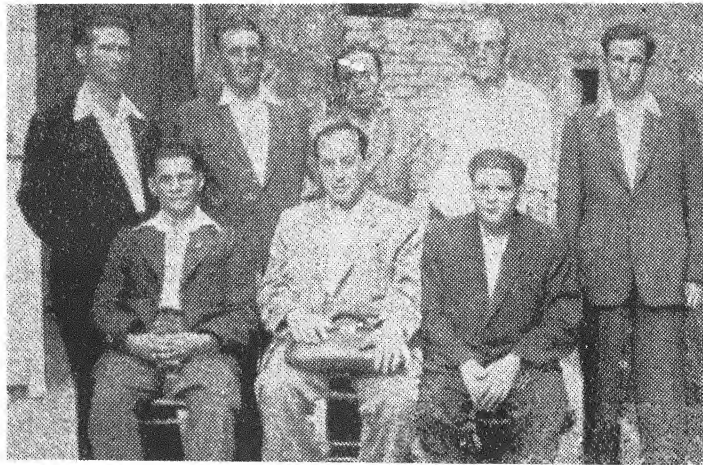
One group was called “Blue” because of the blue armbands they wore. Their job was to chase everyone out of the wagons, to discard the baggage and carry out the dead bodies of those that had suffocated during their last journey.

The bodies were immediately thrown into burning pits with human bodies that were continuously on fire. Not far away stood another group, referred to as “Red”, because of their red arm-

bour, I can still recall his name, Piotz Supel, to help us. We left the house of that gentile farmer who lived in Zagrodniki. The farmer accompanied us to Warsaw. We gave him money to purchase train tickets for us to Czenstochova. His wife was in tears when we left. She asked that we write to them should we survive.

When the war ended, I wrote to them. I received a reply in which she informed me that her husband and his friend perished in the Mauthausen concentration camp. She was remarried to a Jewish fellow. I have come to believe that she was a Jewish woman. Those of our group who survived are Yankel Eisner who lives in Israel, Moshe Rapaport, Yechiel Berkowicz and myself.

ESCAPED FROM TREBLINKA

3 Czenstochovers among the group:

Seated on the right, Jacob Ajzner and Standing on the left, Abram Bomba and Moshe Rapaport.

Abram Bomba, standing at the entrance of the Treblinka Museum.

Later a new resistance group was formed by Ch. Kaufman, Yankel Eisner and Yechiel Berkowicz, Moshe Rapaport, Szimon Amsterdam and the Herman brothers. It was decided that Moshe Rapaport, Yankel Eisner, and one of the two Herman brothers would be part of a new escape attempt. Before the "Appell", all three men went into hiding. The following day we heard nothing about their escape. It seemed that everything had gone smoothly. We now had to go ahead with our next plan. It was Saturday and we were preparing to go into hiding as well. Before the "Appell", we noticed that someone was pacing in the area where we were intending to hide. It seemed that he was looking for something. It turned out to be Kolenbrener from Czenstochova who was collaborating with the Gestapo. We decided to postpone our plans to the following day, Sunday. That Sunday we went to work as usual and, in the evening, again prior to the "Appell", we went into hiding. We had to be most careful as the Ukrainians and the S.S. were on the alert. We remained in the bunker for several hours until it got very dark. We then decided to crawl out in the direction of the clinic and the watch tower. We were now on the other side of the fence and continued to crawl a few hundred meters. We then stood up and ran. We ran for hours, not knowing where we were.

At 2 a.m., we heard voices in Ukrainian and it appeared that we were in the guards' camp. We must have been running in circles in the darkness of the night for over five hours, covering a mere kilometer. We turned in another direction and started to run again. This time we arrived at the river Bug. We were now six kilometers from Treblinka. It was 5 a.m., and we could see a farm house. Berkowicz went to the house and a few minutes later he reappeared to inform us that the entire area was surrounded by the Gestapo. We had to leave immediately. Once again, we were on the run.

We arrived at a bridge which was the Malkin crossing. In the distance we could see a German post on the other side of the bridge. Our decision was to remain in the field, as it was too dangerous to cross. It was 9 a.m. and we decided that we would remain in the field until nightfall, and then continue our escape. We asked a farmer, passing on a hay wagon, to assist us. We begged him to allow us to stay on his farm. We offered him money and he agreed to help us. He accompanied us to the farm, the plan being that if we were caught, he would accuse us of having broken in.

At nightfall, the Sheriff of the Village came to tell us that he would lead us to the highway. We walked until morning. We arrived in another village. Along the road, we saw a woman at the door of her house. We spoke with her, and she permitted us to stay in her home for almost one week. After that week, she asked her neigh-

were pleased with the blanket-full of concealed loot. No report was made to the Germans.

A week passed after that incident and there were no consequences. We had accumulated a large sum of money which we hid. L. Rosenthal requested half the money as he and another person from Warsaw were planning to escape. His companion claimed he knew of a safe way out of the camp. I informed Hershel Goldstein who advised me, to give Rosenthal what he had requested. That day, I did not see Rosenthal at the "Appell", which meant that he had escaped. Four weeks later, Kozetsky told me that Rosenthal was back in the camp. I could hardly believe it. When I came to work (sorting "szmates") and saw Rosenthal, I asked him what had happened and why he was back in Treblinka. He looked at me for a brief moment and replied that he had returned in order to show me a safer route of escape.

One day, Kapo Commander Galewsky questioned Rosenthal about his escape. We were aware that Galewsky wished to escape. We all were anxious to know the details of Rosenthal's escape and return. He suggested that Hersh Goldstein be the next to escape, since he looked like a gentile. It appeared that Galewsky too had now decided to sneak out of the camp. He spoke at length with Rosenthal about it. I had noticed that Rosenthal recently had become quite friendly with the "Kapos" (camp police). One day they gave him something which he immediately pocketed. In the evening after work, we did not see Rosenthal.

A few days after Rosenthal's second escape we noticed that the SS was observing our every move. Therefore, we had to be very careful with our next escape attempt. They had learned that someone had been smuggled into the camp and had left with a large sum of money and valuables. The commander knew all about it. He found the man and beat him viciously on head and body. We were witnessing the scene. The commander then came over to our group and pointed to Szlomo Chapnik, Hersh Goldstein, the two Feiner brothers, two men from Piotrkov and me. We were ordered to go with the SS immediately. On the way, the Kapo Rakowski noticed me and requested my release, because I was the barber. I was sent back to the barrack. Rakowski remembered that I had helped his brother to escape. The other two men were taken to the clinic and shot.

It appeared that Rosenthal had escaped again, though this time alone. Later, when I was no longer in the camp a friend from Radomsko told me that Rosenthal was in Praga for a while. But a few months later, he was again part of a transport of Jews to the extermination camp of Treblinka. However, this time nobody was selected to work in the camp. The entire transport, Rosenthal included, was exterminated.

My Escape from Treblinka

A.L. Bomba's Story, originally written in Yiddish

TREBLINKA: A small village northeast of Warsaw which was the site of a model death-camp which existed solely to put masses of people to death. Its only labor was the labor of Death.

EVERY PERSON SELECTED FROM a transport and ordered to work in the death camp of Treblinka, was planning to escape.

This was not an easy task as you needed a lot of money, which, if found on you, would be a cause for your immediate execution. One also had to find someone whom one could trust with an escape plan.

We were a group who had become very close to one another. In our group were Hersh Goldstein, Hershel Kaufman, Yankel Kaufman, Yitzchak Zaidman, Yechiel Bercovitch, Leibel Rosenthal, Yankel Aisner and myself. Everyone in the camp knew that I was a barber who would sometimes cut the hair of "Kapo" Rakovski and "Kapo" Blay. Kapo Rakovski permitted me to work in the barrack, which gave me the opportunity to hide money and other valuables in preparation of the planned escape. Concealed in our blankets were our money and valuables. On the designated day, we went into our hiding place and waited for the darkness of night. Yitzchak Zaidman led the way, followed by Hersh Goldstein and myself. When we were 20 meters from the barrack, we saw two Ukrainian guards attacking Zaidman. They beat him, unwrapped his blanket, saw the money and then talked with him. We gradually moved back in the direction of our barrack and returned to our places. A few minutes later, the guards entered with Zaidman. They spoke with the barrack commander, Engineer Galewski, who ordered everyone outside. The two Ukrainians came out with Zaidman, demanding from him to point out those who had been with him. Zaidman remained silent. We were then ordered back to our stations. The Ukrainians continued speaking with the commander. It appeared that the Ukrainians

Eventually, he remarried and moved across the border to Germany. One night, he had a dream. His first wife said to him: "You know that our daughter is alive and you must make another attempt to find her." He awoke and decided to search once more.

Leaving his pregnant wife, he returned again to Czenstochova. He begged his friend working in the city hall for help and, together, they set out in search of the child. They travelled into the northern areas of Poland, trying to find the family who adopted his child. It was an extremely difficult task, but, at last, in one of the cities, they found the family.

The Polish friend went alone to meet the parents and to inform them that the real father of Maria was alive and that he wanted his daughter back.

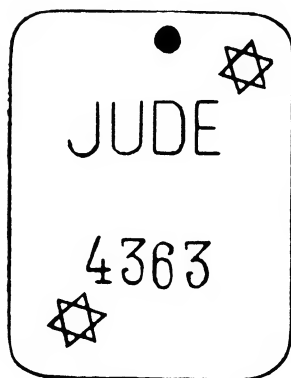
At first the adoptive parents did not want to consider returning the child. Little Maria was their daughter. They were a family.

Many meetings and discussions followed. Promises were made to convince the people to return Maria to her real father. Eventually, they agreed, but they moved to another city where they were not known, deeply saddened, and went into mourning.

As for Maria, she went back to Germany with her real father. It took her a long time to adjust to her new family.

This is a true story.

Maria now lives in Israel, where she is married and has her own family.

Identification tag for the Jewish slaves in the concentration camp in Czenstochova.

A Jewish policeman in the ghetto.

Little Maria

By Lucy Mietkiewicz Zilbert Nisker

IN 1942, IN OUR JEWISH GHETTO of Czenstochova, there was a young couple who had a 9-month-old baby girl. Since, by this time, most children and old people had been deported to Treblinka, they sought desperately to protect the child from the Germans.

The couple, whose name will remain anonymous, convinced a local Pole to escort the baby to a Polish convent, located outside the ghetto. They dressed the child and placed her in a basket, with a note: Maria, 9 months old.

The Polish woman took the basket with the baby to the orphanage, rang the bell, and hid nearby to see what would occur. Moments later, a nun opened the door, saw the infant and took her inside.

Months passed. The father of the child was imprisoned in the labor camp “Hasag” in Czenstochova, while the mother perished in the flames of the burning ghetto.

In January 1945, Russian troops liberated Czenstochova from German occupation. The father of Maria was fortunate to survive the war. Having lost his wife and most of his family, his only hope now was to be reunited with his daughter (who by this time was 4 years old). He so much wanted to bring her up. As soon as he was able, he travelled to the orphanage to meet with the Mother Superior. When he inquired about little Maria, she told him that she remembered her very well. Just last year, a young childless couple from Warsaw came to adopt a child. They chose Maria. He was shocked ! Trying to be of help, the Mother Superior provided him with their address.

The very next day, he took the train to Warsaw to retrieve his daughter. When he arrived, he could not locate the building. It had been destroyed during the 1944 Warsaw uprising. There was no trace of Maria ! Heartbroken, he returned to Czenstochova. He tried again to locate the Polish family, with no success. . . .

Months passed, but he could not find peace not knowing whether his child was dead or alive. Whenever he saw a little girl of Maria's age, he looked very closely to try and recognize her.

Joseph. In 1960, we made the decision to move to Canada. Many years of struggles and hard work allowed me to build a successful business and extend our family with two more sons; Morris and Philip. Looking back at the difficulties I had to endure, gives me a great sense of satisfaction and pride in the successes and happiness that my family now enjoys through their careers and families of their own. Of course to a very large extent, the credit for the success in rebuilding the family and heritage I had lost, goes to my wife Laja, for without her strength, love and support, none of this could have been possible.

Two Brothers

By Esther Gabel Srebrnik

EVERY JEW FROM CZENSTOCHOVA who survived the war has many stories to tell. I have always wanted to share the story of two who did not survive, my brothers Abba and Moishe Gabel. In 1943 posters were put up in Czenstochova stating that a reward of 10kg of sugar would be given to those who informed the Gestapo on a Jew. Two Poles saw my brothers wandering in the forest and told the authorities. This is how they became the victims of treason.

When I was liberated on January 16, 1945 I learned about the tragic fate of my brothers and I was desperate to exhume their bodies. I finally had the necessary documents drawn up and the arrangements were made, but the Jewish suffering was not over yet. The Kielce Pogrom had begun. My husband Edek, myself and our one-year-old son Henry had to flee Poland immediately. I thought my plans, to remove my brothers' bodies from the forest, would never be realized.

Throughout my life in Canada this bothered me tremendously. I always felt guilty about leaving them. My son Henry knew this and when he went to Poland in 1977 his most important mission was to find the graves of my brothers. Through sheer luck and perseverance, he found a monument to 4,000 Jews killed during the war and my brothers' names were among them. Apparently, after the war a commission was formed to exhume the bodies. I now felt as if a great weight had been lifted off my shoulders. Thanks to my son Henry, I could now live with the memory of my two beloved brothers.

myself. The arrangement was that we were allowed to live there, but only as long as we did not marry. The room had no bathroom, no kitchen; just four beds. We lived together in this room for seven years.

My friends and I met a man from Czenstochover, Mr. Jutobrovski. He was a kind man, who expressed a very sincere concern for all of us, and even went along with us when we were preparing to go off to the army. At that time there had not yet been a Jewish army, since the English were still in control of the country. I had the privilege of being the three thousandth soldier to enter the army.

When we were mobilized, there were not enough guns for all of us. We were sent out anyway, and told that if one of the other soldiers were injured or killed, we were to take his gun. It was our mission to open the way to Jerusalem, which at that time was under Arab occupation. The commando group with which I was mobilized was known as Palmach.

I was attached to a special forces commando detachment and sent to train at a camp at Givat Olga. Here I would have the honour of having had close contacts with individuals who would later play key roles in the successful establishment of the state of Israel. Among them, Yosef Tabenkin, Uri Banher, David Elaizer and Ariel Sharon. This was a turning point in my life, as for the first time as a free man, I felt as though I could make a difference, fighting for the rights of the Jewish people. At the outset we were 1300 special forces troupes, and by the time of the cease fire, our numbers had dwindled to 350, many of whom, including myself, had been injured. I spent some time in hospital, and upon my release was sent to train as a member of the military police, a position which I held until my discharge from the army.

After our tours of duty in the army my friends and I returned to our small apartment. In time my friends married, and I was left, the last one in our little apartment. I met and married my wife, but we had no means to start our life together. My wife also came from a poor home, which created a problem, because my mother-in-law wanted her daughter to have an easier life. However, we decided to make a go of it anyway. I asked my landlord for permission to live in the apartment with my wife, until I could scrape together enough money to move elsewhere. He did not agree, but we moved into that apartment anyway. One difficult test for our new marriage was that this apartment had no conveniences at all. But with the help of our neighbours, we were soon able to overcome some of these obstacles.

After some time we would move from that apartment to a different home and soon we welcomed the arrival of our first son

refused to give up hope. Finally the British soldiers liberated the camp and brought food for us. It was at this point that many died because their weakened bodies could not withstand the shock of eating after such long periods of severe starvation. My will to live was so great that I controlled my urges to eat large amounts of food – a very difficult task, to say the least.

After being liberated, I slowly regained my strength. A friend, Mr. Macovsky and I decided that we no longer wished to live in camps, and decided to find a place of our own to live. Macovsky, who was fluent in German, would help us to pass for German Jews and thus facilitate our ability to obtain an apartment in Germany. We went looking door to door for a place to live, and finally found a room.

We stayed there for a while and then moved along to a small town at Saltzeim where many Jews settled temporarily while waiting for permission to emigrate. The permission was not forthcoming and I decided that I would go to Israel illegally, if necessary. We boarded a ship destined for Israel. All of the passengers were making similar attempts of relocation to Israel. We were caught and placed in an internment camp name Eilit. After two days, we escaped from the camp and attempted to enter the mainstream of Jewish life in Israel. We were met with mixed emotions, as many could not comprehend how we could allow ourselves to have been treated by the Nazis in the ways that we had been back in Poland. It became necessary for us to prove ourselves as worthy and win the compassion of those around us, making them realize that the treatment we received at the hands of the Nazis was not our faults, but a result of circumstance.

Back in Germany, I practised carpentry, which proved useful when arriving in Israel. I met a man who was formerly from Czenstochover and had a carpentry shop in Israel. He hired me and soon I had my first job, in the hope that I would be able to look on as the other carpenters worked and learn the trade. As luck would have it, there was no room for me to work inside the shop, so the man set me up to work outdoors. This forced me to run inside periodically for water, but in actual fact, to allow me to look on as the others worked.

My friend Efraim was living on a kibbutz. His father was a carpenter back in Czenstochover, making him a good candidate for work in this shop. I told the owner about Efraim and he hired him as well. The problem was finding him a place to live. I took him in with me, however my landlord did not like this arrangement and we were forced to leave. We finally found a new place to live. We were four men in one room. All of us were from Czenstochov; there was the two Lax brothers, Efraim Seltzer and

was the existence of work that ensured our survival. I was involved in this operation which in my case, involved destroying the shipping crates in which the ammunition was being transported. In time, the lack of crates created the need to set up a carpentry factory to build more. I was helped by three others; Itzoulek, Yescrovitch and in the carpentry shop by Bercovitch, all of whom unfortunately, did not survive the war.

One particularly unpleasant recollection of the work in the factory, involved a scenario in which a man paid off the work foreman to relieve him of the distasteful duties of cleaning the ammunition casings. The foreman chose me to replace the man. After a short while on this job, without permission, I abandoned my post. The foreman searched everywhere for me, as I did everything in my power to elude him. Finally he reported me to the Hassack representative who later called me in to speak to him. Suspecting that I might have ties to the underground, he let me off the hook with the warning that if this should happen again he would be forced to deport me. It was then, by his reaction to me, that I knew that he, too, had connections to the underground.

As the Russians approached the town, the Nazis decided to evacuate the factory. Some Jews hid themselves in the factory, however I chose to go with the majority. Our destination was Buchenwald. In this camp we suffered terribly; hunger and hard labour were very common. From there, I was deported to the concentration camp of Dora. In this camp, the Nazis produced V2 rockets. The work there was extremely grueling, working practically non-stop to construct a railway, with nothing to eat except the Nazis rendition of soup. In this camp, I became reunited with a childhood friend from home, Efraim Seltzer. Efraim and I stuck together, offering encouragement and support to one another in this terrible place we found ourselves in.

With the English forcing the Nazis back, Dora too, was evacuated. People were separated according to nationality for transport in the huge wagons. I claimed to be a non-Jew, a decision I would later regret. The trip to Bergen Belsen was a difficult one. People were packed into the wagons like sardines. We were not fed and many did not survive the long trip.

The war was nearing an end and at Bergen Belsen, the situation was desperate. Food was in very short supply, and we were fed rations which were impossible to survive on. In this camp I was placed in barracks with many people from my hometown of Czenstochover. The Macovskies, Hershlicovitch and others were among those interned with me.

We were so malnourished that the simplest step was an impossible task. This, however, did not break my spirit and I

the Germans, would identify Jewish children in the streets. These children would receive beatings and sometimes even more horrifying punishments.

Soon, the Nazis evacuated the ghetto, splitting up entire families. The Germans would tell the evacuees that they were being sent to alternate locations behind the front lines, to take part in work details, such as potato picking. In actual fact, they were being sent to the Treblinka concentration camp. My parents' last words to me were that I should save myself and that I should tell anyone who would listen of the atrocities being perpetrated against the Jews by the Nazis. From that moment on, I realized the difficulties I would face as an only child, with no family, no life experience, no education and no trade.

I was placed in a small ghetto where I lived with total strangers. The holidays were particularly painful times, wandering the streets, looking into windows, while others attempted to celebrate. I would walk the streets, anguishing over my loss, until finally I would tire and go home to a lonely bed. This ghetto was also disbanded and we were all interned and forced to work in large factories. I was placed in an ammunition factory known as Hassag Peltserie. My cousin, Hartzge Schillit was also placed in a nearby factory named Rackov.

Hartzge's brother, Herschel and his wife were being hidden outside of the ghetto by non-Jews. Shortly before the war, Herschel tried to save his brother by approaching one of his wife's gentile friends in order to persuade this friend to take in Hartzge. The lady was most receptive and told the couple to wait while she went to get them food for breakfast. She returned with officers of the S.S. who proceeded to torture my cousin Herschel and force him to divulge the name of his brother and in which factory he was working. Herschel, his wife, and Hartzge were all taken to a concentration camp. The wife Adella, was the only one to survive the war. These lives were all ruined in exchange for a five-kilogram bag of sugar offered by the Nazis for anyone willing to turn over Jews in hiding.

The section in which I worked was varied in the diversity of the people who worked in our section would pay the Polish workers ammunition from the front lines, cleaning and refurbishing it, and then returning it to the front lines for use. Some of the elderly people who worked in our section would pay the Polish workers to get food for them. The elders in turn would give us food to ensure that we would work harder and thus spare them from deportation.

It was common practice for the underground resistance to subvert the German's efforts by sabotaging different processes and thus creating work and the need for more Jews to perform this work. It

those who were less fortunate. Every week before the sabbath, merchants would go through the various neighbourhoods, collecting food for the needy. This food would then be distributed to poor families so that they too, could celebrate a joyous sabbath. These gestures of kindness made a tremendous impression on me and served to rekindle in me, the belief that there still existed some semblance of good and humanity in mankind.

The town of Czenstochover was an interesting mix of extremes. One particular individual comes to mind as a symbol of the contrasting ideals of good and evil, prevalent during those times. A Jewish man, known to us as Gayla Avrum was a gentleman who made his living in trades which were not socially or legally acceptable. As a result, he was an outcast of the Jewish community who did not wish to be associated with his dishonest business dealings. This man, as ruthless as he was in his approach to business, was a totally different person in his private life. He saw to it that his family respect all Jewish traditions and that his children be educated and respectable. Avrum made a point of caring for one of the town's mentally infirm, homeless men. Every week Avrum would take this man down to the river, bathe him, and provide him with a fresh set of clothing. Looking back, it seems ironic that at a time when others would turn their backs on the needy, this man who others considered undesirable or crooked, would provide aid and comfort to those who needed it the most.

Eventually it came time to enter public school, where anti-Semitism was a terrible problem. Hatred of Jewish students was so fierce, that it became necessary to segregate Jews from non-Jews in separate schools. This did little to solve the problem of Polish children would look for us after school in an attempt to provoke fights. In the beginning we tried to avoid them, however their persistence forced us to confront them against our wills. My parents would always be very upset when I would come home all bruised and battered. They did not want me to fight with the non-Jewish children and pleaded with me to avoid these confrontations at any cost.

Once the war broke out, our family attempted to flee the German occupation, but eventually we were held up in a small town and were forced to return home. The Nazis began selecting Jews for several different types of work which they wanted carried out. I tried to avoid becoming involved in their various work projects, but this was not always possible.

The Nazis constructed a ghetto and took away all of our means of supporting ourselves. Eventually hunger would set in, forcing me to sneak out of the ghetto to stand in the Polish food lines for bread. Some of my friends who did likewise, were not as fortunate as I, and were picked out of the lines by Poles who, working with

worn out shoes would always serve as a symbolic lesson to me about the cold harshness of growing up poor and Jewish in a world that tolerated neither.

My parents, though not extremely religious, kept a strictly kosher home. Often in my childhood, situations in the outside world would demonstrate to me the total disregard and disrespect of Jewish culture and tradition, held by the non-Jews of Czenstochover. One particularly disturbing recollection is of a man who watched over the building in which my family lived. One day, I saw this man, sitting outside, eating a ham sandwich. The man called me over and asked me if I was familiar with the type of meat that he was eating. When I said that I was not, he held down my arms and rubbed a slice of ham all over my face and mouth. It is a taste I have never been able to rid myself of to this very day.

Our town was predominantly anti-Semitic, whose majority would seek out any opportunity to harass and terrorize the Jews of this fairly large Polish town. Very often, the Jewish community would be under siege by groups of youths and adults, intent on damaging Jewish property, as well as inflicting bodily harm. A small group of Jewish townspeople would undertake a modest resistance effort to combat the violence and terror. In one unfortunate confrontation, one of the non-Jewish pillagers was killed. His death would serve to create a martyr for the anti-Semitic factions and give them further cause to make the Jews of Czenstochover the focus of continued pogroms and violence.

The Poles were extremely harsh in their attitude towards the Jews. Often, in organized groups, the Polish townspeople would picket in front of Jewish businesses, discouraging customers from buying their goods. These tactics made it difficult, if not impossible for the Jews to earn a living.

The hatred toward Jews only made us stronger in our resolve; the instinct to survive was greater than our complacency to succumb to this overt discrimination. As a child I can remember taking part in the efforts to resist the campaigns against the Jewish sectors of town. We build walls and barricades to help prevent our enemies from perpetrating their evil deeds upon us. Growing up in these circumstances, it became painfully obvious that only the strong could survive. Not a very cheerful lesson for a young boy, but one that encouraged youth to adopt a fighting mentality at a very early age – there was little choice in the matter.

The town's Jewish community was made up of three classes – the poor, an entrepreneurial middle class, and the well-off. At all times, the Jews of Czenstochover exhibited a sense of responsibility to their own. One found childhood memory if of the generosity shown by many of the fortunate Jewish town's folk in aiding

A Lost Childhood

By Szlomo Szwimer

My earliest childhood memories are of the times as a youth in school. It was an old schoolhouse, maintained through the generosity of the Jewish community of the town. The impoverished children of our community went to this school, while others, more well off, went to private schools run by rabbis. The school had approximately 150 students.

The school was adjacent to a river. This river was bordered on one bank by a Jewish neighbourhood, and by a Jewish hospital on the other. The sounds of the rolling river were a big part of our day in school, as the water rushed outside of the windows, and after a long day in classes, I often went down to the river to swim. This was a place where my friends and I would go to forget the harsh realities of religious segregation. Playing with friends and enjoying childhood activities allows us to, for a short while, forget the hatred which often surrounded all Jewish children, even within the security of one's own home town.

Beyond the bank where the hospital stood, was a gentile neighbourhood. The non-Jewish children would regularly interrupt our swimming by hurling stones at us. We barely had time to get out of the water and defend ourselves. I remember vividly, the many times I would go home bloodied as a result of the stonings I received at the hands of our non-Jewish neighbours. For fear that my parents would not allow me to return to the river, I felt compelled to invent creative stories in order to explain my dishevelled condition upon arriving home.

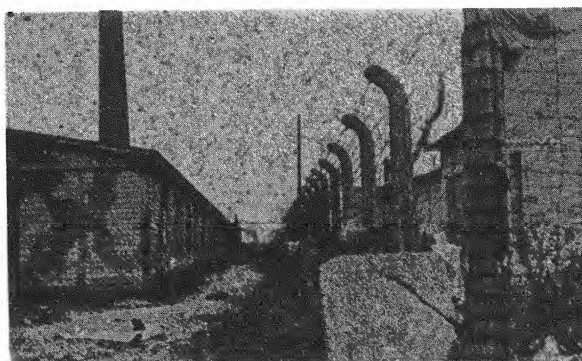
Eventually, the truth did come out, and my parents forbid from playing by the river after school. From that time on, my afternoons were spent in the relative safety of my own backyard, playing soccer, with a ball fashioned from old socks. The new shoes I would receive at Passover would inevitably be worn out in a matter of a few short days as result of the wear and tear of our daily soccer matches. The realities of poverty would require me to walk around for the rest of the year in torn and tattered shoes. These

after a day of fasting and prayers to the Almighty to grant each and everyone a year of life, all the street lights were put on. The purpose was to make sure that no Jew could be able to run away to the Aryan side of the ghetto walls. The Jewish ghetto police were running from house to house telling everyone that they had to be present at the "Appell", which took place on the "New Market". There they selected those chosen for deportation to the gas chambers of Treblinka. I did not go to the "Appell". I took my mother and my sisters to a hiding place in a bunker at the Braland Factory, under a barrage of gunfire. Sixty people were hiding in this bunker.

The Nazi Commander, Degenhart, demanded that the Landau brothers turn in those who were hiding in their factory. He threatened that if they found the hiding place, everyone would be shot. That bunker was not discovered, the Landau brothers were not killed.

I had an identification card from "Enro". I went from Landau's factory to the "Metalurgia", where a large group had gathered. The Director of "Enro" company told us to go with him and present our working permit from "Enro". On the way to the Metalurgia, the guard gave a signal to the Nazi Degenhart who then asked the age of a young boy in our group. In his panic, the boy could not talk. His father, Szmuel Zelinger, answered for him and said he was 17 years old, but the guard, Szol, took him out of our group and killed him with his revolver right in front of us.

That was the first time in my life that I saw a person killed. I will never forget that horrible scene as long as I live. That tragic Yom Kippur of 1942 marked the beginning of all deportations and the murder of my beloved family – my father, Chaim, my mother, Dvora, and my sisters, Sara and Miriam.

Inside the HASAG Concentration Camp

The Tragic Yom Kippur of 1942

Originally written in Yiddish by Moshe Altman

IT WAS A FEW DAYS BEFORE YOM KIPPUR of 1942. Alter Altman was an electronic technician and the Brigadier of the “Enra” Co., who worked in the company as a slave laborer. I had a special permit from the company, but I have always found ways not to go to work. The Brigadier warned me that recently the management was very strict with those who were not present at work all the time. The working permit was a guarantee of security and it could be taken away at any time.

One day Alter Altman told me that he had just come out of the administration office and that there was bad news for all those in the ghetto. He was told, in confidence, that the murderous “deportation commando” had arrived in Czenstochov and 100 cattle box cars were on the train, ready to be used for the deportation of the Czenstochova Jews from the large ghetto.

Upon hearing the shocking news, I called a few of my friends, Yeheskel Ofman, Friedman and Zborovski. We all decided that we had to return to the ghetto to warn everyone so that they had the opportunity to do everything possible to save themselves from deportation. I also told my brothers, Todel and Tovieh and David Kozak.

At first, everyone thought this story was exaggerated, but others, from different working places, confirmed its authenticity. We asked ourselves what we could do. But no one knew the answer. The Jews who were in their hiding places thought that in a few days everything would be over. That did not happen. The Nazis were searching everywhere for those in hiding. Whoever was found was immediately shot. It was shameful that the Jewish ghetto police collaborated with the Commandos in the search and turned the people over to the Nazis.

At that time, the war between the Germans and the Russians was continuing. All the windows had to be covered at night. The same law applied for the street lights; but, on that Yom Kippur night,

The Holocaust was different from all other earlier massacres in the history of the Jewish people because of its conscious planning and systematic execution.

Death is always tragic, but when death by murder is multiplied by six million in five years (counting only the Jewish victims), a new term had to be coined for it: Genocide. And the conscience of the world seemed mute. A great transformation has taken place in the lives of the Jewish people. We are no longer the victims of rulers in one country or another. We have become masters of our own destiny in our own land — Israel.

I presently reside in Chicago and have one son and one daughter and two grandchildren. I am also the President of the Midwest Czenstochover Society. I am happy at last.

In December 1939 the German authorities ordered all Jews to wear at all times an armband with a large Star of David.

PHOTO BY ILUSTR. "POLISH JEWS"

My Story of Survival

By Barbara Pryor

MY NAME IS BARBARA PRYOR, BORN Basia Zielonka. I am married to Jerry Pryor, formerly Jurek Przyrowski.

I lived in Czenstochova on the famous Garibaldi Street. It was a home between the mikva and the synagogue, the town's most beautiful. As I witnessed the burning of the synagogue by the Nazis, I was sure that the flames would reach heaven.

My family consisted of my beloved parents, six sisters and brothers, and eight nieces and nephews. Both of my parents also came from large families.

On September of 1939, the Germans overran Poland and the mass slaughter of Jews began, as did the nightmare of the deportation trains, extermination camps and various other bestial atrocities perpetrated by the Germans. Their "final solution" took away my entire family.

How did I survive? This episode of my survival is one of many miracles. One day we were all rounded up on the square, next to the small ghetto for another selection from people who all belonged to various working groups. I slipped into one group but was pushed out by a Jewish policeman because "I didn't belong there". My sister saw my dilemma and signalled to me to quickly move into her group. At that moment, a miracle happened: The group I was taken out of was sent away for deportation. Nobody survived. On this unforgettable Bloody Monday, a few heroic Jewish partisans attempted to kill the Germans, among them a lieutenant Rohn. This caused havoc among the Germans. They responded by massacring more Jews in revenge. They then took truckloads of Jews to the cemetery to face a German firing squad. The tragedy was indescribable. I survived Bloody Monday. Later, I was taken to the Hasag concentration camp in Czenstochova. The small ghetto was burned to the ground, with mothers holding their babies in their arms, old people hidden in the houses. This was just one episode in my miraculous survival story.

In May 1941, an order was given forcing all the Jewish people to live in a ghetto situated in the impoverished part of the city. Life in the ghetto was intolerable. Ten to twelve people were crowded into one room, without water, toilet or food.

In September 1942, rumors spread that the ghetto was going to be liquidated. On the day of Yom Kippur, September 21, Germans dressed in black uniforms arrived in the city together with Ukrainians. Many cattle cars could be seen at the train station. At 4 a.m. on September 22, the Germans and Ukrainians attacked a few streets in the ghetto and chased everyone from their homes. Those who did not move quickly were killed on the spot.

I was in the first group, along with my wife, our 4-week-old child, my mother and brother. We were chased by police to walk quickly in the direction of the train station where over 60 cattle cars were ready to be loaded. Five thousand people were loaded into the train that tragic day after Yom Kippur — the first transport to Treblinka. My family and I, however, were told, along with some of the others, to return to our homes. But I never saw my brother, his pregnant wife and their 3 year old son again.

On September 25th, a day before Sukkot, we were taken back to Berka Joselewicza Street. A few more people were taken out of the group. The rest were sent back to the station. We were pushed into the wagons and piled on top of one another. After several hours waiting, the train started rolling. The wagon was filled with about 120 to 140 persons, without food, water or room to breathe. The train was headed in the direction of Warsaw. After travelling all night, we arrived the following morning at a small station — Treblinka.

I was standing near the window watching one train roll in while another one left, empty. Ours was the third train entering Treblinka. It was 12 noon.

Orders were given immediately as we rolled into the camp. Women and children were ordered to go inside the barracks, while the men were to stand outside. They were made to undress completely and to get ready to go to the shower room. Nobody knew that these were the gas chambers. On that day, between 16–18,000 Jewish people arrived at the camp. All were gassed within a couple of hours.

My Hometown Czenstochov

By A. Bomba

FIRST LET ME SAY MANY THANKS to my friend Harry Klein for the hard work he has put into compiling a book in English about our city Czenstochova, for the second generation. Many books have been written in various languages, but this book is about the history of our city. It will be unique as it describes the life of a vibrant pre-war Czenstochova which ceased to exist as we once knew it.

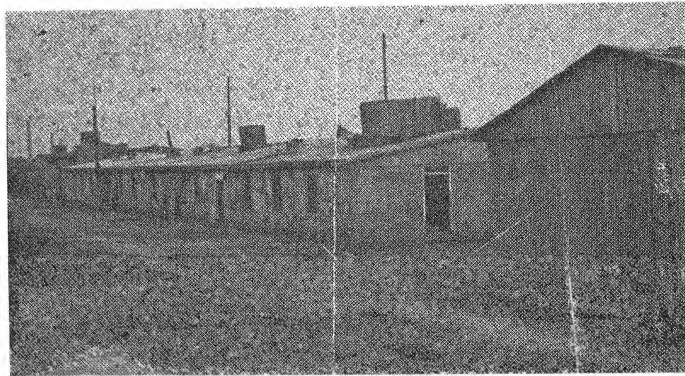
Jews have inhabited the city of Czenstochova for many hundreds of years. They have enriched the city by building hospitals, factories, banks, clubs, political parties, congregations and welfare institutions. We were, nonetheless, strangers in our own land and in our own city because we were Jewish and were not accepted by most of the Polish people who were anti-Semites.

In the thirties, the ruling party of the country created new laws against the Jewish population. There were anti-Semitic outbreaks against Jewish students in the Universities; the Poles were organized to boycott Jewish merchants. This mistreatment continued with pogroms in 1937, led by Kluzniak and in 1938, led by Baron. The abuse of Jewish people continued until 1939 and the outbreak of the second world war.

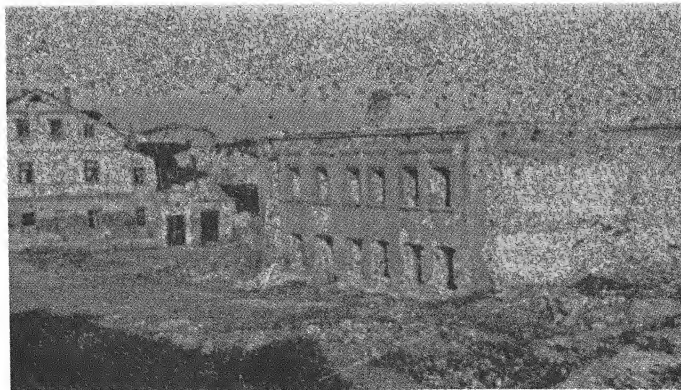
On the second day of the war, the Germans entered our city and two days later, on September 4th, without any provocation, the Germans started to attack the entire population of Czenstochova. Many people were killed.

In December, 1939, the Jewish population was ordered to wear arm bands with the Star of David. All the Jewish-owned stores, businesses and factories were confiscated. This was followed by an order that Jews must give up all such possessions as fur coats, radios and furniture. Every few days the Germans attacked Jewish homes and took the men and women to do forced labour. Many Jewish people were never returned to their homes.

of tradition and respect for their roots. This is reinforced every Shabbat when we travel, en masse, to Buby and Zaidy's for dinner. The conversation is noisy, the kids run around. Something always gets spilled, but you will not find a more loving atmosphere or "hamische" feeling than around the Skovronek family table on Friday nights.

The living quarters (barracks) in the HASAG forced-labour camp.

A section of the small ghetto.

day of Pesach. The police came to the house looking for him and when they couldn't find him, they arrested his youngest sister. When our father found out about this, he surrendered to the police and his sister was allowed to go home. He was kept in a hall overnight. The next day, the family was allowed to say goodbye. When his father walked into the room, he was hardly recognizable. His eyes were red and swollen with tears, and his hair had turned white overnight. He squeezed our father's hand and said, "I do not believe that we will see each other again". About six weeks later, around Shavuot, the Germans scooped up the remaining Jews of Krzepic, and sent them to the gas chambers of Auschwitz. Included were 28 members of our family – uncles, aunts, cousins and our 83 year old great-grandmother.

Our father spent the next three years in a variety of different concentration camps, including Niederkirch, Markstadt, Fünfteichen, Grossrosen, Flossenbürg, Dresden and, finally, Theresienstadt. He lived under conditions that we, of today's generation, cannot possibly fathom. He was finally liberated when the Russians marched into Theresienstadt. He was weak and weighed approximately 90 pounds; but he gathered all his strength and went back to Chenstochova where he found two cousins, Sara and Sam Wien. He then travelled to his home town in the hope of finding more relatives. But they had all perished. He then returned to Germany and there found out that his youngest sister, Lily, had survived and was in Sweden. Through her he received the sad news that his sister, Rose, had died in Bergen Belsen. At the same time, he learned that his sister, Beatrice, who had left Krzepic just before the war, was married in New York to a man named Weisbrot.

Our father, along with the other survivors, never gave up hope. It kept them alive and it allowed them to move on to a new world. For our Dad, this new world was Canada. He learned a new language and rebuilt his life. He married our mother shortly after moving to Toronto and, for over 40 years, they have had a strong, loving marriage.

Our father became a successful builder, although he would be the first to tell you a man's success is not measured by his pocket-book, but by his honour and integrity. He has always been active in the Jewish community. He is President of the Chenstochover Aid Society and has worked tirelessly for Israel. Zionism and the survival of Israel is always at the forefront of his thoughts, second only to his family. In June of 1989, he was instrumental in organizing a home-town reunion in Israel. People got together who had not seen each other in over 40 years. It was a tearful, joyful occasion.

We are now grown up and have lives of our own; but we carry with us the history of our ancestors as told to us by our Dad. We will retell these stories to our children, so they may also have a sense

The Skovronek Family

THROUGHOUT OUR CHILDHOOD, we were regaled by stories of “Krzepic”. We heard of the small 2-room house our father, Philip Skovronek, lived in with his parents and 3 sisters. In the summer our father slept in the kitchen, and the rest of the family slept in a little larger room which contained two beds, a table, some chairs, a credenza and a clothes closet. This room was heated by a ceramic-tile oven from floor to ceiling. In the winter this oven was used to heat the room, as well as for cooking. When it was very cold our father moved into this room with the rest of the family for the warmth of the stove. He awoke to the frost caked on the windows. Running to the outhouse on cold winter nights was another story we heard about often. Our father attended public school from 8 a.m. to 1 p.m. and, after lunch, he would go to “Cheydar” until 7 or 8 p.m. In the winter, when the days were short, it was very dark at that hour. Our great-grandfather lived close to “Cheydar”, so the first stop on the way home was to our father’s maternal grandfather. When our father complained that he was afraid to go home in the dark, our great-grandfather gave him this sound advice: “Go home and tell your father to come and get you”.

It is so important for all these stories to be handed down through the generations. Particularly because we never knew these people, who all were killed in the Holocaust; but, through these stories, they come alive for us and we cherish their memories.

At the age of 17 our father left home to earn a living, while his family remained in Krzepic. For holidays, he used to travel home from Chenstochova. When the war broke out, on September 1, 1939, he was at home with his family. He spent the next three years at home, being dragged out to do work that included cleaning a horse stable with bare hands, lining up boulders on a road (for no reason) and digging up potatoes in the field. Periodically the SS would come to the town and arrest able-bodied Jews and send them to work in concentration camps. Our father used to hide at his gentile neighbours until the Germans left town. In this way, he managed to stay home until April 10, 1942. It was the last

His funeral was the first that I ever attended. The blackmailer soon vanished, and I suspected that the partisans “took care” of him.

At the end of 1944, Czenstochova became a bombing target for the advancing Russian army, and Rakow in particular, because of the foundry. Irena sent me to relatives a few miles away. Suddenly on the 17th of January 1945, all the bombing stopped. The next day, I was taken back to the apartment, and found BOTH my parents there! You can imagine my surprise!

My parents found a place to live in Czenstochova, with Ted and Dora Zylberszac, and their niece, Lucy, whose parents and brother perished during the war. As most of Poland was still at war, we had to remain there for some time.

We did return to Katowice, where my parents took repossession of their old embroidery business. I enrolled in a local school, and as I was used to the name Pabinska, my parents registered me as Lucyna Fabinska, to keep the initial “F” in the surname. Later my parents, also, officially changed their name. We moved to Australia in May 1949, to join my uncle who had moved there one year earlier. We lived in Melbourne. I was sent to a boarding school to learn English and so that my parents could establish themselves in business without having to care for a 13 year old child.

I went on to study pharmacy. On March 15, 1959, I married Dr. Michael Bergman. We have one daughter, Suzanne, and two sons, David and Jonathan, as well as two grandchildren.

Jewish police station in the small ghetto

The large ghetto in ruins

was the only person in Rakow who knew the truth about me. And when the Gestapo came, usually at night, to search for partisans, I was locked in the toilet until it was safe to come out. That toilet became like a second home to me.

At the beginning of my stay with Irena, she would take me, once a month, on an early morning train ride to Czenstochova, where we would stand on a certain street corner, wait for a column of marchers. Irena did this to reassure them that I was safe. Then Irena stopped taking me. My parents had sent a message that someone had recognized me and they feared that I might be denounced. I did not see my parents again, until two years later, the day after we were liberated.

While living in Rakow, I lived as normal a life as possible. I went to school, went skating and tobogganing. We lined up for food rations, and raised pigs. However, in Poland, Catholic children have their First Communion between the ages of six and eight. This meant that to keep my cover, I would have to be confirmed. But Irena had promised my parents that she would do everything in her power to prevent me having to be confirmed. Although I went to all the classes, and learned all the material required, I found some excuse for my not participating. Usually I was sick or sent away so it would not look so obvious. Finally, when it became too dangerous for me to remain in Rakow, because the town was frequently being searched for partisans. I was, ironically, sent to live with Natala and her SS officer. We told him that I was Natala's little sister and we told our Rakow neighbors that I had had my confirmation while I was staying with Natala. During the few weeks that I lived with Natala, I ate the best food that I had eaten during the entire war.

Two notable incidents took place while I lived in Rakow. First, a new tenant moved into our building. She was about my mother's age and seemed very nice. One day she cornered me, and said "I know who you are". I thought that was the end of me. She identified me as Lucyna Fajgenblat, since she had known my parents. She told me that my secret was safe with her, as she too was living a lie, as a widow, hiding her Jewish husband in the countryside.

The second incident had a more profound effect on me. One day I saw a big crowd gathered on the street nearby. I moved to the front of the crowd, only to witness a Jew shot dead, only two meters from me.

In 1943, Stan Kaczmarczyk became very ill with tuberculosis. A cousin of his, from the country, visited Rakow. He knew that there was no such person as Lucyna Pabinska, and he blackmailed the family for all the money that they could have used to save Stan.

old and obviously not able to work, I was of no value to the Germans. My days were spent locked in our room, in silence.

No one was to know of my existence. If I heard a noise outside the door, I would quickly and quietly climb into a large wicker basket, filled with clothing.

In Hasag there also worked Poles. One day a Pole came up and left a small parcel near my parents, when the Germans were not looking. When they opened it at night, they found a small cooked chicken, with a letter in the core. It was from Irena Kaczmarczyk. She wrote that if my parents received the chicken, that the contact was safe.

She had organized things from her end, along with the plans for taking me out of the ghetto. The Pole carried messages back and forth at great risk to his own life, and my parents would always get a chicken! In case he were caught, he could claim the chicken was his lunch. Towards the end of 1942, it was arranged that I be passed over to Irena. On THE day, a tall thin man came early in the day to our room. He strapped me to his chest, and went straight to a pre-selected out-house, where he left me in the smelly toilet, under a plank of wood. At nightfall, my father took me to the fence of the ghetto, made a hole and pushed me through. A woman was waiting for me, but I did not know her. I was scared. She told me that I was to stay with her for a few days, until Irena could come and take me to Rakow. I spent a lot of time hidden under her bed.

Irena came and took me home to her husband, Stanislaw Kaczmarczyk, and their two daughters, Stanislaw (then 12) and Teresa (then 9). I was 6 years old. Also, part of the family were Irena's niece and nephew, children of Stanislaw and his first wife, Irena's late sister. They were adults already and were hiding with the partisans. Furthermore, Natalia was the mistress of an SS officer. All the information that she gathered, she passed on to her brother, Jurek. Life with the Kaczmarczyk family was like sitting on a time bomb.

Conditions were better for us than for most, since Stanislaw had a job in the foundry. This gave him some privileges, such as access to a private toilet, ownership of a small shed for the pig that they raised for food, and access to a hot shower in the foundry once a week. At other times, we all washed in the kitchen basin.

I had two identities, depending on the circumstances. To all the neighbors, I was Lucyna Pabinska, a niece, daughter of Irena's brother, a widower who could not look after me. But, during a German search, I became "Terenia", and the real Terenia went to a neighbor and became her granddaughter, who was about the same age, but lived in Czenstochova. This lovely woman, Irena,

Soon after we moved into the compound, my mother's brother, Adam, and his wife arrived from Lvov and joined us. Although he was a bacteriologist, he pretended to be an embroiderer so he could stay with our family and would not be sent to the ghetto. Also with us was my father's brother, Heniek, and my paternal grandparents. The rest of the family was confined to the ghetto, except my uncle, Stasiek, who was trapped in Russia.

With the work that the families did in this compound, they could earn money and we led a nearly normal life, considering the circumstances. There were even weddings and parties among friends in the apartments. This situation lasted for about a year.

Suddenly, one day, while we still lived in these apartments, the Gestapo arrived and ordered all the old people and those not able to work to assemble in the courtyard. Those "selected" were told to bring a bag with some clothing, and enough food for two days. They were to be "resettled" on farm "for an easier life". I remember being sent back to our apartment to get a blanket for my grandparents who were the "lucky ones" to be selected for resettlement. I also brought them some sugar, in case they were able to get some tea on their journey. That was the last we ever saw of Mordechai and Miriam Fajgenblat. Sometime later, we learned that they were taken directly to Majdanek and killed. At about the same time, my mother stopped receiving letters from her parents in Sosnowiec. Later, when we were in the ghetto, someone from Sosnowiec told my mother that Isidor and Regina Levenhof went in a similar "selection" and were killed in Treblinka.

Shortly after that, a childhood friend of my father appeared one day, posing as a customer. Her name was Irena Kaczmarczyk. For a large fee, she was willing to hide my parents, but we had no money since all our worldly possessions were left behind in Katowice. Nevertheless, she agreed to take me into her care, although I was not aware of it at that time. She began by taking me for walks out of the compound, so as to test ways of removing me permanently. Suddenly, we were told that the compound was to be closed immediately, and all residents moved to the ghetto. New plans had to be made.

My parents found accommodation in the same block as the Kopinski and Zylberszac families. Tadek Zylberszac was married to Dora Kopinski. His brother, Gutek, and wife, Anka, were also in the ghetto. They had a daughter, Stefa, who, during the war, was hidden in a convent.

All the adults in the ghetto who were able to work, marched each morning to an ammunitions factory, called Hasag, a few kilometers away. It became very dangerous for me. I was only six years

The Wartime Experiences of Lucia Bergman (née Fajgenblat)

MY NAME IS LUCIA BERGMAN, but when I was born on April 17th, 1936, I was Ludwiga Fajgenblat. My mother's name was Eugenia Isidor Levenhof, my father's was Adek Fajgenblat. My maternal grandparents lived in Sosnowiec and had two sons, Adek and Stasiek, both older than my mother.

My father's parents were Mordechai and Miriam Fajgenblat. They had six children.

We lived in Katowice, so that my father would not compete with his father and brothers who lived in Sosnowiec. All of them were embroiderers.

I was only three years old when the war broke out.

In Poland, the 1st of September was a public holiday. In 1939, my parents travelled to Czenstochova to visit my grandparents, and I stayed with my maternal grandparents in Sosnowiec. When war was declared, my parents became stranded in Czenstochova with only two days' supply of clothing. As Jews were banned from further travel, I could not be reunited with my mother and father until a year later, when they arranged for a Christian friend to bring me to Czenstochova, using his daughter's identity papers.

When I arrived in Czenstochova in 1940, Jews were still allowed to live in their own homes, but this was changing quickly. The Jewish quarter was walled in and all Jews were required to move into "the ghetto". A selection of families including our family, all of whom were tradesmen (i.e.: tailors, milliners, jewellers, embroiderers, etc), were ordered to move into three apartment blocks, built in a "U"-shape around a courtyard. On the fourth side, there was a high fence and gate leading to the outside world. This building was on the main street of Czenstochova, and the Jews within were not allowed to exit but the Christians from the town could enter and utilize the services of the residents. The Germans, of course, could get all their services from the residents.

be allowed to return to work. Standing next to my aunt, the German officer pushed me to one group and ordered my aunt to go to the other side. My group was soon to be sent to Treblinka.

My aunt and uncle were ordered back to work. They were heart broken, not knowing how they would face my parents and tell them that I had been taken away by the Germans.

Suddenly, a miracle occurred ! I was released from the group and a few minutes later, joined my aunt at work. She was overjoyed to see me, crying and laughing at the same time. She was thrilled to be able to return me to my parents.

However, while we were at work, there was a big "selection" at the factory, "Metalurgia", on Garibaldi Street. My parents and my brother were among a large group taken away. That morning was the last time I saw my parents and my brother alive, as well as my best friend whom I knew since I had been 2 years old.

I am the only survivor of my class, which consisted of 23 children.

THE HOLOCAUST

*Millions of People never got a chance
Children's lives never got to advance.
So many children with so many dreams
Most of them never grew up to be in their teens.
People running away, people in hiding,
But disaster they would definitely be finding.
But what was the cause of all this mess?
What was the reason of all this distress?
It was because the Jews were different
And proud of it too.
And the Germans thought everyone should be like them
Even if it wasn't true.
In the end, 6,000,000 were gone.
But there was still some hope that shone.
Because three years after it was finished
The State of Israel was born
Until this day this tragedy we mourn.*

MELANIE TAKEFMAN
(Age: 11)

My Childhood

By Lucy Mietkiewicz Zilbert Nisker

I WAS 10 YEARS OLD when the war broke out on September 1, 1939. A few days later, German troops marched into Czenstochova, and my entire world changed.

The first orders were for everyone to give up their radios, and deliver them to a central depot. This cut our contact with the outside world. The major change for me, however, was that I no longer was able to go to Jewish Day School. Jewish children were denied access to all educational facilities. My parents discussed the situation with others, and within a few months, small tutorial groups were illegally organized in private homes by two sisters, Riba and Madzia Horowicz. Every day these groups met to teach the children lessons on different subjects. To insure our secrecy, we changed locations frequently.

In 1940, life became more difficult. All Jews, 13 years and older, were ordered to wear the armband with the Star of David. I was not yet old enough to receive this honor.

September, 1942, brought deportations to Czenstochova. One day after Yom Kippur, everyone was put under "house arrest". Several days later, we learned that my grandparents Mietkiewicz, two uncles and four aunts were among the first groups shipped to Treblinka.

Shortly thereafter, my parents and brother and myself were transported to a huge factory called "Metalurgia". We were considered fortunate to be placed there, and told we were immune from deportation.

On October 5, 1942, Simha Torah, I bid my parents good-bye and was sent to liquidate apartments abandoned by Jewish families, in an area which was later to be the "small ghetto". The task was emotionally draining, as often we would find food on the table, which meant that the family was forced to leave suddenly. On that day, the Germans arrived while we were working. Everyone was ordered out into the street. They inspected all of us and divided us into two groups. One group was to be sent away, the other to

was unable to walk any longer and sat down, was shot in the head. For this poor soul the torture and pain were over.

In spite of the heavy “SS” security and continuous shootings, many of the marchers were able to escape to the forest.

When we reached the horrible camp Gardelegen, only one hundred and fifty souls remained alive. Half an hour before we arrived, the “SS” searched the forest to recapture some of the people who had managed to escape. All were captured and driven to Gardelegen, where they were gathered into a shack and burned alive.

The world knew only much later, that on April 12th, 1945, three days before the liberation by the American army, 1,015 people, martyrs of many nationalities, had perished.

The victorious American army ordered the Mayor of Gardelegen to prepare a special place in the cemetery for the memory of the burned martyrs. Gardelegen has a cemetery where there are 1,015 special graves that symbolize the brutality of the Nazi regime.

As one of the 68 people who survived the “Dead March” I pay my respect to those who perished. It is a tragedy I can never forget.

From Rotleberade to Gardelegen

To the Memory of my friends who perished in the Holocaust

Originally written in Yiddish
by Harry Rosenblum

I WAS BORN IN CZENSTOCHOVA. AFTER the liquidation of the large ghetto, I was placed in HASAG Pelcern, a forced labor camp in Czenstochova. On January 15, 1945, I was deported to Buchenwald and later to Dora; from there again to Rotleberade. This was the last stage of my painful experiences of horror during the "March of the Dead", a march from the concentration camp Rotleberade to Gardelegen.

This camp was located in Germany. It employed over 1,000 slave workers of all nationalities, used in the production of missiles for the Nazi war machine.

On Wednesday, April 5, 1945 the camp was evacuated and we were forced to march again. From far away Nordhausen we saw the fires caused by the air attacks by the Allied forces. Under horrible and inhuman conditions, harassed by terrible beatings, we were all driven at night to the train station. At the same time, all the inmates of other camps in the same area were evacuated. Together we numbered over 8,000 people.

We were surrounded by "SS" troops who proceeded to push over 100 people into each of many cattle cars. The transport lasted seven days and nights. No one received food or water and as a result many died. Each day the train stopped and the corpses were thrown out of the cattle wagons. On the seventh day the train stopped completely because there was no more rail connection. The transportation system had been bombed into total collapse.

Now the "SS" guards ordered everyone out of the wagons to line up and be counted. Only 2,000 out of the 8,000 had survived.

Under heavy "SS" guard, we were forced to start marching once again on a narrow road towards a forest. Two thousand living skeletons marched, not knowing their destination. Anyone who

the letter "K": Kohn, Kleiner, Konsens and Krakowski, so we were all tattooed with numbers in sequence on our arms. Three of us survived to the end of the war. Kohn in the United States, Klein in Canada, Krakowski in Israel. Unfortunately, Konsens didn't make it. He gave up. I tried to encourage him as much as I could, but only a few months before the end of the war, he was killed by the SS.

Later I was in Birkenau-Auschwitz, where I was put on the detail of digging ditches with a group of about 20 people. During our lunch time, dining on watery soup, we talked with people from different places. Somebody asked me where I was from, and I mentioned Czenstochova. A couple of men got up and told me about their experience in Czenstochova, and how, when they were passing by in a train, a young fellow with a red armband from Rawo, gave them water. When I heard that, I jumped and took up the story where they left off. That was a most unusual reunion.

From that moment until today, I can still hear the crying and screaming from that boxcar. When the train started moving, I heard their cries: "Don't forget us! Avenge our souls! Say Kaddish for our families!"

Loading the cattle cars.

through the small open window. I ran back a few times to refill the watercans, giving the water mostly to the women with children. I told them, "I don't want anything because I am a Jew myself." They started asking me: "Where are we going?", "What are they going to do to us?" I knew that these transports were going to Treblinka – a death camp – but seeing those helpless mothers with children, I did not have the heart to tell them.

When I moved on to the next wagon, which was full of young men, I told them the truth and told them they had nothing to lose by breaking out while the train was moving. Each time, I was running with the water, I was constantly chased and threatened by the S.S. guards, who were pointing their rifles at me. When the train started moving, I heard screaming voices: "Don't forget us! Avenge our souls! Say Kaddish for our families!"

Finally, I was chased back to work, and in the evening we were escorted back to the ghetto. The next day when I got back to work, I had a chance to speak to some Polish people who worked nearby on the railroad and who lived in the area. They told me that the night before there had been a lot of shooting and some prisoners had escaped from moving trains. The Germans were checking out the entire area, I was told.

I worked there a few days. After being transferred to work in many different places, I found a way to return to the ghetto. But several months later, I was caught and sent to the concentration camp at Blizin, which was a terrible camp for hard labor and executions by the stonefaced S.S. Sturmführer Nell. There I met my buddy from back home, Harszel Kleiner (now Harry Klein of Montreal, Canada). We went through a living hell.

I happened to have a good working position in a warehouse; we were able to help each other. First, Harszel got infected with typhus fever, and I was able to bring him soup. Then, I was sick with typhus and Harszel was there helping me.

Then we were shipped in cattle cars to Birkenau-Auschwitz. We arrived at night and were waiting by the gas chambers and crematoriums until daylight. The SS men in charge were sleeping after a drinking party. While we were waiting, my buddy, Harszel, found out that his sister-in-law was working in the "Sondercomando" behind the electric fence. They exchanged words through the fence in the dark. In the morning, the SS Stormführers arrived and the selection started "to left to right". By some miracle, we were spared. While waiting, we could see the flames from the crematoriums reaching up to the sky, and could smell the stench of human flesh.

By then we had met two other friends and the four of us kept together. By a coincidence, all four of our last names started with

Samuel Kohn Tells His Story

By Samuel (Szmulek) Kohn

SAMUEL (SZMULEK) KOHN was born in Czestochowa, son of Jacob and Sara Genieslaw.

Both parents and two sisters, Renia and Rachel (and her two-year-old daughter Marylka), perished in the Holocaust in Treblinka.

Sam was confined in several ghettos and later deported to the concentramp camp, Blizin. From there, he was taken to numerous different camps and then to Auschwitz. He was finally liberated by the American Army in Seshaupt, near Munich, Germany, on May 5, 1945. He came to New Haven, Connecticut, in April of 1951.

In 1953, Sam met Celina Markowicz, who had been born in Boleslawiec, Poland, near Czestochowa. She survived the war by passing as a Catholic child on a farm with a Polish family. Sam and Celina were married in June, 1953. The Kohns have two children: Jeff, who owns the Jeff Martin Fitness Studio in New York City, and Sharon Jacobs, who is at Temple University School of Medicine and the Director of HSC Project Management in Philadelphia. Her husband, David, is a vice president at Citicorp. They have a daughter, Jennifer Laura.

IN OCTOBER OF 1942, after the “selection” by the German S.S. murderer, Degenhart, I was taken away from my family and wound up in the “small ghetto”.

There is one incident that will stand out in my mind forever. Along with a couple of other fellows, I was picked to go to work outside the ghetto and sent to a German company by the name of “Rawo”. (As I later found out, this company was organized by very rich German Nazis, so that they and their families would not have to go to the Russian front.) Our job was to load and unload trains with rags and metal scraps. We were supplied with special red armbands that had German writing and the logo “Rawo” on them.

While we were working, a train came by and stopped for a coal refill. I heard loud noises and crying children, and when I got closer, I saw women and children packed in cattle trains calling out for water. When they noticed me, they screamed out that they had gold money for water, not knowing that I was also a Jew. (I was blond and wearing that German armband.) I managed to fill two cans of water, ran to the railroad cars, and pushed the water

Harry Klein was among the first typesetters in Yiddish after his liberation from the Concentration Camps in Munich, Germany, where he became co-worker in the Jewish newspaper "Unzer Weg" a weekly publication, which started on October 12, 1945.

Administration, editorial staff and typesetters of "Unzer Weg" in Munich, September 1945.

*Editor Lavy Szalit: * ; Typesetter Harry Klein: ◀*

אונדזער וועג.

[illegible]

פרייז 20 פעניג.

UNZER WEG (OUR WAY)

ארגאן פון שארית הפליטה

045 782278 12

אדרעס סוף רעדאקציע און ארטיקלסטראסיע אומהייבער, י"א.

יזכור

דאס שמוערדיקע רוישן פון אייער אמיטלדיק בלוז, קדושים ויהודים אינעמער, וויין דער מעכטיקער געמייב און געמפולט פאר דעם ווייטערדיקן אייניקן קייט פון עס ישראל חי!

I received a food parcel for the week. In September 1945 we moved to our new apartment in Munich.

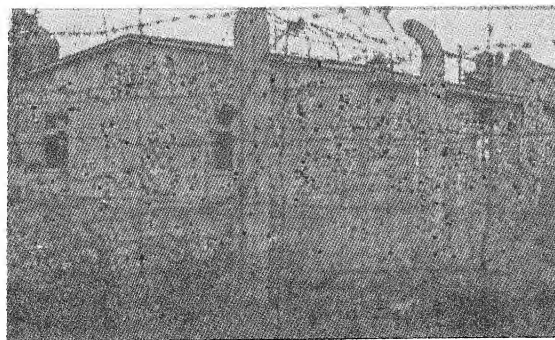
We now wrote to our brother George Klein in Montreal, telling him that we were alive in Munich. His telegram followed, stating that he was going to work on immigration papers immediately to enable us to come to Canada. We were delighted with the news. At that time, Canada was still closed for new Jewish immigrants and we had to wait for a long time to get our papers.

Our only goal was to meet our brother and his family. During the waiting period, each of us got married in Munich: My sister Mania to Chaskel Konarsky, my sister Madzia to Josel Rosenberg and I, myself, to the lovely Chava Borenstein.

We continued to exchange letters with our brother. Finally we were informed that our papers were ready. We arrived in Montreal in 1948 and were at long last united with my brother George and his family.

Soon I became very active in the Czenstochover Society of Montreal. I had the responsibility to rebuild my life, to have a family and to be able to provide for them. In 1951 I opened my own printing company. Eva and I had three daughters, Marilyn, Ruthie and Janet, all of whom are married and have children.

I will always remember that I am a survivor of the Holocaust. For over 40 years I actively reminded others never to forget our “Kedoshim” who perished in the Holocaust. I always remember the vow I took on the day of my liberation from the concentration camp in Allach-Dachau. With the publication of the book “Czenstochov – Our Legacy”, I can truly say that I have fulfilled my duty as a survivor of the Holocaust.

Barbed wire enclosed the HASAG Concentration Camp

There I met some people from Czenstochova who suggested that I go to the Jewish Community Service Centre on Mehl Street where there were listings of people who had survived and were in the area. Unfortunately, these listings were not helpful to me. I remained in Munich two days longer and was fortunate to meet two girls from my hometown who told me that the last time they had seen my sisters was a few days before the liberation from Hasag in Czenstochova. I was disappointed but determined not to give up. On my return to Feldmoching, I learned from a girl I met on the train that she knew my sisters were living in Buchloe. Several days later I was on my way to Buchloe. I waited along the highway in search of a ride. I was picked up by a military truck, but after a two-hour ride I was told to get off and was left in the middle of nowhere. Once again I found myself on the highway looking for a ride. This time I was picked up by a military truck, headed in the direction of Buchloe. I then took the train the remainder of the way. As I walked through the streets of Buchloe, I spotted a few girls whom I asked if they knew of my sisters Mania and Madzia. They shouted and nodded excitedly and pointed to a house down the road. As I ran toward the house, my sisters came running toward me. We fell into each others arms kissing, yelling, laughing and crying. It was an incredible moment.

My sisters were unaware that I had survived the concentration camps. I remained with them for two weeks. They told me that the last days before the liberation, many people from Hasag were loaded onto trucks and deported to another concentration camp in Ravensbruck, Germany. They also told me that they had run away and had been in hiding on a farm, not knowing that the war was over.

We decided that I would return to Feldmoching, to find a place for us to stay. They would join me later. When I arrived in Feldmoching, I discovered a note from John informing me that he was returning to Czechoslovakia and that, maybe, we would meet again one day.

I was now on my own, with a great responsibility to my sisters. Our reunion caused me to change my outlook to a more positive one. I was now the one who had to care for the three of us and see to it that we be reunited with our brother George who was living in Montreal, Canada, since before the war.

At the Rental and Housing Office in Munich, I met a lady who offered me two rooms in her apartment on Maximilian Strasse. With a place to live in Munich, I registered our names with the Jewish Community office for food rations. There I came upon a notice looking for Yiddish typesetters for the weekly newspaper "Unzer Weg". I applied and was accepted for the job as typesetter.

(military police) passed by, one of whom stopped us and asked where we were going. John replied in English that we were heading to the nearest village. He then pointed at me, explaining that it was impossible for me to walk. At first there was silence. Then we were invited into the jeep. We stopped at the first military post where several American soldiers came over to us. One of them picked me up onto his shoulder and asked another soldier to take a photograph.

The two M.P.s returned to the jeep with a sack of canned food. It seemed that they had orders to take us to Feldmoching. The jeep arrived at the house of a middle-aged woman who timidly, but politely, introduced herself as Frau Bauer. The American soldier told her that I was very weak and asked if she would allow me to remain in her house for a few weeks until I was strong enough to leave. The American instructed her not to feed me with the canned food. He told her to give me small portions of cooked rice with milk and to increase these portions gradually. After the Americans thanked her and left, John stayed on for a while longer. He later left to look for a place to stay and he promised me that he would be back in a few days.

As I looked around the room, I wondered if this was real or merely a dream. There was a clean bed with pillows, a clean towel and soap. After I had washed myself, Frau Bauer gave me a small bowl of rice and milk and told me to eat slowly. Feeling very tired, I went to bed. I cried myself to sleep. The next morning, Frau Bauer told me she had heard me cry in my sleep.

I stayed at Frau Bauer's house for over four weeks. I had been quite fortunate, as I later learned, for many of those who had survived the camps later died because of the large quantities of rich food they consumed, which made them ill. John came to see me and invited me to stay with him, once I was feeling stronger.

Gazing at the tattooed number on my left arm which was part of my nightmare, it was hard for me to believe that I was now a free man. I had to try not to think at all. I isolated myself. I did not want to leave the security of my newly-found home. One morning, Frau Bauer suggested that I go outside for some fresh air. I refused to comply which caused her to say angrily that I was not the only one who had suffered. She herself had lost her husband and son in this war. I ignored her. I told her that I would be moving to my friend's house in a week. Leaving, I thanked Frau Bauer for all she had done for me.

In Feldmoching, I met two survivors who advised me to go to the "UNRRA" office, located in Munich, to obtain identification cards which would then enable me to register with the City Hall in Feldmoching. I went to Munich on a Sunday morning in July 1945.

MY MEMOIRS – continued

Destined to Survive

I do not know how long I stood at the gates of “Liberation” on May 5, 1945, at the Allach-Dachau Concentration Camp. At 80 pounds, I was a living skeleton contemplating the tattooed number on my left arm, an everlasting reminder of the Birkenau-Auschwitz death camp.

Tears ran down my face. These were neither tears of joy nor pity, but were tears of anger at the world. . . What was I to do now? . . . I thought about my family . . . did anyone survive? I cried out and made a vow that as long as I would live, I would always remember those who perished in the death factories and gas chambers, for the “crime” of being Jews. It occurred to me that my destiny was to survive and speak about all I had experienced and make the world listen.

My thoughts were suddenly interrupted by a military guard who told me to go back to the barrack. I went back inside and looked for a place on the floor. I was tired and fell asleep. The shrill sound of the sirens woke me and voices over the loud speaker announced that the very weak would be taken by ambulance to receive medical care. I was afraid and wanted to be left alone. Surely I would not seek any medical help.

Near me on the floor lay a man who informed me that the Germans had gone and that we were free to go anywhere we wanted. He asked if I would accompany him to the nearest village. He was familiar with the region. About 3 kilometers from the camp was a place called Feldmoching.

Early the next morning, we left the camp through an opening in a broken wire fence, an exit used by many. As we walked, he introduced himself as John from Prague, Czechoslovakia. He had been arrested by the Gestapo and sent to work on a farm near Munich, Germany. He was a strong man who spoke several languages, including English.

As we walked along the road, we saw military people on trucks marked “U.S. Army” in bold letters. Several Jeeps marked “M.P.”

MY HOME-TOWN . . . I WILL NEVER FORGET YOU

*Destroyed is my Home-Town
the one I do remember,
and wiped-out is my family
with all of its splendor.*

*Deep in my thoughts
of the past so fruitful,
when I was together with my parents
I saw everything so rosy and beautiful.*

*As I am now dreaming of the
once upon a time,
oh! how I do miss you
each time and all the time.*

*And you my dear mother
I remember you — lovable and bright,
always with a smile — when
she kissed and hugged me so tight.*

*And my father my idol
who seemed always in learning to be,
has never failed to show
his care and love for me.*

*Now is my heart so bleeding
and bitter with pain,
because destroyed is my past — and
it will never, never more be the same.*

*But in my memory my home-town
you will always stay with me,
the way I have known you
so beautiful and great I wanted you to be.*

*And in my heart
you will remain forever more,
and I will see you always
no other — but the way as before.*

by HARRY KLEIN
Nov. 11/84

*A transport of Jews marked for extermination,
sit waiting their turn.*

Auschwitz Railway Gate

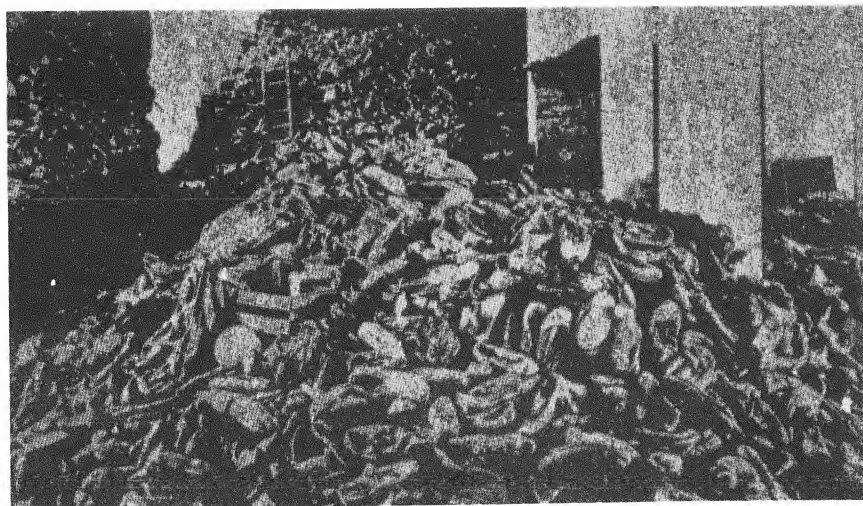
of that year I was again put on a cattle train and sent to Sachsenhausen/Oranienburg. The Germans did not really know any more what to do with us. It became obvious that their war machine was disintegrating fast.

By April 1945 I found myself in Dachau–Allach. A few days later I was again commanded to march, but I was no longer able to continue and remained in Allach, where I was liberated by American soldiers on May 5, 1945.

I have lived through Auschwitz and I have survived several other camps in which tens of thousands have died. My story is a small episode in the huge mosaic of torture and destruction which may never be complete, in spite of a large body of documentation and literature in many languages.

The Jewish people of the world still suffer a sense of bereavement from the losses inflicted on them fifty years ago in Europe – losses of life, of learning, losses of old books and old synagogues. The damage of our cultural property and to “Yiddishkeit” is irreparable.

Does it not teach us to fight the growing acceptance of violence, aggression and nationalistic hatred that seems to be sweeping the world? If we are the “chosen people”, let us not only be chosen to suffer, but also chosen to teach righteousness and tolerance.

*... and these are the remains.
Heaps of shoes, a tragic memorial to the millions.*

We were informed that we would stay in Birkenau as a work force. First we were quarantined for a period of time in special barracks. Immediately on entering the barrack I handed my parcel to the block Capo. He closed his door. Rachela told me later that she sent him six shirts, ten pieces of soap, two gold watches, five gold coins and some rings.

The trick worked. The block Capo let me know that after the tattooing I should come to see him in his room. After the quarantine period I should not report for work. He will send me to work with a special small group. He was sure my sister-in-law would try to see me again.

The next day we were ordered to take a shower and to have our hair cut. We got the camp clothing which was sprayed with chemicals. Back at the barracks we were tattooed on our left arm.

When the letter "K" was called, the three of us – Klein, Kohn, Krakowski – stood together once again. But when we were asked to volunteer for work according to our trade, Sam Kohn and Yitzchak Krakowski were separated from me. I was transferred to Birkenau Lager "D", Block 22.

I was isolated and so lost contact with Rachela. My work was not specific. Each day I was assigned to a different group. Loneliness and depression overcame me and while I was physically still strong, I felt mentally near despair. Working in the shadow of the gas chambers and crematoria, breathing the stench of human flesh daily, I felt trapped, despondent, hopeless.

I was at one of the nerve centres of Hitler's "final solution", at a place which revealed a dimension of human nature never before observed in modern history. It was the systematic perversion of humanity.

As one who witnessed it all but was unable to understand it fully, I grew bitter about those misguided individuals who pronounce today, that all of this never happened. They lie in the face of witnesses like myself, against the evidence of photos, films and documents, against evidence supplied by the perpetrators themselves. I take it as a personal insult to hear the denial of what European Jewry went through. It all happened while the world watched passively. The world even watched passively when it heard of the desperate suicidal uprising in the Warsaw Ghetto by those martyrs who had nothing to lose. They saved Jewish dignity at the cost of their lives.

In the beginning of 1944, when the defeat of the Nazis became increasingly certain, the gas ovens of Birkenau worked overtime. Thousands of Jews were sent on terrible death marches, intended to deny them liberation by the advancing allied forces. In October

MY MEMOIRS – continued

Surviving in Auschwitz

When the war on the Eastern Front began to go badly for the Germans, Blizin was scheduled to be closed and we were to be evacuated. Shmulek, Yitzchak and myself did all we could to stay together when the transport order came.

I was 25 years old when I arrived at the Inferno of Auschwitz–Birkenau. Ever since, I have lived with memories that a thousand years could not erase. The sight of flames from the crematorium ovens in the night sky are still in my mind's eye and I can still smell the stench of human flesh. A new vocabulary would be needed to describe the pain on the faces of the victims and the viciousness of the executioners or the callous ingenuity of the Nazi planners.

There were 1800 of us who arrived from Blizin. We were first chased by Germans with police dogs, which terrified us. After half an hour we came to a barbed wire fence and a large gate through which we entered a huge open area. There was yet another fence. The German guards with their dogs now left us standing there. Beyond the fence we faced barracks where we saw women going in and out.

Dusk was falling as I stood, occupied with my thoughts and anxieties. Was there someone calling my name? Yes, again I heard my name called and the voice came from beyond the barbed wire fence. I could no longer see clearly and walked a little closer. There I saw my sister-in-law, my brother Yankel's wife. "Rachela!" I yelled. The last time I had seen Rachela was in the selection from the small ghetto in Czenstochova.

I learned later that Rachela had arrived at Auschwitz a year earlier from Sosnowice. She wanted to talk and talk. As it got darker she handed me a parcel across the fence "Give this to the 'Blockaeltesten Capo' " she told me. "It will make your life a little bit easier." She promised to give me a lot of help and to keep in touch with me.

Rachela was in the women's quarter, called Lager "C", working with an elite group named "Canada". Their job was to sort out the belongings of those who had been gassed.

When I arrived at Blizin it was lucky for me to meet Wówek Brokman. Brokman was born in Czenstochova. As an electrician by trade he was sent to Blizin in advance to help build the camp. He became foreman of the electricians and therefore he could help me register at the camp office and join his group as an assistant electrician.

Thanks to his initiative I could avoid really hard physical labour. Other Czenstochovers, who were privileged to work as tradesmen. In our group of electricians were Harshel Konsens, Yitzchak Krakowski, Pinia Mager and Leon Werkzeig from Radom.

I shared all my good news with Sam (Szmulek) Kohn. He and Yitzchak Krakowski became my very close friends in Blizin. We took care of each other – “Achim l'Tzoro” – and our being like brothers gave us the strength and willpower to live for the day of our liberation. But freedom was still only a dream.

The Purim Exchange to Palestine

In February 1943, rumours circulated that those who had families in Palestine could be exchanged for German prisoners now in English captivity. There was a ray of hope as the possibility of Nazi defeat came to mind for the first time. Registration of those who had relatives in Palestine began at once. Members of the Jewish Resistance Movement felt skeptical since they could not believe that the Nazis would allow witnesses to live who could tell the world of the mass killings of Jews. However, the registration continued until the list was complete.

One day before Purim, Commander Degenhart came into the ghetto, inspected a few of the places, then went to the office of the Judenrat. He declared that the exchange could take place, suggesting that members of the Judenrat, as well as the intelligentsia and their families, be the first to go. On the following day, Purim, everyone in the ghetto went to work as usual, except those selected to be exchanged. They were all assembled on the Market Square. Degenhart told them to walk in the direction of “Nowy Rinek”, the New Market. As they walked along Warszawska Street, everything appeared to be calm. However, when they approached No. 9 Warszawska, they were suddenly surrounded by German police and forced into police trucks. They then headed in the direction of the Jewish cemetery, not the train station as they had been promised. They were now trapped without any chance of resistance. In despair, some struggled with police, some jumped from the moving trucks, some committed suicide by swallowing cyanide tablets. Most of the victims were killed at the cemetery. On that tragic day, 157 of the Jewish intelligentsia were murdered in cold blood by the Nazis.

How can we forgive or forget? That Purim day, March 2, 1943, will be remembered in the history of Czenstochova, as “Bloody Purim”.

well as transferees from other camps. My friends Hershel Konsens and Vovek Brookman both perished. Yitzchak Krakowski now lives in Israel. Sam Kohn lives in Fairlawn, New Jersey.

The daily routines were often interrupted by incidents that filled our hearts with terror. One day at noon, we could see the Jewish Camp Police and the Ukrainian guards running in the direction of a group of workers at the camp gates. An alarm sounded and everyone had to line up outside their barracks to be counted. We learned that six inmates from the Czenstochover section had escaped and could not be found. Their names were called out over and over again as we stood for more than two hours at the "Appell". A high-ranking Nazi officer, named Betcher, came forward and issued an order that, due to the escape of the six prisoners, another six were to be executed. Szlamek Minzberg called out the names of four men who were sick, as well as two brothers, who all stepped forward. The six condemned men were immediately surrounded by Ukrainian executioners and, together with three inmates of the camp carrying shovels, taken away. One witness to the execution later told me of the torture that the six martyrs had undergone. They had been ordered to dig their own graves and, when they refused, they were again brutally beaten with rifles. Their bloodied bodies, lying on the ground, were finally shot. The Ukrainians ordered the three men with shovels to dig the graves. The entire incident left an indelible mark on us all.

After that day, the barracks were guarded both day and night. To deter any further such escapes, we were told that each man was responsible for the person to his left and to his right. Should anyone escape, then the two men to his sides were to be executed.

Two days later, as I worked with some electricians repairing the lights in the guardhouse, we again heard loud voices. Looking outside, I could see two men lying on the ground being beaten by rifles. Nell, the camp commander, then came out ordering the beatings to stop. We could now see Arye Mandelbaum and Lemel, two of the group who had escaped earlier that week. Szlamek Minzberg, the head of the Jewish Police, was ordered to take the two men to the kitchen for a meal and to be questioned. The two talked about their escape and their eventual recapture. They had headed for the forest and then to the highway, looking for food. They were attacked by several Poles and then dragged back into the forest, where they were robbed and stripped of their clothing. They were later taken to a farm house and kept prisoner until the Polish police arrived and they were returned to the camp. The two refused to give any information as to the whereabouts of the other four, who were still missing. They were tortured and, after many hours of brutal investigation, they were taken away and shot.

We continued marching and upon our arrival at the train station, we were pushed inside cattle cars and locked up. Two hours later, the doors opened and again, we were ordered to march to the police station on Pilsudskiego Street, where we stayed until the next day. Again we were ordered to the train station and into the cattle cars, about 120 people to a car. At Blizin, a forced-labour concentration camp, we were met by guards who beat us while we were leaving the cars.

In the Forced-Labour Camp, Blizin

We marched a long distance to the site of the concentration camp. The gates were guarded by Polish police and Ukrainian guards. We were ordered to stop and remove our hats. A high-ranking German officer was informed that we were a transport of several hundred Jewish inmates. We were given instructions that we would each be registered and would each receive a numbered metal plate that must be worn around our necks at all times. All our possessions had to be turned in, and anyone discovered with more than five German marks would immediately be shot.

After registration, we went through a second gate and came to an area that was separated from the front entrance by water. We were then taken to wooden barracks. Tired and hungry, I rested on an upper bunk bed. I later met two Russian P.O.W.s who told me that over 4,000 had died of forced labour and starvation in this camp. They pointed towards a forest and called it "the graveyard". These P.O.W.s had managed to stay alive because they were electricians, a valuable occupation to the Nazis. I noticed a huge barrel at the entrance to the barracks. Looking inside, I found black water which I later learned was coffee. I again went to lie down.

On the bunks nearby were my friends — Szmulek Kohn, Yitzchak Krakowski and Hershel Konsens. At dawn the next morning, I was awakened by loud voices. Many of the prisoners ran to the barrel of black water for drinks and were given a portion of bread. The "Kapos", block police, were hitting everyone on their heads and ordering us to go outside the barracks. The camp commander was given a report that one person was missing. The camp grounds were searched as all the inmates stood lined up until about 2 o'clock that afternoon. Fortunately, the missing person problem was solved when it was discovered that one person had registered twice.

The same day, I was given a place to work with the group of electricians.

Night followed day in endless oppressive progression. In addition to people from Czenstochova, the inmates of Blizin were from the towns of Tomashev, Skorzisk, Piotrkov, Plaszov and Radom, as

faces were covered with blood. They had been apprehended outside the ghetto fence. Later, the German police handed the two men over to the Ukrainian guards in the market square. They could always be relied upon to commit the most evil acts. Shots rang out. Two young lives were snuffed out. It was just one of the daily occurrences.

The news soon spread that a selection of children and elderly people had taken place during the day and that they had been sent to Treblinka to be killed. Panic and fear rose in the ghetto. Rumours again spread that another round-up would take place sometime in mid-March.

Other rumours traveling through the ghetto were that the police had orders to arrest 18 people to be sent to Blizin to build a concentration camp.

We were terrorized almost daily. During each march to the slave labour, somebody was taken out and thrown into the "Yatke" (jail).

On March 17th, 1943, a friend who worked at the "Varta", another work group, told me that the ghetto police were planning more arrests. My sister, Madzia, asked me not to go to work as arrests were always made from each work group. Many who left in the morning did not return at night, but were sent to the "yatke", the prison. I was afraid to remain in the ghetto and went to work. Two from our group were arrested. When we arrived at our place of work, "Schott", the German officer on duty, noticed that two carpenters were missing. After hearing that these two men had been arrested, he angrily ordered me and another man to report to the arrest house in exchange for the two carpenters. Now, I found myself among the people who were going to be deported.

On that March 17th, all prisoners were assembled in the market place (Rineczek). The Nazi Degenhart told us not to worry and that we were going to work in the shoe factory in Blizin. We were then herded into ranks of four by German police, armed with rifles, and ordered to march through the streets. We passed some deserted buildings with broken windows that, at one time, were shops owned by Jewish shopkeepers, and were now marked with an "X", after being plundered and destroyed by the Nazis. Suddenly I heard the sound of a rifle shot. I was pushed by a Ukrainian guard holding a rifle and we were ordered to "Sztajn bleiben", to stop. A few had run away from the marching group and were hiding in the empty buildings. Thinking that it was a good idea, I also started running in the direction of the buildings, but was chased by a Ukrainian guard yelling, "Kuda Kuda". We were all captured and forced back to our group. We were fortunate that no one was killed.

MY MEMOIRS – continued

The End of the “Small Ghetto”

FOR A WHILE, IT WAS PEACEFUL in the ghetto, until the last random “selection” and killing of 27 people took place in the market square. The ghetto was no longer safe. I decided to change my work place to outside the ghetto walls. I had been working in the technical department of E. Epstein. My sisters Mania and Madzia, who lived together in the small ghetto greeted my decision as good news. I was accepted to work as a window glass cutter with the renovation group, which was supervised by a German officer named Schott. I had very little work to do. Most of the work was done by carpenters. Nonetheless, there were tense moments, particularly when the ghetto commander Degenhart arrived “to inspect each building”.

Our fear was that he might detect the hiding place of the children and elderly who were hidden in bunkers. We became convinced that he suspected this and, therefore, came for these frequent visits. While working outside the ghetto, people always worried about the lives of their families. They worried that a selection of elderly people might take place during the day. Degenhart was determined to find the childrens’ hiding places. He convened the Jewish ghetto leaders and told them that he was aware that some children were still hiding in the bunker and that it was a crime to torture children. He declared, most seriously, that he planned to open a daycare for children up to the age of 14, in the ghetto. They would be cared for by their own mothers. The mothers would no longer go to work outside the ghetto. They would have the opportunity to be with their children all day. Degenhart’s plan to open a daycare center was neither believable nor comprehensible. However, it was accepted by the people who also hoped that such concern would be extended to the elderly.

The ghetto was always full of frightening rumours; terrible things happened every day.

Once, as I was going to install some windows, I witnessed a horrible scene. The ghetto police and German police, together with Degenhart, were brutally beating two young men. The youngsters’

out of my hiding place, looking for Yankel, I was told he had been selected for deportation. I had no more tears left. Now only my two sisters, my sister-in-law Rachela and I were left.

How can words describe the great tragedy brought upon my innocent family by a mere few gestures? I had witnessed the death sentence pronounced on my parents and on my two brothers. How can one possibly describe the agonizing silence preceding a selection or the gut-wrenching moment when Rachela had to give up her one-year-old baby girl to a certain death?

**From “Metalurgia” to the
“Small Ghetto”**

The liquidation of the Large Ghetto of Czenstochova was completed on October 4, 1942 when the last batch of victims was sent to their death in the gas chambers of Treblinka. The world did not seem to care. . . . Our Polish neighbours stood by and watched.

All the buildings and homes were now vacant. There was a horrible emptiness, an air of fear. The few thousand Jews who remained as slave labourers were stripped of their identity, dignity and humanity. Eventually they were sent to a smaller ghetto in the poor part of Czenstochova.

The “small ghetto” was in the north-east section of the city. The German authorities had commandeered a few homes on Mostova Street, Kožia, half of Nadrzeczna, half of Garncarska and a few homes on Spadek Street. This ghetto was set up as shelter for the survivors from the Large Ghetto, who were chosen to work at the weapons factory, called HASAG Pelcern and in other forced labour groups.

The ghetto was surrounded with barbed wire. Armed sentries were posted at the gates. We went to our usual work places every day, returning at night to sleep in the overcrowded rooms. There was no privacy, nor were there kitchen facilities. Only inmates who were registered at their work places were entitled to meals when they returned from work. A special kitchen was set up on Nadrzeczna Street. The daily rations consisted of half a kilogram of bread, half a litre of coffee and half a litre of soup for dinner. At six o'clock in the morning we had to report to our assigned group to leave the ghetto for work. Each time — leaving and returning — we were counted and searched.

In spite of being treated like vermin, the inhabitants of the ghetto established a Jewish Resistance Organization. When the German authorities became aware of its existence, they entered the ghetto periodically trying to track it down.

MY MEMOIRS – continued

Tragedy Strikes My Family

DEGENHART STOOD AT THE NEW market place holding a thin stick in his white-gloved hand. As the frightened crowd of Jewish men and women was paraded before him, he pointed his stick left and right, separating those he selected for deportation from the ones he considered fit for work. For those sent to the left, cattle cars were already waiting at the railway station, destined for the Treblinka death camp. My brother Yankel, who had married Rachela Hagerman in 1940, lived with his wife and baby daughter on Nadrzeiczna Stret. My parents, my siblings and I decided to go to their house so that the whole family could go to the “selection” together. It was Monday, September 28, 1942, the seventeenth day of Tishrei and the first day of Hol Homoeed Sukot. We clung to each other. When we were told to get ready, we stood in line helpless and terrified. Degenhart had assumed the power to decide who should live and who should die. My brother Yankel was the first to pass. Degenhart glared at him for a few agonizing moments then sent him to the right. Yankel could go to the Metalurgia. My sister-in-law Rachela and her baby daughter were sent to the left which meant death. But Rachela managed to get another chance. She quickly handed the child to my mother and slipped back into the line-up. When her turn came again she was sent to the right – she would live. My parents were selected for the death train. Lastly my sisters Mania and Madzia, my younger brother Yechiel and myself were sent to the right.

We cried in despair, knowing that we would never see our parents again, that they were condemned to death. We embraced each other to gain the strength to walk to the Metalurgia.

As we entered the grounds, my brother Yechiel was stopped and asked his age. He was not allowed to pass. Instead he was transferred to a group destined for deportation.

After some hours of waiting, announcements came through on the loudspeaker. Another selection was to be made. We had to be ready for registration later that day. I told my brother Yankel that I was going to hide until this registration was over. When I came

vaded the ghetto air. Something awful was going to happen. The news from outside was ominous. Lithuanian and Ukrainian guards in black uniforms were seen in different parts of the city. The Judenrat, as well as all the German authorities, tried in vain to give assurances in order to calm the ghetto population. The shocking experience of that night is still vivid in my memory. In the evening, everybody was at home worrying about the dark rumours. Nobody could go to sleep. It was a very black night. The street lights were off and, therefore, it was impossible to distinguish any activity in the streets. Suddenly, a few minutes past midnight, all the street lights came on. There was a lot of noise and confusion. German and Ukrainian guards, in full combat gear, shouted, threatened and pointed rifles. The Jewish ghetto police, running in every direction, added to the confusion.

At 5 A.M., the shooting began. People were chased and herded into small frightened groups. Many carried small bundles of personal belongings. Women held their young and crying children. The guards shouted orders in rapid succession: "schnell machen, schnell, schnell!" The Jewish police came to every house on Degenhart's orders: "Get out, leave your keys in the door. Anyone found hiding will be shot."

All Jewish lives were now at risk. As people were driven from their homes and hustled through the streets, they were sprayed with automatic rifle fire, unprovoked and unpredictably. Hundreds were killed or left dying in the streets. The first streets emptied in this way were Kavia, Koszarova, Warsover Market, Warsover Street up to Garibaldiego and Wilsona.

That day — Yom Kippur, 1942 — Degenhart condemned 7,000 Czenstochova Jews to die in the gas chambers. The rest were sent to the "Metalurgia", a large industrial plant converted into a labour camp.

Photo taken in Czenstochova in 1940, during the occupation.

Members of the organisation "AKIBA", sitting from the left: Mendel Berkowicz, who was shot in a bunker, Mayer Jakubowicz, who died in Theresienstadt, next to him is Ruven Dzialecki.

Standing from the left: Mendel Berkowicz, shot in a bunker (a cousin of the same name), Zysie Schwartz, Ilek Laks, who lives in Israel and a third cousin, also named Mendel Verkowicz was shot in the bunker as well.

MY MEMOIRS – continued

The Liquidation of the “Large Ghetto”

DURING THE YEAR OF 1942 five deportations took place. Their aim was to destroy the entire Jewish community of Czenstochova. The first occurred on September 22, the second three days later, the third on September 28, followed by two more, on October 1 and October 4.

The sadistic commander Degenhart was personally in charge and responsible for all of them. A Jewish community that had existed for over 300 years was to be destroyed with ruthless efficiency.

One day in June 1942, Commander Degenhart issued an unusual order: The whole ghetto population, between the ages of 15 and 50 was to be assembled with their working cards, to check whether everyone was correctly registered with his work detail. Over 20,000 people came to this “Appell” (roll call). Nobody suspected that it was, in fact, a rehearsal for the planned destruction of the Czenstochova ghetto.

The Judenrat was charged with providing a specific number of workers daily to serve the German authorities. In addition, Jews were rounded up in the streets and in house-to-house searches and hauled away to perform all kinds of work around the city. Gradually, the terror in the ghetto intensified. New and harsher laws were passed every day. With every law, fear and uncertainty increased and made life intolerable. In August 1942, the ghetto community was near panic; rumours spread that a Deportation Commando was about to liquidate the large ghetto and that the Jews of Czenstochova were to prepare for deportation.

The First Selection for Deportation – Yom Kippur 1942

Yom Kippur morning, September 21, 1942, seemed like any morning in the ghetto. The labour commandos left for their assigned working places. The dark figures of elderly Jews scurried anxiously through the deserted streets, hoping not to be noticed. They wanted to reach the synagogue unharmed, where they would spend their holiest day in prayer. Uncertainty and fear per-

On a very cold Friday in January 1940, the Jewish women were particularly intimidated. German soldiers attacked Jewish homes forcing the women, often half-naked, out of their beds and on to the streets. My mother was among them. They were marched to the New Market Place, where they were detained for hours in freezing cold weather. Some were eventually sent home, while the rest were driven to a school on Narutowicz Street. There, they were ordered to undress completely. After being subjected to insults and ridicule all night and into the morning, they were permitted to return home.

April 9, 1941, was marked by an official public notice at City Hall, printed on red paper. It was signed by Dr. Wendler: "Let it be known, that as of April 9, 1941, my order is to set up a closed living section for all the Jewish inhabitants of Czenstochova, that will include the streets listed below. The transfer date for all the Jews to the assigned streets will end on April 17. Those who will not comply, will have to leave the City. They will be allowed to take with them 25 kg of personal belongings per head. The Polish inhabitants living in the ghetto section must leave on the assigned date."

Was this the beginning of the end? The Jewish people of Czenstochova were to be locked up in a ghetto. None of our neighbours outside the ghetto showed concern. They did not bat an eyelid. It was a Jewish problem. What would happen next? We were shocked, depressed, but not in despair. Hope was the answer. One carried the burden and waited for tomorrow. Will there be a tomorrow? Hope sustained us.

Jews and "Aryans"

Polish police guards were stationed at the entrance to the "Large Ghetto" which was enclosed by barbed wire. The non-Jewish neighbours were not permitted to visit or to carry on business inside the ghetto, but they were allowed to pass it on their way to the city. A sign was posted in every corner of the ghetto which read: JEWS LEAVING THE GHETTO WITHOUT AUTHORIZATION WILL BE SHOT. NON-JEWS WALKING INSIDE THE GHETTO FOR THE PURPOSE OF BUYING OR SELLING WILL BE SENT TO PRISON.

The ghettos were a revival of the medieval idea of confining all Jews to small, segregated areas of the cities. For the Nazis, ghettos provided a convenient source of slave labor. The Jewish inmates were a helpless, dehumanized workforce for German factories, installations and offices. By October 1940 about 350,000 of Poland's Jews were behind the barbed wires of ghettos.

I was with my parents and the rest of the family at our home on Berka Joselewicza. There were hard knocks with rifle butts on our door. We heard German voices shouting, "All men over the age of 15, Raus! Raus! Fast Schnell!" German soldiers chased my father and me into the street, our hands held high over our heads.

We saw many of our fellow citizens in the same position, running in the same direction and hundreds of others lying on the ground. We kept running as far as the church where we were kept prisoners. After a few hours, my father was released and sent home. I was forced to remain in the church overnight. The next morning, a German officer came to the church and selected 50 people to follow him. I was one of them. Our job was to find people, shot dead in the street during this German action, and to load the dead bodies on a truck for burial. When this horrible job was done, I was allowed to go home. But the wild random shooting continued. Homes were set on fire with the people trapped in them.

Suddenly, without any provocation, Germans opened fire with their automatic machine guns. From then on, the Germans began to attack people on the streets and in their homes. People were ordered to stand with their hands over their heads. Many were driven to Katedralna Street, New Market Place, Strazatzka Street and to City Hall. In each of these places, they were ordered to lie face down. Hundreds of them were killed in the streets by automatic rifle fire. This horrible day became known as "Bloody Monday".

Following Bloody Monday, the Jewish people began to suffer increasingly at the hands of their tormentors. The cruelest member of the Gestapo in Czenstochova was a man by the name of Shabelski, who was Volksdeutsch. He was considered the terror of the city, not only by the Jewish population, but also by the Poles.

Initially we did not realize that this was also going to be a war against the Jews. However, with each passing day the intensity of persecutions increased. Every day people were rounded up to do forced labour in the city and on the highways. During heavy snowfalls, in the winter of 1940, men were pulled out of their beds in the middle of the night to shovel snow. During one such raid I was apprehended but managed to escape. After this incident I hid in a credenza in our kitchen, which was used to store the Passover dishes. Nobody could suspect that someone was hiding in such a small space. I was never caught again during any of the following forced labour roundups.

One of the first official laws proclaimed by the German occupiers was that all Jews from the age of 14 must wear a white armband on their left arm with a blue ten centimeter Star of David printed on it. A large Star of David had to be placed on the windows of Jewish-owned stores.

MY MEMOIRS – continued

The First Days of the War in Czenstochova

EVEN DURING THE YEARS BEFORE THE NAZIS invaded Poland, events in Germany influenced and increased anti-Semitism in Czenstochova. There were pogroms in the city and in the late thirties it became dangerous for Jewish people to walk on the Alley Promenade – the most beautiful in Czenstochova – in the evening.

On the first day of the War, Friday, September 1, 1939, it became clear that the Germans were going to occupy the City of Czenstochova. The attack came shortly after the retreat of the Polish Army. The city was in a state of panic. The population searched for ways to escape. The last trains and private vehicles headed in the direction of Warsaw and Kielce. Soon roads were crowded with people fleeing the approaching Germans.

German airplanes flew very low above, shooting with automatic weapons at the panic-stricken people. The roads were lined with dead bodies. The first German motorized columns arrived on Sunday, September 3. There were advance patrols driving through our city. In the afternoon of that same day, large units of German military forces followed. Czenstochova was now under occupation. A mood of depression spread throughout the population.

Czenstochova was one of the first cities in Poland to be occupied by the Nazis. One could feel the tension. The people were in the streets, reading the German military decrees. German soldiers mingled with the crowd. They handed out cookies and chocolate to the people, who trustingly accepted their goodwill gesture.

The Tragic Monday

On Monday morning, September 4, 1939, the first German decree demanded that all stores and other business establishments be opened. As during peace time, the city streets were filled with pedestrians. Now these same people were shocked to see German police herding their fellow citizens at rifle point. Many of them were half-dressed. These scenes made a lasting and shocking impression on us all who witnessed them. We knew then that we could expect very harsh times.

Zionist "Mizrachi" movement and later influenced me to join him in the "Hashomer Hadati" youth group of that movement. It was not long before I was chosen to be one of the leaders in my "Kvutza". During the years preceding the outbreak of the Second World War, I was very active in Hashomer Hadati. Yankel became a staff member of the Zionist weekly "Unzer Weg". Tragically, he, like many other members of my closest family, fell victim to the Holocaust. My friend Zvi Rosenwein had known Yankel well. After World War II, when Zvi was a journalist in New York, he remembered him in a moving eulogy in the Yiddish weekly "Algemeiner Journal". He described Yankel as a brilliant man and talented writer. The article was reprinted in the Czenstochover book, published in 1965 in Montreal.

When I was 18 years old I decided to leave the Yeshiva in order to learn a trade. My father was not very pleased with the decision. However, a cousin, Isack Szczecinsky, a printer, introduced me to Chaim Weisberg who owned the weekly newspaper "Die Zeit", distributed in Czenstochova and vicinity. Weisberg hired me as his typesetter at a salary of 10 zlotys per week. That was my start in the printing trade and I was very proud of it.

Harry Klein and his brother Yankel as members of the Hashomer Hadati.

The Youth Group of "Hashomer Hadati" of the Mizrachi movement in Czenstochova 1933

MY MEMOIRS

By Harry Klein

I WAS BORN IN CZENSTOCHOVA IN 1918, at the end of the First World War. My parents, Rivka (née Zylberszatz) and Moshe Mordcha Kleiner, named me Hershel. I was the third of their six children.

I had a very close relationship with my two older brothers, George and Yankel. I always felt protective and responsible for my younger sisters Mania and Madzia and my younger brother Yechiel. Our parents were prominent in the local middle class, and observant of Jewish law and ritual. We loved and respected them.

My mother was a soft, charming woman with a ready smile. My father, who for many years was a successful businessman, always found time for his Talmudic studies. His teachings and convictions determined my religious upbringing and guided me throughout my life, though later I chose to adapt to a more modern lifestyle.

I received my education first at cheder, then at secondary school and at Yechiel Grillaks private school, where I received my high school diploma. At my parents' request, I continued my studies at a Talmudic Academy, known as the "Lumer Yizchak", in preparation for the Yeshiva. Subsequently, I attended Yeshiva for two years.

I was still quite young when my brother George married Hela Brukner. They moved to Mondzev, Poland, where their son Jack was born. In 1927 the young couple emigrated with their infant son to Montreal, Canada.

My brother Yankel, a tall, blue-eyed fellow, was educated in the Yeshiva "Keser Torah". He became a leading member of the

III

Voices of Holocaust Survivors

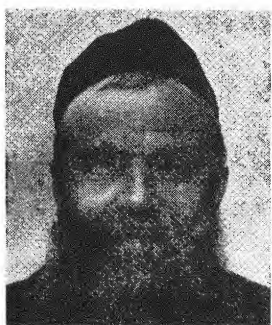
A Part of the Chasidic and Learned Men
of the Czenstochova Community

Yitzhak Meier Krel

David Yitzhak Edelist

Israel Shulim Zylbersatz

Moshe Mordcha Kleiner

Avraham Henech Finkelstein

Leibl Kantor

ז כ ר ו נ מ ל ב ר כ ה

More effective than the Jewish partisan units was the plan by which Jewish citizens and their families, who had escaped to the forests, were sheltered and maintained. The basic function of the twenty Jewish family camps, which were spread throughout eastern Europe and the western territories of Russia, was to serve as a refuge for thousands of men, women, and children, both individuals and families. The size of the camps varied, from camps of a few families to those with hundreds of families. The two largest family camps were in the dense forests of Belorussia. One was commanded by Tuviah Belski and contained 1,200 Jews; the second was under the command of Shimon Zorin and held 800 people. Army units composed of partisans defended the camps both against Nazi forces that had besieged the forests and against the non-Jewish partisans. An additional function of the units was to locate food for the camps' inhabitants by utilizing partisans' methods. This was accomplished through confiscation by threat or by force. Here it should be mentioned that while farmers were generally ready to allow the seizure of food by non-Jewish partisans, they rebelled against confiscation attempts by the Jewish partisans for their family camps.

Even though the family camps came into existence in scattered locations through Jewish initiative, they eventually became a reality with which the partisan high command had to come to terms. These family camps were an independent and original Jewish response, through which thousands of men and women, old and young, were saved from the enemy and from starvation. In a few cases, Jewish survivors of the ghettos were integrated into nearby partisan units so that they would not have to be sent into the interior regions of Russia.

During the Holocaust, partisan units, in actuality, rescued only a relatively small number of Jews. Yet considering the tremendous losses of the Jewish people and the limited means of escape, we must not belittle any effective rescue. Furthermore, we must not forget that for many Jews the partisan struggle was an end in itself: a contribution to the general anti-Nazi resistance and a personal revenge for the murder of loved ones.

"Beth Jacob School for Girls", established by Agudath Israel in Czenstochova.

pressed itself in the betrayal of the Jews attempting to reach the forests in order to locate the partisans. Jews were alternately robbed, murdered, or turned over to the authorities resulting in their execution.

Closely linked to this hatred were the negative opinions of Jews regularly heard in partisan ranks, whose personnel were often drawn from natives of the area. In addition, many former Soviet soldiers, especially those who escaped from prisoner-of-war camps, were already infected with anti-Semitic opinions absorbed from Nazi propaganda. Partisans accused their Jewish comrades-in-arms of spoiling their relationship with the local population, thereby causing substantial damage to the cause. Some local commanders and their superiors also had negative opinions about the Jews. Thus, the Jewish partisans suffered not only from persecution and discrimination at the hands of their fellow fighters, but also from the commanders.

Reports of these conditions reached the ghettos and work camps and strengthened the hesitation of individuals and groups to escape into the forests. They struggled over the difficult personal decision to escape the ghetto, thereby abandoning a wife, children, elderly parents, or younger siblings to an unknown fate. Thus, there were individuals and groups in the ghettos who preferred to make a stand at the time of the final Nazi assault, rather than leave for the forests.

However, faced with mass murder and destruction of the ghettos, without even an opportunity for resistance, it became clear to many who hesitated that despite the drawbacks, the partisan-held forest was a real alternative.

A significant phenomenon, which blunted antisemitism and presented Jewish fighters with a focus for their organizational and military capabilities, were the Jewish national units. Most were formed in the partisan forests in 1943. These units were composed of determined and highly motivated fighters. They were led by able commanders, almost all of whom had a strong national Jewish consciousness. These Jewish units were imbued with rich Jewish traditions and made extensive use of the Yiddish language. They fostered relations with the Jews in the nearby ghettos, helping them to join the partisans. Then units totaling about 1,000 individuals were established, including one under the leadership of Abba Kowner, later a leader in Israel's War for Independence and a renowned poet. These units were soon disbanded, with their fighters scattered throughout other units. The reason for this action by the partisan command appears to have been political. Despite the dissolution of the Jewish units, other national units, such as Ukrainians, Russians, Belorussians, Lithuanians, and Moldavians, were allowed to exist until the end of the war.

who had remained in the forests, and a mixture of farmers and city dwellers, including criminals, who found sanctuary in the woods. Their order and discipline were weak and a significant number were little more than bands of robbers. For example, a large portion of these units was not subservient to the partisan high command and every local commander operated independently. During this period, Jews who had the necessary qualifications and the desire to join the partisans had no one to whom they could turn, due to the weak and ineffectual partisan movement. Moreover, a number of these partisan units were violently hostile to Jews.

A good example of the prevailing conditions may be seen in the story of Jews at the Tutshin (Tuczyn) ghetto, in the western Ukraine. On September 22, 1942, the German and Ukrainian forces decided to eliminate the ghetto and destroy its inhabitants. The Jews revolted, burned their houses and used a barrage of gunfire to cover their escape into the nearby forests. At the time of the breakout from the ghetto, approximately 1,000 Jews were killed. Approximately 3,000 Jews reached the forests, where they roamed about, suffering from exposure and hunger. About 300 of them returned to the ghetto and were immediately shot. About 1,000 to 1,500 of the Jews from the ghetto were recaptured in a short time and suffered a fate similar to one of those who returned. The remainder, among them husbands separated from their families, survived longer. However, most of them were ultimately killed, either when they were robbed or murdered outright, or were informed upon by the virulently antisemitic Ukrainian population. From the entire Jewish community only fourteen people survived. It is no wonder that many Jews preferred to take their chances and remain in the cities rather than escape to the forests.

The partisans underwent a change during the second period of activity — 1942-1944. During these years the supreme partisan commander in Russia exerted authority over most partisans in the area, except for Polish and nationalistic Ukrainian units. The local commanders, certified by virtue of their ability, were placed under the jurisdiction of the representatives of the staff of the partisan high command. What is important for this study is that these changes, in all phases of the functioning of the units, came too late. By then, a significant portion of eastern European Jews had already been murdered. When the Jewish multitudes were still alive, they could not find any partisans to whom they could flee. When partisans would accept them, there were hardly any Jews left to escape and join. While this tragic paradox may be considered as the decisive factor for the nonparticipation of the Jewish populace in the partisan movement, it was not the only one.

The intense, deep-seated hatred of the local population towards the Jews also had a great deal of significance. This hatred ex-

First, it must be emphasized that the Soviet partisan movement arose and operated from military and political necessities. These criteria determined whether to provide refuge for the local population oppressed by the Nazis. In any event, the partisan movement did not, in general, delegate to itself as a special task the rescue of Jews, despite the fact that the latter were the prime targets for murder by the Nazis. Jews were only allowed in partisan ranks if they could further the goals of the partisan movement. These included: conducting rear-guard actions against the Nazis; terrorism, with all the military force it could generate; operations to diminish the enemy's strength; and conquering territory in preparation for a return to Soviet sovereignty. All of this was coordinated with the regular Soviet army and the political institutions of the Soviet Union. The Nazi occupation government and its collaborators made every effort to wipe out the partisans. They were not particular about the methods they used. They usually executed those suspected of collaborating in the partisan operations. Often they executed the families of suspects after torturing them.

The ammunition and light equipment of the partisan units could not compare with that of the German army and their allies. The partisans, nevertheless, were able to strike hard at their enemies because of their flexibility and mobility, expert knowledge of the terrain and ethnicity, which permitted them to merge with the local population. Every partisan, moreover, was expected to be battle-experienced, in superb physical shape, patient, trustworthy and devoted to the cause. These conditions were often waived for a candidate who brought with him a weapon.

In general, the Jews were not good candidates for the partisan ranks. Predominantly urban, they generally lacked several of the essential attributes required of a partisan: military experience, familiarity with the local terrain, typical outer appearance, absolute command of local languages, and other attributes that would promote and facilitate relationships with the villagers, the partisans' most important allies. The Jews also did not have the option of presenting a weapon as a ticket of admission to the partisan ranks. Obtaining and possessing arms was not only personally dangerous, but could lead to reprisals upon their households, relatives, and the entire ghetto.

There were instances when Jews — from the villages, for example, with weapons and with several of the necessary qualifications, succeeded in making it to the forests. Even then, however, they were often compelled to retrace their steps (in the best of circumstances) because of the prevailing situation in the forests. On this point, it is essential to distinguish between two main periods.

During the initial period of partisan activity (1941-1942), the number of units was minimal and military strength was ineffective. The personnel consisted mostly of former Red Army soldiers,

Eastern European Jews in the Partisan Ranks During World War II

By Dov Levin

European Jews fought the Nazis in partisan groups in the forests, villages, and other non-urban locales. The terrain included many dense and large forests, wide, marshy swamps and other inaccessible hideouts. These broad areas, covering thousands of square miles were mostly conquered by the Nazi armies in the early stages of the war. Some partisan units were under the authority of the Polish government in exile. Most units were connected to the Soviet partisan movement, from whom they received aid, directions and orders. Finally, they acceded to the Soviet command completely. The military and political activities of these units occasionally brought them near to the largest concentrations of the Jewish population in eastern Europe.

At the outset of the war between Germany and Russia (1941-1942), this population was imprisoned in the ghettos and in the camps. Under these conditions of brutal oppression, and in constant danger of destruction, groups of rebels organized underground units to resist and to fight the Nazis. A prime goal was to bring out large numbers of Jews from the ghettos and camps to join the partisans. Much effort was expended in this direction, but only 30,000 Jews actually succeeded in joining the Soviet partisan movement. These Jews later numbered in their ranks senior officers, outstanding heroes, and many who received decorations. The partisans — with the exception of regular armies — were one of the best known, strongest, and most inventive of the European resistance movements and Jews participated in inflicting damage upon the Nazis. Despite this record, the question must be asked: Why, during the Holocaust, did proportionately so few Jews join the partisans?

There is no one simple explanation for this phenomenon. Much has to do with the nature of the partisan struggle in eastern Europe that did not allow many to join. There were also specific problems with Jewish participation.

The Resistance of the Group “Freihait”

By A. Virsztel

THE YOUTH OF THE “POALE-ZION” and “Freihait” to which I belonged were well organized cultural groups, carrying on educational activities among the young working class people by preparing them in special training programs on “Hachshara”. They were later sent to Israel. A lot of work was done by participating in “the League for the Working Class in Israel”, “Karen Kayemet”, “Karen Hayesod”.

With the invasion of the Hitler bandits in Czenstochova, all our activities had to be stopped. The leaders of our group, Sz. Straus and D. Kaufman, had to leave their homes due to the threat of the “Gestapo”. I received a letter from Straus telling of his arrival in Latvia, but I have since lost contact with him.

In September 1942, after the “Selection” in the large ghetto, we were driven by armed German guards to the “Golgota”. We were all members of “Freihait”, “Gordonia Hashomer Hatzair”, and were very close, like one family.

In the small ghetto, the movement “Freihait” helped to organize the Kibbutz, which was split into several groups of five. One group consisted of the following members: W. Pressman, P. Slomnitzki, A. Szildhaus, D. Kantor, and I am the sole survivor.

Many of our group escaped to fight the Nazis as partisans in the forest. We provided them with heavy boots and warm clothing. All of this was done in great fear. In the small ghetto, we organized a collection of all types of ammunition, German uniforms, boots and helmets. Some of the people in the ghetto were sent to “Rakov” and others to “Hasag”. My wife and I were among those sent to “Hasag”. Conditions were unbearable – hunger, dirt, disease. My brother and I were sent to “Buchenwald” on January 15th, 1945.

The Martyrdom of Leon Tenenbaum

An active member of the Jewish resistance group in the small ghetto was Leon Tenenbaum. He was arrested and, after dreadful tortures, was sent to Hasag-Apparatenbau. There all the workers were lined up and Leon was forced, by the Gestapo, to identify all those who were members of the resistance. All of them — together with Tenenbaum — were executed.

Jacob Juzefowicz

We received a great deal of help from Jacob Juzefowicz, the fearless manager of the mechanical shop of the “Maschinenbau”. The German engineer, who appointed him as head of this division, had recognized his great talent. Nevertheless, he was later deported to Auschwitz, together with a colleague, for helping a Jewish couple escape from the camp. He perished in Buchenwald, along with thousands of other Jewish workers.

For a long time, some Polish workers kept us informed about the world beyond the camp. When they suddenly stopped showing up, we lost all contact to the outside world. One day, we felt that something was in the air. The SS, Gestapo and Schutzpolizei were aggressive and nervous. They chased us out, in the direction of the “ramp”, where railway cars waited for a deportation to Buchenwald. All those who were not on that last transport were left alone by the Germans. They were freed by the Allied Armies.

Photo taken in Czenstochova in 1940, during the occupation.

From the left: The two brothers Haftke, one of whom died in 1944 in Auschwitz, the other was shot in 1943, during the uprising in the ghetto; next to him Ruven Dzialecki, who lives in Israel and Zysie Schwartz who is in the U.S.A.

Resistance in HASAG Pelcern

By A. Sztainbrecher

BY THE END OF JULY 1943, the “small ghetto” in Czenstochova was demolished and liquidated. That marked the end of a heroic chapter of Jewish resistance against Hitler’s military might.

The Germans succeeded in creating a tremendous panic among the over 4,000 “selected” Jews who were the forced labourers in the Czenstochova concentration camp. Despair grew when the fighters of ZOB — the resistance movement — were eliminated and when we heard about the Warsaw ghetto revolt and about mass liquidations in other places. Our own recent experience was the destruction of the large ghetto of Czenstochova. We became convinced that Hitler’s henchmen were ready to murder us all. They realized how much we hated them and they were determined to break any resistance.

Tortures and Killings

The production manager, engineers and administrative employees, including the “Werkschutz”, participated in the tortures and killings of Jewish slave workers at the Hasag-Apparatenbau. After work, the “Werkschutz” often entered the barracks to beat, torture and kill. Sometimes, they would shoot through the windows, especially through those of the women’s barracks.

From time to time, a “selection” was ordered at that work station. At the first such selection, 500 people were killed. The Unfortunates were first thrown into dark cellars. Then their hands were bound and they were loaded onto trucks. The trucks took them to the Jewish cemetery, where they were shot.

The conditions in the “Apparatenbau” camp forced the members of the resistance group to work in extreme secrecy. They were organized in cells of 5 persons, who had to be constantly on the alert.

feeling that this time I would not escape death as I did on March 20th, 1943, the day when the professional intelligentsia was killed, the so-called "Purim Action".

The last rays had disappeared from the sky. The moon and the stars dominated the darkness of the night, bringing a mysterious silence to the night. It was a painful night – a sleepless one with reflections, spiritual stock-taking and thoughts of death. The next day, June 25, 1943, there was no one from the Nazi regime around the ghetto hospital. Around 10:00 o'clock in the morning, Dora Gotlieb came to see us from the "Arbeit Einsatz" to calm us down and to tell us that Bernard Kurland was doing everything possible to free us. The reason for our arrest was not known.

At noon my brother, Jacob, came with food. He told us that Tzopot told him that if Degenhart will not come at 3:00 o'clock, then we will be released from prison. Time passed slowly and, with each passing hour, there were thoughts of suicide and destroyed hope. It was now five o'clock in the evening. We heard loud shooting. We had no idea what was happening. The policeman on guard said only that there was something bad happening. He did not want to tell us anything else. We later learned that fighting had broken out between the underground movement and the Nazis.

On Saturday, the 26th of June, the sadistic Degenhart and Ron came to us and sarcastically asked, "What are you doing here? Go back to your work." Several minutes later, the Chief of the Gendarmes came in, holding an automatic machine gun in his hand and started to argue with Degenhart. He wanted to kill us. We found out that Marisia Rotstein was killed at the hospital. The four of us were released. The liquidation of the small ghetto started. There were bloody scenes of killing. Loads of heavy trucks filled with people were sent to the Jewish cemetery. Men, women and children were killed.

At this selection, I was with a group of women who were sent to work in "Hasag Pelcern". This was my last encounter with the monster Degenhart.

It was later learned that Degenhart was sent to Greece to fight with the partisans. The partisans were informed who Degenhart was and they killed him during a raid.

My Last Encounter with the Cold-Blooded Murderer, Degenhart

Originally written in Yiddish by Estera Epstein

IT WAS EARLY SUMMER OF 1943. There was a beautiful blue and clear sky. The sun was spreading its warm rays and this created an atmosphere of happiness for all living human beings.

Tired after a hard day's work together with the other forced laborers, we were ready to leave "Hasag Pelcern" and go to the small ghetto. The procedure of returning to the ghetto for the evening was complicated and involved an "Appell" to count all the people who were going to the ghetto, under the strict guidance of the "Werkschutz" director, Klem, and the other guards of the Nazi regime.

On that particular day, the "Appell" was not being held as usual in the court of the factory. Much to everyone's surprise, Degenhart had arrived and started to call out names. Each person whose name was called had to step out and report to Degenhart. The first name he called was mine, then Szmulewicz and Davidowich. All together, eight women were called. We were investigated. Four women were told to go back in line. The other four were detained. Those held back were Marisia Epstein, Szmulewicz, Davidowicz and myself. On that same day, M. Wodzislawski and J. Winter were arrested. Both were sent to jail and later killed.

Degenhart told me that we, the four women, will be interrogated tomorrow morning by the "Gestapo", and later will be returned to "Hasag Pelcern". For tonight, we had to stay in the ghetto hospital.

In the meantime, the day shift was escorted to work and we were left in the hands of the barbaric Gendarme and "Meister" Hochberg. They forced us to run several kilometers while they followed on bicycles. When we arrived at the small ghetto, we were taken prisoner by the Polish police officer Paruzel and the Commandant of the Jewish ghetto police Parasol. We were taken to the ghetto hospital of Yascrovska Street. Marisia Rotstein, the wife of Engineer Samek Rotstein, was also there. I had a bad

transferred to the small ghetto, the ammunition parts were prepared in our mechanical shop. It was produced with great care and devotion, to be ready when needed to strike back. Later, for security reasons, the weapon parts were prepared in the basement on Garncarska Street #144. Among those in the Jewish resistance were the brothers Ziskind, L. Szmulewicz, C. Viernik, A. Tszczarny and others. Of those, Ziskind, Viernik and Mrs. Tszczarny are alive today in Israel.

The Artisan Building on Aleia 14 corner Wilsona outside the large ghetto

A "Lag Bomer" parade of Jewish school children on Garibaldi Street (in the "Large Ghetto") in the year 1941. Among the paraders is Marzej Krause.

The Shop on Alee 14

By Sz. Waga

IN NOVEMBER 1942, the Nazis formed the small ghetto, and over 5,000 Jewish people were transferred to this small ghetto. It was located in the filthiest, poorest part of the city. That was where the remnant of the Jews was confined, after those in the large ghetto had been decimated. In the morning, they were driven to forced labour and in the evening they returned exhausted and depressed.

At that time, the leader of the Kibbutz, my friend Aryeh (who was later killed in the forest near Czenstochova) came to see me at my carpentry shop on Alee 14. He told me that my shop would be the transit place from the small ghetto to the train station and the return. This shop on Alee 14 was located outside the ghetto and was open to Aryans only, as were several shops run by the Jewish artisan group who worked for the German clientele.

Each day I saw many people who came through my house from the "outside world". I can remember those faces of the young men and women who were, at first, devastated to go outside the ghetto, but who later returned as courageous resistance fighters. By the end of 1942 I was told that there would be a meeting in my shop. At that time a young gentile fellow, who gave his password to enter, introduced himself as a delegate from Zarki where there was a Kibbutz. My friend Aryeh entered with a young man who introduced himself as Aniek from Warsaw. Later, I was told that this was Eliezer Geler. The gathering lasted an entire day. It was decided that we would be ready for armed resistance. At the end of January 1943, my friend Moitek M. Zilberberg came to my shop with a small package of revolvers.

In March of 1943, the shop on Alee 14 was liquidated and the artisan shops were transferred to the small ghetto. There, I took over the carpentry and locksmith shops, equipped with mechanically-operated machines.

The resistance movement built part of the ammunition in the foundry of "Vulkan" and smuggled it into the ghetto. When I was

After the Massacre

An imaginary conversation

AFTER THE FIRST DEPORTATION OF Czenstochova Jews from the large ghetto to the gas chambers, Commander Degenhart ordered the streets cleared of the dead bodies.

The job of removing the dead was given to a group of young men who were told to dig a large hole on a vacant lot on Kavia Street. Degenhart ordered that there they should dispose of “the garbage”. Several hundred victims, shot during the “Aktion”, were loaded onto horse drawn wagons and taken to the mass grave. One German policeman, armed with an automatic weapon, and a Jewish policeman, with a rubber stick, were assigned to accompany each transport. They were to keep order during the silent funeral procession and to urge the men to do their work faster.

The Jewish policeman carried out his task as he was ordered. He turned his nose in the direction of the wind to avoid the putrid smell of the corpses. All day long bodies were gathered from homes, basements, bunkers and fields. As he was walking alongside the wagons, something caught this policeman’s eye. He noticed the corpse of a young woman lying face up. She appeared to be alive and ready to free herself from the dead around her. Her black hair dragged along the blood-spattered road.

The young policeman became enchanted with her beauty and, as if in a dream, he began to communicate with her. He imagined her speaking to him. “Where are you taking me?” her open eyes seemed to ask. “You are a ruthless human being, you have no pity! You are a shameless servant of these murderers. Would you ever avenge the killers of your people?”

As he became deeper involved in that imaginary conversation, he was brutally awakened by the shouts of the German guard. “Move on! Faster! Schneller! Get rid of that garbage.” The wagon began to shake and the head of the young woman moved from side to side. The Jewish policeman walked faster. Closer and closer came the mass grave on Kavia Street where the dead beauty would join hundreds of other nameless victims.

Soon earth covered the grave, while the murderers continued their bloody game. Their victims’ silent screams of pain and horror continues to be heard throughout this, supposedly civilized, 20th century.

Polak's place, whom he considered his friend, but who betrayed him to the Gestapo. Machel was arrested and taken to jail. The news that Machel Birenzweig was killed on the jail grounds and that his family, too, was slaughtered, shocked and saddened many. His friend, Yidel Kolian, was waiting for his return in vain. A young girl, named Toba Rosenzaft, was also killed on the jail grounds, along with Hanka Birenzweig. Yidel Kolian now lives in Israel.

The martyrdom of Machel Birenzweig will long be remembered in the history of Czenstochova. Those whose lives he saved justifiably regard him as a hero.

A Czenstochover Martyr Remembered

By Cheryl Semskey

Harry Potaszewicz chose to die rather than to reveal to the Germans the whereabouts of the partisans. Despite unmerciful beatings, he would not speak. Beaten to death, he was hung on display from a police station window.

Harry Potaszewicz was a true martyr.

Ghetto round-up

counted the people in the group, Lange asked, in a quiet and polite voice, how many were planning to go to the other side that day. Birenzweig was able to save many children by hiding them in Christian homes. Thanks to him, they are alive today — among them, Kurland's son and Brener's daughter.

The Jewish resistance movement, "ZOB", had the best opportunity to be in contact with the outside world through the Meble-Lager. Birenzweig was well aware of that.

Unfortunately, this only door to freedom was eventually closed. Birenzweig, his wife and his elderly mother, paid a high price for his unselfishness.

Mrs. Hanka Kongeretsky, with her two children, was hidden in one of the bunkers. Her little boy often escaped from the hiding place and his mother was unable to stop him. One day, while out of the hiding place, he was found by the Germans and, scared of their threats, he pointed to the bunker. As a result, Hanka, her children and others in that hiding place, were shot.

On March 19, 1943, Degenhart, with his gang of murderers, accidentally entered the room where the partisans held their meetings. During their search, they came upon some ammunition. In reprisal, six wonderful members of the Czenstochova youths were killed. They were Monek Flamenbaum, Alek Herszberg, Yerszy Rosenblat, Henek Richter, Yanek Krause and Szlamek Shein.

It appears that the Germans had received a tip from an informer about the activities in the Meble-Lager. On the second day of Shavuot, 1943, the German police (Schupo/Schutzpolizei) arrived, together with the hangman Degenhart. They came with a prepared plan to liquidate the Meble-Lager and all its work places.

Degenhart ordered Machel Birenzweig to get his family. Machel understood what that meant and left, as if to obey the order. But, he disappeared. As the Germans could not find him, they killed his mother. His wife, Hanka, was taken away on a truck in the direction of the jail of "Zavodie". Pinchas Birenzweig was beaten, had his teeth knocked out and was ordered to remain. He was told that they would kill everyone if he attempted to escape. While hunting for his brother, they forgot about Pinchas who left with some others, went to the small ghetto where he hid with a group of partisans. Using false papers, he later escaped to Germany, from where he was, eventually, liberated.

Machel Birenzweig remained in hiding inside the Meble-Lager and the Germans were unable to find him. He was in contact with his friends. He asked Leon Zilbersztain to bring him some jewellery from a hiding place, since he believed that with the jewellery he could bargain for his life. Later he hid at a "good"

Heroism in the “Meble-Lager”

Originally written in Yiddish by Ch. KIEL

DURING THE DEPORTATION AND liquidation of the Jewish population of Czenstochova, the name on everyone's lips was Machel Birenzweig. There were many working groups in the ghetto; but the only one to be spared from deportations was the “Meble-Lager”, which was under the supervision of Machel Birenzweig.

Machel was a very compassionate man. During the time that this working group was operational, he and his family were constantly in great danger. He was in danger of losing his life because of his dedication to helping others. Birenzweig practiced silent resistance against the Nazi oppressors. The Meble-Lager consisted of many different work places. It had a separate transport department which had a permit to travel all over the city without interference. That whole group was distinguished by exceptional heroism inspired by Birenzweig.

Their assignment was to remove the furniture from the Jewish homes after liquidation of the large ghetto. When their working parties arrived at these homes, they often found children whose parents had been deported. These children were then hidden in boxes and cupboards at the Meble-Lager. To do that required superhuman courage. It was like condemning oneself to death.

The two brothers, Machel and Pinchas Birenzweig, organized a web of bunkers in strict secrecy. To accomplish this, one had to have a team one could trust completely. In the beginning, there was a problem to get food for the hidden children. Such food had to be smuggled in. Many people, who wanted to find refuge on the non-Jewish side of the city, came to the Meble-Lager, the only place where one could plan an escape. Birenzweig was the person who helped and protected them all from certain death.

Each day, when the working group from the small ghetto arrived at the Meble-Lager, they would pass a German named Lange. He was always standing at the entrance. Everybody knew Lange as the “Chazin” who was responsible for the whole place and the working group. His name is worthy of mention because he was really an exception among the Germans. When Birenzweig

burned in the Nazi death camps. And we remember the silence of the world as the machine of slaughter rolled through Jewish community after Jewish community.

In this valley of death there was kindled in the Warsaw Ghetto a flame of Jewish defiance that was to light the path of Jewish freedom in the land of Israel. This is the debt we owe to the freedom fighters of the Warsaw Ghetto, and in many other Ghettos who conquered despair and with a Jewish heroism that has no peer took to the bunkers to kill their killers. Their legacy to the Jewish people is our resolve that the Holocaust shall never be repeated. The command of the six million to us is that we must make the Jewish State so strong that Jews will never ever be helpless again.

Warsaw Ghetto Monument by Nathan Rapoport

Fifty Years Warsaw Ghetto Uprising 1943-1993

Fifty Years Warsaw Ghetto Uprising - 1943-1993

by Harry Klein

A SUBSTANTIAL BODY OF LITERATURE already exists in many languages about the Holocaust and Resistance. But this is a mere fraction of the story. Ask any survivor who went through the Holocaust experience, and he will tell you that there is yet much more to tell. Each survivor has something more to add. The complete story has not yet been told. Perhaps it never can be.

Now fifty years later, we are filled with the shattering realization that there is no substitute for our losses; for those Jews, for those communities, for the houses of learning, the libraries, synagogues, the arts, the professional and scientific achievements.

There is no substitute for European Jewry, for its people, for its Yiddishkeit, for its treasurers. Their almost total absence is not only a loss for our generation of survivors but a loss for mankind and for Jews everywhere, for generations to come.

We still cannot free ourselves of the sadness and sorrow that has become a part of our lives. Only now do we begin to grasp the full significance of what happened, the full scope and magnitude of six million brothers, sisters, and children . . . gone.

The calculated viciousness of the executioner, the helplessness of the doomed, the passivity of the bystander – all these lie beyond our comprehension – fascination with death, the victims with hope, the survivors' testimony. A new vocabulary needs to be invented to describe the events.

We cannot allow the next generation not to know of their past. We cannot let the memory of our Kedoshim die with us the survivors. Therefore, as it is by the grace of G-d that we were given to live, we must resolve that we must prepare the future generations to know of our tragic and heroic past.

We must perpetuate the memory of Six Million Kedoshim. We must record and record every detail of our past, so that we might pass it on from generation to generation. We remember the one and a half million Jewish children who were slaughtered and

Wladka's frequent trips and those of two other girls, contact with the Warsaw Ghetto underground was established again.

Encouraged by the revived fighting spirit, some members of the Warsaw ZOB favored an open revolt in both camps, promising to supply weapons. However, the Czenstochova ZOB was opposed to the suggestion. The mounting terror and the frequent searches of Polish workers who would risk smuggling weapons into the Hasag camps militated against the idea. A plan to escape was also abandoned because it was practically impossible to reach the partisan groups in the woods. Moreover, the decree of collective responsibility as applied by the Germans restrained the ZOB command from sending out its members. The absence of one usually led to the execution of scores of others.

The fact that their number could not be enlarged limited the activities of the Jewish partisans in the woods to attacks on minor German posts and on Polish constables who collaborated with the Germans, and to obtaining food and ammunition. Lacking the necessary manpower and fighting equipment to undertake large-scale attacks against the Germans, the Jewish partisans decided, therefore, to contact the Polish partisans and jointly fight the common enemy.

In the Konyetspol woods, there operated, at that time, a group of the A. K. (Armia Krajowa) named Orzel (Eagle). Unaware of their political affiliation, the Jews considered them as their natural allies and suggested common armed action. At the appointed day and place of the first meeting, a group of Jews, under the command of Kuba Ripshtayn, waited for the representatives of Orzel. They came armed with machine guns and revolvers. Kuba and his comrades, without suspecting anything, greeted the approaching Orzel men with friendly gestures and, to prove their friendly feelings, did not even open their holsters. But when the distance between the two groups was narrowed, the men from Orzel fired on the Jews. Only one, the wounded Shidlovski, succeeded in escaping. The rest of the Jews were killed by the Polish Fascists. This was not the only treacherous act the Polish Fascists committed against the Jews in the Konyetspol woods. These Poles, together with Polish police, also massacred another Jewish partisan group.

The situation of the remaining Jewish partisans became more and more dangerous. They were forced to leave their fortified hiding places and live in the open woods. Fortunately, a Polish peasant named Romanow, came to their aid, giving them a warm meal and bread at night. Another Jewish ZOB group joined a left-wing Polish partisan unit which operated in the Konyetspol area, under the leadership of the Pole Hanysh. The Hanysh unit received the Jews in a warm and friendly manner. With these progressive Poles, the Jews could demonstrate their courage and share their fighting abilities.

to the group slated for deportation. When the German officer Rohn resumed the selection, Fischelevitch attempted to shoot him, but his revolver jammed at first, and Rohn suffered only a slight arm wound. Fischelevitch then fought the attacking policemen with his bare fists until he was shot dead. Meanwhile Feyner attacked another officer, Soport, with his knife. Feyner was also mortally wounded.

In reprisal, the Germans picked twenty-five of the assembled Jews at random and executed them on the spot. About 300 men and women, among them some ZOB members, were taken to the Polish Police precinct. The ZOB command did everything possible to rescue their comrades. They succeeded in smuggling in to them files and other tools with which to cut the prison bars, but their rapid transfer to the nearby city Radomsko destroyed the hope of a prison break. They did, however, make use of the tools later when they were deported to extermination centers. They cut the bars on the cattle cars and together with other deportees leaped from the train. Most of them were shot down by the escorting gendarmes or caught on their way back to the ghetto. Only a few returned.

The acquisition of weapons was always a dangerous and costly undertaking. In December, 1942, M. Ferleger, commander of Nadrzeczna 66, was surprised by a German policeman as he was about to accept some weapons outside the ghetto. He knocked down the German and escaped, but was later caught and taken to Gestapo headquarters where he was tortured and shot.

Zoska, the girl courier, suffered a similar fate. One day when she was bringing weapons from Warsaw, she was followed by an informer who threatened to report her to the Czenstochova police. Zoska attacked him, but was soon surrounded by a group of Germans. In the ensuing struggle, she was shot.

The Germans proceeded with the liquidation of the ghetto, killing scores on the spot and executing hundreds of men, women, and children at the Jewish cemetery.

The ZOB in Hasag and in the Woods

After the liquidation of the Small Ghetto, the connections between the various remaining ZOB units were cut off. There were three groups in the woods around Konyetropol. Others were in the labor camps, Hasag-Eisenhütte (Hasag steel mill in Rakov) and Hasag-Apparatenbau.

At this point, contact with the underground movement in the Warsaw Ghetto was also temporarily disrupted. It was not until some weeks later that Wladka, a liaison officer of the Warsaw Coordinating Committee, came to Czenstochova, made contact with groups in the woods, and through them, was put in touch with some ZOB members in the two Hasag camps. Thanks to

before. Hardships in the ghetto increased; contact with the ZOB (Jewish Fighting Organization) in Warsaw had lessened and only occasionally did couriers of the Polish underground in Warsaw bring information about life in other ghettos and instructions. One such message brought the news about the mass deportations from the Warsaw Ghetto (summer, 1942) without the deportees having knowledge of what awaited them. This same note also contained the warning that Czenstochova would meet the same fate as other ghettos and must therefore prepare for open resistance.

A meeting was set for September 21, 1942 (Yom Kippur), with Jewish representatives of the PPR (Polish Workers Party), the Bund, the left wing of the Poale-Zion, the General Zionists and its youth movement, and of non-affiliated groups. A member of the Warsaw ZOB was to have participated in the deliberations. However, when the first two representatives, Brenner and Rozyne, arrived at the meeting place in the offices of the TOZ (Society for the Protection of Health), they were detained and severely beaten by German police. They were later released, thanks to a deal between Jewish teamsters and the policemen for whom they worked, but as a result of this mishap the planned meeting did not take place.

The next day the Germans and their Polish Fascist helpers marched into the Ghetto and began the deportation round-ups. There was no resistance on the part of the Jews. The fighting organization which was about to become a reality had not come into being. Many of its potential members were deported to Treblinka and later perished in the uprising there in which they participated. Only a few of the original initiators remained and, together with older youths, continued to organize fighting groups which became active in the so-called Small Ghetto. Some of the resistance groups remained after the deportation from the Large Ghetto until its liquidation.

The first act of armed resistance took place on January 4, 1943. It was poorly organized. The German police captain Degenhart had ordered all Jews working in the ghetto that day to assemble on the square. Present were Mendel Fischelevitch, a staff member of the Fighting Organization, who had a revolver; his friend, Isadore Feyner, who had a knife; and some members of the group Nadrzeczna 66. The few pistols the Fighting Organization had were taken out that day by members who were on special assignments outside the ghetto. Armed with only one revolver and a knife, the fighters after long deliberation, decided to assemble at the square. There an "action" was in progress. The old women and children were selected for deportation. The approaching members of the Fighting Organization and other young men and women were immediately surrounded by gendarmes and driven

The Story of Jewish Resistance in the Ghetto of Czenstochova

By Dr. William Glicksman (For my son, Allen)

[Dr. Glicksman is a survivor of the Holocaust. He was arrested by the Gestapo and deported to Auschwitz and from there evacuated to Dachau, where he was liberated by the American Third Army on April 30, 1945. He came to the U.S.A. in May, 1946, and resides with his family in Philadelphia.]

Dr. Glicksman — teacher, lecturer, and historian — has written extensively on the Holocaust theme. Among his important monographs are: Social Differentiations in the German Concentration Camps, The Function of the Jewish Police in the Ghetto of Czenstochova, and Aspects of the Economic and Social Life of the Jews in the Ghettos.

He is also the author of In the Mirror of Literature, a portrayal of the economic life of the Jews in Poland as it is reflected in Yiddish literature (1914–1939). Currently, Dr. Glicksman teaches at Dropsie College in Philadelphia, and is a Fellow of the Diaspora Research Institute at the Tel-Aviv University.

The account that follows is based, in addition to the author's personal experiences in the Czenstochova Ghetto, on a variety of sources dealing with his subject, particularly the works of L. Brener, among them Resistance and Extermination in the Ghetto of Czenstochova (Jewish Historical Institute of Warsaw).]

THE IDEA OF A resistance movement was conceived in the very first months of the war when the leaders of various political parties, as well as politically non-affiliated young men and women, reorganized themselves into cells for the purpose of secretly continuing their activities. Their ultimate goal was the creation of a fighting organization. These groups met at cemeteries during funerals, in old-age homes, and in social welfare institutions, to work out plans for such illegal activities as education for the children, maintenance of a library, and the publication and distribution of periodicals.

In order to coordinate the illegal work of the various parties, inter-group conferences were held from time to time. At one such conference, in August, 1941, the question of organizing a unified resistance movement was brought up again. Unfortunately, differences of opinion among the members prevented its formation. But early in 1942 the combination of a number of factors made the creation of a fighting organization even more imperative than

JUNE 16, 1943

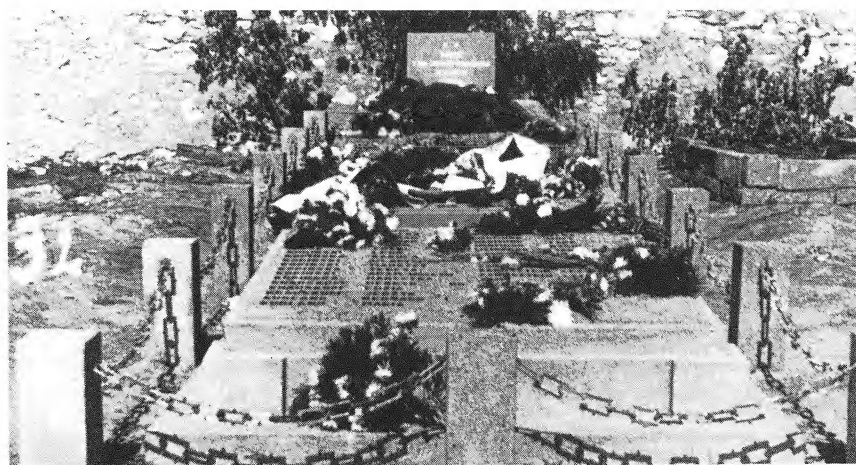
At 7:00 o'clock in the morning everyone in the ghetto was ordered to meet outside because Degenhart and his officers, Ron, Verner, etc., were making a "selection". Hundreds of Jews were arrested and taken to the Jewish cemetery where they were murdered. The others were loaded onto trucks and sent to the ammunition factories. More than 800 Jewish people were murdered in Czenstochova during the two day action.

JUNE 25, 1943

The Germans believed that many Jews were hidden in bunkers. An amnesty was declared for those who would give themselves up by Monday, the 28th of June. The result of this trick – a mass grave of 200 women, children and elderly who were present on Tuesday, the 29th of June. At 5:00 a.m., the massacre took place in the cemetery. At the execution, the people had to undress and had to walk in pairs to the open grave as one gunshot served to kill two people and their bodies fell into the grave.

JULY 20, 1943

The houses in the small ghetto were blown up with dynamite. A "selection" took place at the work places. That day, 70 more people were murdered, including the Jewish police and their families.

*This Monument was erected in 1945,
on the Jewish Cemetery in Czenstochov.*

A collective Tombstone, with 127 people who were murdered on Purim, of March 27, 1943. Among them were Professionals, members of the Judenrat, men, women and children. The family Kopinski lost many members of their family that night.

Forty thousand Jews passed before the tyrant Degenhart, “Yemak Shemoi”, during the three weeks of “selection”. Present as well during the selection was the General of the SS and Police Chief of the Radomer district, General Betcher. Szmuel Goldstein, who had been for the past 18 years the “Preses”, that is the chairman of the Jewish community of Czenstochov, a prominent “Mizrachi” leader and participant in all of the Jewish institutions, attempted suicide. Wearing the Talis and Tifillin, he jumped out of the window of his second floor apartment, but was stopped by a German guard and beaten. He was sent to Treblinka.

All the Jews were beaten and taken under heavy guard to the waiting cattle trains. The prominent Orthodox Jew, Ytche Meir Krell, walked barefoot and with dignity “. . . and this is the will of the Almighty, brothers and sisters,” he called out. With him in this transport to Treblinka were J.H. Zitnicki, A.H. Shipper, Zeligfeld and Blumenkrantz.

THE SMALL GHETTO

One of the oldest and dirtiest parts of the city, near the River Warta, was enclosed with barbed wire. A few streets in that area became the “small ghetto”. Workers were selected and threatened with death should they fail to come to work each day. They marched to work under the watchful eyes of the “Workschutz” police. After 12 hours of work under unbearable conditions, they returned in the evening to the sleeping holes in the small ghetto.

SATURDAY, ON THE EVE OF PURIM, MARCH 20, 1943

The Nazi Degenhart ordered what was called the “prisoner exchange to Palestine”. The Judenrat, including doctors and other “intelligencia”, together with their families, were gathered in a house outside the barbed wire of the small ghetto. All the prisoners exchange groups were ordered onto military trucks and taken to the Jewish cemetery where they were all murdered. On this day, 127 people perished. Some of the executioners were the “Schutzpolizei”, Schott, Klufaz, Esof Szemil, Uvkelbad, Hantke.

THE DESTRUCTION OF THE SMALL GHETTO, JUNE 8th, 1943

Several police cars arrived at about 4:00 a.m., and the small ghetto was attacked by heavy gun fire and the spray of machine gun bullets. The people fled to the underground tunnel. Degenhart ordered hand grenades to be thrown. That attack lasted over an hour. Many people were killed, and those who survived were loaded onto trucks and taken away to be executed.

SCHOOLS

Schooling was a special problem for Jewish children. Schools existed in secrecy, lead by Dr. Merring and other teachers.

Under these terrible conditions, much was accomplished. Two of the leaders, Mr. Roziner and Dr. Walberg, of TOZ, were killed in June, 1943, upon orders of Degenhart.

APRIL 9th, 1941

For Czenstochover Jews, the large ghetto became a reality on this day. Theoretically, the boundaries of the ghetto went from the rail bridge to as far as Warta Bridge. The left side extended to Kavia Street. The house, Ale 14 Wilsama, Pilsudskiego, and a part of the Strazacka Street, remained outside the ghetto.

The Jewish police were posted at the gates. Signs in Polish and German on the Aryan side of the ghetto announced the following:

“Because of disease, entrance is strictly prohibited.”

There was also another sign in German, Polish and Hebrew, which read:

“Death penalty for crossing the ghetto.”

To outsiders, it looked like the Jewish ghetto was a self-ruling community but, in reality, it was used as a means to keep all the Jews in one location and under guard, a plan that was later used in the “Final Solution”.

THE CONFISCATION OF FUR COATS, DECEMBER 24, 1941

By the end of 1941, a new decree declared that Jews were forbidden to own furs, a crime punishable by the death penalty. In the course of 48 hours, five railway truck loads of furs were collected and delivered to the Nazis.

WORK SHOPS ORGANIZED, 1942

With the help of Dr. Michael Wychert, the Chairman of the Jewish Social Service, the Judenrat organized work shops in order to give the Jews the opportunity to earn a living in all types of work places. Permission for such work facilities had to be obtained, and the Jews were charged large sums of money for that privilege.

In the meantime, over 500 Jewish workers were used in the large ammunition factories of Hugo Schneider, Hasag Pelcern, “Warta”, “Czenstochovianka” and “Rockov”.

SEPTEMBER 22, 1942

In the early morning, after Yom Kippur, at 3:00 a.m., the destruction of the Czenstochover Jewish community began, when all the street lights were turned on so that it became difficult to hide.

THE ELECTION OF A "JUDENRAT"

The first day of "Hol Homod Sukkoth", Leon Kopinsky was ordered by the Gestapo to organize a committee, an Eldest-Rath, of 24 people who would be responsible for the Jewish community of Czenstochova. A meeting was called and sixty representatives of many influential, social, public and political organizations met and chose a "Judenrat" of 24 people.

DECEMBER 15, 1939

All the Jews were ordered to wear white arm bands with the blue imprint of the Star of David on their left arm. Jews were not allowed on the trains or any other public transport.

DECEMBER 24, 1939

At about 7:00 p.m., a fire broke out in the "shul" on Garibaldi Street and burned it to the ground. Destroyed were the Torah Scrolls and the splendid library of the Judaic Institute of the synagogue. The spiritual leader was Dr. H.Z. Hirshberg. At the same time, a pogrom was organized by the Poles of Czenstochova, which plundered the shops and broke the windows in the Jewish section of the city.

JANUARY, 1940

There was a night raid, organized by the Gendarmerie officer Ambaras and his group. The men and women in the Jewish section were ordered to go out into the new Market Place in the bitter cold. There they stood for several hours. They were then ordered to go to a local school where they were physically searched for gold.

That same month, there was a new law regarding forced labour for all the Jews. All men between the ages of 14 and 60, including converts to Christianity, had to sign up for forced labour for the Germans. The "Judenrat" were required to supply a certain number of people to do labour. The raids continued and people were also taken off the street.

By 1940 Jews were not allowed to own factories and businesses, previously run by Jews, were now taken over by German "Treuhandlers"!

Under these unbearable conditions, the refugees arrived from Krakow, Plock, Bodzancv and Lodz. They organized "the Jewish self-ruling system" comprised of police, courts, health office and bread cards.

six people. He was told to bring these people to the office that afternoon. The names on the list were L. Kopinsky, L. Bromberg, H.D. Berliner, D. Koniecpoler, J. Krauze and J. Engel. Four were executive members of the Jewish community, "Kehila", the others were a manufacturer and a home owner. A decision was made to meet with the Secretary of the "Kehila", H. Wien, at 2:00 p.m. in his house. At that meeting, it was agreed that they would be the official contact between the Jewish Community and the law.

At 3:00 p.m. we arrived at the "Bank Handlovy" and the guards greeted us with the words, "Die Hunde sind da" – the dogs are here. The guards directed us to a room and at the table were three Gestapo officers. After some formalities, one of the officers told us that, in fact, they were supposed to kill us for what we did to the German army when they were invading Czenstochova, but that they still had lots of time to kill us. We were placed under arrest, but were told that we were to be released for two days. We were asked for the names of the Chairman, Vice-Chairman and Treasurer of our group.

ROSH HASHANA, 2nd DAY, 1939

We were told that the German authorities had arrested 100 Jews from another city. We made contact with them, and we learned that they were arrested on the highways and most were from Lodz. There were no women among them. We gave them medical supplies received from the druggist H. Neufeld, with the help of Cesia Kozak. The six arrested Jews had to report to the Gestapo every second day. They spent their time organizing a kitchen to provide free meals for the people of the community.

The old city "shul" was destroyed by the Poles during those ten days around Rosh Hashana and Yom Kippur.

SEPTEMBER 30, 1939

Every day there were new edicts. Jews were not allowed to possess more than 100 zloty. The balance of their money and all their valuables, including jewellery, had to be deposited in the bank. The City Hall operated under a temporary City President, A. Belka, a Volksdeutscher resident of Czenstochova. He was arrogant and brutal towards the Jews. There existed also a very bad relationship between the Jews and Poles of the city.

It was, therefore, decided to send a delegation to Bishop Kobina. In that group were Neufeld, Ziriker, Eng. Levkowicz and Dr. Safer. Unfortunately, when that delegation went to see Bishop Kobina, they found that he was under "house arrest".

A Diary of Sad Days

By David Koniecpoler

Translated from Czenstochover book, published in Israel

SEPTEMBER 1, 1939

The Polish army and the police left the city of Czenstochova and panic spread. Thousands of Jews abandoned their homes, taking only their most important possessions, on the run with no destination. Hundreds more Jews from the neighbouring areas came into the city, people of all ages, trying to escape the approaching German army.

SEPTEMBER 3, 1939

Yesterday, Saturday, we saw the first military units marching into the city, and today there are larger groups of military units. The Jewish population was in the streets.

SEPTEMBER 4, 1939

Early in the morning, there were rumours that the "Gestapo" has arrived. At about 11:00 a.m., continuous rifle shots could be heard. The Gestapo were searching buildings and chasing people out of their homes. Men were forced into the streets where they were either shot or taken away. At the churches, factories and open squares, hundreds were ordered to lie, face down, on the ground and rifles were fired into the air.

These events continued until Wednesday, the 6th of September. A group of about 400 people made up of both Jews and Poles were beaten and tortured. There were dead people and dead horses and cows lying together in the gutters.

Many Jews were rounded up and taken to jails and military barracks. Stores were vandalized and Jewish homes were ransacked. Men were dragged from their homes never to return.

JEWISH NEW YEAR (Erev Rosh Hashana), 1939

M. Asz came to my home with a list in his hand, telling me about the arrest of two ritual judges, Rabbis Kleinplatz and Greenfeld. Those arrested were brought to the cellar of the "Bank Handlovy". M. Asz was called to the office of the Gestapo and given a list of

typhoid epidemic broke out, the camp was closed (January 16, 1945), and the surviving inmates were deported to an unknown destination.

In June 1943, the HASAG Rakow steel mill was opened in which five hundred to one thousand Jews from Slovakia and Poland were exploited. It was closed on January 16, 1945, and the workers were sent to the Buchenwald and Ravensbrück camps. The largest camp in the Czenstochova area was HASAG Pelcern, which functioned from June 1943 until January 16, 1945. This was a munitions factory employing, at any given time, about five thousand Jews, from Poland, Germany, Austria and Bohemia. Finally, there was an average of three thousand Jews working in the munitions factory of Warta and Czenstochovianka.

In December 1942, the Żydowska Organizacja Bojowa (Jewish Fighting Organization – ŻOB) created a resistance unit in Czenstochova, with some 300 participants. They maintained contact with the Warsaw center. In January 1943, this group, under the leadership of Mendel Fiszlewicz, offered armed resistance to a German *Aktion*. During the clash, 251 Jews were killed; the rest were deported to Radomsko and from there to Treblinka. The reprisals that followed included the murder of 127 of the Jewish intelligentsia, and 250 children and elderly people. In other resistance groups, there were two relatively large units of partisans, who were killed by Polish rightist partisans, and several small units that joined the leftist Polish partisans. On June 25, 1943, another ŻOB group tried to resist the liquidation of the small ghetto. When the Soviet army liberated Czenstochova, there were still some 5,000 Jews in the area. In June 1946, 2,167 Jews were living in Czenstochova. After the Kielce pogrom on July 4, many of them joined the *Berhia* for Palestine.

Forced labour group in the large ghetto

Persecution of the Jews In Czenstochova

Excerpt from: Gutman – *“Encyclopedia of the Holocaust”*

THE GERMANS ENTERED CZENSTOCHOVA on Sunday, September 3, 1939, the third day of the war, and persecution of its Jews began at once. More than 300 Jews were killed on the following day, which became known as “Bloody Monday”. On September 16, a Judenrat (Jewish Council) was formed, headed by Leon Kopinski. Confiscation of Jewish property and household effects, beatings, mockery, and degradation went on incessantly. In August 1940, 1,000 young Jews were rounded up and sent to the Cicchanow forced-labor camps; very few survived.

A ghetto was established on April 9, 1941, by order of the *Stadthauptmann* (city commissioner), SS-Brigadeführer Dr. Richard Wendler, in the eastern, old part of the city. The ghetto was sealed off on August 23. Some twenty thousand Jews from other cities (Łódź, Plock, Kraków) and villages were sent to the Czenstochova ghetto, which eventually held more than forty-eight thousand persons. The main places of work outside the ghetto were the German Metallurgie military factories on Krótka Street.

In preparation for the forthcoming liquidation of the ghetto, in May 1942, the Germans seized and killed the Jewish social, cultural and political activists. Large-scale *Aktionen* began on September 22 and lasted until October 8. In each deportation, some eight thousand Jews were packed into sixty freight cars. A total of thirty-nine thousand Jews were sent in this way to the Treblinka extermination camp. Elderly people, in the home for the aged, and the children in the orphanage were killed on the spot. About two thousand Jews managed to escape or to hide in the city.

After the deportations, the northeastern part of the ghetto, called the “small ghetto”, held some five thousand able-bodied Jews with skills or professions. On September 2, a privately-owned German munitions factory (*Apparatenbau*) belonging to the HASAG network, was established in the suburb of Stradom. This forced-labor camp existed for two years, and a total of three thousand Jews from Poland, Germany and Austria passed through it. When a

II

Persecution, Resistance and Destruction of the Jewish Community

***Personal Memories
and Documents***

BONTCHE THE SILENT

I. L. PERETZ FOLK TALES

Drawing by
Yossel Bergner

A young farmer girl noticed the blond Jewish boy dressed in his white shirt. She stared at him for a long time, thinking what a beautiful child he was. Suddenly, the impulse overcame her to want to, together with her father, kidnap the boy. They offered my brother a few candies and he let the farmer girl pick him up to sit beside her on the wagon. She embraced him, smiling happily. The old farmer was in a very good mood, pleased that he was taking home such a good bargain. After a year or two, the boy would grow up to be a good Christian shepherd for his sheep and cattle.

By chance, our cousin, Gitele, wanted to buy some potatoes for Passover from the same farmer. Suddenly she noticed her youngest cousin, Aunt Deborah's son, Avraham Szlomele. He was sitting on the lap of a farmer girl. She went over to the wagon. Gitele reached to take him off the wagon but the farmer and his wife started yelling that the boy was their grandson. The farmer lifted his fist in anger and was about to drive away. "This is my aunt's son", Gitele shouted. "Give me back the child." A large crowd was gathering, Christians and Jews alike. The air was very tense. The shouting became louder. "Poles, please save a Catholic soul from the Jews." Suddenly a group of people started vandalizing Jewish stands at the market. Mothers were running home with their children. Stores closed. The more courageous Jews started circling the wagon. They did not allow the farmer to leave.

In desperation, Gitele ran inside the church. She asked the priest for help. Meanwhile, outside the fighting continued in the market. This was a good opportunity to fight the Jews.

After a very long time of hesitation, the priest finally came outside. The gentiles removed their hats in respect. He asked what the problem was and announced that he would look for signs, to know if the child was Jewish. He took the child, held him for a while, then he removed Avraham's pants. The crowd was silent. Everyone's eyes were turned towards the priest who lifted up the child in the air. "I want everyone to see that this boy is circumcized and does not belong to our religion", he declared. With that he handed the child over to Gitele.

When Gitele's mother came running in fear, she found Avraham in the arms of a smiling Gitele. She hugged and kissed him, with tears running down her face.

On that Sabbath, prayers were said in all Czenstochover synagogues for the double miracle, a Jewish child saved from conversion and, G-d forbid, a pogrom against the Jews of Czenstochova averted.

A Miracle

Originally written in Yiddish by Sarah Hamer-Jacklyn

SINCE MY MOTHER BECAME THE sole family provider, she would go to the market in Czenstochova every Tuesday and Friday to sell her glassware at one of the stands. On those days, her youngest son, Avraham Szlomele, was left to take care of himself.

One Tuesday, a week before Passover, Avraham decided to visit his mother at the market. It was a long distance from his house, but he knew the way, having walked many times to the market with her. Avraham walked along Warshever Street but, instead of turning to the right, he went straight ahead towards the Church of the Holy Zygmunt.

Avraham forgot all about his mother as he walked around so many wagons loaded with all kinds of food. There were so many horses beside each wagon and people were coming and going and the noise was very loud.

A Jewish resistance group was soon organized in the ghetto. It represented all Jewish political parties. The members of this organization were active outside the ghetto. On January 4, 1943, the fighting group “66”, headed by Mendel Fischelevich and Izio Feiner, attacked two Nazi officers at the ghetto entrance, Rohn and Tsopot, with a knife and a handgun. As a reprisal, the Germans executed 27 Jews.

On Purim of March 20, 1943, Commandant Degenhart, Head of the Police and SS, deceitfully gathered all intelligentsia — doctors, lawyers, engineers, members of the Judenrat and their families — at the square near the ghetto and told them that they were going to be transported to Palestine. Instead, they were led to the Jewish cemetery where 127 men, women and children were shot in cold blood and buried.

On June 25, 1943, the ghetto was again surrounded by SS and Ukrainians. The Germans loaded those who did not have to go to work on trucks and drove them to the cemetery to be shot. The rest were sent to concentration camps. Thus, the ghetto in Czenstochova was eliminated. No trace of Jewish life was left in the city.

In the camps, life for the Jews was hell. They were overworked; there was lack of food and the accommodations were insanitary. The ghetto survivors now were not only starving, they suffered from fleas and lice. Their lot was shared by Jews from Plashov, Skarzisk and other cities. Even a day before the liberation of Czenstochova by the Red Army on January 17, 1945, the Germans managed to round up another few thousand Jews and to send them to Buchenwald, Gross-Rosen and Ravensbruck, where most of them were murdered. Of the 5,200 Jews still found in Czenstochova on Liberation Day, only 1,500 were natives of the city.

Prominent People of Czenstochova

Chaim Weksler

Szmuel Goldstein

Jakob Rosenberg

From Integration to Destruction

THE JEWS OF CZENSTOCHOVA were active in association with the local gentile society in all fields. The role they played in industry, business and culture had significant influence on the whole city.

At the same time, the Jewish community developed purely Jewish culture, religious studies and social events. It also established a fund to assist the needy. All this gathered prestige for the city in the eyes of all Jews in Poland.

There were two big synagogues, the old one located on Nadzeczna corner Mirowska, and the new one, located on Wilsona at the corner of Garibaldiego. In addition, Jews worshipped in chevros and the Chasidim prayed and studied nights and days in shtiblech. On December 25, 1939, the new synagogue on Wilsona was burnt down by the Germans.

Elementary schools and private cheders were available to the Jewish children of the city where they studied religious and secular subjects. Higher education was offered by the Jewish Gimnazium and Akser School, I. L. Peretz High School and a professional school.

All political parties were active in Czenstochova: the Bund, the Moderate Zionists, the Revisionists and even the Communist Party (which was illegal in Poland at the time).

During the years 1940–41, thousands of Jews from the neighbouring villages settled in Czenstochova to find refuge and shelter within a larger community. When the big ghetto was established in April 1941, thousands of Jews were concentrated in this small area. They suffered hunger and disease. Fear and terror seized the whole community when on Yom Kippur, September 22, 1942, word spread that the ghetto was surrounded by the SS and their collaborators, the Ukrainians and the Polish police. The next day, the big “Actia” began. Nearly all Jews were transported to Treblinka. About 39,000 Jews were carried off to this death camp. Hundreds more were murdered by the Nazis and their helpers in the city. These were buried in a huge common grave on Kawia Street. After the “Actia”, the remaining 5,000–6,000 Jews were packed into a small ghetto. A few of them were allowed to stay at their work places.

דירעקטאר הענריק מארקוספעלד

HENRYK MARKUSFELD

Prominent Philanthropist

Henry Markusfeld was born in 1852. He was known to everyone as a great humanitarian and his generosity set an example for everyone. He was among the first who gave without discrimination to all institutions and to anyone who asked for assistance.

He was the son of Adolph and Ernestina Markusfeld. In memory of his parents, he opened a Trade School in 1898, which was very important for the Jewish Community of Czenstochova. Sixty-nine years later, on a Friday in October 1921, the news of the sudden death of Henry Markusfeld darkened the sky of the city. Czenstochova lost a great humanitarian.

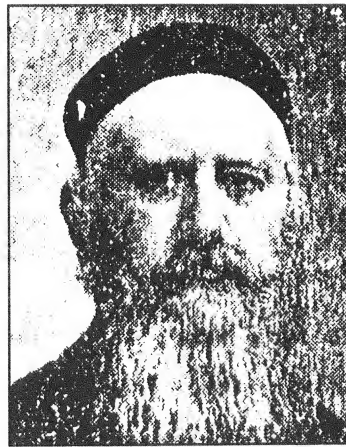
EMINENT ORATORS ON RELIGIOUS THEMES

הרב משה האלטר הי"ד

Rabbi Moshe Halter

ר' יוסף שמעון קובלנץ ז"ל

Yosef Shimon Koblenz

הרב הגאון ר' נחום אש ז"ל

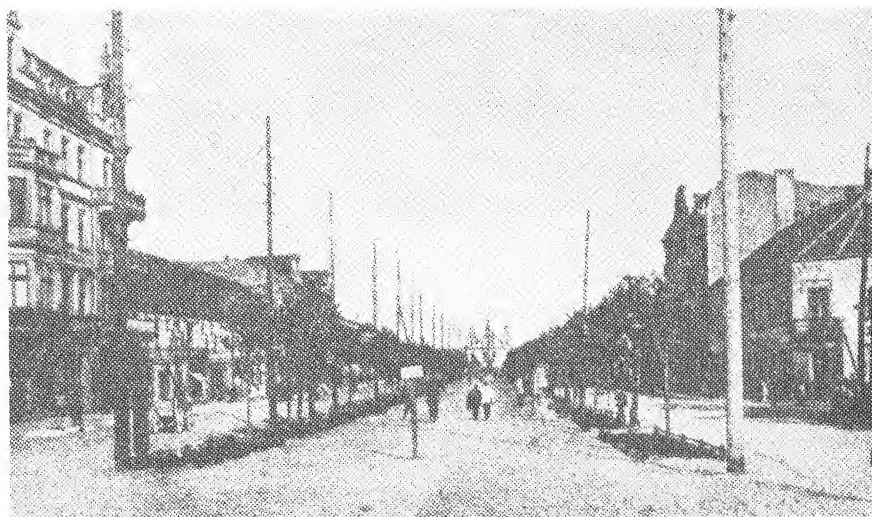

Rabbi Nachum Asz, Chief Rabbi of the Czenstochover Jewish Community, a brilliant man and a great scholar.

chova belonged to one of the factions of the Zionist movement. People from all social strata of the Jewish community could meet in this setting.

The Mizrachi

The Mizrachi organization celebrated the establishment of a branch in Czenstochova in 1906. The founding members were: J. Sz. Koblenz, Sz. Goldstein, Blechstein, Finkelstein, A. M. Epstein, Ch. Weksler and I. Engel. A great effort was made to sign up new members for the organization. This was not an easy assignment. The Chasidic element started a verbal war against the Mizrachi in which all the Chasidic rabbis participated. They campaigned against the Zionist and the Mizrachi movement until the First World War began. The anti-Zionist agitation weakened at the time of the Balfour Declaration. Many of the Chasidim then joined the Mizrachi movement. Immediately after World War I, Jews began to emigrate from Poland to North and South America. More than half a million Jews left Poland seeking refuge from anti-Semitism. As the doors of immigration to the American continents began to narrow, some began to look toward Eretz-Israel as a haven. The Palestinian Office busily issued visas to Palestine. A great celebration took place in Czenstochova in October 1934 when, among the 1100 Jewish people leaving Poland for Palestine, 137 hailed from Czenstochova. The Zionist movement began to organize protest meetings against the British Government when it restricted immigration to Palestine (the State of Israel was only born in 1948). Czenstochova Jewry, along with Jews in other important cities of Poland participated in these protest meetings.

The first Aleja, a prominent street in Czenstochova where the young people used to walk.

ture, burning everything inside — benches, prayer books, scrolls and all other religious paraphernalia. The Synagogue was razed to the ground.

The Trade School

The Czenstochover Trade School was established in 1898. It was founded by Henry Markusfeld as a monument in memory of his parents, Adolph and Ernestina Markusfeld. The importance of the Trade School could only be evaluated if we remember the little regard held for the Jewish tradesman or labourer at that time. A tradesman was synonymous with illiteracy. On the trade school committee in 1913 were Henry and Joseph Markusfeld, E. Ratner, S. Hertz, Frankel, Dr. Batavia and director Asorodobzie.

Foremost among the many great institutions of Czenstochova were the “Dobroczytnoszcz”, the Jewish Hospital, a home for the elderly called Moshev Zakeinim as well as Hachnasat Orchim, a home for the poor and an institution to feed the needy, Beth Lehem. On the executive of Beth Lehem was S. Niemirowski, B. Botshan, M. Epstein and others.

Another very important institution was the Czenstochova branch of “TOZ”. Its central office was in Warsaw. The director of this useful organization of health services was Dr. Stefan Kon-Kolin. “TOZ”, founded in 1923, included the following departments: the School of Hygiene under the supervision of Dr. Leon Gutman, the Tuberculosis and Physiotherapy department were under the direction of Dr. Julian Lipinski, and Dentistry under Dr. Peretz. The secretary, Jacob Rosiner, was a talented organizer. “TOZ” served a large part of the Jewish community of Poland.

The Zionist Movement

In the first year of an independent Poland, between 1919 and the outbreak of World War II, the Zionist Movement was very active in Czenstochova. The founding of a Jewish National body could be described as a very important event. Its leaders, I. Grinbaum and H. Hartclass, were elected to the Polish parliament. Their duty was to defend the Jewish minority. The Zionist Movement had branches in all provinces.

Another important body, founded in 1922 by Dr. Chaim Weitzman and other Zionist personalities, was the “Keren Hayesod”, a fund to purchase land in Israel.

The presence of the Zionist movement was very visible in Czenstochova. Membership extended from the extreme right wing, the “Mizrachi”, to “General Zionists” and to the leftist “Poale Zion”. A great majority of the younger generation of Jews in Czensto-

Personalities and Institutions of the Jewish Community

Czenstochova can be described as an ideal Jewish community. Many of its members were always ready to help others. Henry Markusfeld, President of the elected Jewish Council (Kehillah) was equally well liked by Jews and Gentiles. He was generous with his time and his money. His successor, as the Council's President, was Samuel Goldstein. Together with people such as Chaim Weksler, Dr. Zaks, S. Dzariat, H. Maitlis, Mendel Epstein and Dr. H. Gaisler, he made important contributions to the Jewish community.

The spiritual leader of Czenstochova in the 1920s and '30s was the renowned Talmudist and scholar Rabbi Nachum Ash. Other great Talmudic scholars were Rabbi Josele Kirer (Josele Prokosh), Rabbi Nachum Grinfeld, Rabbi Josele Klajnplatz and Rabbi B. Rubin.

During a gathering of religious leaders of Czenstochova in 1855, the Jewish community found that it needed a larger Shul. A resolution to build one was adopted immediately. This Shul became known as the Community Shul and it existed until the Nazis had it destroyed. The Jews built another Shul at the beginning of the Twentieth Century, known as the Deitshe Shul. It was a beautiful structure of which the Jewish Community was very proud. The Germans set it afire and destroyed it in 1939.

The Destruction of the New Synagogue

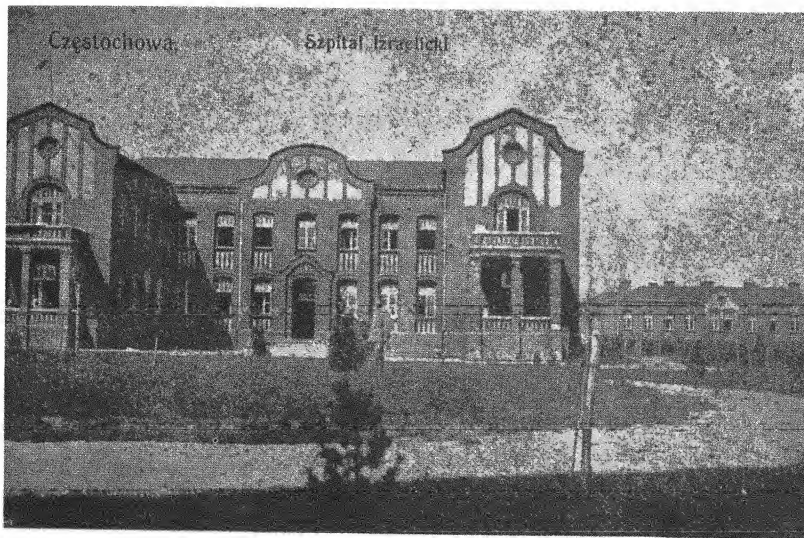
It was Christmas Eve, scarcely 4 months after the Germans occupied Czenstochova. With the help of the crime-related element of the Polish population they committed one of their most disgraceful acts. They set the new Synagogue on fire, razing it to the ground.

On Garibaldiego Street (formerly Spadek) one could hear the wild shouts of Polish youths mixed with German slogans. Stones were thrown into the windows of Jewish homes. A few minutes later, one could see Polish and German hooligans throwing fire bombs into the Synagogue. The fire rapidly spread through the struc-

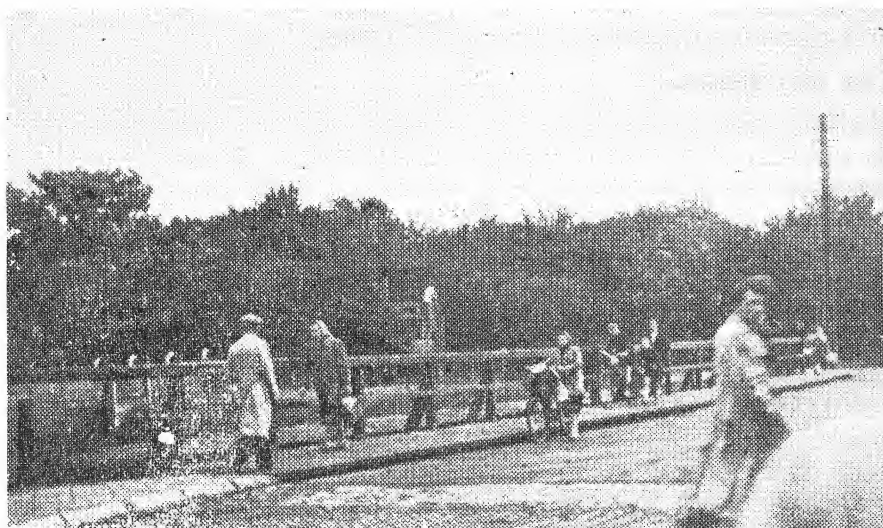
During times of pilgrimage, one could see large numbers of people from the neighbouring villages walking along the alleys. They came from the direction of the Jasna Gora Convent and headed for the market to sell their products. Later, they bought clothing and household items from their earnings.

The City Districts

The very poor part of the city was called the Nadrzeczna Street. At the end of the winter, when the ice began to melt, the river Varta would often overflow its banks on to Nadrzeczna Street threatening to flood the houses in this low section of the city. Better situated was Garncarska Street (known as Teper Street). There were stores selling bread, bagels and smoked herring next to a small tavern where one could meet all kinds of strange characters. Senatorska Street was different again. Here were the quarters of young Chasidic families and business people. On Saturdays, these families would walk out wearing their traditional Jewish garb. A man in a white coat and high turban usually stood near the church on Butscher Street (Yatke Street) selling lemonade. Each Tuesday, textiles, clothing, shoes, paints, furniture, pottery, fruits and groceries were sold in the New Market Square (Novy Rinek). It made a colourful picture.

The Jewish Hospital of Czenstochova

The bridge over the River "Varta" which leads to the entrance of the former Jewish Hospital, 1956.

The Old Railway Station on Pilsudskiego Street

had its rise and decline. In the cultural and social spheres Czenstochova did not lag behind the other *kehilloth* in Poland. The scope of its cultural and social activities was broader than many similar communities in quantity and quality. In the political sphere, all the Jewish parties were present on the Jewish scene, from extreme right to radical left.

Until the 1930s the *kehillah* administration was in the hands of the Mizrahi. When the government issued its new election law of October 24, 1930, the proportion of the various political groups in the *kehillah* administration was revamped so that the Agudah, together with some non-religious groupings, became the majority in the *kehillah* council and its administration.

In the economic field, the Jews of Czenstochova were instrumental in developing medium and small industries, especially in iron and metal products, which helped push the German products out of the Polish market.

The anti-Jewish policy of the government in the political and economic fields, the heavy taxation and the economic restrictions hit the Jews of Czenstochova just as it did the other *kehilloth* in the country. The boycott which Polish anti-Semitic parties placed against Jewish trade was to some extent more effective in Czenstochova than in other cities. This was so because the Christian population in Czenstochova was strongly under the influence of the local Catholic clergy. Thus, for instance, there was a permanent boycott against those Jewish businesses which produced Christian religious objects.

There were two more pogroms in Czenstochova, the first in 1919, the second in 1937, with loss of both life and property. From the time of the second pogrom until the Spring of 1939, the Jews of Czenstochova lived in a sharpened anti-Semitic atmosphere. At the same time, they organized an energetic campaign to help those Jews who had been deported from Germany at the end of 1938. World War II and the Nazi-German destruction of Polish Jewry put an end to the *kehillah* of Czenstochova.

The Streets of Czenstochova

One of the most noted streets in Czenstochova was the “Aleja Promenade”. It could be compared to the most beautiful boulevards of other large European cities. Tall trees lined both sides of the alley. The boulevard was divided into three different sections. The first of them was mainly inhabited by Jewish residents and store owners. Attractive residential and commercial buildings flanked both sides of the promenade. In the second Aleja was a mixture of Jewish and gentile residences and stores. In the third alley lived mostly gentiles.

After the Polish rebellion against Russia of 1863, Czenstochova became a new industrial and commercial center, and in this process the Jews of the city participated actively. In 1897, there were 11,764 Jews in Czenstochova out of a general population of 43,863.

In the continuing development of industry and commerce at the end of the 19th century, Jews played the chief role. In the making of toys and other celluloid products, the Jews of Czenstochova were pioneers.

The increased participation of Jews in Czenstochova's economic life brought with it a growing anti-Semitism which pervaded almost all segments of the Polish Christian population. These anti-Semitic sentiments found a mass outlet in the pogrom of 1902.

Professional Working Unions

According to the census of 1897, of the approximately 12,000 Jews of Czenstochova, 2,155 people were employed in the industry and handicraft, 800 people worked as tailors and the remainder of the working class were employed in small shops and factories.

Community Life

Jewish communal life was intensely active at the turn of the 20th century. A number of communal institutions were founded at that time, such as a charity organization ("Dobroczynnoszcz"), a Jewish hospital, a travelers' hostel, a trade school, a Talmud Torah, the cultural society, LIRA, a farm for agricultural training for Jews, and a number of clubs, societies, loan societies and an old age home.

All these institutions, however, were outside the kehillah administration, which was then in the hands of assimilationists, the "property" of several Jewish families. A need was felt at that time to centralize Jewish communal life, to unify the diffused social energies, and to democratize the kehillah. The campaign to achieve these aims began in 1912 but succeeded only partially. The leading lights of the kehillah administration still remained the assimilationists because they were the propertied class in the city and provided the main support of the kehillah budget.

In 1914, when World War I broke out, Czenstochova came under German occupation. Another painful period began for the Jews in the city. Community life ceased and Jews experienced all the horrors of suffering brought by the war.

Between the Two World Wars

In the period between the two World Wars, in independent Poland, the Jewish community in Czenstochova, like all of Polish Jewry,

Jewish Settlement in Czenstochova

The exact date of Jewish settlement in Czenstochova has not been historically established. In light of unconfirmed reports, it is probable that a Jewish community already existed there in the second half of the 18th century. At that time Jews from Czenstochova were buried in the cemetery at nearby Yanowa (Yuniv). It was not until the time of the Prussian occupation at the beginning of the 19th century that we find concrete data regarding a Jewish community in Czenstochova. In 1808, there were 495 Jews in Czenstochova out of a general population of 3,349.

Precisely what kind of “Kehillah” organization existed during the Prussian period is not known, but there is no doubt whatever that there was some form of organized community life, necessitated by the Prussian fiscal policy toward Jews. The first activities of the kehillah administration during the Warsaw Duchy era were the establishment of a synagogue and the selection of a *Rav* (rabbi).

At a meeting of the Kehillah administration, held on Av 8, 5568 (1808), a certain Yaakov ben Eliezer Levi was elected representative and head of the kehillah. He was also the treasurer. The kehillah had three *parnassim*, each month another *parnass* took over the office. The *parnassim* had jurisdiction over the finances of the kehillah and controlled its expenditures.

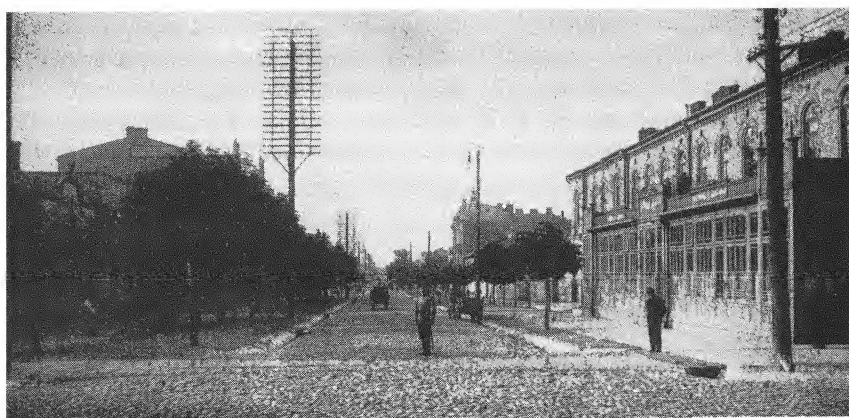
There was also a *Bet-Din* whose head enjoyed certain privileges which were enumerated in a document signed by forty leading Jews of the city. The number of signatures indicates that Czenstochova was then already an important community. Also, the fact that the Jewish settlements around Czenstochova were connected administratively with its kehillah administration indicates the growth and importance of the Czenstochova Jewish community. With the growth of the Jewish population in the city (and the corresponding increase in the number of the needy), a number of relief organizations came into being. Czenstochova soon became known as a wealthy community. In 1846–47, with a famine in the country, the kehillah administration organized help for the needy and unemployed Jews. In 1858–60, the kehillah opened schools for Jewish children, along with the *chedarim* already in existence. In 1862, when the Jewish districts were abolished, many of the Jews from the surrounding cities and towns began to stream into Czenstochova and to build new industries and commercial undertakings. In this way, they contributed to the economic growth of the city. At the same time, many Jews with capital left Czenstochova to settle in Warsaw and Lodz, where they eventually occupied prominent places in the economic life of these communities. In Czenstochova itself a migration began from the older quarters of the city to the newer.

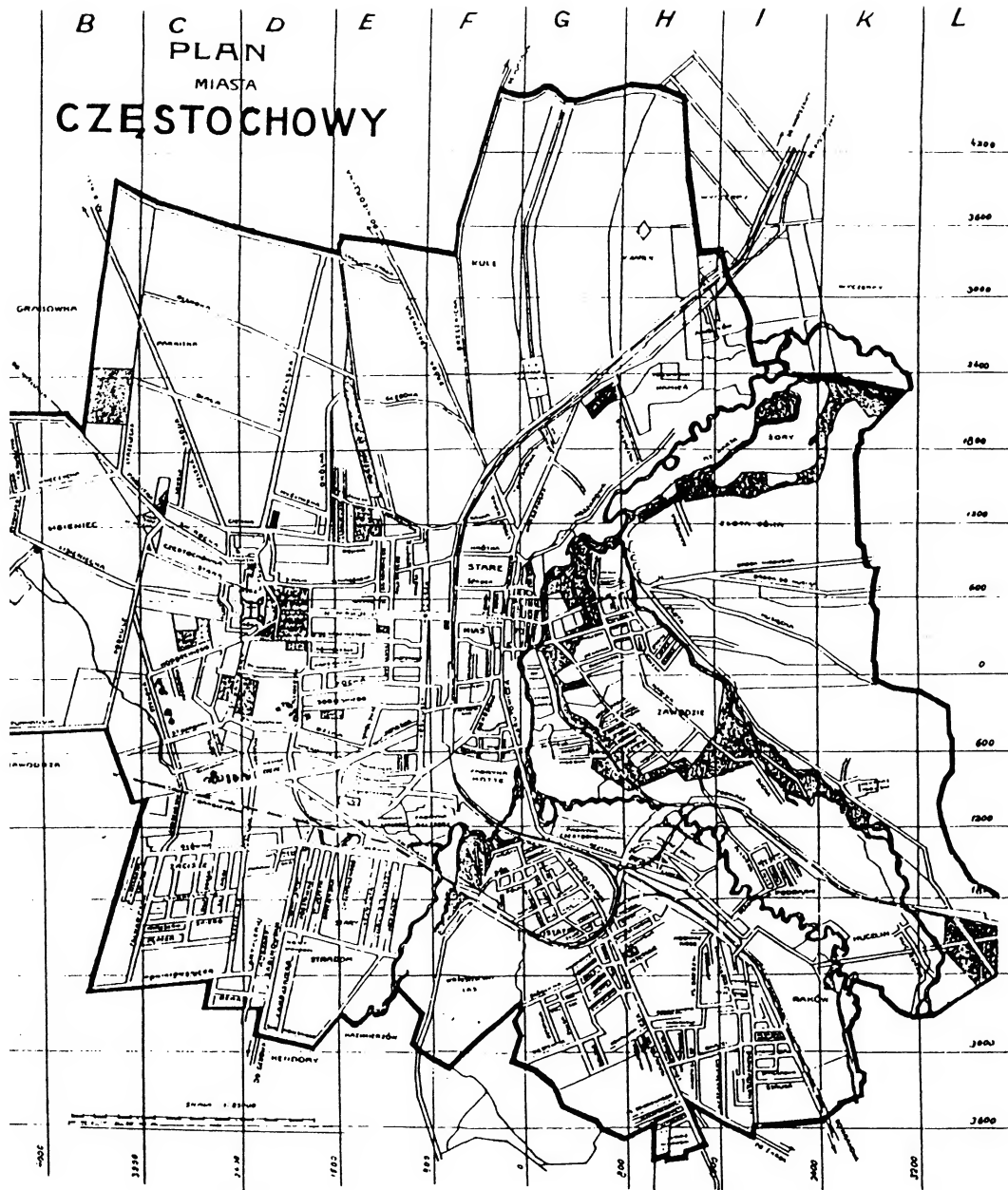
Dr. Biegansky Square – View from Kilinski Street

Aleia N.M.P.

Aleia Wolności

CITY PLAN OF CZENSTOCHOVA

70 monks. The Swedes were unable to conquer the fortress and were forced to withdraw. A miracle was declared. Czenstochova was then pronounced a religious holy shrine. However, in 1793, the Austrians did conquer Czenstochova.

The growth of Czenstochova paralleled the importance of the monastery. In the 16th and 17th centuries, Czenstochova was given certain privileges by the Polish kings and the Sejm. A number of convocations and meetings of kings, nobles, and leading personages were held there. Czenstochova became a center of political events in the Europe of that period.

In 1793, Czenstochova was annexed by Prussia. It was not until 1806 that the Polish Army of the Duchy of Warsaw reconquered the city from the Prussians. After the Congress of Vienna (1815), Czenstochova remained within the borders of the Polish kingdom.

The industrialization of the city paralleled its growth and development. In 1877 there were in Czenstochova factories for making paper, wallpaper, soap, candles, chicory, lime bricks and many other products. The end of the 19th century saw the rise of iron foundries, textile mills and the steel industry. Trade grew at the same time and Czenstochova began to play a role in the economic life of the country. In 1897, the city numbered about 45,000 people.

Several Polish parties were influential in Czenstochova. The Christian population, which was under the influence of Catholic clericalism and the anti-Semitic National Democratic Party, was conservative and Anti-Semitic. The progressive and liberal segment of the Christian population was small in number.

During the First World War (1914–1918), Czenstochova itself was under German occupation, while the monastery was under Austrian rule. In 1918, in reborn Poland, Czenstochova belonged to the province of Kielce. By 1921, the population of the city had grown to 81,000; by 1939 to about 130,000.

The city contained a number of libraries, schools, government and private high schools, and a number of cultural organizations. In the general and economic life of the country, Czenstochova occupied a prominent place. In the industrialization of the country between the two World Wars, Czenstochova also played an important part. A number of new factories were built (many by Jews) which were the only ones of their kind then in Poland. The city also was important commercially.

World War II halted the growth of the city. The Nazi–German occupation hampered and disrupted its activity. After the war, Czenstochova returned to play a leading role in Poland's economic life.

The City of Czenstochova

THE CITY OF CZENSTOCHOVA had its origins in a village called Czenstochowka. At the beginning of the 14th century a monastery (*Yasna Gura* –Bright Mountain) was erected near the village. Thanks to this monastery, the village of Czenstochowka gradually developed into a city.

Up to the 17th century, the development of the monastery contained nothing of particular historical significance. In general the growth of the city was slow. It was not until the middle of the 17th century, with events such as the uprising of the Cossacks under Chmielnitzki and later the Swedish wars, that the city and the monastery became noteworthy. The city was transformed into a fortress which encompassed the monastery–church as well.

There were times when the city was considered to be the most important religious ground in all of Poland. During the time of an independent Poland, Czenstochova was a national symbol, especially so in moments of combat for national survival.

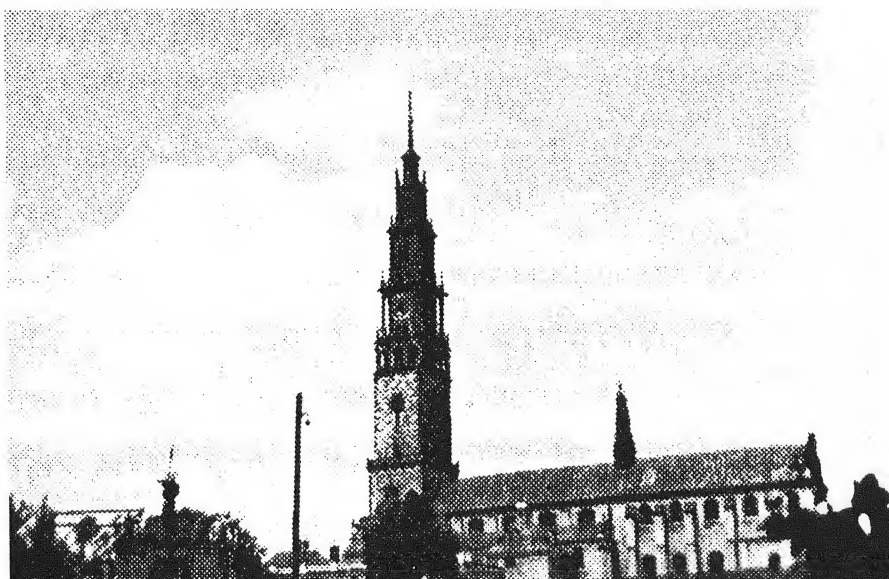
Geographically, Czenstochova was the gateway to the heart and to the capital of Poland, Warsaw. During wars invaders would attempt to capture its fortress. When such battles ended with the victory of the Polish army, this victory was attributed to the intervention of the “Black Madonna”, a venerated image located in the Church of the “Jasna Gora” Convent in Czenstochova.

During peacetime the supernatural powers of the Black Madonna attracted pilgrims from near and far who sought her help. In the 17th century, one pilgrim wrote twelve songs of prayer for the protection of the Black Madonna of Jasna Gora, who often hides the victims of evil. “Czenstochova” means, in fact, “hide often”.

On August 19, 1382, the King of Poland bequeathed extraordinary rights to the monastery. This increased the influence of the church and added to the growth of religious power, not only of the people of Poland, but of the whole Catholic world.

In 1655 a Swedish Army of 14,000 soldiers and 19 pieces of heavy artillery, enormous in those days, attempted to capture the fortress of Czenstochova. It was protected by a mere 160 soldiers and

The remaining Jews were transferred to two slave labor camps organized by the city's HASAG factories. On July 20, 1943, about 500 prisoners from these camps were executed at the Jewish cemetery. In 1944, the HASAG labor camps were enlarged, when a few thousand Jewish prisoners from Plaszow concentration camp, Lodz ghetto, and the slave labor camp of Skarzysko-Kamienna were moved there. Before leaving the city, on January 17, 1945, the Germans managed to deport almost 6,000 prisoners from the HASAG camps to the concentration camps of Buchenwald, Gross-Rosen and Ravensbrueck in Germany. The 5,200 prisoners who succeeded in hiding were saved by the Soviet Army. The Jewish survivors tried to rebuild their community. In June 1946, 2,167 Jews lived in Czenstochova. Some Kibbutzim, to prepare Jewish youth for settlement in Palestine, were active until 1948. A Jewish school existed till March 1946, and a Jewish Religious Society was active. After 1948, Jews left Czenstochova and settled mainly in Israel in 1949 and 1957. After 1968, almost all those had who remained left Poland. Organizations of Czenstochova Jews are active in Israel, the United States, Canada, Argentina and France.

"Jasna Gora" Convent in Czenstochova.

A Brief History

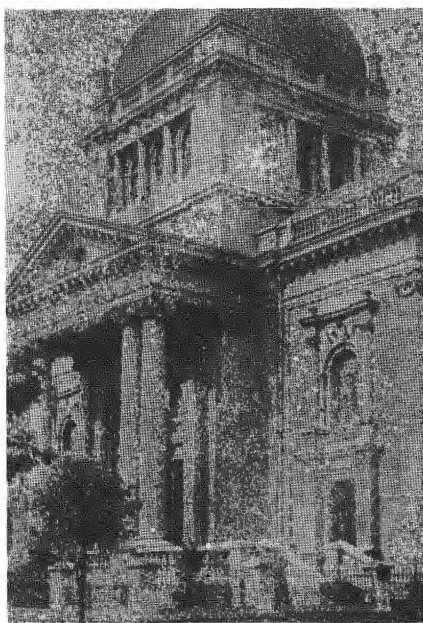
From the files of Beth Hatefutsoth in Tel Aviv

CZENSTOCHOVA IS LOCATED approximately 125 miles south-west of Warsaw; the shrine of the Jasna Gora Madonna in Czenstochova was celebrated as a center of Catholic pilgrimage. Seventy-five Jewish residents were recorded in Czenstchova in 1765 and 495 in 1808, when an organized community was established. Although Jewish residence was prohibited in certain districts, the Jewish population in Czenstchova grew from 1,141 in 1827 (18.5% of the total) to 2,976 in 1858 (34.5%), and in 1863, with the abolition of the Jewish quarter, to 3,360 (37.3%). By 1900, it numbered 11,764 out of a total population of 39,863 (29.5%), in 1921, 22,663 and in 1939, 28,486. From the early 19th century, Jews played an important role in the development of industry and commerce in Czenstchova, and a number of Jewish social, educational and charitable institutions were established.

The German Army entered the city on September 3, 1939. The next day, later called "Bloody Monday", a pogrom was organized in which a few hundred Jews were murdered. On September 16, a "Judenrat" was established, chaired by Leon Kopinski. On December 25, a second pogrom took place and the great synagogue was set on fire. In August 1940, about 1,000 young men, between the ages of 18–25, were sent to the forced labor camp in Cieszanow (Lublin Province), where almost none survived. When a greater number of Jews from other parts of western Poland came to Czenstchova in 1940–41, the city's Jewish population grew by several thousands. On April 9th, 1941, a ghetto was established. When it was sealed off (August 23) the population suffered severe overcrowding, hunger and epidemics. On September 23, 1942 (the day after Yom Kippur), a large-scale "aktion" began. By October 5, about 39,000 people had been deported to Treblinka and exterminated, while about 2,000 were executed on the spot. The ghetto, by now largely diminished and within new borders (now called the "Small Ghetto") had about 6,500 people, of whom about 1,000 were "illegal".

I

Prewar Czenstochova and its Jewish Community

*The Conservative Synagogue
"Di Deitcher Shul"*

Zundel was in fact prosecuted (in Ontario) under the Criminal Code for engaging in these scurrilous publications in which the Supreme Court of Canada rendered its judgment in August 1992. The Court, in a 4–3 majority decision acquitted Zundel and declared Section 181 of the Criminal Code (i.e. willfully spreading false news which is likely to cause injury to a public interest) unconstitutional as infringing upon the right of freedom of expression, under Section 2(b) of the Canadian Charter of Rights and Freedoms.

It is trite to say that the Zundel judgment did not condone the publications in question and the central issue was the constitutional one of freedom of speech and expression. Both the majority and dissenting judges commented that the Holocaust denial writings of Zundel were offensive. In particular, the following passage of the dissenting judges keenly reflects the Court's empathy to the Jewish experience:

"Holocaust denial has pernicious effects upon Canadians who suffered, fought and died as a result of the Nazis' campaign of racial bigotry and upon Canadian society as a whole. For Holocaust survivors, it is a deep and grievous denial of the significance of the harm done to them and thus belittles their enormous pain and loss. It deprives others of the opportunities to learn from the lessons of history. To deliberately lie about the indescribable suffering and death inflicted upon the Jews by Hitler is the foulest of falsehoods and the essence of cruelty. Throughout their tragic history, the circulation of malicious false reports about the Jewish people has resulted in attacks, killing, pogroms and expulsions. They have indeed suffered cruelly from the publications of falsehoods concerning their culture."

It is my considered opinion that the Criminal Code section under which James Keegstra was convicted (in Alberta, Section 319(2) – the dissemination of hate propaganda) which was upheld by the Supreme Court of Canada in 1990 should be applied extensively by the Canadian justice system against the likes of Zundel to prohibit Holocaust denial publications.

Holocaust survivors and their descendants are undoubtedly entitled to the protection of law in preventing the dissemination of hate and Holocaust denial propaganda. If ignored, it may result in further attacks on Jews. The time has come at last for Jews to live without fear of violence and persecution.

The Slander of Holocaust Denial

By Howard Tatner

WORDS ALONE CANNOT DESCRIBE THE fear, pain and profound loss suffered by millions of innocent Jews during the Holocaust. This human tragedy was inflicted upon European Jews by a cold and calculated plan conjured up by treacherous bullies and thugs posing as politicians and military officers calling themselves Nazis of Germany's Third Reich.

This "Final Solution" was tragically executed with careful planning and precision by Adolf Hitler and his Nazi regime which resulted in the cold-blooded murder of six million Jewish men, women, and children. The survivors courageously went on to build new lives from a past of destruction and horror. The persecution and specific targeting of Jews was of course nothing new to the Jewish experience. However, for these atrocities to have occurred in the 20th century, in a seemingly civilized Europe, is horrifying.

As the number of heroic survivors dwindle along with their personal testimonies of the brutal atrocities, it is crucial that the Nazi path of murder and destruction be well documented. Many libraries and documentation centres such as Yad Vashem, Israel's memorial to the victims of the Holocaust, provide invaluable historical resources which pay tribute to the beloved victims.

My father-in-law, Harry Klein, has now proudly contributed another book to the archives of Holocaust remembrance. This book is essentially a compendium of personal stories and reflections of those Holocaust survivors of Czenstochova and their descendents.

The recent surge of Holocaust denial, international in scope, is nothing less than a vicious lie and slanderous attack perpetrated by a new breed of anti-Semites and neo-Nazis. Although the likes of Canada's three infamous Holocaust deniers, Ernst Zundel, James Keegstra and Malcolm Ross appear to constitute a minority in their racist beliefs and convictions, it is imperative that their publications be declared illegal and removed from circulation.

In Appreciation of Harry Klein

Recounting the destruction of the Czenstochover Jewish Community is not an easy task. The Czenstochover Holocaust Survivors are expressing their gratitude to Harry Klein, President of the Czenstochover Society of Montreal. It is due to his vision, inspiration, strong commitment and continued effort that this book has come to fruition.

Mr. Klein took it upon himself to organize and research this book. He has strived tirelessly through an extensive network of Czenstochover Holocaust Survivors in Miami, Chicago, New York, Toronto and Montreal to obtain numerous personal testimonials and memoirs as either research materials or as submissions for this book. In addition, Mr. Klein has done much to raise funds to finance the publication of the book, "Czenstochov – Our Legacy".

We appreciate his strong commitment to bring to life the tragic destruction of the vibrant Czenstochover Jewish Community which existed for over 300 years.

We wish Mr. Klein a heart-felt Thank You from the first and second generations and all the children and grandchildren for generations to come who will read this book so that we may never forget to keep our vigil and ensure that a Jewish Holocaust will never happen again!

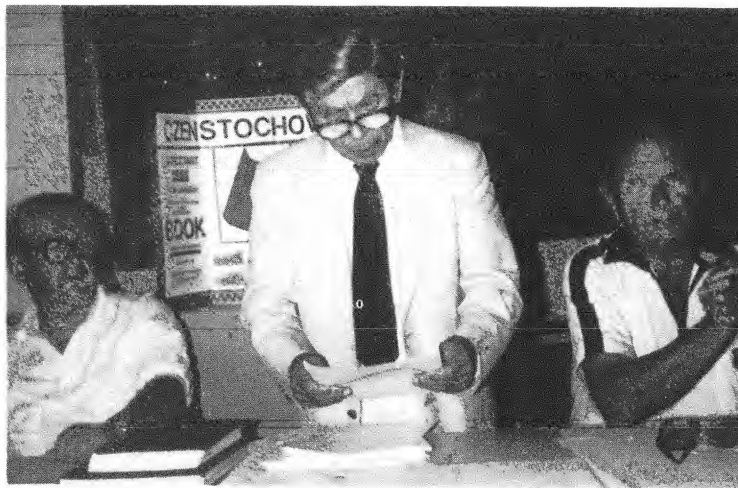
Central Book Committee

I have many times, in my writings about the Holocaust, expressed my opinion that we, the generation that survived the Holocaust, are not strong enough, for we had to begin the slow and painful process of mending our shattered lives. The future generations will demand a settling of account with the German murderers for their unforgivable crimes.

Our great and vibrant Jewish Community of Czenstochov had a population of about 29,000 during the time of the German occupation. If one includes the Jews of the neighboring areas, such as Klobuck and Krzepitz and others, Czenstochov had a Jewish population of 48,000 people. The Community (Kehilah) existed for over 300 years, and its Jews did not harm anyone. What right did the German murderers have to come and exterminate us brutally? Who gave them the right to gas our wives and children, young and old? Who? Who? I feel very strongly that the account of the Jewish Nation and its German murderers remains open for a long time, and a dramatic conclusion will, one day, arrive.

When our children and grandchildren will hear the choking cry of the Survivor, such a loud cry, carried through the distance of centuries, will continue.

To you, my dear friend, Harry Klein, I would like to express my deepest thanks for the sacred work you have presently undertaken. To involve the second and third generations, to familiarize them with the great treasures of our rich Jewish past and the tragic destruction of the Holocaust, will help them to be proud that they belong to the Jewish nation.

Harry Klein on his research mission at a Czenstochover Luncheon Meeting in Miami Beach, Florida, 1989.

About This Book and its Publisher

By Zvi Rosenwein

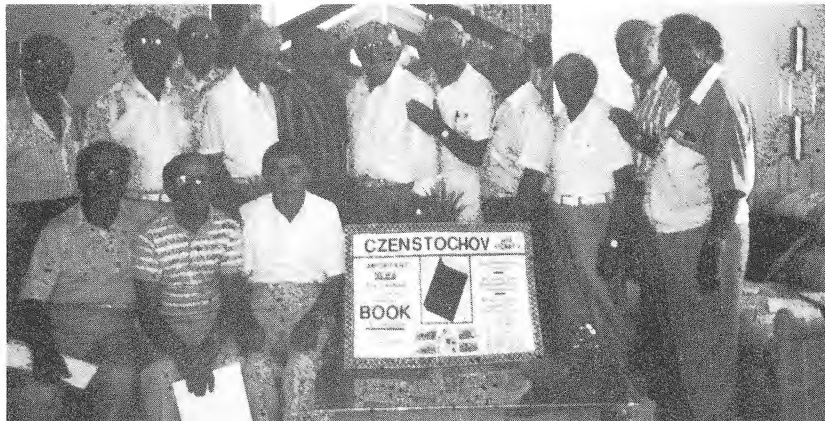
Published in Yiddish in the "Algemeiner Journal", May 31, 1991

RECENTLY, MY GOOD FRIEND, who is originally from my hometown Czenstochov, sent me a letter and bulletin informing me of a book to be published. This good friend is Harry Klein(er). Although he has lived in Montreal, Canada, for many more years than in Czenstochov, Czenstochov remains deeply rooted and engraved in his heart.

I knew his parents very well. Theirs was a prominent Chasidic family in Czenstochov. I had studied with Harry's older brother, Yankel, who was considered a great scholar and genius. Harry Klein has devoted much of his time and thoughts to the Holocaust and the destruction of his hometown Czenstochov. He raised a beautiful family of children and grandchildren. For many years, he has thought about how to instill the memory of his parents, brothers and of the great and vibrant Jewish community of Czenstochov in the heart of his children and grandchildren. He, thus, decided to publish a book in English, devoted to the Jewish community of Czenstochov, which had existed for over 300 years.

A great number of Holocaust survivors of the first and second generations are participating in this book. We know that many books have been published by the second generation of the Holocaust survivors. These books have consisted predominantly of psychoanalytical studies of the behavior of survivor parents and their children and the negative impact it has had on the lives of the younger generation. The books are often an insult to the parent who survived the Holocaust.

We read very often the statements made by German historians and also by the present German Chancellor, Helmut Kohl, that it is about time we finished with the past, that the Germans should stop carrying the guilt. According to the Germans, other nations have done far worse than they. This, of course, is a great lie.

Meeting of the Central Book Committee at the residence of Mr. and Mrs. Wolf Windman in Miami, 1992.

Members of the temporary Central Book Committee were:

In Montreal:

Mr. H. Klein
Mr. H. Rosenblum
Mrs. L. Nisker

In Miami:

Mr. W. Windman
Mr. A. Bomba
Mr. M. Semskey
Mr. J. Parizer

In New York:

Mr. M. Kleinman
Mr. M. Markuze
Mr. Ch. Kiel
Mr. K. Lederman
Mr. W. Lublinski

In Toronto:

Mr. F. Skovronek
Mr. F. Weinstock
Mr. J. Swan
Mr. B. Waisberg

In Chicago:

Mr. D. Fagan
Mr. A. Yelen
Mr. J. Bovicz
Mr. Z. Goldberg

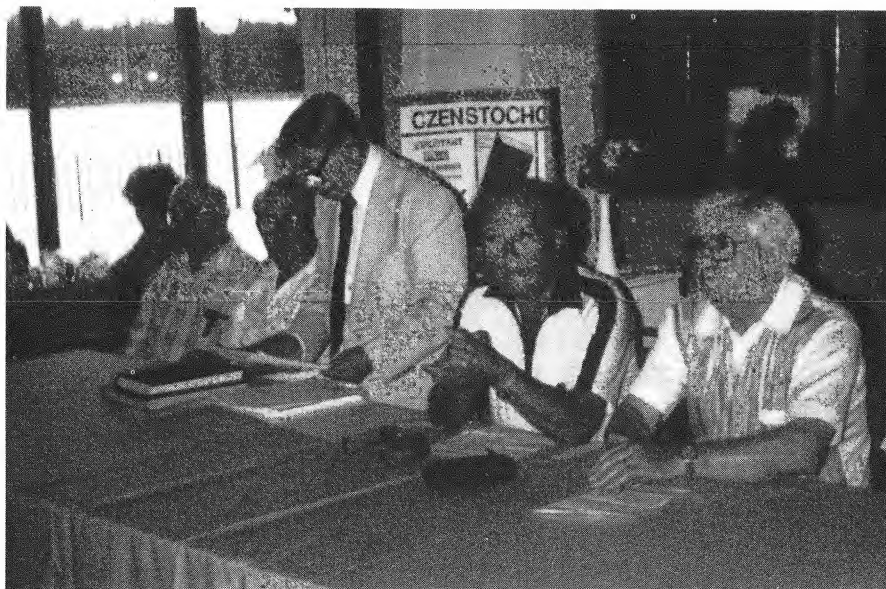
In Philadelphia:

Mr. I. Faige

*Mr. & Mrs. Harry Klein
with Book Committee Chairman A. Bomba in Miami, Fl.*

**A Czenstochover Luncheon Meeting
in Miami Beach, Florida, 1989**

**Harry Klein on his research Mission to publish a book,
written in English, to the memory of our
Czenstochover Jewish Community annihilated in the Holocaust.**

The Beginnings of this Book Project

The First Bulletin, published in 1990

THE BOOK COMMITTEE of the Czenstochover Social Club of Miami is pleased to inform you that, on the 16th of January 1990, a Luncheon Meeting was held at the Arlen Waterway Café in Miami. The aim of the meeting was to call on all Czenstochover Landsleit to participate in a 'Project' to publish a Book on the Jewish Community of Czenstochova which perished in the Holocaust.

We gather to help each other when necessary to perpetuate the memory of the Holocaust and our Jewish heritage.

Mr. Abram Bomba, the chairman of the Miami Book Committee, opened the meeting and explained the great importance of today's gathering, the plan of publishing a Czenstochover Book, a project encouraged by the Second Generation of Czenstochover Survivors of Montreal.

Mr. A. Bomba introduced the publisher, Mr. Harry Klein, who declared: "I took upon myself, on the request of the Second Generation, that great and important responsibility, and I am devoting my time and energy to researching and gathering materials, concerning the publication of the Czenstochover Book to be written in English." He appealed to all of us to help him in this great endeavor.

Mr. Klein continued to say, "We are the last survivors of the Holocaust, and everyone must participate to be a part of this Book. Our testimony will be the only challenge to the lies and attempts to deny the Holocaust. It will also serve as a tool to educate future generations about that event."

After many discussions, the importance of publishing a book in the English language was accepted by all present with great enthusiasm.

On the suggestion of Mr. Harry Klein, Mr. A. Bomba asked the meeting to form a Central Book Committee and the following Landsleit were suggested:

INTRODUCTION

*"We have accomplished a triumphant victory.
To collect memoirs and tears, fragments of fire
and sorrow, tales of despair and defiance and
names. . ." (Elie Wiesel).*

THE JEWISH COMMUNITY OF CZENSTOCHOVA had existed over 300 years when it fell victim to Hitler's outrageous "final solution". This book tells how this flourishing community ceased to exist.

On May 5, 1945, at the gate of "liberation" at the Allach-Dachau concentration camp, I made a pledge that I would document the horrors I witnessed during those years. Forty-eight years later, I have finally fulfilled this pledge. It was a monumental task. I humbly dedicate this book to the survivors and our future generations.

The surviving members of the Czenstochova Jewish Communities in Canada and the United States, as well as their families in these countries have helped me to put this volume together. They have contributed financially and have recorded their personal memories, bitter as they were. They have expressed their feelings and have made their own pledge.

Our children and those coming after them must never forget that six million Jews perished during the Holocaust. They must be involved in keeping the memory of their brutally persecuted and murdered ancestors alive. They must work against racism and discrimination and uphold tolerance and human rights.

There are fewer survivors left with each passing year — fewer men and women who were there. I know that this book is of great value to the survivors. It is they who have had to live with their private nightmares and face an often hostile world. It is they who have had to make a new start in strange countries and make a success of their shattered lives. It is they who have laid the foundations for their children to build on. It is they who can be proud of their achievements.

Many books have been written on the Holocaust. Many films and documentaries have been made. This volume is the story of the Jewish community of Czenstochova, a historic city in Poland, which was my home.

This is our Legacy

It is not a record of those who perished in the Holocaust. It is the story of those who survived and rebuilt their shattered lives.

It is a legacy for our families and a document of our existence for the world. We would like it to be a tool for the historians of the future. This book will be distributed to all Holocaust Museums and major libraries throughout North America.

***Our story must not die
with us, but live on forever!***

propagate a spirit of tolerance. During the ceremony marking the 45th anniversary of the Warsaw ghetto uprising, Lech Walesa, the charismatic leader of "Solidarity", admitted that anti-Semitism existed in Poland and appealed to all Poles to acknowledge the history of Polish Jews and their intellectual contribution to Polish life. "As a son of this land", Walesa said, "I implore you today to remember the common stormy history of our two nations. I am also begging your forgiveness for everything that has poisoned that history, including painful anti-Semitic outrages." These words can be seen as an official attempt at reconciliation. One can only hope that they will have closed the most tragic chapter in the history of the Polish Jews.

in the country's principal cities — Warsaw, Lodz and Szczecin. They were artisans, tradesmen and professional people. Once more, they founded Jewish schools and theatres, published Yiddish newspapers and organized political parties. The Jewish Social and Cultural Society was established in 1954, followed three years later by the Jewish Historical Institute. However, the future held no great promise for all these activities. Soon the progressing Stalinization of Poland brought Jewish institutions to a standstill.

During the 1956 “thaw” an abortive attempt was made by the Stalinist faction within the Communist party to whip up anti-Semitic sentiments in Poland in order to gain short-term political benefits. Despite its failure, another wave of Jewish emigrants left the country. Only about 30,000 Jews, primarily members of the intelligentsia, were left behind.

The 1967 Israeli victory furnished a pretext for further discrimination. The Soviet Union had backed the Arabs, regarding Israel as an aggressive Zionist state. It dismissed Zionism as a racist ideology. The entire Communist camp was now infected by an anti-Zionist and anti-Semitic campaign.

The Communist-dominated Polish media spread the new vicious anti-Semitism. This tendency began to permeate the general atmosphere of the whole country. The Jews, naturally rejoicing in the Israel's victory, were now labelled “Zionist Fifth Columnists”.

The anti-Jewish bias which had until then been kept under control by a segment of Polish society, now came into the open and generated feelings of alienation. Even those Jews who had nothing in common with Communism felt endangered. A new exodus of a further 25,000 people took place much to the shame of the Communist state.

Ultimately, the party's anti-Semitic faction failed. The 6,000 Jews who remained in Poland were mostly old people in poor health along with a small group of professionals. Among them was the outstanding physician Marek Edelman, the last surviving commander of the Warsaw ghetto uprising. They all stayed on in the hope to live long enough to see the advent of a free Poland, ruled by a tolerant and liberal government.

The year 1980 witnessed the rise of “Solidarity”, the liberal democratic labor movement which hastened the advance of a democratic and pluralistic Poland. Polish Jews returned to the country's public life. The genuine history of the Polish Jews, until then misrepresented by Communist propaganda, could once again be exposed.

In 1989, Solidarity won freedom for Poland and laid the groundwork for the construction of a democracy. An effort was made to

ghetto to Treblinka. Among them was Dr. Janusz Korczak (Henryk Goldszmit), a well-known physician and teacher and the author of children's books. He had declined the assistance offered him by his Polish friends. Instead he chose to accompany the young inmates of his orphanage to their deaths in the gas chambers. August 1943 witnessed the last massive deportations.

Isolated, exhausted and emaciated, the Jews nevertheless tried to resist the Germans. In 1943, they put up desperate resistance at Treblinka, Sobibor, Auschwitz and some other locations. Some Jews, who managed to slip out of the ghettos or escaped from camp-bound cattle trains, joined Polish resistance units. The famous armed uprising in the Warsaw ghetto took place in April of 1943. Organized by the Jewish Combat Organization (ZOB), led by Mordechai Anielewicz, the Warsaw ghetto revolt was the most significant and tragic attempt of resistance by the Jews in Nazi occupied Europe. The fight lasted for three weeks. The entire ghetto was burned and razed to the ground by the Nazis. The few Jewish survivors of the massacre were deported to Treblinka. Thus ended the 400,000 strong Jewish community of Warsaw. It was Poland's largest Jewish community.

Talking about the situation of the Jews in occupied Poland, one cannot fail to consider the attitude of the Polish population and the Polish resistance movement. Jews were being murdered on Polish soil. The Nazis certainly did not need, or indeed seek, the approval of the enslaved Polish nation for their heinous acts. The later suggestions that Hitler had actually counted on the approval of Polish anti-Semites for the massacres cannot be substantiated by any documentary evidence. The cruel reality of life under the Nazis in Poland, unimaginable to Western society, placed a wholesale rescue of the Jews by the Poles alone beyond the range of possibility.

The Post-War Period

Some 380,000 Polish Jews survived the Second World War — just about 12% of the pre-war Jewish population. 7% of them were Jews repatriated from the Soviet Union. Most of the survivors emigrated to Palestine. This reduced the Jewish population in Poland after 1947 to some 80,000. Poland had ended one thousand years of being the world centre of Jewish culture. Centuries-old Yiddish tradition died with the murdered Polish Jews. Some attempts at its resuscitation are now being made in Israel and in the United States. Sadly, they are of folkloric rather than cultural character.

After the war, Poland, liberated from Nazism by the Red Army, came under Communist domination. Now Jews returned to Poland and set up homes again, primarily in Lower Silesia and

World War II and the Holocaust

Following Hitler's rise to power in 1933, despite all diplomatic efforts, Poland became the first target of the German imperialist drive. The Nazi plan of expanding German living space (*Lebensraum*) eastwards brought with it racial anti-Semitism. After the "Kristall Nacht" in 1938, it became obvious that in the event of a Nazi invasion of Poland, the world's largest Jewish community would be imperilled. The German attack on Poland occurred on September 1, 1939. It was backed by the Soviet Union according to her obligation under the Ribbentrop – Molotov Pact. On September 17, the Soviet Union attacked Poland from the East. Some of the territories overrun by the Germans were subsequently annexed by the Reich. The rest were ruled by the so-called General Government. Two million Polish Jews found themselves in the German occupied part of the country. Another one million were under Soviet rule. It was forbidden to travel or to change one's place of residence. Forced labour was introduced. Every major ghetto had its appointed Jewish Council (*Aeltestenrat*, *Judenrat*) which was committed to enforce German rules and regulations. By the beginning of 1941, there were about 200 Jewish labour camps throughout Poland. The regime of the ghettos became increasingly severe: an unauthorized leaving of a ghetto perimeter was punished by death. The same penalty threatened all those offering any kind of assistance to Jews. In January 1942, during the notorious Wannsee Conference near Berlin, the "final solution" (*Endloesung*) of the Jewish question was decided. A month earlier the first death camp at Chelmno-on-Ner in Poland had already been set up. Within a couple of months several thousand Jews of the Lodz ghetto were gassed to death with panzer exhaust fumes. By mid-1942, the Germans had built similar camps at Belzec, Sobibor and Treblinka. Brzezinka (*Birkenau*) which was part of Oswiecim (*Auschwitz*) was also transformed into a death factory.

Not only Polish Jews but also deportees from all over Europe perished in the gas chambers of those camps. The biggest deportations took place between July and September 1942 when more than 300,000 Jews were sent in cattle trains from the Warsaw

The cultural anti-Semitism of the inter-war years which was actually shared by the overwhelming majority of European states, never took on racial trappings in Poland. Polish anti-Semites owed their creed to rightwing nationalist movements, present also in other European countries, whereas Polish peasants simply adhered to centuries-old Christian anti-Judaism. However, openly anti-Semitic Poles have not supported Nazi race theories, thereby creating the paradoxical concurrence of anti-Nazism and anti-Semitism at the extreme Polish right.

During the inter-war years Poland's Jewish political parties — Orthodox, Zionist and those affiliated with the Bund — operated legally and had their own representatives in parliament. Zionist organizations were then locked in bitter struggle with Orthodox parties for influence over the kahals. Jewish Socialists, the Bund, which often cooperated with the Polish Socialist Party, fought all the others. Each of these groupings operated its own network of societies and organizations. Some sources state that between them they published more than 1700 newspapers and periodicals in Hebrew, Yiddish and Polish.

Polish Jews have left an impressive literary and artistic legacy: the paintings of Leopold Gottlieb (1883–1934), Jankel Adler (1895–1949) and Roman Kramsztyk (1885–1942); the literary work of Bruno Schultz (1892–1942), shot in a Drohobysh street by a drunk German trooper. Other work which has grown right out of Yiddish culture was that of Isaak Bashevis Singer and Israel Jeszua Singer and the ballads of Mordechai Gebirtig. The writers Julian Tuwim, Boleslaw Lesmian, Antoni Slonimski and Jan Lechon were also of Jewish extraction, as were Bruno Winauer, Bruno Jasienski and Tadeusz Peiper.

Mention must be made here of a number of Jews who had joined Jozef Pilsudski's legion in the first place. Many Poles, notably socialists, advocates of their country's independence, reciprocated by displaying sensitivity about Jewish issues. Prominent among them was none other than Jozef Pilsudski himself, the first head of the reborn Polish state after World War I.

These overtures, however, failed to defuse old antagonisms and the two nations entered the era of the Second Commonwealth (1918–1939) with a burden of mutual mistrust. The Jews feared a repetition of anti-Semitic affronts from Polish nationalists and harnessed a number of international Jewish organizations to the task of swinging Poland's decisions in favour of concluding a treaty on the protection of ethnic minorities. The treaty was eventually concluded in 1919 but the practice of adherence to its provisions elicited objections from certain politicians of the sovereign Polish state.

The Polish Republic (1918-1939)

In 1918, renascent Poland was a multinational state whose ethnic minorities constituted some 33 per cent of the total population. The most numerous of them were Ukrainians, followed by Jews. The latter had been strengthened by about 800,000 of their brethren driven out of Soviet Russia immediately after the 1917 revolution. These Jews were granted Polish citizenship at the behest of Jozef Pilsudski, the Head of State. Poland had again become the largest Jewish community in the world. Upon the outbreak of World War II, there were upwards of 3 million Jews living in Poland which accounted for a third of the Jewish world population.

In May 1926, Marshal Jozef Pilsudski, in an effort to check the growing anarchy inside the Polish parliament, seized power in the wake of a military coup. The situation of the Jews thenceforward improved because Pilsudski regarded them as full Polish citizens and tolerated neither the anti-Semitism of the National Democratic Party nor the anti-Judaism of the Catholic Church.

The new government admittedly denounced physical violence but, on the other hand, it was supportive of economic pressures. Among other things, it imposed restrictions on the ritual slaughter of cattle thereby damaging Jewish business interests and hurting Jewish observance. It favoured emigration. The Socialist Party of Poland opposed anti-Semitism. Despite this it became more and more obvious that the Jews could no longer hope to expand the range of their economic and cultural progress. They were faced with increasing pauperization. The rise of anti-Semitism gradually convinced them that their presence in Poland was undesirable.

Poland under Foreign Rule (1795-1918)

The carving up of Poland by the three neighbouring states ushered in substantial changes in the situation of the Jews. The individual partition zones – Russian, Austrian and Prussian – were now under different, frequently changing jurisdictions which diminished the privileges once bestowed on the Jews by Poland. In the Prussian- and Austrian-dominated parts of Poland, Jewish autonomy was abolished altogether. Until the outbreak of the ill-fated January 1863 Polish uprising, the Jews continued to regard the destroyed multinational Polish-Lithuanian Commonwealth as their motherland, and this despite their isolation from Polish society. They had fought and died in Polish national uprisings. Many Jews had supported the 1794 insurrection led by Tadeusz Kosciuszko who had this to say in the way of acknowledgment of that support: “Jews come to us and give us their lives of their own free will.” Warsaw Jews grabbed their swords and fought the Russians, showing that they spare no blood when it came to fighting for human rights. A cavalry unit made up of one thousand Jewish volunteers, was set up at that time. It was led by Colonel Berko Joselewicz, a Jew, who was later killed in action.

The participation of Jews in the Polish revolts proved in no uncertain terms that despite the partitions and foreign domination they continued to identify themselves with the Polish-Lithuanian Kingdom. However, the days when Poles and Jews lived peacefully together in a multinational state were brief. Social transformations taking place in foreign-dominated Poland in the late 19th century gradually led to an alienation of the Jews. The issue of assimilation into Polish society was of minor significance.

The new Polish bourgeoisie did not take fondly to the Jewish domination of trade and commerce. In the past the Poles had tilled the land while the Jews had busied themselves with trade. Their respective pursuits were complementary. By the late 19th century, they had become rivals. However, the crucial importance was the emergence of nationalist movements in the lands once belonging to the Commonwealth – Polish, Lithuanian, Ukrainian and Jewish. The manifestation of Polish nationalism affected even the Jewish elites who were anxious to become assimilated. The definition of a Pole was narrowed down from a legal, civic concept to the notion of “Catholic Pole”. In this manner, the Jews were denied the right to Polonize themselves. The Jewish victims of post-1881 pogroms in Polish Russia spoke no Polish and many of them considered themselves socialist revolutionaries and nationalistic Zionists. Jews were now perceived as both hostile (Zionists and socialists) and alien (Orthodox Jews).

All this notwithstanding, there was no shortage of manifestations of Jewish support for the cause of Poland’s independence.

Decentralization of power and the absence of uniform foreign policy gave the Jewish Diet an unfettered discretion to operate internationally both in the political and religious realms. For example, the Diet urged the Silesian authorities to grant Jewish traders from Poland, residence permits and licences to open prayer houses in Wroclaw (Breslau).

By the end of the 18th century the system of Jewish autonomy had begun to crumble and disintegrate in step with the progressing decomposition of the political system of the gentry Commonwealth. These were the circumstances under which the Eastern provinces of Poland notably the Ukraine and Podolia, where most of Polish Jews had found home, became engulfed by the mystical Chasidic movement. It gave a rare sense of security to the Jewish people, looking out for an incorrupt welfare system which the disintegrating kahal structures could no longer deliver.

The pluralistic and multi-denominational Commonwealth offered excellent conditions for the all-round development of Jewish culture. Up until the outbreak of the peasant revolt in the Ukraine in 1648, the Polish–Lithuanian state was the religious and intellectual hub of the world Jewry. The outstanding interpreter of rabbinical literature was Rabbi Moshe Isserles (1520–1572) who adapted the Talmudic manual *Shulchan Aruch* (*The Laid Table*) by the Sephardic Rabbi Josef Karo (1488–1572) for the benefit of the Ashkhenazim.

Rabbi Eliahu of Vilna, who opposed the Chasidic mysticism, authored a number of learned treatises in which he endeavoured to blend Judaism with modern learning. He was also a superb trigonometrist. His main claim to fame is the inauguration of the tradition of the Vilna yeshiva which earned that lovely city the appellation “Jerusalem of the North”.

Poland was also the centre of Kabbalah and mystical movements. Szabatai Zvi (1626–1676) excommunicated by the Jewish Diet in 1670, enjoyed a great following in Poland. Thousands of fanatical devotees, protesting against the corrupt rabbinate, supported Jakub Frank (1726–1791) of Bukowina.

The Jews put great faith in the Polish–Lithuanian Commonwealth and its institutions, as evidenced by 16th century Jewish legends, such as the one of Abraham Prohownik who at the dawn of Polish history had declined the honour of being elected the King of Poland, or of Saul Wahl who supposedly was King for just one night. Moshe Isserles in his Response No. 73 was confident that “it is better to live on bread alone but in peace in Poland”, while a delightful Hebrew pun suggested that “po-lin”, which was Hebrew for Poland, had actually been derived from “po lin”, meaning “here you will rest”.

The Polish–Lithuanian Commonwealth offered the Jews decent conditions for social and religious advancement. In the backward easternmost parts of the vast country – which happened to be Europe's largest – they had a very important economic and social role to play. They filled in the vacuum created by sparse, destitute and gentry-dominated townspeople. The range and scope of their operations were much broader here than in Western Europe where the strong burgher classes were in a position to compete successfully with the Jews. Given the circumstances, the massive immigration of European Jews to the Polish–Lithuanian lands was tantamount to their socio-religious emancipation whose enormity few things can remotely match in history.

In the 16th century the alliance of the Jews with the monarchy lost its significance in favor of a new league with the gentry. In the Polish Kingdom the nobility used the Jews in its struggle with the increasingly assertive burgher class, whereas Lithuanians and notably Ukrainian aristocrats readily exploited their colonization and civilizational talents. Jews served as administrators of enormous landed estates in the East taking on the role of middlemen between their lordly patrons and the Ukrainian peasantry. That is why they were not spared by the 1648 peasant revolt whose edge was aimed primarily against the nobility: the ensuing pogroms reduced for a period of time the Jewish community in the East.

It is interesting to note that their settlement in the Polish–Lithuanian commonwealth, their daily contacts with Christians and their social and economic advancement did not in any way erode the cohesion of traditional Jewish culture. Crucial for the survival of the latter were both the Yiddish language and the airtight structure of the Jewish community, further cemented by persecution in the West of Europe and by the failure of the Jews' attempted cultural integration with the societies of Renaissance Germany, Italy and Spain. Pogroms in Western Europe had steel-ed the Jews in their belief that the Torah was their only salvation and led to the concentration of leadership in the hands of Ashkenazim. The office of the rabbi was institutionalized as that of an unquestioned authority in the realm of Jewish law (*halachah*). The rabbis, in the capacity as leaders, drilled the loosely-knit communities into disciplined organizations since the said persecutions had eroded them structurally. The Jewish Diet (*wad*) looked after the interest of the Jewish population in its dealings with the institutions of the Polish–Lithuanian state. It was involved in handling fiscal matters (which, in fact, was its number one task) and helped find ways around all manner of welfare and cultural problems which straddled individual communities.

AN HISTORICAL OVERVIEW

Jewish Settlement in Poland

FIRST JEWISH SETTLEMENTS began to crop up in the West of the country in the 11th century. They grew in numbers throughout the 13th and 14th centuries owing to the infusion of new Jewish immigrants fleeing the pogroms of Western Europe. Poland was a propitious place for these unfortunates: here they would find shelter and the right conditions for their pursuits as craftsmen and traders. The Jews were, in fact, an Estate in their own right enjoying broad economic prerogatives and constituting an important factor assisting the progress of civilization in Poland.

Early Polish rulers guaranteed their Jewish subjects full religious freedom while opening up for them prospects for unfettered trading activities. Furthermore, the Jews were also left free to carry on with their own administration of justice in matters pertaining to their co-religionists. These rights were subsequently extended by King Casimir the Great in 1364 and confirmed by consecutive Polish monarchs.

The Golden Age

In the late 15th century the Polish–Lithuanian Commonwealth, established since 1385 by the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, was inhabited by 24,000 Jews. Of that number, 18,000 lived in Poland and 6,000 in Lithuania. Jews lived in a total of 85 towns and accounted for 0.6 per cent of the population.

Persecutions sweeping across the German Empire, and the religious wars of South-Western Europe drove masses of Jewish refugees out of a number of countries, including Spain (1492) and Portugal (1496), and sent them heading for the Polish–Lithuanian state which soon became the world centre of Jewish culture and civilization. The Golden Age of Jewish history had begun. It went on for about four hundred years. In the mid-16th century the community of this country was 150,000 strong, which number grew to 800,000 by the end of the 18th century. This figure accounted for about three-fourths of the total of the Jewish population worldwide.

I am grateful to the Book Committee, comprised of first generation members Harry Klein, Lucy Nisker and Harry Rosenblum and second generation members Morris Szwimer, Ruth Tatner, Joyce Takefman, Evelyn Solomon, Aaron Dudkiewicz, Cypora Leb and Susan Ship. These members gave generously of their time and effort by attending our many Book Committee meetings where they freely expressed their opinions and offered their suggestions.

I am indebted to Lucy Nisker for taking her position as treasurer very seriously. Thank you to her husband David for his helpful suggestions.

Thank you to the recording secretary, Joyce Takefman who took minutes of our meetings.

Above all, I am thankful to my dear wife Eva (born in Olkusz, Poland) who too is a survivor of the Holocaust. Throughout the duration of my work on this book, she tolerated the conversion of our home into an editor's office, complete with necessary equipment and papers. My wife, Eva, deserves recognition for her patience as she endured my irregular meal and sleep schedules and my fluctuating moods. She saw me through my frustrations and obstacles and she shares in my pride and excitement in the completion of this book.

I sincerely thank all the participants who gave me the courage to begin this work and the strength to complete it. Fifty years after the Holocaust the evil resurgence of neo-Nazism and of Holocaust denial cannot be ignored. We believe that the testimonies of the courageous survivors shall perpetuate the memories of the innocent and beloved victims. The knowledge of such heinous crimes must ensure our resolve never to let it happen again.

Harry Klein

Montreal, Quebec
November, 1992

Acknowledgments

THE IMMENSE SCOPE OF THE SUBJECT MATTER of this book required great effort in research and translation. I owe this book to the people who made this project possible. It was a daring and costly undertaking.

I am grateful to those who had written on the Holocaust. Their articles, a few of which may have been included in the content of this book, add an important informative dimension.

I express my appreciation to those who shared their experiences through their writings. It was not an easy task, this remarkable collection of testimony from the years of horror of Hitler's Germany.

I am most thankful to Mrs. Krisha Starker, director of the Holocaust Memorial Center in Montreal, who gave of her time most generously to read portions of the manuscript. Her expert advice was very valuable.

My special thanks to my daughter Ruth for accepting the position as co-editor and to Prof. Menachem Rotstein as consulting editor.

A well-deserved thank you to the Czenstochover Societies in Canada and the United States who encouraged the participation of the Landsleit in the photo album.

I am indebted to my friends Abraham Bomba, Wolf Windman and Morris Semskey for giving me their full support in promoting this valuable book.

I owe my appreciation to my friends Zvi Rosenwein and Chanan Kiel for their advice, guidance and encouragement. Zvi is a regular contributor of articles to the New York newspaper "Der Algemeiner Journal". Chanan is a writer and poet.

I wish to thank my daughters and sons-in-law: Marilyn and Marvin Kobric, Ruth and Howard Tatner, and Janet and Steven Slavin for lending me their ear and giving me their full support in this endeavor.

Thirty-five million people died during World War II, more than in any previous war. Among those killed were a third of all European Jews. These statistics are proven, but they will never be fully understood.

The traditional Jewish passion for justice demands the protection of the innocent and the punishment of the guilty. A committed Jew, Simon Wiesenthal, has devoted his life to the tracking down of Nazi criminals in order to bring them to justice.

There is so much in Jewish history that is mysterious and bewildering. Why does Judaism survive through almost four thousand years of frequently violent confrontation with other cultures – with Greece and Rome, with Christianity and Islam ?

A people is nothing without the memory of its history and its roots.

The suffering of the Jewish people in Europe is now part of world history and of world literature. It was the Jewish component in a world wide landscape of disaster, brought about by Hitler.

The survivors did not have the luxury of abstraction. Theirs was an ordeal hard to comprehend, since they often were the only ones left of large families. They mourned the loss of parents and children, wives and lovers, homes and possessions. They had lost the culture in which they had grown up and their accustomed way of life.

Recounting any facet of the Holocaust is not a pleasant task. Hitler and his henchmen went on a rampage of mass murder. Yet, the world did not stop them. The world looked on. This ought to be one of the most painful lessons we learned. It must never happen again !

H.K.

PREFACE

THIS BOOK IS IN MEMORY OF THE Jewish Community of Czenstochova which was brutally wiped off the face of the earth, the victim of Hitler's "Final Solution" during the Second World War.

With every passing year there are fewer survivors of the Holocaust. Their unique ability to testify about the horrors of the Nazi crimes disappears as they die. Their children play an increasingly significant role in perpetuating the memory of that terrible past.

How is this historical horror being seen through the eyes of the second generation? Organizing the children of Holocaust survivors in North America is a relatively recent development. In the 1950s and 1960s these children were growing up. It was only in the late 1970s that they began to recognize their common bond and their special responsibilities.

The great Jewish historian Simon Dubnow pleaded with his fellow Jews: "Yiddin fashreibt!" – Jews write!

In the Warsaw Ghetto Dr. Emanuel Ringelblum appealed to the historians and others to write. At secret meetings of Oneg Shabas he also pleaded: "Yiddin gedenkt!" – Remember and Record! Later they hid their memoirs, their famous diaries, in canisters to be buried, so that some day they would be discovered by those who survived.

The teachers of the Holocaust have redeemed that faith in history. It is you, young readers, who will make their efforts worthwhile. When Warsaw was destroyed, when the Vilna Ghetto was liquidated we were frightened. We no longer feared death. We all expected to be murdered. Our fear was more profound: We were afraid that our deaths would be forgotten; that no one will ever know that we existed. We fought not only Hitler's plan for our total and systematic destruction but also his attempt to erase the memory of the Jewish existence. Six million died. But they will never be forgotten.

Takefman, Melanie. <i>The Holocaust</i> , a poem	100
Tatner, Lauren Klein. <i>We Must Learn More</i>	
<i>About the Holocaust</i>	182
Tatner, Lauren Klein reviews:	
<i>Child of the Holocaust</i>	183
<i>Anne Frank</i>	184
Tatner, Ruth Klein. <i>A Strong Sense of</i>	
<i>Family and Roots</i>	179
Virsztel, A. <i>Resistance of the Group "Freiheit"</i>	
(translated by Harry Klein)	60
Waga, Sz. <i>The Shop on Allee 14</i>	
(translated by Harry Klein)	54
Waisberg, Benjamin. <i>A Yizkor Speech</i> , Toronto	304
Wolkoff, Garth. <i>San Francisco Couple Returns</i>	174
Zimmerman, William. <i>We Cannot Go Back to</i>	
<i>Where Our Parents Grew Up</i> , Second Generation	176

Research Articles Selected

by Harry Klein

World War II and the Holocaust	xxi
A Brief History (from the files of	
Beth Hatefutsoth in Tel Aviv)	14
The City of Czenstochova	16
Jewish Settlements in Czenstochova	20
Personalities and Institutions	25
From Integration to Destruction	30
Persecution of the Jews of Czenstochova	
(from Gutman, "Encyclopedia of the Holocaust")	36
The Story of Jewish Resistance	
(Dr. Wm. Glicksman)	44
Fifty Years: Warsaw Ghetto Uprising	48
After the Massacre	53
Eastern European Jews in the	
Partisan Ranks (Dov Levin)	61
Traditional Anti-Semitism ("Zchor", Chicago)	139
Jews Shouldn't Feel Guilt Nor Shame	143
Holocaust Was "Too Far Away" (Jim Bishop)	145
Witness of Shattering Crystal	
(Henry Warschauer)	149
Torah Scrolls Survived "Hells of Europe"	
(Toby Axelrod)	155
Jews Viewed as Expendable (Arno Herzberg)	159
Grandchildren Hear Survivors' Tales	
(from the New York media)	197
Second Generation – Speaking Out!	199
Members of the Czenstochover Social Club of	
Miami Dedicate Ambulance to Israel	
(Broward Informer)	327

Klein, Harry. <i>The Ladies Auxiliary</i>	276
Klein, Harry. <i>The First Yizkor Academy</i>	284
Klein, Harry. <i>Yizkor Speech, Montreal</i>	286
Klein, Harry (translated). <i>Zvi Rosenwein</i>	153
Kobric, Marilyn Klein. <i>Reflections</i>	178
Kohn, Samuel. <i>Tells His Story</i>	94
Konieczpolder, David. <i>A Diary of Sad Days</i> (translated by Harry Klein)	38
Lederman, Kopel. <i>Czenstochover Society and</i> <i>Relief Committee in New York</i>	308
Lederman, Kopel. <i>One Hundred Years of</i> <i>Czenstochover Young Men</i>	311
Niskier, Lucy Mietkiewicz Zilbert. <i>My Childhood</i>	99
Niskier, Lucy Mietkiewicz Zilbert. <i>Little Maria</i>	123
Niskier, Lucy (translates from Polish). <i>The Jewish Cemetery Shall Be Salvaged</i>	329
Pryor, Barbara. <i>My Story of Survival</i>	111
Pryor, Barbara and Fifer, Joe. <i>The Midwest</i> <i>Chenstochover Society, Chicago</i>	320
Rosenblum, Harry. <i>From Rotleberade to</i> <i>Gardelegen</i> (translated by Harry Klein)	97
Rosenwein, Zvi. <i>The Jews in the Displaced Persons</i> <i>Camps</i> (translated by Rifka Rosenwein)	134
Rotstein, Menachem David. <i>Growing Up</i> <i>with Czenstochov</i>	136
Sandberg, Steven. <i>Life of a Holocaust Survivor</i>	194
Second Generation Book Committee. <i>So it shall be written; so it must be told.</i>	282
Semsky, Cheryl. <i>A Czenstochover Martyr</i> <i>Remembered</i>	52
Semsky, Cheryl. <i>Matzohs for Pesach 1945</i>	146
<i>Skovronek Family</i>	106
Slavin, Janet Klein. <i>Beyond a Single Word</i> <i>or Thought</i>	181
Solomon, Carrie. <i>Special People</i>	190
Solomon, Evelyn Kartus. <i>Memories of</i> <i>My Parents' Experiences</i>	188
Srebrnik, Esther Gabel. <i>Two Brothers</i>	122
Srebrnik: <i>Exploring Ancestral Roots in</i> <i>Czenstochova</i> (by Sheldon Kirshner)	168
Sztainbrecher, A. <i>Resistance in Hasag Pelcern</i> (translated by Harry Klein)	58
Szwimer, Szlomo. <i>A Lost Childhood</i>	115

MATERIAL CONTRIBUTED

(Listed alphabetically)

Altman, Moshe. <i>The Tragic Yom Kippur</i> (translated by Harry Klein)	113
Bergman, Lucia. <i>The Wartime Experiences</i>	101
Bomba, A.L. <i>My Hometown Czenstochova</i>	109
Bomba, A.L. <i>My Escape from Treblinka</i> (translated by Harry Klein)	125
Bomba, A.L. <i>The Czenstochover Social Club</i> of Miami, Florida	326
Brumer, Gloria; Kestelman, Paulette; and Brumer, Jennifer. <i>Thoughts and Feelings of</i> <i>Second and Third Generations</i>	191
Czenstochover Society Archives (Toronto) <i>A Chapter of Jewish Communal Activities</i>	301
Epstein, Estera. <i>My Last Encounter with</i> <i>Degenhart</i> (translated by Harry Klein)	56
Everett, Ruth Kiel. <i>Wasteland</i>	164
Games, Sonia. <i>A Survivor Writes</i>	152
Gelbard, A. <i>Nineteen Days in Treblinka</i> (translated by Harry Klein)	129
Goodman, Lynn. <i>The 2nd Generation</i>	192
Hamer-Jacklyn, Sarah. <i>A Miracle</i> (translated by Harry Klein)	32
Keri, Roslyn Gail. <i>A Voice from the</i> <i>Second Generation</i>	186
Kiel, Chanan. <i>Heroism in the "Meble-Lager"</i> (translated by Harry Klein)	50
Kiel, Chanan. <i>Poetry</i>	132
Klein, Harry. <i>My Memoirs</i>	69
The First Days of the War	71
The Liquidation of the "Large Ghetto"	74
Tragedy Strikes My Family	76
The End of the "Small Ghetto"	78
Surviving in Auschwitz	83
"My Hometown", a poem	87
Destined to Survive	88
Klein, Harry (translates). <i>The Nazi Murderer Kestner</i> <i>Before the Court</i>	147
Klein, Harry. <i>The Montreal Czenstochover Society</i> <i>Reorganized</i>	263
Klein, Harry. <i>In Recognition of Our Past and</i> <i>Present Members, Montreal</i>	268

CONTENTS

Preface	xi
Acknowledgments	xiii
An Historical Overview	xv
Introduction	3
The Beginnings of the Book Project	4
About this Book and its Publisher by Zvi Rosenwein	7
The Slander of Holocaust Denial by Howard Tatner	11
I Prewar Czenstochova and its Jewish Community	13
II Persecution, Resistance, and Destruction of the Jewish Community	35
III Voices of Holocaust Survivors	67
IV Aftermath	133
V Three Generations Testify	177
Recognitions and Congratulations	201
Album of Testimonies of Survivor Families (in alphabetical order)	209
Czenstochover Survivors in:	
VI Montreal	255
VII Toronto	297
VIII New York	307
IX Chicago	319
X Miami	325
XI In Memoriam	333
Sources	360
YIDDISH SECTION	
Appendix (from the back)	v

As the editor and publisher of “Czenstochov – Our Legacy”, I would like to thank Rabbi Reuben J. Poupko, spiritual leader of the Congregation Beth Israel – Beth Aaron of Côte St-Luc, to whom I am most grateful for his comments and moral support during my research.

Comments

As a rabbi born fifteen years after the last of the death camps was closed, it is with profound feelings of inadequacy that I compose these words.

The histories of our now destroyed Eastern European Communities are the poetic background of the Holocaust. These communities characterized by a majestic Jewish elegance, were the crown jewel of the Jewish diaspora legacy. The writing of their history is a sacred act. The authors of this volume have performed the Mitzvah of enlarging the canon of our sacred texts. Jewish history is sacred because the Jewish people are sacred; and recording their history is to understand that the events of Jewish life are Holy.

What was destroyed cannot be restored. What was lost, will never be found, the words that can describe the end of so much and so many have not yet been spoken. What was taken from us has irretrievably injured our collective being, and the evil that destroyed, has irretrievably skewed our understanding of the world.

The devotion to memory that this Volume demonstrates is extraordinary. The fact that the survivors, whose lives are documented in this volume are so committed to preserving the memory of the past, and so courageously rebuilt their lives, bears eloquent testimony to the brilliance and tenacity of the Jewish spirit.

Let all those who possess the stories and the secrets of the past come and record them. Let all those who can speak and write of the past, do so. Let everyone know that we are still here.

Rabbi Reuben J. Poupko

CZENSTOCHOV – Our Legacy

**A Project of
THE FIRST AND
SECOND GENERATION
CZENSTOCHOVER
HOLOCAUST SURVIVORS
OF MONTREAL**

BOOK COMMITTEE

Executive of 1st and 2nd generation.

(Standing: from the right): Ruthie Klein Tatner, Morris Szwimer, Susan Ship, Joyce Takefman and Aaron Dudkiewicz.

(Seated from the right): Eva Klein, Harry Klein, Lucy Nisker and Harry Rosenblum

(Absent: Cypora Leb and Evelyn Solomon)

CENTRAL BOOK COMMITTEE

Sponsored by

**THE CZENSTOCHOVER
HOLOCAUST SURVIVORS OF
THE UNITED STATES AND CANADA**

A Joint Endeavor

**NEW YORK
CHICAGO
MIAMI
PHILADELPHIA
TORONTO
MONTREAL**

(Standing at left): D. Fagan, W. Windman, M. Semskey

(Seated at left): M. Markuze, A. Bomba, H. Klein, F. Skovronek

*The story of the
first and second generations of
Holocaust survivors from the*

CZENSTOCHOVER JEWISH COMMUNITY

*in the United States of America
and Canada*

Edited and published by
HARRY KLEIN

Co-Editor
Ruth Klein Tatner

Consulting Editor
Prof. Menachem Rotstein

Published 1993

*Translation of articles from Yiddish to English
by Harry Klein*

Graphic Design Consultant
W. David Feist

1943-1993

50 YEARS LATER

**To the Memory of the Over Forty Thousand Jewish
Martyrs of Czenstochova who Died in the Holocaust**

*Yizkor! – We do remember,
we have forgotten nothing
to a world that did not care.*

*Every memory evoked in front of us,
is a horrible and painful nightmare.*

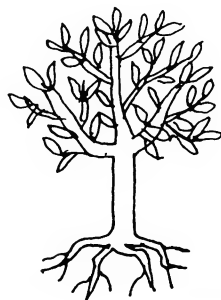
*To our future generations:
Be aware of evil and brutality!*

*People may rise to
great achievements –
they may also sink to
callousness and inhumanity.*

HARRY KLEIN

CZENSTOCHOV

OUR LEGACY

**Montreal, Canada
1993**

^{*P X Y}
(Czestochowa)
99- 999